

ACTA UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS

SERIES HISTORICA LXXIII.

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai

Főszerkesztő:

BARTA RÓBERT

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXXIII.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XXIX.

A Debreceni Egyetem
Történelmi Intézetének kiadványa

Szerkesztette:
BARTA RÓBERT

Debreceni Egyetem, Debrecen
2021

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

Nemzetközi szerkesztőbizottság:

Bárány Attila (Debreceni Egyetem)
Barta János (Debreceni Egyetem)
Forisek Péter (Debreceni Egyetem)
Gheorghe Gorun (Partium Egyetem, Nagyvárad)
Kerepeszki Róbert (Debreceni Egyetem)
Kónya Péter (Prešovská Univerzita, Prešov)
Manfred Jatzlauk (Universität Rostock, Rostock)
Orosz István (Debreceni Egyetem)
Pál Judit (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
† Papp Imre (Debreceni Egyetem)
Papp Klára (Debreceni Egyetem)
Püski Levente (Debreceni Egyetem)
Rüsz-Fogarasi Enikő (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Sipos Gábor (Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár-Cluj)

Lektorálták:

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének oktatói

Technikai szerkesztő és korrektorok:

(Járom Kulturális Egyesület)

Lovas Anett
Báthori Orsolya
Tímár Csenge

A kötet kiadását támogatta:

Debreceni Egyetem Történelmi Intézet,
Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

ISSN 1217-4602 Történeti Tanulmányok

ISSN 0418-4556 Acta Univ. Debr. Ser. Hist.

Online: http://real-j.mtak.hu/view/journal/T=F6rt=E9neti_Tanulm=E1nyok.html

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

© Szerzők

Nyomta: Kapitális Kft.
Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

TAKÁCS LEVENTE: A művelési ág jelentősége a római földmérésben.....	6
SIMON ATTILA: A római hadsereg vallása és a legio XIII Gemina katonaságának istenei.....	16
TÜNDE VERES: Livestock keeping at the Regéc estate as reflected by 17th century sources and other Rákóczi estates.....	52
BALÁZS FÜREDER: The kitchen of a Hungarian noble family from the 17 th century to the middle of the 19 th century	69
TATJANA GUSAROVA: Early Modern Hungarian nobility: a social and political portrait.....	91
PINTÉR ZOLTÁN ÁRPÁD: Egy emigráns XVIII. századi katonatiszt, Fabriczy Kováts Mihály utolsó szolgálati éve George Washington főparancsnok kontinentális hadseregében.....	110
SZERENCSES ANNA RÉKA: A Magyar Királyság és a Habsburg-birodalom közjogi kapcsolódási pontjai a Pragmatica Sanctiotól a Kiegyezésig	141
NÉMETH CSABA: A Táfler család budapesti ingatlanbefektetései.....	177
KATALIN SCHREK: Social Prestige and the Stages of Contact during the Ambassadorship of Paul Anton Esterhazy	205
CSABA BERÉNYI: Socio-economic Effects of Great Britain's Naval Blockade of Imperial Germany During The Great War	216
PUSZTAI GÁBOR: Hollandia az első világháborúban.....	241
ALI MOHAMMED QADER MAHMADA: The Effect of the Great War on the Role of Women in British Society	257
BARTHA ÁKOS: Az összeomlás hullámlovasa: Zsabka Kálmán (ellen)forradalmi karriere.....	286
TURBUCZ DÁVID: Horthy Miklós, a fővezér	305
UZONYI ANITA: Újpétery Elemér lisszaboni tevékenysége (1942-1945).....	322
KERESZTES BENEC: A taxisblokádnak elbeszélése a magyar sajtóban	345
E számunk szerzői.....	370

Takács Levente**A művelési ág jelentősége a római földmérésben**

A művelési ágak szerepe a földmérésben – ha a mai magyar jogszabályi környezetet vizsgáljuk – könnyen adatható. A művelési ág rögzítése része az állami földmérési alaptérképi adatbázisnak, változása pedig olyan földmérési munkát jelent, amely a közhiteles ingatlan-nyilvántartás változását eredményezi.¹ A művelési ágak felsorolásszerű meghatározását a mindenkori ingatlan-nyilvántartási jogszabályok adják meg. A Magyarországon jelenleg hatályos szabályozás szerint ezek a szántó, rét, legelő, szőlő, kert, gyümölcsös, nádas, erdő, fásított terület, halastó és a művelés alól kivett terület.² Utóbbiba tartoznak a művelésre alkalmatlan területek, illetve a településsel, közlekedéssel, honvédelemmel stb. kapcsolatosan kivett területek, vagy éppen a kedvtelésből tartott állatok kegyeleti temetője.³ A művelési ágak szerinti besorolás lényegét a rendszeres földhasznosítás módja vagy a természetbeni állapot adja, vagyis az ott található vagy termelt növényzet határozza meg. A művelési ág és a földterületek aszerinti besorolása nem csak mezőgazdasági, hanem elsősorban jogi és ingatlan-nyilvántartási kérdés.

A felmérést és nyilvántartást a modern kartográfia és geodézia eszköztára, különösen az utóbbi évtizedek technikai fejlődésének köszönhetően (pl. fotogrammetria, térinformatika), jelentősen megkönnyíti. Alapelve, hogy lehetőleg nagy területet lefedő egységes koordináta rendszer használatára törekszik, amely magassági és vízszintes alappont-hálózatra támaszkodik. Az alappontok helymeghatározó adatai egy adott vonatkoztatási rendszert tekintve ismertek, a különböző hálózatok vagy koordináta rendszerek egymásra vetíthetők. Egyfelől tehát a rendszer relatív, ugyanis egy pont egy adott viszonyítási rendszer koordinátaival adható meg, másrészt – az egyértelmű egymásra vetítés lehetősége miatt – abszolút viszonyítású is, vagyis bármely két pont meghatározható egymáshoz képest.

A modern eszköztárat nélkülöző korokban, így például az egyébként fejlett földmérési szisztémát kialakító és működtető Római Birodalomban csak helyi hálózatok kiépítésére volt mód. A mai alappont-hálózatok nagy területeket fednek le, ezzel szemben a rómaiak földmérési gyakor-

1 2012. évi XLVI. tv. a földmérési és térképészeti tevékenységről 11. § (1) g. és 23. § (1) d.

2 109/1999. (XII. 29.) FVM rendelet 40–50. §§.

3 109/1999. (XII. 29.) FVM rendelet 50. §.

lata – néhány kivételtől eltekintve – a városok territoriumaira korlátozódott. Az ebből fakadó nehézségek ellenére a művelési ágat a rómaiak is nyilván tartották.

A következőkben egyetlen művelési ág, a szőlő példáján próbáljuk meg bemutatni, miben látták a római földmérési szakírók a művelési ág szerepét. A szőlő (*vitis vinifera*) az olajfával együtt olyan tényező, amelynek jelenléte, együttes művelése a mediterrán világ meghatározó jellegzetessége.⁴ Olyan kultúráról van szó, amely már az ókorban magas hozamokat eredményezett; a modern becslések szerint a római hozamok megfeleltek a 19. századi francia adatoknak.⁵ A szőlőből előállított bor tömeges piaci igényeket elégített ki, ráadásul a szőlő termesztése és a bor előállítása a kultúra ismérése és a mezőgazdasági innováció példája is volt.⁶ A Kr.e. 2. században Cato a művelési ágak értéksorrendjében száz *iugerum*os (kb. 25 ha) földbirtok nagyságát alapul véve a sok bortermő szőlőültetvényt sorolja az első helyre (*vinea est prima, vel si vino multo est*).⁷ Columella az 1. században írt mezőgazdasági értekezésének egész harmadik könyvét, valamint a negyedik könyv nagy részét a szőlő művelésének, a szőlőfajták ismertetésének, a metszésnek és a bujtványozásnak szenteli. Ezzel a szőlő a legnagyobb terjedelemben tárgyalt növény. Ugyanennek a munkának az ötödik könyve azzal kezdődik, hogy Columella elhatárolja egymástól a földmérő és a földműves feladatait.⁸ A két foglalkozást ugyan élesen megkülönbözteti, mégis részletesen foglalkozik a földterület mértékegységeivel és a parcellák területének kiszámításával. Az ehhez illusztrációul felhozott gyakorlati példát nála történetesen az adja, hány szőlőtőke telepíthető adott alakú és nagyságú

4 Harris, William Vernon: *Rethinking the Mediterranean*. Oxford, 2006. 4 és 21–22.

5 Kroon, Geoffrey: Food Production. In: *The Cambridge Companion to the Roman Economy*. Szerk. Walter Scheidel, Cambridge, 2013. 159. Johnson Hugh: *A bor története*. Bp., 2005. 38. Papp Imre: A francia szőlő- és borkereskedelem szerkezeti változásai a 19. században. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk. Orosz István – Papp Klára, Debrecen, 2009. 269–294.

6 Kroon, 2013, 161–163, 171. Grüll Tibor: *A Római Birodalom gazdasága*. Bp., 2017. 183–187. Általában: Tchernia, André: *Le vin de l'Italie romaine: essai d'histoire économique d'après les amphores*. Róma, 1986. Jakab Éva: *Borvételek és kockázatok*. Bp., 2017.

7 Cato *agr.* 1. Az értéksorrend elemzéséhez Maróti 1981, 154–157. Vö. még Varro *r.* 1.7.9–10. Columella 3.3.

8 Columella 5.1.3. Erről M. Borzsák Erzsébet: Földmérés a rómaiaknál. = *Agrártörténeti Szemle*, 1967. 3–4. sz. 410–419.

parcellára.⁹ A földterület felmérése és a szőlőművelés Columellánál ilyen módon kapcsolódik össze.

Az első századi mezőgazdasági szakíró példáját tankönyvi szemléltetésnek is tekinthetnénk, ha a római jogszabályok nem tanúskodnának arról, hogy a szőlőültetvényen valóban számon tartották a tőkék számát. A 6. században a iustinianusi jogalkotás a *census*ok (adófelmérések) kapcsán az alábbiakat rögzíti: „A census előírása rendelkezik arról, hogy a földeket a következőképpen kell a censusba felvenni: a telek neve; melyik városban és pagusban van, és melyik két telek a közvetlen szomszédja; hány iugerum területű az a föld, amelyre a megelőző tíz évben vetettek; hány tőke van a szőlőföldön; hány iugerum területű az olajfaültetvény ...”¹⁰ Az adóalap meghatározásánál a szőlő esetében tehát nem a beültetett területet, hanem a tőkék számát vették alapul. A 3. század neves jogtudósára, Ulpianusra visszamenő szövegben latinul a *vinea quot vites habeat* (hány tőke van a szőlőföldön) fordulat szerepel. A felmérésben – talán nem véletlenül – éppen az a szó, a *vinea* szerepel, amelyik a földmérési szakíróknál is előfordul.

A *vinea* szót természetesen nem csupán a földmérőknél találjuk meg, hanem a római (mezőgazdasági) irodalom több művében feltűnik. Sőt, a kifejezést a katonai szaknyelvbe is átkerült a városostromok egyik eszközének jelölésére.¹¹ Ilyen kontextusban a magyar fordítások szőlőlugasnak vagy védőtetőnek fordítják a szót, amit leginkább védekező funkciója indokol. Egy olyan eszközről van szó, amelyik a városfalhoz közeledő támadókat vagy eszközöket oltalmazta.¹² Ennek illusztrálására elegendő itt egy Caesar részletet idézni: „Rajtaütésszerűen akarta bevenni a várost, mert úgy hallotta, hogy nem védelmezik; de bármilyen kevesen voltak a védők, a széles árok és a magas falak megghiúsították a tervet. Caesar tábornok vert, szőlőlugasokat tolatott előre, és hozzáfogott az ostrom előkészítéséhez. Közben, következő éjjel, a suessio menekültek egész hada ide, a városba érkezett. A szőlőlugasok azonban gyorsan közeledtek a falak felé, magasodott a töltés, épültek a tornyok: a rómaiak tüneményes gyorsasága, és a gall földön sosem látott, hírből sem hallott hatalmas ost-

⁹ Columella 5.2.10.; 5.3.1–6.

¹⁰ Ulpianus D. 50.15.4pr. Illés Imre Áron fordítása.

¹¹ Caesar *bG* 2.12.3. 3.21.2–3. *bc* 1.36.4. Livius 5.7.2. Propertius 4.10.34.

¹² Az angol meghatározás: „a shedlike structure used in ancient Rome to protect besiegers” In. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/vinea> – Letöltés ideje: 2021. december 1.

romművek végül annyira megfélemlítették a város lakóit, hogy követek útján megadási szándékukról értesítették Caesart.”¹³

A katonai eszköz szőlőlugasként történő fordítása nyilvánvalóan a szőlő egyik termesztési módjára megy vissza, jóllehet nem biztos, hogy a latin *vinea* szó egyértelműen megfeleltethető a magyar szőlőlugas szónak. A szőlők telepítésének és művelésének a rómaiak több módszerét ismerték. A támrendszer nélküli telepítést a római szakírók általában elvetették.¹⁴ Az egyedi támaszok mellett használták a modern szőlőművelés kordonos támaszát valamelyest megelőlegző elrendezést, amikor a *vitis iugata* típusú alátámasztást sorokba rendezték, valamint ismerték és alkalmazták a lugast is.¹⁵ A földmérési szakíróknál előforduló *vinea* szó azonban nem annyira a támasztás módjára utal; általános értelemben inkább fordítható szőlőskertnek, olykor kontextustól függően szőlőtőkének is, specifikusan viszont az egy szőlőskertben vagy területen lévő rendezett sorokba ültetett szőlőket, szőlőtőkéket jelenti.¹⁶

A római földmérők feladatai közé tartozott a földek felmérése, felparcellázása, a teleknyilvántartás rögzítése, valamint vitás esetekben szakmai állásfoglalás kialakítása. Ennek megfelelően a *vinea* szó a római földmérési szakíróknál többféle kontextusban található meg. Elsősorban a telkek részeként vagy olykor a telekhatárt kijelölő elemként említik.

A római földmérési irodalom kiindulási pontja a *centuriatio* volt, egy olyan földmérési, földosztási rendszer, amely egymást derékszögben metsző, illetve egymással párhuzamos mezsgyék alkalmazásával sakktáblaszerű parcellarendszert alakított ki. A parcellákat feliratos határkövekkel jelölték.¹⁷ A római szerzők e parcellázás bemutatása után sorra vették az eltérő határkijelölési metódusokat és a speciális parcella típusokat is. Ezeknél a szabályostól eltérő eseteknél tanácsot adtak arra

13 Caesar *bG.* 2.12. Szepessy Tibor fordítása.

14 Pl. Columella 5.4.2.

15 Részletesen l. White, Kenneth Douglas: *Roman Farming*. London, 1970. 228–236. Hoffmann Zsuzsanna: *Mezőgazdaság és agrárviszonyok az ókori Rómában*. Szeged, 2014. 90–91. Johnson, 2005, 39. Jashemski, Wilhelmina: *The Discovery of a Large Vineyard at Pompeii: University of Maryland Excavations, 1970.* = *Americal Journal of Archaeology* 1973. 77. sz. 33. Grüll, 2017, 185.

16 Cato *agr.* 32–33. Varro *r.* 1.8. Cicero *agr.* 2.67. Columella 3.5.3. és 5.5. L. még White, 1970, 397. A rendezettségre l. még a nem római, de ókori példát. Ézs. 5,1–2: „Szőlője volt kedvesemnek kövér hegyoldalon. Fölásta és megtisztította a kövektől, beültette nemes vesszővel. Közepére tornyot épített, sajtót is vágatott benne.” A Vulgata latin szövegében itt is a *vinea* szó szerepel.

17 A rendszer leírását l. Takács Levente: *A római földmérés*. Máriabesnyő – Gödöllő, 2014. 36–47.

vonatkozóan, hogyan lehet elhatárolni egymástól a földdarabokat, hogyan lehet megállapítani a birtokhatárokat. Hyginus például egy olyan esetet említ, amikor a szőlőskert (*vinea*), az erdőterület vagy a gesztenyeültetvény nem közvetlenül kapcsolódik a földhasználó területéhez, hanem valaki más földjének közepén (*in medio alterius agro*) helyezkedik el. Ez a földhasználati és jogi szempontból sérülékeny helyzet egy vita esetén kellő körültekintést igényel a vizsgálatot végzőtől (*inspector*). A tulajdonjog igazolásához fel kell használnia az elásott és felszínen látható határjelölő elemeket (*signis defossis aut terminis*).¹⁸

Első olvasásra ez nem tűnik problematikusnak, de a szakírók több esetet is felsorolnak, amikor figyelmesen kell eljárni e jelek megfigyelésében, értelmezésében. A telekhatárok kijelölésére szolgáló elemek rendeltetése és értelmezése sokféle lehet. Egy árok például egyaránt szolgálhat a víz elvezetésére vagy éppen a telekhatár jelölésére és biztosítására, sőt e funkciók akár egybe is olvadhatnak. Siculus Flaccus tudósít arról, hogy bokrok (*vepres*) is szolgálhattak határkijelölő gyanánt. Ilyenkor több tényezőt kellett figyelembe venni. Értelemszerűen nem minden bokor vagy bokros rész jelölt telekhatárt. A földdarab közepén is lehetett ilyen, amennyiben a földműves hanyagságából a terület elvadult. Az ültetett vagy tájidegen fajtákat tartalmazó bokrok esetében már nagyobb valószínűséggel lehet vélelmezni azok határkijelölő szerepét, de még ez esetben is alaposan kell eljárni. Egyes vidékeken ugyanis – legalábbis a szakíró szerint – más területekből szereznek be és ültetnek el bokrokat, hogy ezzel a kertet vagy éppen a szőlőskertet védjék (*quae tutelam vineis aut hortis praestent*).¹⁹ Az ilyen felhasználás természetesen nem a földmérés, hanem a földművelés körébe tartozik.

Előfordulhatott – tudósít Siculus Flaccus –, hogy a földművesek elszántották vagy felásták a mezsgyét így zavarva össze a telekhatárokat. Amennyiben szőlőültetvények találkoztak (*duo possessores extremis finibus vineas habent*), akkor ilyen probléma nem keletkezik, hiszen a műveléshez szükséges ásás jól kijelöli a határvonalat.²⁰ Siculus Flaccus művének jelentős részét azt teszi ki, hogy szerző felsorolja, milyen módon lehet jelölni a telekhatárt, s az egyes jelölőkről mit kell tudni a földmérőknek. Az utak, vízfolyások és árkok után a falkerítés (*maceria*) következik, amelyet a mezőgazdasági gyakorlat számtalan okból hasz-

18 Hyginus 80, 30–33C. A földmérési szakírókat lap- és sorszám megadásával a következő kiadás alapján hivatkozunk: Campbell, Brian: *The Writings of the Roman Land Surveyors. Introduction, text, translation and commentary*. 2000.

19 Siculus Flaccus 112,34C–114,2C.

20 Siculus Flaccus 118, 10–15C.

nálhatott, nem csupán a határok kijelölésére. A *maceria* tkp. összehordott kövekből áll össze (*ex congesione lapidum*), ami talajfajtától függően létrejöhetett csupán a talaj megtisztításának okán (*terrarum excipiendarum causa*), de a fal megvédhette a szőlőültetvényt, a gyümölcsöskertet stb. a vadkártól is (*ab incursionibus bestiarum*), s természetesen a telekhatárt is jelölhette. A földmérőnek ezért gondosan meg kellett vizsgálnia minden körülményt, hogy mi okból létesült egy ilyen tereptárgy.²¹

E szövegrészben a földmérési szakíró nem csupán a *vinea* szóval jelölt szőlőskertet említi, hanem szóba hozza az *arbustum*ot is. A latin szövegben nem található további specifikáció, így az angol fordító jobb híján általánosságban adja vissza a jelentést az angol *plantation* szóval.²² Az *arbustum* szó még egy helyen, szintén Siculus Flaccusnál található meg a földmérési szakírók korpuszában. E helyütt arról esik szó, hogy a fák és fasorok milyen módon határolhatják el a parcellákat. A földmérő számára fontos szempont a fafajták megfigyelése. A határvonalra olyan fákat kell telepíteni, amelyek eltérő fajtájúak a helyben szokásostól. Az is felkeltheti a figyelmet, ha sűrűbben vagy az *arbustum*okhoz képest eltérő rendben ültetik ezeket.²³ Az *arbustum* itt valószínűleg olyan szőlőültetvényt jelent, ahol a szőlőt egy fára futtatták fel. Egyes vélekedések szerint ez a fajta telepítés bő termést, de alacsonyabb minőségű bort eredményezett.²⁴

A fenti példákból az tűnik ki, hogy a földmérési szakírónál a szőlőültetvény (*vinea*) önmagában ritkán jelentett figyelembe veendő tényezőt. Leginkább azért szerepel, mert vélhetően értékes volta miatt a földművesek igyekeztek megvédeni bokrokkal, kőrakásokkal. A bokrok, kőrakások és más határjelölő tereptárgyak pedig többes természetűek voltak, így földmérési szempontból mindig mérlegelni kellett funkciójukat. Siculus Flaccus mindössze egyszer utal arra, hogy a szőlőültetvények találkozása földmérési szempontból viszonylag könnyen áttekinthető helyzetet eredményez. Talán ez utóbbi körülmény magyarázza, hogy a „gyakorlatban” is előfordult ilyen helyzet.

A *Casae Litterarum* címen ismert munka közelebbről meg nem határozott földterületek (villák, telkek stb.) határait írja el. Az egyes entitásokra a *casa* kifejezést használja, s az abécé betűivel jelöli őket (pl.

21 Siculus Flaccus 116, 6–10C.

22 Siculus Flaccus 116,9C.

23 Siculus Flaccus 110, 1–17C.

24 Varro *r.* 1.8.3. Columella 3.3.2. Palladius 3.10. Említi még Horatius *epod.* 2.9.

casa per N nomen habens).²⁵ Åke Josephson meglátása szerint semmi sem utal arra, hogy a *Casae Litterarum* oktatási célra használták volna, hanem a listába szedett határleírások inkább jogi vagy adózási célból készült felmérések (részei) lehettek – az arausioi kataszterhez hasonlóan.²⁶ A nem túl olvasmányos alkotásban többször fordul elő a *vinea* kifejezés. Ebből egy esetben, a G jelű parcellánál a szőlőskert éppen a birtok határán helyezkedett el. Ráadásul nem két szomszédos terület határán, hanem három terület találkozási pontján (*in trifinio*).²⁷ Az olyan helyekre, ahol három telekhatár találkozott, a földmérési szakirodalom tanúsága szerint speciális jeleket helyeztek el.²⁸ Elképzelhető, hogy egy szőlőskert a maga kimért soraival, felásott földjével – ahogy a fentebb idézett Siculus Flaccus hely is kiemelte – jó szolgálatot tett a területek látható elkülönítésére egy ilyen viszonylag bonyolult helyzetben.²⁹ Egy további esetben a *vinea* a határ- ill. területleírás szokásos elemeként tűnik fel, mint a hegy, a rét, a patak.³⁰ Egy harmadik előfordulás szerint a Q jelű *casa* is rendelkezik szőlőskerttel, amelyik a házhoz képest egy folyón túl terült el egy paktól körbeölelve. A szőlőskertben síremlékek (*memoriae*) találhatók. A birtok leírása a szőlőskerten túl is folytatódik, így nem valószínű, hogy ebben az esetben a *vinea* a telekhatáron helyezkedett volna el.³¹ Ez utóbbi két leírásban inkább az lehet érdekes, hogy milyen elemeket vett fel írjuk a listába: folyó, patak, hegy, rét (*pratum*), mező (*campus*), szőlőskert (*vinea*). Többé-kevésbé ugyanezek az elemek tűnnek fel a többi *casa* leírásánál is, aminek magyarázatául a sematizmus, a hasonló táj és művelési adottságok, valamint

A római földmérők feladatai közé tartozott, hogy szakértőként vagy ritkábban döntőbíróként részt vegyenek a telekhatárok (vagy éppen városok határai) körül kialakult viták rendezésében.³² E funkciójukat

25 Peyras, Jean: *Arpentage et administration publique a la fin de l'antiquité*. Besançon, 2008. 32 és 89. Josephson, Åke: *Casae Litterarum. Studien Zum Corpus Agrimensorum Romanorum*. Uppsala, 1950. 30–31.

26 Josephson, 1950, 25–27 és 71. Ezzel szemben Campbell, 2000, xlv inkább oktatási segédanyagnak véli.

27 *Casae Litterarum* 232, 19–20C.

28 Ilyen példák olvashatók: 72,1C. 226,5C és 228,15C.

29 A *vinea* kifejezett határjelölő funkciójára van még példa Innocentiusnál: Peyras, 2008, 21.

30 *Casae Litterarum* 232, 25–30C. L. még Peyras, 2008, 33.

31 *Casae Litterarum* 234,20C. A szöveget illetően vö. Peyras, 2008, 26 és 34.

32 A római földmérők igazságszolgáltatásban betöltött szerepéről legújabbán, sok vitatható megállapítással: Israelowich, Ido: *Land Surveyors and the Roman Court*. =

feliratok is bőven megőrződtek, de a földmérési szakírók is említik. Jogi jellegű érdeklődésüket – amely az általános római kultúrában gyökerezik – jól mutatja, hogy a szakmunkák egy része kifejezetten a földdel, telekkel kapcsolatos jogvitákkal foglalkozik. A *de controversiis* címmel összefoglalható munkák közül a késő ókori Agennius Urbicusé³³ az egyik, amelyik megemlíti a szőlőültetvényt a római jogban a jogérvényesítés egyik eszközeként szolgáló *interdictum* kapcsán. Az *interdictum* egyfajta peren kívüli jogsegély, amit fajtájától függően a döntés, tilalom, végzés szavakkal adhatnánk vissza. Voltaképpen a jogvitában eljáró tisztségviselő (praetor, helytartó) rendelkezéséről volt szó, amellyel valamilyen magatartást megtiltott vagy megkövetelt a felektől. Az *interdictumok* egy része (*i. uti possidetis*, *i. utrubi*) a birtoklási helyzet megállapítását (a birtok megszerzését vagy megtartását) célozta azért, hogy a birtokkal (*possessio*) kapcsolatos viták gyorsabban lezárhatók legyenek. Egyes fajtái már a Kr.e. 111-es földtörvényben is megtalálhatók.³⁴

Agennius Urbicus ezt a jogintézményt valóban a birtoklás kérdéskörénél említi, s alkalmazhatóságát nem jogi, hanem tulajdonképpen mezőgazdasági ismérvekhez köti. Bozótos, elhagyott vagy legelőnek használt területen nem lehet *interdictumhoz* folyamodni, mert a birtoklás kevésbé bizonyítható (*multo minorem possessionis habent fidem*). Ezzel szemben *interdictumhoz* lehet folyamodni a rétek, szántóföldek és szőlőskertek esetében, mert azok művelt területek, s a birtok ténye rövid idő alatt megszerezhető, a birtoklás ténye pedig könnyűszerrel megállapítható.³⁵ Agennius Urbicusnál így az egyes művelési ágak, pl. a szőlő földmérési és jogi relevanciával bírnak.

A *Commentum* címen fennmaradt munka szerzője az ún. *de loco* jogvita kapcsán arról ír, hogy a vitás felek igényét és állítását egy terület hovatartozását illetően a művelési ágak alapján is el lehet dönteni. Erre két példát említ: a fákat és szőlőültetvényt. Előbbinél a fák kora, fajtája és vágásérettsége segíthet a terület jogi helyzetének tisztázásában. A szőlőültetvénynek pedig éppen azokat a tulajdonságait emeli ki, amelyek közül az egyik a földmérők számára is releváns volt, s az egyszerű szemlélőnek

Revue Internationale des Droits de l'Antiquité, 2019. 66. sz. De Nardis, Mauro: *The Writings of the Roman Land Surveyors: Technical and Legal Aspects*. London, 1994.

33 Agennius Urbicus datálásáról és munkájáról: Campbell, 2000, xxxi–xxxiii. és Pascual Castillo, Josefa Maria: Agennius Urbicus. Agrimensor o Jurista? *Iberia*, 1998, 95–107.

34 Iulianus D. 43.8.7. Gaius *Inst.* 4.139. Vö. Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és intézményei*. Bp., 2006. 191. és 313.

35 Agennius Urbicus 30,34 –32,4C.

is feltűnő. A szőlőültetvényeknél a döntést segíti, hogy a sorokat egyenlő távolságba telepítik, az egyes sorokban azonos korú és fajtájú szőlők vannak. A sortávolságban, a korban és a fajtában előforduló különbségek pedig segíthetnek az adott parcella jogi helyzetének eldöntésében.³⁶

A Commentum szövege azért is figyelemre méltó, mert voltaképpen egy idézet. A Commentum szerzője minden bizonnyal egy keresztény, késő-ókori személy volt,³⁷ aki attól a Hyginustól másolhatta szövegét, aki a szövegéből vett utalások alapján 100 körül írhatta meg munkáját.³⁸ Ebből következően a vitás helyzet és vita eldöntését segítő jellemzők évszázadokon keresztül megfigyelhető voltak. A *de loco* esetkörbe tartozó a római földmérők azokat a vitás helyzeteket sorolták, amikor nem a határvölgyek elhelyezkedés, a határvonal futása vagy a mezsgye képezte a vita tárgyát, hanem egy adott földdarab jogi helyzete.³⁹ A szőlőművelés sajátosságai ilyen esetben az eljáró személyek segítségére siettek.

Az ókori római szőlőtermesztés számos művelési módot tartott számon, de a növények rendezett sorával jellemezhető parcellák, azok méretének és a rájuk telepíthető vagy telepített tőkék számontartása ugyanúgy jellemző volt, mint manapság. A szőlőültetvények ilyen fajta rendezettsége, amely egy mai szemlélőnek vagy utazónak is szembevető, az ókorból régészeti példával is igazolható. 1996-ot követően több ásatással Budapest III. kerületében Csúcshegy-Harsánylejtő lelőhelyen sikerült egy római kori szőlőültetvény nyomaira bukkanni. „A szőlő-ültetvényként értelmezett jelenségcsoport nagy felületen (összesen legalább 2700 m²) hosszúkas, szabályos sorokban, szabályos közönként elhelyezkedő beásások formájában mutatkozott.”⁴⁰ A feltárások alapján a kutatók két rendszert azonosítottak 1,7 és 1,9 méteres sortávolságokkal. Az egyik rendszer pontosan kelet-nyugati tájolású volt, a másik ettől némileg eltért. A beásásokat a kutatók ültető gödrökként értelmezték, ami jól megfigyelhető Plinius és Columella leírásainak.⁴¹

Az ültető gödrök szabályos sora, a meghatározott sortávolság, a tájolás mind olyan tulajdonságok, amelyeket egy római földmérő nagyra értékelt volna, ha munkája során eltéved a Harsánylejtő lankás dombol-

36 Commentum 60, 26.

37 Campbell, 2000, xxxiv.

38 Campbell, 2000, xxxv.

39 De Nardis, 1994, 91–94.

40 Havas Zoltán: Új adalékok a római kori szőlőműveléshez Aquincum környékén. = *Budapest Régiségei*, 2011. 44. sz. 183–197. 185.

41 Havas Zoltán: Aquincum szőlői. = *Ókor*, 2008. 3. sz. 99–100. Havas, 2011, 184–185.

dalára. A szőlőültetvények ilyen már-már mértani rendezettsége, a területéhez tartozó tőkeszám ismerete és a szőlőművelési ág egyéb jellemzői ugyanis segítették a római földmérőket feladataik végrehajtásában. A gondozott szőlőültetvény látható formában különíthette el egymástól a szomszédos telkeket, mint ahogy arról Siculus Flaccus beszámol, amit megerősíti Casae Litterarum egyik helye is. Lényében a szőlőültetvénynek ugyanezt az aspektusát emelik ki azok a szöveghelyek, amelyek a jogvitákról tudósítanak (Hyginus, Agennius Urbicus, Commentum). A rendezettség, a sortávolság, a rendszeres ásás vagy kapálás olyan sajátosságokat jelentettek, amelyeket egy birtoklási helyzet tisztázásakor felhasználhattak földmérők.

Bármennyire is széles körűen és az alapelveket tekintve következetesen alkalmazták is a Római Birodalomban a *centuriatio* rendszerét, mindig bőven akadtak olyan földterületek, amelyeket ez a földmérési és földosztási rendszert nem érintett. A *centuriatio* elméletben merev vonalhálózata is kénytelen volt a terepadottságokhoz idomulni, ami sok helyi megoldást, a szakírók munkáiban lefektetett elvektől számtalan eltérést eredményezett.⁴² Megbízható és egységes alappont-hálózat híján a római földmérők rászorultak egyéb tényezők figyelembevételére. Ennek ők maguk is tudatában voltak. Frontinus éppen a *de loco* jogvita rövid ismertetésénél állapítja meg, hogy, ha más nincs, akkor a művelési ág különbözősége (*culturae discrimine*) adhat támpontot a telkek elhatárolására. Ugyanezt állítja Hyginus is.⁴³ A példák még sorolhatók lennének, de összességében megállapítható, hogy a művelési ág (és jellegzetességei) kiegészítő jelleggel hozzájárult a földmérők munkájához és a római jogalkalmazáshoz. Különösen egy olyan művelési ág esetében, mint a szőlő.

42 Takács, 2014, 39–42.

43 Frontinus 4,27C. Hyginus 80,27C.

Simon Attila

A római hadsereg vallása és a legio XIII Gemina katonaságának istenei

Művek sora jelzi, hogy az utóbbi időben megújult az érdeklődés a római katonaság vallása iránt.¹ Ebből az óriási témából vizsgálataim tárgyául a *legio XIII Gemina* katonáinak vallását választottam, kronológiailag a legio daciai tartózkodásának idejére leszűkítve a kutatást. Ez a daciai római uralom teljes időszakát felöleli: a XIII. Gemina ott volt már a kezdeteknél is, azaz részt vett a dák királyság meghódításában, és végül felügyelte a lakosság evakuációját is Dacia Kr. u. 272-ben történt feladásakor. Jelentőségét a daciai hadseregen belül az is bizonyítja, hogy néhány évtizedig Dacia egyetlen legiója volt,² emellett mindvégig Apulumban, a helytartói székhelyen állomásozott.

Forrásként a legio feliratos emlékeit használtam, konkrétan 137-et, és azt vizsgáltam, a legio parancsnokainak, tisztjeinek és legénységének feliratain mely isteneket tiszteltek. Vizsgáltam emellett azt is, mennyire illeszkednek a legiónál tapasztaltak a birodalmi hadsereg vallásának általános trendjébe. Tanulmányomban reflektáltam Alfred von Domaszewski: *Die Religion des römischen Heeres* című művére, valamint Mihai Popescunak a 2000-es években megjelent, a teljes daciai katonaság vallásosságáról szóló munkájára.³ Jelen tanulmány kizárólag a legio XIII Gemina katonáival foglalkozik és a feliratos emlékeken megjelenő vallásosságra koncentrálok.

A LEGIO PARANCSNOKAI, TISZTJEI ÉS HIVATÁSOS KATONÁI ÁLTAL TISZTELT ISTENEK

Iuppiter a római vallás főistene volt. Különböző aspektusai speciális jelzőiben jutottak kifejezésre. A szűkebben vett *dii militares* (Iuppiter,

1 G. L. Irby-Massie: *Military Religion in Roman Britain*. Leiden, 1999. M. Popescu: *La religion dans l'armée romaine de Dacie*. Bucarest, 2004. Papp L.: A Carnuntumban állomásozó katonák vallásossága feliratos emlékeik tükrében. In: *Juvenalia VIII. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. 2020. Szerk.: Dobi Edit. 289. Ld. továbbá Vágási Tünde 2021 májusában megvédett PhD értekezését, mely a pannoni katonaság vallását dolgozta fel.

2 Dacia Marcus Aurelius dunai háborúi idején kapott egy másik legiót, a legio V Macedonicát, melynek állomáshelye Potaissa (Turda=Torda) lett.

3 . Popescu, M.: *La religion dans l'armée romaine de Dacie*. Bucarest, 2004. (továbbiakban: Popescu, 2004.)

Mars és Victoria) első számú tagja, ebből adódóan *Iuppiter* egészen a Kr. u. 3. századig a hadsereg legfőbb védelmező istene volt, jelentőségében felülmúlva *Marsot*.⁴

A Daciában tisztelt istenek közül *Iuppiter*nek maradt fenn a legtöbb emléke, és a legio XIII Gemina feliratos hagyatékában is neki van a legtöbb felirata, szám szerint biztosan 30.⁵ Ezeken a feliratokon többnyire *Iuppiter Optimus Maximus*ként, a római pantheon fejeként, a római állam legfőbb védelmezőjeként jelenik meg,⁶ és az esetek kétharmadában (20 alkalommal) önállóan, kísérő istenek nélkül.⁷ Két alkalommal a capitoliumi triász tagja,⁸ vagy Iuno a társa.⁹ Ritkán fordul más istenek társaságában. Egy esetben *Mars Augustus*,¹⁰ egy másikban a *genius loci*,¹¹ egy harmadikban *Dacia*¹² szerepel a neve mellett a dedikációban, két esetben pedig néven nem nevezett istenek (*ceteri dii deaeque* és *ceteri dii deaeque immortales*)¹³, és még egy esetben, amely fogadalmi tábla¹⁴ ugyan nem nevezi meg a legio XIII geminát, de annak székhelyéről került elő és legióhoz köthető helytartó állíttatta, aki lehetséges, hogy C. Pescennius Niger, a későbbi császár volt.

Iuppiter további szerepkörei is megjelennek a legio feliratain. Ezek vagy az *Optimus Maximus* jelzője mellett, vagy azok helyett a neve mellett álltak. Marcus Domestius Restitutus a 10. cohors *hastatus posterior*

4 Domaszewski, Alfred von: *Die Religion des römischen Heeres*. Trier, 1895. Repr. New York, 1975. 34. (továbbiakban: Domaszewski, 1975.).

5 Egy feliraton hiányosan szerepel *Iuppiter* neve: AE 1971, 369. = IDR III, 5, 205., egy pedig valószínűleg a legióhoz kötődik, bár nem szerepel rajta a neve: CIL III 1066. = IDR III, 5, 181.

6 30-ból 28 esetben.

7 CIL III 1032 = IDR III,5, 112; CIL III 1034. = IDR III,5, 124; CIL III 137 = IDR III,5, 133.; CIL III 1038 = IDR III,5, 134; CIL III 1074 = IDR III,5, 139; CIL III 1041 = IDR III,5, 143.; CIL III 1042. = IDR III,5, 145; CIL III 1044 = IDR III,5, 148; CIL III 1045 = IDR III,5, 152; CIL III 1052 = CIL III 13772 = IDR III,5, 165; CIL III 1056. = IDR III,5, 173; CIL III 7754 = IDR III,5, 174; CIL III 1058 = IDR III,5, 177; IDR III,5, 180; CIL III 1020 = IDR III,5, 213; AE 1979, 461.

8 CIL III 1071 = IDR III,5, 195 (Apulum); CIL III 1078 = IDR III,5, 198 (Apulum).

9 AE 1986, 609 = IDR III,5, 192 (Apulum); CIL III 1067 (Apulum); CIL III 1070 = IDR III,5, 193 (Apulum).

10 AE 1987, 248 = IDR III, 2, 245 = AE 1934, 11 = AE 1939, p. 7 s. n. 5. 245 (Sarmizegetusa).

11 ILJug 3122 (Josipdol = Metulum).

12 CIL III 1063 = IDR III,5, 184 (Apulum).

13 CIL III 1063; CIL III 1062 = IDR III,5, 182 (Apulum).

14 CIL III 1066. = IDR III,5,181.; Popescu, 2004, 74.

rangú centuriója két egymást kiegészítő szerepkörében állított oltárt neki: *Iuppiter Victornak*, 'Győző /Győzelmet hozó Iuppiternek' és *Iuppiter Depulsornak*, azaz 'Bajelhárító Iuppiternek'¹⁵. Iuppiter Victor kultusza a római köztársaság középső időszakában, Domitianus és Hadrianus császár idején kultusza fontos szereppel bírt¹⁶. *Iuppiter Depulsor* kultusza Daciában elterjedt volt,¹⁷ de Pannoniából is vannak a tiszteletének bizonyítékai. A jelző Iuppitert bajelhárító, szerencsétlenséget elhárító szerepkörében jeleníti meg.¹⁸

Iuppiter Optimus Maximus *Conservator*ként is megjelenik a legio feliratos hagyatékában. *Iuppiter Conservator*nak, 'Megtartó (=Megőrző) Iuppiternek' Domitianus építtetett templomot személyes indíttatásból.¹⁹

Egy ismeretlen nevű legatus legionis *Iovi Monitori Conservatorique* dedikálta oltárát.²⁰ Iuppiternek a *Monitor* jelzője ezen a daciai eseten kívül csupán még egy oltáron fordul elő, a pannoniai Sirmiumból (Sremska Mitrovica), melyet [--- *V*]italianus / [*prae*]fectus(?) Aug(usti) n(ostris) állította egy legatus Gallienus üdvéért.²¹ A *monitor* a *moneo* 2 -ui, -itus 'emlékeztet /figyelmeztet igéből származik, 'figyelmeztető'-t, 'intő'-t, jelent.²²

A *legio XIII Gemina* katonái által állított feliratokon egyszer előfordul²³ az *aeternus* 'örökkévaló' isteni jelző is, bizonytalan azonban, hogy melyik férfi istent illették vele, mert a felirat eleje sérült, így nem olvasható. Kétségtelen azonban, hogy ezt a jelzőt Iuppiterre is használták, erre

15 AE 1944, 28. = IDR III,5, 232 (Apulum).

16 Roscher, Wilhelm Heinrich: Athene. In: *LexMyth.* Leipzig, 1884–86. 679–681.

17 Szabó Csaba–Boda Imola: *The Gods of Roman Dacia. Illustrated dictionary of Roman divinities and personifications.* 2019. 39. (továbbiakban: Szabó – Boda, 2019).

18 https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Europe/Italy/Lazio/Roma/Rome/_Texts/PLATOP*/sacella_Jovis.html#Conservator – Letöltés ideje: 2021. február 22.

19 Rómavárosi felbukkanásához: Samuel Ball Platner: *Sacella Iovis.* In: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Europe/Italy/Lazio/Roma/Rome/_Texts/PLATOP*/sacella_Jovis.html#Conservator – Letöltés ideje: 2021. február 22.; Korábban Iuppiter Custosként tisztelték hasonló funkcióban., ld. uo. Iuppiter Conservatorról továbbá: E. Nash, *Iuppiter Conservator, sacellum* in: L. Richardson, jr. (ed.): *A New Topographical dictionary of Ancient Rome.* Baltimore – London, 1992, 218.

20 CIL III 1032. = IDR III,5, 112. Popescu, 2004, 42.

21 CIL III 3228. (Sremska Mitrovica/Szávaszentdemeter = Sirmium)

22 A feliratállító legatus önmagát *somno monitus*nak nevezi, vagyis Iuppiter álommal figyelmeztette őt valamire, ami nagyon fontos lehetett neki, mert egy oltár állításával hálálta meg.

23 AE 1971, 369. = IDR III,5, 205.

Daciából is ismerünk példákat, többek között Apulumból is.²⁴ Gyakori azonban a *Deo Aeterno* dedikáció is, aki alatt az esetek egy részében, talán a többségében ugyancsak Iuppitert értették, mint az az *Aeterno Optimo Maximo*²⁵ vagy a *Deo Aeterno et Iunoni et Angelis* dedikációból is kiderül.²⁶ Előfordul azonban a *Silvano deo Aeterno* dedikáció is,²⁷ és az *aeternust* Iuppiter Dolichenus jelzőjeként is használták.²⁸

Az egész csapatok által állított oltárokat kizárólag az egyedül álló Iuppiter Optimus Maximusnak dedikálták, nincs köztük olyan, melyen Iuno Regina és Minerva akár a capitoliumi triász tagjaként akár egyedül szerepelne. Popescu egyetért Domaszewskivel abban és jómagam is osztom véleményüket, hogy a capitoliumi Iuppiter a hadsereg hivatalos vallásának volt tekinthető.²⁹

Iuno ősrégi itáliai, latin-faliscus istenség volt.³⁰ Kultusza a férjes asszonyok életéhez, a gyermekszüléshez, államhoz, a fiatal harcosokhoz kapcsolódott.³¹ Iuno neve a legio XIII Gemina emlékein 7 alkalommal fordul elő, és elsősorban a capitoliumi triász tagjaként vagy Iuppiter párjaként jelenik meg.³² A hét esetből ötször Iuno Reginának nevezik.³³ Az istennő a *Regina* 'királynő' jelzőjét többnyire Iuppiter hitveseként illetve a capitoliumi triász tagjaként viselte. Iuno ebben az alakjában a római

24 *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Aeterno*: CIL III 1082, 1083. (mindkettő Apulumból), CIL III 7912, 7913. (mindkettő Sarmizegetusából).

25 IDR III, 5, 28, (Apulum).

26 IDR III, 2, 190 (Sarmizegetusa).

27 IDR III, 3, 133.

28 Daciából pl. CIL III 1301a, CIL III 7832.

29 Popescu, 2004, 46., Domaszewski, 1975, 27–28.; Popescu rámutat arra a nagyon fontos összefüggésre is, amely a hadseregben ápolt Iuppiter-kultusz és a császár iránti lojalitás között fedezhető fel: Iuppiter Optimus Maximusnak mutattak be áldozatot a császárnak tett hűségeskü évenkénti megújítása alkalmából az új év elején. Ezzel garantálták az erkölcsi szerződés megújítását az isten előtt.; ld. Popescu, 2004, 46.

30 Gods in Harmony. The Etruscan Pantheon. In: N. Thomson de Grummond–E. Simon (eds.): *The Religion of the Etruscans*. Austin TX, 2006. p. 61. Iunóhoz összefoglaló áttekintés: W. H. Roscher: Iuno. In: *LexMyth*. Bd. 2.1. Leipzig, 1890–1894. col 574–615; G. Wissowa: *Religion und Kultus der Römer*. p. 113–120; A. Ley: Iuno. In: DNP Bd. 6, 1999, 72–77.

31 A. Ley: Iuno. In: DNP. 1999. 72–77.

32 Ebben az összefüggésben 5 alkalommal.

33 AE 1986, 609. = IDR III,5, 192; CIL III 1075. = IDR III,5, 107; CIL III 1070. = IDR III,5, 193.; CIL III 1071. = IDR III,5, 195.; CIL III 1078. = IDR III,5, 198.

állam védelmező istennője volt.³⁴ A legio feliratos hagyatékában csupán két olyan oltárunk van, melyet kizárólag Iunónak dedikáltak, ezeken viszont unikális jelzőkkel, speciális szerepben tűnik fel. Az egyiket *Iuno Regina Populoniának* mint *dea patriának*, 'hazai istennő'-nek dedikálta Caius Caerellius Sabinus legioparancsnok feleségével, Fufidia Pollittával közösen A *dea patriából* arra következtethetünk, hogy Iuno Regina Populonia Iunónak egy speciális helyi változata lehetett Itáliában valahol. Erre azonban csekély támpontunk van. Egy *Iuno Regina Pop(ulona)-t* ismerünk a samniumi Aeserniából. Ez alapján feltételezhető, hogy Iuno Populona (vagy Populonia) Iunónak egy Aeserniában tisztelt változata lehetett.³⁵ Popescu szerint ugyanakkor a Populonia jelzővel a feliratállítók Iuno valamennyi szerepkörét kívánták megjeleníteni.³⁶

A másik kizárólag Iunónak dedikált oltárt a legio egyik actariusza *Iuno Semliának* állította.³⁷ Az elveszett felirat Verancsics (Verantius) Antal leírásában maradt fenn. Véleményében nyelvészeti munkák alapján a thrák-phrygiai ζεμελω 'föld' szóra és ószláv párhuzamára a *zemlja*-ra hivatkozik. Az ő olvasatának hitelességét azonban Mommsen és Domaszewski is kétségbe vonták, és REGINA-t feltételeztek a *Semlia* jelző helyén.³⁸ I. Piso (IDR III, 5, p. 87, no. 108) nem indokolt ekkora tévedést feltételezni a szerzőről, aki nagyon precíz a szövegek közlésében, inkább egy kisebb hibáról lehet szó. A *Semlia* helyén talán *Semele* vagy *Seme-lae* állhatott. Semele esetén valószínűleg egy khthonikus thrák istennőre gondolhatott az állító, akit Apulumban Iunóval azonosítottak. Ennek a feltételezésnek a feliratállítók neve sem mond ellent: Alexander cognomene alapján a katona a birodalom görög-hellenizált keleti feléből származhatott. A *Iulius* gentiliciuma alapján is származhatott ugyaninnen, ez ugyanis polgárjog adományozás következtében a keletiek körében is előfordul (lásd pl. Iulia Domnát Septimius Severus szíriai feleségét és felmenőit). A katona párja, Aelia Vicentia ugyancsak provinciális eredetű lehetett gentiliciuma alapján. Popescu felvetése, miszerint Iuno Semlia a hieropolisi Semeiához köthető, egyértelműen nem zárható ki. Pisóhoz hasonlóan ő is felvetette a thrák Semele istennő lehetőségét, amely szerintem is egy valószínűsíthető lehetőség, különösen a thrákiai területek

34 Latte, Kurt: *Römische Religionsgeschichte*. München, 1992. 166–167. (továbbiakban: Latte, 1992.)

35 Roscher, Wilhelm Heinrich: Iuno. In: *LexMyth*. Leipzig, 1890–1894. 605.

36 Popescu, 2004, 50.

37 CIL III 7753.

38 Eph.Ep. 4, no. 160, CIL III 7753.

közelsége miatt.³⁹ A fentiekén kívül Iuno egyedül csupán még egy további oltáron fordul elő, melynek állítója a lelőhely⁴⁰ Apulumhoz való közelsége miatt a legio XIII Gemina katonájához köthető oltár,⁴¹ amely Iuno Reginának lett dedikálva, más oltárokkal együtt.

Minerva: A tudomány, a bölcsesség és a művészetek istennője volt, a római pantheon élén álló későbbi istentriász, az ún. a capitoliumi triász másik női tagja.⁴² Nagyon korán a görög Athénával azonosították, tőle ered Minerva harcias megjelenése és védelmező-háborús funkciója (Athena Polias, Athena Promachos, stb). Kultusza főleg Domitianus alatt kapott hangsúlyt, akinek az istennő a császár személyes védelmező istene lett. Minerva Victrixként Domitianus számos érméjén megjelenik.⁴³ A legio XIII Gemina feliratain Minerva önállóan csupán egyszer fordul elő. Itt az istennő neve a *Iovis consiliorum particeps* értelmezővel szerepel, vagyis a görög mitológia kontextusába helyezve.⁴⁴ Vannak azonban olyan felirataink is, melyeken nem szerepel ugyan csapatnév a lelőhely alapján feliratállító a legio XIII Gemina: egy librarius oltára,⁴⁵ egy másiké Minerva Victrixnek dedikálva⁴⁶, egy felirat Minerva Sanctának,⁴⁷ egy oltár Minerva Augustának⁴⁸, egy Minerva Superának dedikált oltár⁴⁹, egy centurióból lett veteranus oltára⁵⁰. Mindezek alapján megállapítható, hogy Minerva népszerű istenség lehetett a legio XIII Gemina katonái körében. Supera jelzője az istennő égi voltára utal, ami Kybelét asszociálja (Caelestis). Gherlán előkerült képmására ugyancsak Kybelé ábrázolása

39 Ez esetben a felirat állítója a görög Dionysoshoz is kapcsolódni szándékozott. Popescu, 2004, 50.

40 Ciomafaia =Csomafája.

41 Buday Árpád: *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából*. II., 2, 1911. 263–264. (továbbiakban: Buday, 1911.); Popescu, 2004, 49.

42 Domaszewski, 1975, 25. G. Wissowa: Minerva. In: *LexMyth* Bd. II,2. Leipzig, 1897. col. 2982–2992. Ugyanő: *Religion und Kultus der Römer*. 203–206. (továbbiakban: Wissowa, 1902.).

43 Lásd Domitianus érméin, pl. RIC 60, RIC 62.

44 CIL III 1076. = IDR III,5, 260 (Apulum).

45 CIL III 1105. = IDR III,5, 260; Popescu, 2004, 51.

46 AE 1896, 0058. = IDR III,5, 266; Popescu, 2004, 51.

47 CIL III 1106. = IDR III,5, 264; Popescu, 2004, 51.

48 AE 1964, 0193.; AE 1965, 11. s. n. 30. = IDR III 5, 263; Popescu, 2004, 51.

49 AE 1962, 0206. = IDR III,5, 265; Popescu, 2004, 51.

50 Buday, 1911, 265–266. (Ciomafaia/Csomafája, Apulum körzetében); Popescu, 2004, 85.; I. Winkler–M. D. Lazar: Emblema legiunii a XIII – a gemina pe un fragment de umbo. *Sargetia* 13, 1977, 267–276.

hatott. A két istennő közötti kapcsolatot az is erősíthette, hogy a legio XIII Gemina jelvénye az oroszlán volt, mely Kybelé/Magna Maternak is kísérő állata volt. A Vinereánál előkerült umbo töredéken Minerva és az oroszlán ábrázolása egymás mellett fordul elő.⁵¹

A római államnak a capitoliumi triász mellett voltak egyéb, hivatalosan is tisztelt védelmező istenei. Ilyenek voltak a *penates*. A *penates* eredetileg a ház istenei közé tartoztak. Szentélyüket a tűzhely közelében állították fel, rendszeres házi kultuszban részesültek.⁵² Publius Cadius Sabinus lovagrendű katonai tribunus szoborbázisát 12 istenségnek, pontosabban 3 numen-jellegű istencsoportnak és 8 antropomorf istennek dedikálta.⁵³ Azt, hogy kinek a szobra, vagy milyen szoborkompozíció állt a bázison, nem tudjuk, mert elveszett, a bázis mérete alapján csak egy kisebb méretű alkotás lehetett. A személytelen istenek csoportjai (néhányukat a császárkorban egyébként már antropomorf módon is ábrázoltak) a felsorolásban az élen állnak, legelől a *penatesszel*.

Popescu egy Iuppiter Optimus Maximusnak és a Penatesnek dedikált oltárt⁵⁴ is említ, amely Apulumból került elő, így felmerülhet, hogy a legio XIII Geminához kötődik. E feliraton szerinte a főistennel társítva a jogi funkciói erősödtek meg a házi isteneknek, mint a római állam védelmezőinek, őrzőinek.⁵⁵ Az oltárról azonban Beutler felveti, hogy hamisítvány lehet.⁵⁶

Mars csupán a Kr. u. III. században vált a római hadsereg legfőbb védelmező istenévé.⁵⁷ A monda szerint ő volt Romulus és Remus apja. *Mars Ultor* 'Bosszúálló Mars' a császárság idején lett a háború istene. A feliratok ugyanakkor az Kr. u. I–II. században többnyire nem említik, és az Alexander Severus alatti feliratokon is, melyeken már ugyan szerepel Mars neve, még Iuppiter a hadsereg legfőbb védelemezője, Mars

51 Popescu, 2004, 52.

52 A korai házakban még nem biztos, hogy elkülönített éléskamra (*cella penaria*) volt, ezét inkább ott, ahol a tűzhely volt, vagyis az *atriumban*, annak egy hátsóbb részén, G. Wissowa.: Penates. In: *LexMyth*, Bd. III. 2. Leipzig, 1902–1909., 1879–1898., 1879–1882., mindenekelőtt col. 1882. A *penates*hez lásd még Wissowa, 1902., 145–148.

53 AE 1956. 204. = IDR III, 5, 299.

54 CIL III 1081. = AE 2004, 1200. = IDR III, 5, 202.

55 Popescu, 2004, 99.

56 <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD038302> – Letöltés ideje: 2021. október 17.; Marshoz összefoglalóan W. H. Roscher: Mars. In: *LexMyth*, Bd. II.2. Leipzig 1894–1897. 2385–2437. Georg Wissowa: Religion und Kultus der Römer. München, 1902. (továbbiakban: Wissowa, 1902.) 129–138.

57 Domaszewski, 1975, 34.

csak az egyik a *dii militares* sorában.⁵⁸ Mars kultusza alig fedezhető fel a legio XIII Gemina feliratai között is. Mindössze két esetben fordul elő a legio nevével jelzett feliratok közül: az egyiket áthelyezett katonák egy csoportja állíttatta Iuppiter Optimus Maximusszal együtt *Mars Augustus*-nak,⁵⁹ míg a másikat egy *cornicularius* a császárok üdvéért *Mars Conservator*-nak.⁶⁰ E biztos eseteken kívül vélhetően a legióhoz kapcsolódtak a következő Marsnak szóló dedikációk: egy, valószínűleg a legiót vezető helytartó által állíttatott oltár,⁶¹ kettő Marsnak és Victoriának emelt oltár⁶², és egy Iuppiter Optimus Maximusnak és Marsnak közösen állítva.⁶³ Valamennyien a legio állomáshelyéről vagy közeléből. Az elsőként említett kivételével valamennyit altisztek vagy egyszerű újoncok állítottak fel.⁶⁴

Victoria: az elvont fogalmak közül a 'Győzelem' az elsők közé tartozott, melyek deifikálódtak. Rómában Kr. e. 294-ben szenteltek neki templomot. Victoria a győzelem istennőjeként rendkívül népszerű volt a legiókban. A legio XIII Geminát megnevező feliratok között mindössze egy kifejezetten neki szóló dedikáció található⁶⁵, erről nem lehet eldönteni, hogy ezt vajon *Victoria Aug(usta)*-nak, azaz a Fennséges Victoriának, vagy *Victoria Aug(usti)*-nak, a császár Victoriájának dedikálták-e. Kerültek még elő a legio működési területéről feliratok, melyek a legióhoz kapcsolódhatnak a már Marsnál említett, neki és Victoriának szentelt oltárok⁶⁶, és egy helytartó oltára Victoria Augustának⁶⁷. A triumphusok sorsa, de érmék sora is tanúsítja, hogy a császárok szerették maguknak

58 Domaszewski, 1975, 34.

59 AE 1987, 248. = IDR III,2, 245. Ugyanez: AE 1934, 11., AE 1939, 7. s. n. 5. 245. ábr. 198.

60 CIL III 1099. = IDR III,5, 250.

61 IDR III, 1, 271.; Popescu, 2004, 52., Ioan Piso: *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*. Bonn, 1993. 162–166. (továbbiakban: Piso, 1993.)

62 CIL III 1098. = AE 2004, 1183.; Popescu, 2004, 52.; CIL III 1600.; Popescu, 2004, 53. ez utóbbin Mars Paterként szerepel. Mars Pater az istenség ősi megszólítása volt, hozzá intéztek imát a szántóföld lustrációjánál, neki szóló áldozat volt a *suovetaurilia* (lásd Cato, *De agri cultura* CXLI.).

63 CIL III 1080.; Popescu, 2004, 52.

64 Popescu, 2004, 32–33.

65 CIL III 1158. és egy további, feltételezett, CIL III 1072.

66 CIL III 1098. = AE 2004, 1183.; CIL III 1600.; Popescu, 2004, 54.

67 CIL III 1416.

kisajátítani a győzelmet.⁶⁸ A hadsereg körében Victoria a parancsnok személyes győzelmi erejét szimbolizálta.⁶⁹

A **lares** ugyancsak védőszellemek voltak, eredetileg személytelen isteni lények. A császárkortól ábrázolták őket. Több csoportjukat is ismerjük.⁷⁰ A P. Cadius Sabinus tribunus feliratán⁷¹ szereplő *lares militares* értelemszerűen a katonaság védelmezői voltak.⁷² Csak egy olyan időszakban kerülhetett ez a kultusz a táborokba, amikor a katonák sátra hosszú ideig a lakóhelyükké vált⁷³, így az otthon tisztelt Lares megjelent a hadseregben, amely a katonák „otthona” lett. Ugyanezen a feliraton a tribunus egy *lar vialis* is említ, aki bizonyára egy konkrét útnak volt a védelmezője, vagy egy konkrét út során védte őt. Ez talán egy hadművelet során bejárt útja lehetett ennek a tribunusnak, illetve magának a felvonuló seregnek is, melyben ő maga is szolgált.

GENIUS LEGIONIS ÉS EGYÉB GENII

Genius legionis XIII Geminae: A geniusok fogalma eredetileg az emberekhez kötődött. Később a fogalom egyre bővült: először családoknak, majd társulásoknak, így a katonai egységeknek lett geniusa,⁷⁴ így a legio XIII Gemina esetében is. Két feliratot ismerünk, melyet a legio *genius*ának állítottak. Mindkettő állíttatója senatori rendű személy volt. Az egyik oltárt Quintus Caecilius Laetus, *legatus legionis* állította, aki valószínűleg 185 és 188 között, esetleg 193/194 és 197 között töltötte be daciai posztját,⁷⁵ a másikat Marcus Caelius Iulianus, *tribunus laticlavius* (a legioparancsnok helyettese), aki a *tres Daciae* deifikációja (vagy perzonifikációja) mellett dedikálta az oltárát⁷⁶ a legio *genius*ának.

68 VICTORIA AVGVSTI, vö. Nero: RIC 410, 412; Vespasianus: RIC 390; Vitellius: RIC 62.

69 Domaszewski, 1975, 40.

70 Gesztelyi Tamás: *A római vallás története*. Bp., 1994. 12.

71 AE 1956, 204. = IDR 3, 5, 299.

72 Domaszewski, 1975, 110.

73 Domaszewski, 1975, 39., 62.

74 Wissowa, 1902. 154–156.

75 CIL III 1012.

76 CIL III 995.

Genius praetorii:

Az a hely, ahol a praetorium geniusát tisztelték, a praetorium maga, emellett ahol a praetoriumhoz tartozó személyek éltek és a tábori szentély voltak.⁷⁷

Egy *genius* dedikációnk van, amely a parancsnoki épület, a praetorium geniusának, *genio praetorii huius* szól, mely Marcus Valerius Longinus *legatus legionis*től származik, aki a legio *Severiana* jelzője alapján ítélve, Alexander Severus uralkodása alatt töltötte be a legioparancsnoki posztot,⁷⁸ és az övéivel (azaz a családtagjaival együtt) emeltette az oltárt.

A császárkultusz nyomai: Az aktuális császárok védőistenei és az istenné avatott császárok a táboron belül rendszeres áldozatokban részesültek. Divus császárt két felirat említ, de ezeken nem ők a tisztelet tárgyai.⁷⁹

Római polgárok az élő uralkodó *numen*jének vagy *genius*ának dedikálhattak feliratot. Egy ilyen esetet ismerünk a legio XIII Gemina nevét említő feliratok között. Petronius Polianus legioparancsnok, aki az apulumi felirata állításakor már Belgica tartomány helytartója volt, III. Gordianus geniusának állított oltárt 238 és 244 között valamikor,⁸⁰ ezt Popescu is említi⁸¹ művében. Van ezen kívül még egy szoborbázisunk is, melyen egykor egy *genius* szobra állt.⁸² A bázist a szoborral Elagabalus üdvéért L. Octavius Faustianus, a legio XIII Gemina egykori tribunusa készítette és adományozta a carnuntumi collegium fabrumnak 219. augusztus 23-án. Csak a bázis maradt fenn, a szövegből nem derül ki, hogy ez a szobor a collegium vagy a császár geniusát ábrázolta-e, vagy esetleg a *genius populi Romani*-t. Vélhetően a legio XIII Geminához köthető a helytartó által Antoninus Pius üdvére a császár geniusának állíttatott oltár,⁸³ a lelőhely miatt valószínűleg egy másik, Gordianusnak dedikált

77 Domaszewski, 1975, 100.

78 CIL III 1019.

79 Az egyik (AE 1937, 0101.), a Marcus Sabidius Maximianus centurio számára állíttatott megtisztelő felirat divus Hadrianust említi. A másikon (CIL III 953. = AE 2000, 1258. = IDR 3, 4, 230; ábr. 140.) divus Traianus és divus Nerva neve Hadrianus császári titulaturájának részét képezi, vagyis itt sem e császárok a kultikus tisztelet tárgyai. A felirat egy a legio XIII gemina vexillatioja által Tiberius Claudius Constans procurator alatt elvégzett feladatnak állít emléket.

80 CIL III 1017.

81 Popescu, 2004, 64.

82 AE 1966, 286.

83 AE 1993, 1342.; Popescu, 2004, 64.

fogadalmi felirat.⁸⁴ Egy, a császár numenjének dedikált oltár⁸⁵ került elő a legio XIII Gemina székhelyéről, amelyet egy helytartó állíttatott. Popescu művében Dacia Apulensisben és Porolensisben a császári numen kultuszának nagymértékű elterjedtségét említi,⁸⁶ ez nem mondható el az általam vizsgált legio esetében.

Császárok személyes védőistenei nem fordulnak elő a legio emlékei között. Bizonyos mértékig ugyanakkor ide sorolhatjuk a császárok Victoriáját is. A győzelem kisajátítását a császárok által a hadsereg fölötti főparancsnokság megszerzésével kezdte meg Augustus, aminek egyenes következménye az lett, hogy triumphust már csak a császár tarthatott, így a győzelem is az övé lett. Ezért jelenik meg a Victoriának állított oltárokon az istennőnek szóló dedikációban a császár neve is, melyre a vizsgált daciai feliratok között is találunk példát egyik értelmezés szerint, vö. *Victoriae Antonini Augusti*.⁸⁷

EGÉSZSÉGMEGŐRZŐ ÉS GYÓGYÍTÓ ISTENEK

Aesculapius Aesculapius a görög Asklépios isten római megfelelője.⁸⁸ Asklépios Théseus és Korónis fia, a gyógyítás istene.⁸⁹ Neve összesen 5 feliraton fordul elő a legio XIII Gemina nevét említő feliratok közül.⁹⁰ Ebből egyen önmagában,⁹¹ egyen Caelestisszel,⁹² kettőn Hygiával,⁹³ egy feliraton pedig Apollóval és Salusszal.⁹⁴ Az egyik oltárt *Aesculapius numenje* parancsára Iuppiter Dolichenusnak dedikálta az állítója, Veturius Marcianus veteranus a maga és övéi üdvéért.⁹⁵ E felirat megmutatja, hogyan veszi át egy görög-római isten tradicionális funkcióját egy feltörekvő keleti isten, valószínűleg az utóbbi papságának manipulációja

84 CIL III 1159.; Popescu, 2004, 64.

85 CIL III 1127; Popescu, 2004, 62.

86 Popescu, 2004, 63.

87 CIL III 1072.

88 Kerényi Károly: *Az isteni orvos. Tanulmányok Asklépiosról és kultuszhelyeiről.* Bp., 1999. 21. (továbbiakban: Kerényi, 1999.)

89 Kerényi 1999, 12.

90 AE 1956, 204.; CIL III 981; CIL III 993.; CIL III 1560; CIL III 1614.

91 CIL III 1614.

92 CIL III 993.

93 CIL III 981.; CIL III 1560.

94 AE 1956, 204.

95 CIL III 1614.

révén, Popescu is hasonlóan vélekedik erről.⁹⁶ Azon a feliraton, amelyen Caelestisszel együtt szerepel⁹⁷, melyet Olus Terentius Pudens Uttedianus helytartó állíttatott, Caelestisnek és Aesculapiusnak afrikai háttere, illetve még régebbi, föníciai-pun előzménye volt (lásd lentebb). Ezt Popescu is hasonlóképp látja, e felirattal kapcsolatban említi, hogy az *Augustus* jelző politikai tartalommal nem rendelkezhetett.⁹⁸ A két Hygiával közös dedikáció közül az egyiket⁹⁹ Tiberius Claudius Valerianus centurio állíttatta, akit vagy még Poetovióban, vagy már Daciában a dák háború során helyeztek át a legióba. A másikat¹⁰⁰ Marcus Aurelius Veteranus *praefectus legionis* állíttatta, aki a legio XIII Gemina lovagrendű parancsnoka volt. Aesculapiusnak Apollóval és Salusszal (és még további istenekkel) közös invokációja Publius Catus Sabinus tribunus laticlavius már több esetben említett feliratán,¹⁰¹ a katonát hadjáratban védő isteneknek szól. Ezeken felül a legio felirataihoz sorolhatjuk a valószínűleg a legiót parancsnokló helytartók feliratait: egyik helytartónak a germisari fürdőben Aesculapiusnak és Hygiának emelt oltárát,¹⁰² egy, a közeli Sarmizegetusából előkerült oltárt¹⁰³, amelyet egy imaginifer emeltett, aki gyógyulásáért Aescupius és Hygia numenjének dedikálta azt, és egy szintén sarmizegetusai szoborbázist¹⁰⁴.

Apollo: A görög Apollónt gyakorlatilag változatlanul vették át a római vallásba, Összetett funkciójú isten, többek között: a rendé, a jóslásé, a gyógyításé, a bajok elhárításáé. Apollo négy alkalommal szerepel a *legio XIII Gemina* nevét említő feliratos emlékeken. P. Catus Sabinus *tribunus laticlavius* 12 istencsoportnak, illetve istennek dedikált szoborbázisán¹⁰⁵ sorrendben a 9. helyen, Aesculapius és Diana után áll. Azonban nem biztos, hogy erre a listára a gyógyító szerepe miatt került, valószínűbb, hogy a komplex, összetettebb hatalma miatt. A második esetben Ulpius Proculus *speculator* Apollo parancsára az Örökkvaló forrását (*fontem*

96 Popescu, 2004, 116.

97 CIL III 993., rajtuk kívül Karthágó és Dacia geniusának.

98 Popescu, 2004, 115.

99 CIL III 981.

100 CIL III 1560.

101 AE 1956, 204.=IDR III, 5, 299.

102 AE 1944, 59.; Popescu, 2004, 114.

103 AE 1911, 33.; Popescu, 2004, 114.

104 CIL III 7896.; Popescu, 2004, 114.

105 AE 1956, 204.

Aeterni) állította alapjaitól helyre.¹⁰⁶ Az Aeternum itt valószínűleg maga az isten, a forrás pedig gyógyforrás. Ulpius Proculus felirata tehát Apollo gyógyító funkciójához kapcsolható. Popescu szerint viszont Deus Aeternusra utal a felirat, aki Baal egy romanizált formája¹⁰⁷. A harmadik felirat szerint M. Aurelius Marinus veteranus *Apollo numen*jének állított fogadalomból oltárt.¹⁰⁸ A *numen* isteni erőt, megnyilvánulást, jelent, néha azonban az isten szinonimája is lehetett.¹⁰⁹ Ez esetben sem tudjuk eldönteni, hogy Apollónak itt melyik aspektusáról lehetett szó. A negyedik dedikáció *deus Apollo Augustus*nak¹¹⁰ szól. C. Iulius Lysias centurio az isten *numen*jének parancsára *porticust* építtetett, a legio Severiana jelzője alapján ítélve Alexander Severus uralkodása alatt.¹¹¹ Az eddigieken kívül Apollo szerepelt még a legio székhelyéről származó, így vélhetően a legio kötelékébe tartozó *custos armorum* által emelt fogadalmi feliraton,¹¹² amelyen a *Deus Bonus Phosphorus* és a *Pythius*¹¹³ jelzőkkel látták el. Itt a Bonus jelző utalhat a *Bonus Puer*ként is tisztelt keleti napistennel való azonosításra.¹¹⁴ Egy másik apulumi feliraton¹¹⁵ Apollo Domesticusként szerepel, amelyet bizonyosan¹¹⁶ egy szintén a legióhoz köthető *beneficiarius* állíttatott, egy, a legiót vélhetően irányító helytartó oltárán¹¹⁷ Apollo Augustusként, és egy szintén valószínűleg a legióhoz tartozó centurióból lett veteranus oltárán.¹¹⁸ Ennek kapcsán Popescu azt vélelmezi, hogy Apollo ebben az esetben egy korábbi germán vagy kelta istenség inter-

106 CIL III 990. = AE 2010, 1376.

107 Popescu, 2004, 143.

108 CIL III 989.

109 Latte, 1992, 56–58.

110 A polgárháborúk után megnőtt Apollo jelentősége, aki Augustus személyes védőistene volt, így alakját felruházzák az Augustus (=fenséges) melléknévvel. Emiatt Apollo Augustus kultusza a későbbi korokban sem választható el a császár tiszteletétől. ld. Steuding, Hermann: Mercurius. In. *LexMyth*. Leipzig, 1897. c. 2818–2819.

111 CIL III 14469.

112 CIL III 11038.; Popescu, 2004, 85.

113 A Pythius jelző egyértelműen a delphoi Apollónnal való kapcsolatot jelzi.

114 Bonus Puerről részletesebben: Domaszewski, 1975, 64.; Popescu, 2004, 133–140. A Popescu által vizsgált feliratos anyagban többször is előfordult, szemben a legio XIII Gemina felirataival.

115 AE 1995, 1291.; Popescu, 2004, 85.

116 <http://romans1by1.com/rpeople/11520> – Letöltés ideje: 2021. október 9.

117 CIL III 1415., Popescu, 2004, 87.

118 Buday, 1911, 264.; Popescu, 2004, 85.

pretatio Romanája.¹¹⁹ Emellett még a közeli lelőhely és a helytartó személye miatt a legióhoz köthető egy Apollo conservatornak dedikált, az isten megőrző-megóvó, egészségmegőrző jellegének szentelt töredékes oltár.¹²⁰

Salus: Salus az üdv, jólét isteni megtestesítője, istenné vált elvont fogalomként értelmezhető. Tisztelete a veszedelmes dolgok, elsősorban a betegségek és a halál elkerülését szolgálta. Ebben a vonatkozásában Hygiával volt azonos, vagy hozzá állt közel.¹²¹ Salus P. Catius Sabinus fentebb már említett szoborbázisának dedikációjában fordul elő,¹²² más istenekkel együtt. Itt Salus valószínűleg az egészségmegőrző isten funkciójában szerepel Aesculapius, Apollo és további, a katonát védő és segítő istenek mellett.

Nymphae: a görög mitológiából erednek, a természet, források, ligetek istennői.¹²³ A római vallásban korán megjelentek, főleg a forrásokhoz, tavakhoz, kutakhoz kötődve, melyek gyógyító hatásuk miatt nagy jelentőséggel bírtak.¹²⁴ Daciában kifejezetten gyógyforrásokhoz kötődött a nymphák kultusza.¹²⁵ A nympháknak a XIII Gemina legio katonái közül Caius Iulius Iulianus centurio állított oltárt, mely a dévai református temetőből került elő. Epigrafikai sajátosságai a közeli római lelőhelyre, Miciára utalnak, ahol egy segédcsoport tábora volt.¹²⁶ Ezen kívül előkerült egy oltár¹²⁷ a legio egyik primus pilus centuriójának optiójától, amelyet Germisarában állítottak fel. Itt az istennők dedikációját a *sanctissimis* (=legszentebbeknek) jelzővel látták el. A legiót irányító helytartóhoz kapcsolódik egy szintén Germisarában a Nympháknak dedikált oltár,¹²⁸

119 Popescu, 2004, 88. Popescu említ még Apulum közelében, Mărtiniș (Homoród-szentmárton). településről előkerült, Iuppiter Optimus Maximusnak és Iuno Reginának dedikált oltárat, amely szerinte szintén Apollónak is lett dedikálva: ld. Popescu, 2004, 87.; AE 1988, 969.

120 AE 1987, 849.

121 G. Wissowa: Salus. In: *LexMyth.* Leipzig, 1915. 295.

122 AE 1956, 204.

123 Bloch, Leo: Nymphen. In: *LexMyth.* Leipzig, 1902. 516-518.

124 Bloch, Leo: *Nymphen.* In: *LexMyth.* Bd. 3.1. Leipzig, 1902. 540, továbbá 545-546.

125 Kuzsinszky Bálint: Pannonia és Dacia. In: *A magyar nemzet története.* I. kötet. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1895. (továbbiakban: Kuzsinszky, 1895.)

126 CIL III 7858. A nymphák Silvanusnak is kísérőistenei voltak, Silvanusnak pedig Miciában jelentős volt a tisztelete, lásd lentebb.

127 AE 1993, 1341. = Ioan Piso: *Acta Musei Napocensis.* Kolozsvár, 2015. 67. Nr7.

128 CIL III 7882.

valamint egy másik, a legiót valószínűleg vezénylő helytartó oltára¹²⁹, amelyen a Nymphákat az Augustae jelzővel illették, Popescu szerint azért, mert a helytartó Caracalla gyógyulásáért imádkozhatott. A szerző kiemeli, hogy a Nymphák vizekkel való kapcsolata által a germisari fürdőhöz is döntően kapcsolódtak.¹³⁰

A legio XIII Gemina feliratos vallási hagyatékában jelen vannak a **sors és szerencseistenek** is. Közülük kiemelkedik **Fortuna**. A katonai táborok melletti canabae településeken számos oltárt állíttattak neki.¹³¹ A legio XIII Gemina feliratai között mindössze négy, Fortunának dedikált oltár került elő. Ebből kettő Fortuna Reduxnak készült, aki a katonák szerencsés visszatéréseért felelt.¹³² Ezeket Popescu is említi.¹³³ Egy harmadikon pedig a Deae Nemesis sive Fortunae dedikáció szerepel, amely Nemesis és Fortuna szinkretikus felfogását tükrözi.¹³⁴ Egy további oltár,¹³⁵ amelyet egy centurióból lett veteranus állíttatott, Fortuna Conservatrixnak lett dedikálva.

A hadseregben a leginkább Fortunához hasonló szerepkörében tisztelt **Nemesis**nek dedikált felirat a legio XIII Gemina nevét említők közül három került elő: egyrészt a fentebb már említett Deae Nemesis sive Fortunae dedikációjű, másrészt egy, a legióban katonaként szolgáló későbbi beneficiarius fogadalmi felirata Samumból,¹³⁶ amelyen az istennőt Dea Nemesis Reginaként jelölte meg. Emellett pedig egy signifer által emelt felirat¹³⁷ Apulumból. Előkerült még egy valószínűleg a legióhoz köthető oltár¹³⁸ a legio székhelyéről, Apulumból, a helytartó praetoriumából. Popescu az istennő kapcsán pedig azt emeli ki, hogy fő szerepköre az volt, hogy a katonáknak bátorságot adjon, és elvegye az ellenfél erejét.¹³⁹

Spes, a 'Remény' az emberi élet szerencsés kimenetele iránti vágy deifikációja. aki a görög mitológia Elpisének felelhet meg, **Favor**, a kegy, kedvezés, előnyben részesítés deifikációja ritkán fordulnak elő felirato-

129 CIL III 1129.; Popescu, 2004, 119.

130 Popescu, 2004, 119.

131 Domaszewski, 1975, 40.

132 AE 1956, 204.; CIL III 1011.

133 Popescu, 2004, 58.

134 CIL III 1125. = IDR III, 5, 294.

135 Buday, 1911, 261–263.; Popescu, 2004, 85.

136 CIL III 827.; Popescu, 2004, 101.

137 CIL III 1124.

138 CIL III 14474. = AE 1901, 26. Popescu, 2004, 101.

139 Popescu, 2004, 100.

kon.¹⁴⁰ Spes tisztelete ennek ellenére más források alapján jól érzékelhető. A háborúk idején gyakran hívták segítségül Victoriához hasonlóan, így a katonák között kultusza elterjedt volt.¹⁴¹ A legio XIII Gemina feliratos hagyatékában Spes és Favor egy-egy alkalommal, ugyanott, Publius Cadius Sabinus katonai tribunus feliratán fordulnak elő.¹⁴²

A KATONAI ERÉNYEKHEZ KÖTŐDŐ ÉS EGYÉB DEIFIKÁLÓDOTT FOGALMAK

Virtus a katonai erény fogalmának deifikációja volt¹⁴³. A legio XIII Gemina feliratai közül egyen¹⁴⁴ szerepel az, hogy Iuppiter és több más istenség mellett a legio Virtusának lett állítva. Erre a feliratra hivatkozik Popescu is.¹⁴⁵

Concordia: ugyancsak deifikálódott fogalom, jelentése egyetértés. Az egyetértésnek, főleg a polgárok közötti egyetértésnek az istennője volt. Kultusza a császárság korában érte el csúcspontját.¹⁴⁶ A hadsereg körében tiszteltének magán (családi) és állami aspektusa összekapcsolódott.¹⁴⁷ A legio XIII Gemina nevét említő feliratok közül ugyan nem került elő neki dedikált, de a legióhoz kapcsolható egy azt vezető helytartó két oltára az istennőnek¹⁴⁸.

TOVÁBBI RÓMAI ISTENEK

Silvanus Daciában (Pannoniához és Dalmatiához hasonlóan) Iuppiter után a legnépszerűbb istennek számított.¹⁴⁹ Daciában Apulumból került elő a legtöbb Silvanus-emplék, ám főként a polgári lakosság köréből.¹⁵⁰ Az elmúlt évtizedekben ugyanis előkerült egy, a legio parancsnoka által

140 Favor a vizsgált daciai feliraton kívül csupán egy kölni feliraton (CIL XIII 8189) és egy aquincumin (CIL III 10440), az utóbbin többes számú alakban.

141 Wissowa, G.: Spes. In. *LexMyth.* Leipzig, 1915. 1295–1296.

142 AE 1956, 204.

143 Domaszewski, 1975, 40.

144 CIL III 1061.

145 Popescu, 2004, 60.

146 Latte, 1992, 26–34.

147 Popescu által hivatkozva: Cf. M. Barbulescu: AIIAC, 20. 1977, 274–275.

148 CIL III 1412., AE 1972, 463.; Popescu, 2004, 61.

149 Tóth István: A daciai Silvanus-kultusz eredetének és társadalmi hátterének kérdéséhez. In. *Diákköri füzetek.* Debrecen, 1968. 33. (továbbiakban: Tóth, 1968.)

150 Tóth, 1968, 33–34.

emelt fogadalmi felirat¹⁵¹, és egy veteranus által emelt oltár¹⁵² egy veteranus által egykori szolgálati helyén, Apulumban emelt oltár Silvanus silvestrisnek, ezen az oltáron is látható Silvanus ábrázolása baltával, kalapáccsal és kutyájával.¹⁵³ Popescu szerint ez az ábrázolás más, Daciában népszerű istenekkel is összefüggésbe hozza. A vizsgált felirataink között ezen felül hármat dedikáltak Silvanusnak, az egyiket Herculesszel együtt (erről részletesebben fentebb).¹⁵⁴ Ezt a XIII Gemina egy vexillatioja T. Aurelius Arimusszal együtt állíttatta, aki neve alapján sémi származású lehetett¹⁵⁵, Miciában emelte az oltárt, amely a Silvanus-kultusz fontos központja volt, így a vexillatio a hely védőistenét is láthatta az istenben.¹⁵⁶ Popescu szerint Hercules és Silvanus együttes tisztelete itt nem valamely ősi kultusz interpretatio Romanája, hanem az isteni képességek kiegészítése a személyes szükségletek érdekében.¹⁵⁷ A második felirat¹⁵⁸ Sarmizegetusából került elő, a legiónak egy katonája állíttatta, ennek ábrázolásán félholdat is láthatunk¹⁵⁹, amely keleti befolyást mutat, talán egy interpretatio Romanával állunk szemben. A harmadik Pannonia inferiorból került elő, ahol Silvanus rendkívül népszerű volt.¹⁶⁰ Az oltár állíttatója, Flavius Victorinus gentiliciuma alapján pannoniai származású lehetett, és szolgálati ideje után, otthon állíttathatta az ott népszerű isten tiszteletére, vagyis ennek már nem sok köze volt a katonaság vallásához.¹⁶¹ Ide sorolhatunk olyan feliratokat is, amelyeken nem szerepel a legio neve, de vagy a legiót vezető helytartó emeltette, vagy Apulumból vagy annak közeléből kerültek elő. Ilyen az egyik helytartó által emelt fogadalmi felirat¹⁶², amelyen az istent a *sanctus* jelzővel látták el. A legi-

151 CIL III 1142.; Popescu, 2004, 105.

152 CIL III 1155.

153 Popescu, 2004, 106.

154 AE 1890, 102. = AE 1912, 305..

155 vö Wuthnow, Heinz: *Die semitischen Menschnamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients*. Leipzig, 1930. 26–27. továbbá <http://romans1by1.com/rpeople/3187>. – Letöltés ideje: 2021. február 22.

156 Tóth, 1968, 33.

157 Popescu, 2004, 106.

158 CIL III 7921.; Popescu, 2004, 105.

159 IDR III, 2, 337., fig 280, Popescu, 2004, 106.

160 AE 1973, 440. = ILJug 1130.

161 Alföldy Géza: Aquincum vallási életének története. = *Budapest Régiségei*, 1963. 47–69. (továbbiakban: Alföldy, 1963.)

162 CIL III 1153.; Popescu, 2004, 104. Erről Popescu megjegyezte, hogy előfordul a Rómában Silvanusra alkalmazott jelzők között, de keleti hatást is mutathat.; ld. Popes-

óhoz kapcsolódó feliratok sorolhatunk egy ritkan dedikációjú oltárt¹⁶³ a legio székhelyének közeléből, így vélhetően a legio köréből: ezt a Silvanusoknak és Silvanus Campesternek dedikálta állíttatója. Popescu szerint a Campester nem biztos, hogy Silvanus jelzője, bár ezt csak lehetőségként veti fel¹⁶⁴. Meglátása szerint főként az alacsonyabb rangú katonák és a veteranusok ápolták kultuszát, ez nagyjából egybevág az általam megállapított következtetésekkel.¹⁶⁵ A kultusz katonák közötti megerősödését arra vezeti vissza, hogy Marcus Aurelius háborúi idején Silvanus a határok, a haza és a tulajdon védelmezőjeként kerülhetett előtérbe, helyi isteni erőket is magában foglalva¹⁶⁶, mivel Daciában rendkívül népszerű volt.¹⁶⁷ Silvanust Illyricumban a vidék istenként tisztelték. A görögök tőlük kölcsönözték az isten kinézetét, így viselt a dalmát őserdőkhöz köthető vonásokat a görög Pán.¹⁶⁸ A legio XIII Gemina nevét említő feliratok között nem találhatunk neki dedikáltat, ugyanakkor a legio székhelyéhez közeli germisarai táborból került elő egy Pant ábrázoló relief¹⁶⁹, amely a legióhoz, mert ott is tartózkodtak a legio katonái.

Diana Eredetileg az ősi itáliai holdistennő volt. Később Artemisszel azonosították¹⁷⁰ Neve háromszor fordul elő a legio katonáinak feliratain: egy bizonytalan olvasatú nevű katona a fiával és a veteranusok közösségével (?) (COMMVN) együtt állított neki oltárt¹⁷¹, és szerepel a neve P. Cadius Sabinus tribunus laticlavus már sokszor említett szoborbázisán¹⁷² is. A harmadik feliratot¹⁷³ *Diana Augustának* dedikálta a legio egyik veteránusa, C. Iulius Valerius. Apollo és Diana a nyugai thrákok főistenségének felelnek meg, csak ezeken a területeken, valamint a moesiaiak és a daciaiak hívták Dianát *Diana Reginának*, és Apollo is előtérbe került oltáraikon.¹⁷⁴

cu, 2004, 106.

163 AE 1967, 405.

164 Popescu, 2004, 105.

165 Popescu, 2004, 105.

166 Popescu, 2004, 106.

167 Tóth, 1968, 33–34.

168 Domaszewski, 1975, 53.

169 V. Popa: *Sargetia*. XXI–XXIV. 1988–1991. 673–677.; Popescu, 2004, 107.

170 Latte, 1992, 169–174.

171 CIL III 1000 = IDR III, 5, 57.

172 AE 1956, 204.

173 CIL III 7742.

174 Domaszewski, 1975, 53.

Hercules a görög Héraklész rómaiak által átvett istenalakja volt.¹⁷⁵ Mintakép volt a férfiak számára¹⁷⁶. Gyakori jelenség volt a provinciákban, különösen a vidéki területeken, hogy Herculest Silvanusszal együtt tisztelték.¹⁷⁷ Ezt esetenként daciai feliratok is alátámasztják. A közös dedikációval Popescu szerint együttesen a két isten, mint a föld javainak védelmezője jelent meg, külön Herculeshez pedig a kőfaragók oltalmazójának szerepét kapcsolta.¹⁷⁸

Herculest a legio XIII Gemina nevével jelzett feliratok közül három említi. P. Catius Sabinus tribunus laticlavius fentebb már többször említett szoborbázisán több más isten között fordul elő a neve.¹⁷⁹ A másodikat a legio vexillatiója állította Aurelius Arimus közreműködésével, ezen az isten Silvanusszal együtt szerepel. A harmadikat¹⁸⁰ Titus Aurelius Geminianus veteranus állította Hercules invictusnak, a legyőzhetetlen Herculesnek. Ebben az esetben Popescu szerint Hercules invictus Septimius Severus és Caracalla védőistenét jelenti meg.¹⁸¹ Ezeken kívül egy, a legiót vezénylő helytartó is állíttatott oltárt¹⁸² Herculesnek. Előkerült még két másik helytartó egy-egy oltára Hercules sanctusnak¹⁸³. Ide sorolhatjuk még két, a lelőhely közelsége miatt valószínűleg a legióhoz tartozó veteranus Herculesnek dedikált oltárát¹⁸⁴, és egy a közelből előkerült oltárt¹⁸⁵ *Hercules Magusanus*nak dedikálva. Az isten e változata egy Arabia

175 A görög Héraklész az etruszkoknál *Hercle*. Hahn István: *Róma istenei*. Bp., 1975. 32. (továbbiakban: Hahn, 1975.)

176 Hahn, 1975, 50.

177 Peter, Rudolf: Silvanus. In. *LexMyth*. Leipzig, 1909–1915, 824–877. 1909–1915, 853.

178 Popescu, 2004, 98.

179 AE 1956, 204. = IDR 3, 5, 299. Popescu ennek kapcsán felveti, hogy ebben az esetben Hercules katonai szerepköre vagy Apollo mellett egy gyógyító istennel való azonosítása jelenik meg, ám ezt a kérdést ő maga is nyitva hagyja.; Popescu, 2004, 98.

180 CIL III 1569.; Popescu, 2004, 95.

181 Popescu, 2004, 96.

182 CIL III 1564.; Popescu, 2004, 95. Erről az esetről Popescu azt írja, hogy elképzelhető olyan olvasata a szövegnek, mely szerint Septimius Severus és Caracalla mint az isten leszármazottai tűnnek fel, szerinte ez beleillik a Severus-kori császári propaganda képébe, ld. Popescu, 2004, 97.

183 CIL III 832.; CIL III 1573.; Popescu, 2004, 95. Ezekről Popescu úgy vélte, hogy az e jelzővel ellátott dedikációval gesztust gyakorolhattak Commodus felé.

184 CIL III 1406; IDR III, 3, 8.; IDR III, 5, 91.; Popescu 2004, 95.

185 Buday, 1911, 266–268.; Popescu, 2004, 95.

provinciabeli városból, Magusából származik.¹⁸⁶ Itt tehát az interpretatio Romana egy újabb esetét láthatjuk. Ennek az istenségnek került elő más felirata¹⁸⁷ is Apulumból a legiós canabaéból, így a legio XIII Geminához köthetjük és azon Deus Magusanusnak nevezik az istenséget. Popescu is megemlített többet az általam vizsgált feliratok közül, nála a segédcsoportok felirataival együtt egy nagyon erős Hercules-kultusz képe rajzolódott ki, a legio XIII Gemina esetében a bizonytalan feliratokkal együtt azt mondhatjuk, hogy a 3. leggyakoribb isten a feliratokon.

Mercuriusnak, a kereskedelem és az utazók védőistenének tisztelete szerepköréből adódóan nem állt az apulumi katonaság vallásosságának fókuszában. Neve egy, a legio XIII Gemina nevét említő feliraton fordul elő a legio emlékei között: C. Iavolenus Modestus centurio emeltetett *Mercurius Augustus*nak oltárt.¹⁸⁸ Ezen kívül előkerült egy centurióból lett veteranus oltára¹⁸⁹ egy a legio székhelyéhez közeli településről, állíttatója a legio kötelékébe tartozhatott.

Neptunus a legrégebbi római istenek közé tartozott. Alakját már nagyon korán azonosították a görög Poszeidónnal. A császárkorban nem kiemelkedő, tisztelete ritka, és ekkor már főleg a tengerekhez kötődik, vagy a tengeri utakon való sikerrel járás érdekében áldoztak neki.¹⁹⁰ Neptunus neve egy alkalommal fordul elő a legio XIII Gemina állományának feliratain, a fentebb már más istenek kapcsán tárgyalt P. Catus Sabinus tribunus laticlavus szoborbázisának dedikációjában több más istennel együtt.¹⁹¹

Hecate: Három fejű vagy testű alvilági istennő, főként útkeresztezések veszélyeitől való védelem céljából áldoztak neki.¹⁹² Daciából kevés régészeti lelete került elő, valószínűleg görög és balkáni hatásra jelent meg.¹⁹³ A legio XIII Gemina nevét említő feliratok között nem szerepel, azonban került elő egy neki dedikált felirat¹⁹⁴ a legio székhelyéről, Apulumból és a legio egyik fontos tartózkodási helyéről, a közeli

186 Buday, 1911, 266–268.; a feliratot publikáló Buday szerint a többi Ciumafaia-i (csomafájai) oltár állítójának, Aelius Iuliusnak a fia, aki Arabiából származott, ez indokolhatta az isten tiszteletét.

187 AE 1995, 1290.

188 CIL III 1434.; Popescu, 2004, 95.

189 Buday, 1911, 264–265.; Popescu, 2004, 79.

190 G. Wissowa: Neptunus. In: *LexMyth.* Leipzig, 1897, 201–205.

191 AE 1956, 204.

192 „Hekate”; DKP, II, 982–983.

193 Popescu, 2004, 120.

194 G. Popilian: *Apulum*. 1971. 636. ábr. 8/1., Popescu, 2004, 120.

Sarmizegetusából egy oltár,¹⁹⁵ amelyet felesége megmentésére emeltetett Hecaténak egy legiós tribunus, aki vélhetően a legio XIII geminához tartozott.¹⁹⁶

LOKÁLIS ISTENEK

Dacia, a tartomány perszonifikációja (deifikációja?): Szobrokon, reliefeken és érméken gyakran ábrázolták a provinciákat, mint az egyes elvont fogalmakat vagy erkölcsi értékeket. Sokszor nehéz eldönteni, hogy csupán egyszerű perszonifikációról van-e szó, vagy egy istenségről. Arról nem tudunk, hogy hivatalosan Daciát (vagy bármely más tartományt) istenségként is felfogták volna. Ugyanakkor Caius Aurelius Sigillius *tribunus angusticlavius* oltárán pl. a dedikációban található Dacia neve, bár kétségtelen, hogy a halhatatlan istenektől elkülönítve: (*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et ceteris diis deabusque immortalibus et Daciae*),¹⁹⁷ habár Popescu már ezt is egyértelműen istenként való imádatként fogta fel.¹⁹⁸ Egy másik oltáron viszont a dedikáció élén áll a tres Daciae (*Daciis tribus et Genio leg(ionis) XIII g(eminae)*), amiből arra következtethetünk, hogy voltak olyanok, akik Daciát illetve a három Daciát az elvont fogalmakhoz hasonlóan, bizonyos esetekben istenségként fogták fel, M. Caelius Iulianus tribunus laticlavius legalább is ezt tette.¹⁹⁹ Popescu szerint a Kr. u. 3. század elejére tehető a Dacia perszonifikációjához köthető népi hódolat kialakulása.²⁰⁰

Genius provinciae, genius Daciarum: A későbbi korokban már nemcsak csoportoknak, tisztelték geniusait, így akár egy egész provincia geniusát is.²⁰¹ A legio XIII Gemina feliratai közül egyedül Olus Terentius Pudens Utidianus helytartó állíttatta a Daciák (vagyis a *tres Daciae* = három Dacia)²⁰² *genius*ának oltárt.²⁰³

195 CIL III 940.

196 Popescu, 2004, 120.

197 CIL III 1063.

198 Popescu, 2004, 69.

199 CIL III 995.

200 Popescu, 2004, 69. Ő Dacia geniusának tiszteletét ezzel együtt tárgyalta, így mintegy a tartomány geniusával vonja össze ezt a kérdéskört. ld. Popescu, 2004, 67–69.

201 Wissowa, 1902, 156.

202 Tres Daciae: a három daciai tartomány (analóg a tres Galliae-vel), vagyis Dacia Apulensis, Dacia Porolissensis és Dacia Malvensis.

203 CIL III 993.

Genius loci: (A geniusokról részletesebben a genius legionis XIII Geminánál.) A *genius loci*-esetében a genius nem az adott helyen élő emberekhez kötődik, mint csoportok esetében, hanem a genius fogalma ekkor már részlegesen átvette a *numen* 'isteni erő' általános jelentését.²⁰⁴ A másik daciai legio, a V Macedonica parancsnokainak pl. maradtak fenn *genius loci*-nak dedikált feliratai.²⁰⁵ Oltárt²⁰⁶ állított neki a XIII Gemina katonái közül Aurelius Salvianus centurio.

Liber Pater: Liber Pater a görög Dionyssos isten római megfelelője, a bor, a mámor és a szőlő istene. A rómaiak Liberként vagy Liber Paterként is tisztelték²⁰⁷. Aurelius Renatus katona állíttatott neki votív táblát az isten templomában²⁰⁸. Egy veteranus a legióból Libernek és Liberának emelt oltárt²⁰⁹ szintén Apulum közelében, és előkerült a XIII. Gemina egy katonájának fogadalmi táblája²¹⁰ ugyanonnan, Liber Pater templomból. Ezen kívül találtak még ugyanott olyan feliratot, amely állítója a legio kötelekébe tartozhatott, mivel a canabae területéről került elő: egy beneficiariusból lett veteranus által emelt oltár²¹¹. Emellett Commodus korából egy oltár szintén Apulumból²¹², amelyet egy primus pilus emeltetett a császár üdvére az istennek.

Domaszewski szerint elterjedtségének az isten oka a daciai haderőben a helyi sorkatonaság hatása, amelyet Hadrianus vezetett be, ugyanis Liber a legnépszerűbb isten volt a daciai polgárok közt.²¹³ Azt, hogy Libert, mint helyi istenséget tisztelték, Popescu is megerősíti.²¹⁴ Ebben a legióban a 7. legtöbb felirattal bírt.

Lares viales: A laresről fentebb olvashatunk részletesebben. A *lares viales*hez a *lares compitales* áll a legközelebb, akik az útkereszteződések

204 Wissowa, 1902, 156.

205 Pl. Calpurnius Iulianus Ad Mediam-nál (Herkulesfürdő), ahol minden bizonnyal gyógykezeltette magát, Herculesnek, a *genius loci*-nak és az erdei forrásoknak állított oltárt, IDR III, 1, 67; CIL III 892.

206 ILJug 3122.

207 Latte, 1992, 162.

208 IDR III. 5, 236.

209 CIL III 1093.

210 IDR III, 5, 236.

211 CIL III 1091.; Popescu, 2004, 108.

212 CIL III 1092.

213 Domaszewski, 1975, 54.

214 Popescu, 2004, 335–336.

(*compita*) védelmezői voltak.²¹⁵ *Lares viales*-t is említenek a feliratok.²¹⁶ Daciában a *larok* egyes számú alakját is használják.²¹⁷ A legio XIII Gemina feliratai között egyszer fordul elő *lar vialis* említése, a P. Catius Sabinus tribunus laticlavus szoborbázisa dedikációjában lévő istenek sorában.²¹⁸ Popescu is az út biztonságos megtételét látja a feliratállítás okaként.²¹⁹

NEM RÓMAI IDEGEN ISTENEK DACIÁBAN

A hódító háborúkat követően jelentős arányú túlélő lakossággal nem számolhatunk a római tartományban. Ha voltak is, a közösségeiket a rómaiak szétzúzták. Vallásukat – valószínűleg az emberáldozat miatt – a rómaiak betiltották. A Zamolxis-hitnek nincs nyoma a feliratos emlékeken.

Kelta és illyr istenek: A **Matres** esetében a kelta anyaistennőkre kell gondolnunk, az MA feloldása *Ma(tribus)*-ra azonban bizonytalan, az utána következő AVS olvasatára pedig a felirat publikálója sem tudott javaslatot tenni.²²⁰ Ebből a feliratból tehát nem lehet egyértelmű következtetéseket levonni. Popescu kifejezetten Germaniához köti a Matres kultuszát.²²¹ A Matresszel azonos lehetett az Apulumból előkerült építési feliraton²²² szereplő *Dominae* is, amely az istennők templomának helyreállítását szolgálta, ugyanakkor Popescu e dedikáció céljának a Dominus et Domina istenpárt jelöli meg, amely Pluto és Proserpina kelta-germán analógiája volt.²²³ **Silvanus** esetében a tisztelete római formája mögött meghúzódó kelta és illyr vallási képzetek is húzódnak meg.²²⁴ Az illyrek körében is tiszteletnek örvendett, akik Pannal azonosították. **Diana**, aki Silvanus mellett Daciában igen kedvelt istennő volt, az illyrek között ugyancsak nagy tiszteletnek örvendett. Az apulumi helytartói praetoriumból került elő egy töredékes felirat,²²⁵ amelyet **Eponának** emeltek, a kelta lovas istennőnek, aki a Római Birodalomban a kelták lakta területeken,

215 CIL XII 4320.

216 CIL VI 38612; ILS 3634. (Falerii)

217 IDR III, 2, 206; AE 2011, 1072.

218 AE 1956, 204.

219 Popescu, 2004, 99.

220 AE 1980, 738. = IDR III, 5, 377.

221 Popescu, 2004, 166.

222 CIL III 1005.; Popescu, 2004, 165.

223 Popescu, 2004, 165.

224 AE 1890, 102.

225 IDR III, 5, 69., Popescu, 2004, 168.

többek között a közeli Pannoniában volt elterjedt²²⁶. Szintén neki dedikáltak egy másik feliratot²²⁷ ugyancsak Apulumból, az egyik helytartó által, aki a legio XIII Geminát is vezethette. A szintén kelta **Sucellus** isten az alvilág ura, gall-kelta eredetű istenség, legfőbb attribútuma a kalapács, a római világban gyakorlatilag összeolvadt karaktere Dis Paterrel, az alvilág istenével²²⁸. Egy oltára²²⁹ került elő a legio XIII Gemina működési területébe tartozó Ad Mediamból, amelyet egy legioparancsnok emeltett, valószínűleg e legióé.

Afrikai istenek: Az egyik ilyen istenség **Caelestis** volt. *Dea Caelestis*ként a római korban többnyire Karthágó egykori főistenét, *Tinnit*et tisztelték,²³⁰ aki a karthágói pantheon élén Baal Hammonnal alkotott párt. Tinnitet a rómaiak Iunóval, Baal Hammont Saturnussal azonosították. Tinnit egy szinkretikus föníciai-pun istennőnek tekinthető, aki a kánaáni-föníciai *Astart* több funkcióját is birtokolta, aki Észak-Afrika más föníciai alapítású városai pantheonjának úrnője is volt és annak 'Égi' jelzőjét is „megörökölte”.²³¹ Néha Iuno Caelestisnek is nevezték. A Caelestis jelentése 'Égi', tehát csak egy jelző, amely Astartra vezethető vissza.²³² Popescu szerint Caelestis Fenebal jelzővel megnevezve is előfordult Daciában²³³.

Caelestisnek Olus Terentius Pudens Uttedianus állított oltárt, aki a legio XIII Gemina parancsnoka volt, és Africa proconsularisból származott.²³⁴ Oltárát a hazai istenei, és a hazájától távoli szolgálati helye védelmező istensége részére állította, Caelestisnek, Aesculapiusnak valamint

226 Schmidt, R.: Tierkult. In: *Mensch und Landschaft in der Antike: Lexikon der Historischen Geographie*. Szerk. Holer Sonnabend, 2006. 556.

227 CIL III 7750.; Popescu, 2004, 168.

228 F. M. Heichelheim – J. E. Housman: Sucellus and Nantosuelta in mediaeval celtic mythology. = *L'Antiquité Classique*, 1948. 305–316. ; https://www.persee.fr/doc/antiq_0770-2817_1948_num_17_1_2845 – Letöltés ideje: 2021. november 7.

229 CIL III 1575. = AE 1998, 1108.

230 Piso, Ioan: *Zum Kultus der dea Caelestis*. 1993. 224. Tinnit: Közismertebb, de helytelen vokalizációja szerint Tanit, mely Flaubert Szalambo c. regénye nyomán terjedt el.

231 Huss, W.: *Geschichte der Karthager*. München, 1985. 513. skk. Astart és Tinnit különbözőségét igazolja, hogy Máltán közös templomuk volt, Karthágóban pedig két pun nyelvű felirat is tanúskodik Astart önálló kultuszának továbbéléséről.

232 Roscher, Wilhelm Heinrich: Iuno. In: *LexMyth*. Leipzig, 1890–1894. 612–613.

233 Popescu, 2004, 151.

234 Attilio Mastino – Antonio Ibba: I Senatori Africani. Aggiornamenti. In: *Epigrafia e ordine senatorio. 30 annidopo*. Szerk. M. L. Caldelli – G.L. Gregori, Roma, 2014. 362. (a továbbiakban Mastino-Ibba, 2014.)

a *genius Carthaginis*nek egyfelől, és a *genius Daciarum*nak másfelől. Aesculapius Észak-Afrikában ugyancsak fontos isten volt, alakja a kánaáni-föníciai Ešmunra vezethető vissza.²³⁵ Előkerült még Apulumból egy felirattöredék,²³⁶ amelyet akár a legio XIII Geminához tartozó személy emeltethetett, Baltis Caelestisnek lett dedikálva. A Baltis jelzőként szerepelhetett Caelestis neve előtt.

Genius Carthaginis: A pun Karthágónak nem volt ilyen védelmezője. A romanizáció hatására, és a római vallási képzeteknek megfelelően kialakult védelmező isteni lény. Egy esetben fordul elő, Olus Terentius Pudens Uttedianus legatus legionis már említett feliratán, aki Africa proconsularisból származhatott, lásd fentebb.²³⁷

KELETI ISTENEK

Iuppiter Dolichenus kultusza egy syriai városból, a commagenéi Dolicheből származott. Ez az isten valójában a sémi Hadad, akinek fő jelképe a bika volt. Baallal azonosult, és ez a szinkretikus isten került át a római vallásba.²³⁸ A Kr. u. 2. század végétől egyre jobban elterjedt a hadsereg körében²³⁹, a hemesai dinasztia alatt középpontba került.²⁴⁰ Vizsgált forrásanyagunkban Iuppiter Dolichenusnak Flavius Barhadadi (filius), állított feliratot az örökkévaló Római Birodalom és a legio XIII Gemina üdvéért (*salusáért*)²⁴¹. Flavius Barhadadi neve sémi eredetre utal, minden bizonnyal Syriából származott. Magát *sacerdos Iovis Dolicheni ad legionem*-nek nevezi. Valószínűleg nem tartozott a legio kötelékébe, hiszen peregrinus jogállású volt (a *tria nomina* hiánya mutatja ezt), emellett *sacerdos*, tehát hivatásos pap volt.²⁴² Flavius Barhadadi Iuppiter Dolichenusnak és Dea Suria Magna Caelestisnek együttesen állított feliratot. A két istenség együttes tisztelte nem új, már korábban, Syriában is megje-

235 Popescu ugyancsak a föníciai eredetű karthagói Esmun és Tinnit párját emeli ki a felirat kapcsán. ld. Popescu, 2004, 161.

236 AE 1903., 58.; Popescu, 2004, 151.

237 Mastino-Ibba, 2014, 362.

238 Kan, A. H.: *Juppiter Dolichenus. Sammlung der Inschriften und Bildwerke mit einer Einleitung*. Leiden, 1943. 4–6. (a továbbiakban Kan, 1943.)

239 Alföldy, 1963, 55.

240 Domaszewski, 1975, 59.

241 AE 1965, 30.

242 Az *ad legionem* kifejezés inkább a papi tevékenység helyére utalhatott. Ez az apulumi legiótábor melletti *canabae* lehetett, az itt élőket ugyanis a *canabenses* szinonimájaként gyakran *consistentes ad legionem*-nek, nevezték. Így látja Popescu is. ld. Popescu, 2004, 137.

lent.²⁴³ Iuppiter Dolichenus Iunóval együtt is tisztelték, ami a szinkretizmus tipikus esete, ugyanis Dea Syriát (többek között) a görög Hérával és a római Iunóval is azonosították, ami a dolichéi helyi főisten és felesége kultuszának további romanizálódását jelzi.²⁴⁴ Egy másik, Dolichenusnak dedikált feliratot, mely egy oltáron, vagy szobortalapzaton található, Veturius Marcian(us) *ve(teranus) l(egionis) XIII g(eminae)* állította a saját maga és övéi üdvéért, *p(ro) s(alute) s(ua) suor(um)q(ue)*, miután az isten álmában figyelmeztette.²⁴⁵ A harmadik oltárt²⁴⁶ a legio signifere emelte az istenségnek Pertinax üdvére, korábban Caracalla és Geta neve szerepelt rajta, de azokat kivakarták és így kerülhetett rá Pertinax. Bár a legio XIII Gemina neve nem szerepel rajta, de a legio székhelyéről került elő egy tábla,²⁴⁷ amelyet a császár üdvére helyezett el egy veteranus, egyben pap, aki helyreállította a templomot. Popescu szerint az összes Iuppiter Dolichenus lelet 1/10-e Daciából került elő,²⁴⁸ azonban az általam vizsgált legióhoz kötődő feliratok között az istennek dedikáltak aránya csekély.

Dea Syria (feliratokon Dea Suria is, a *Surus* 'szír' latin melléknévből) kultusza Syria provincia egyik városából, Hieropolisból eredt. A görögök Atargatisnak nevezték, aki lényegében a föníciai-kánaáni Astart szíriai megfelelője volt. Már korán Hadad²⁴⁹ feleségeként kezdték tisztelni. Kultuszát főként a szíriai íjászok hozták be a római hadseregbe.²⁵⁰ Popescu szerint is szíriaiakkal érkezhetett a kultusza²⁵¹. Daciában már Dea Syriaként tisztelték (akit Iunóval azonosítottak), gyakran Iuppiter Dolichenusszal együtt.²⁵² A legio XIII Gemina feliratán szereplő *Dea Suria Magna Caelestis* alakjában sok több istennő (Dea Syria, Magna Mater, Caelestis) alakja szinkretizálódott, olvadt egybe.²⁵³ Popescu vagy-vagy alapon kezeli, hogy Magna Mater vagy Iuppiter Dolichenus feleségé-e

243 Kan, 1943, 9–10.

244 Popa, Alexandru – Berciu, Ion: *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie Romaine*. Leiden, 1978. 2–5. (továbbiakban Popa-Berciu, 1978.)

245 CIL III 1614.

246 IDR III, 3, 015.

247 CIL III 7760. = AE 2006, 1125.

248 Popescu, 2004, 135.

249 Hadadnak pedig Iuppiter Dolichenus is egyik helyi változata volt.

250 Domaszewski 1975, 52.

251 Popescu, 2004, 143.

252 Popa-Berciu, 1978, 2–5.

253 AE 1965, 30.

a dedikáció címzettje.²⁵⁴ A szerző a Iulius Alexander feliratán²⁵⁵ szereplő Iuno Semlia kapcsán is felveti, hogy esetleg Atargatis lenne mögötte.²⁵⁶

Iuppiter Heliopolitanus a szíriai Heliopolis (korábbi nevén Baalbek, Libanon) helyi főistene, helyi főistene, Baal-ja volt. Az istent a későantik szerző, Macrobius írja le (*Saturnalia* 1, 23, 12). Kultusza a elterjedt a nyugati tartományokban is, a Kr. u. 2. század végétől kultusza egyre népszerűbb a katonaság körében.²⁵⁷

A *legio XIII Gemina* hagyatékában három feliraton fordul elő a neve. Mindegyiket egy-egy centurio dedikálta neki. Sem Caius Domitius Valens (centurio?) oltárát sem L. Licinius Messalinusé centurióét nem lehet pontosan datálni (Kr. u. 107-235).²⁵⁸ Mindkettejük neve italicus, de Domitiusok és Liciniusok a keleti tartományi lakosságban is előfordulnak, tehát itteni eredetüket sem zárhatjuk ki. A harmadik, *Sp(urii) f. Fabia Maximus* centurio praenomenjét és gentiliciumát nem ismerjük, a *Fabia* tribusa azonban – a Iuppiter Heliopolitanusnak szóló dedikációja mellett – ugyancsak Heliopolisra utal, melyet római coloniaként Augustus alapított, és polgárai a Fabia tribusba tartoztak.²⁵⁹ Maximus centurio magát a feliratot is Heliopolisban állította, ahol valószínűleg a szolgálatból való visszavonulását követően telepedett le.²⁶⁰

Mithras és Sol invictus: Mithras óperzsa eredetű istenség, mindent látó és legyőző, mindenség felett uralommal bíró isten. A Kr. u. évszázadokban a napistenséggel azonosították. A Kr. u. 3. században egyre jobban erősödött és a személyesebb vallásra való igény megerősödése miatt kultusza összeolvadt Sol invictusszal.²⁶¹

254 Popescu, 2004, 142.

255 CIL III 7753. = IDR III, 5, 108.

256 Popescu, 2004, 143.

257 Alföldy, 1963, 55.

258 C. Domitius Valens oltára: AE 1933, 1. = IDR 3, 2, 243.; L. Licinius Messalinus oltára: CIL III 1354. = IDR III, 3, 096.

259 AE 1928, 84.

260 Ezeket a feliratokat Popescu Traianus parthus háborújához kötötte, amikor is egy jósnő hatására Traianus pártolni kezdte Iuppiter Heliopolitanus kultuszát. ld. Popescu, 2004, 140.

261 Kuzsinszky, 1894–1898.; Szabó Csaba: The Cult of Mithras in Apulum: Communities and Individuals. In: *Culti e religiosità nelle province danubiane*. Szerk. Zerbin L., Bologna, 2015. 407–408.

Sol invictus kultusza először Commodus alatt jelent meg a hadseregben, ám Daciában a romanizált kultúrát jelentős részben keleti kolonizáció alapozta meg.²⁶²

Tíz Mithrasnak szóló dedikáció van a legio XIII Gemina nevét tartalmazó feliratos hagyatékban, és egy további, sérülés miatt hiányos felirat is bizonyosra vehetően ide tartozik, mert Mithraeumból került elő, Apulum-ból.²⁶³ Az utóbbi állítója a legio imaginifere, Marcus Ulpius Linus volt. A másik háromból az egyiket egy signifer, Caius Iulius Marcianus és kettőt egy veteranus Titus Aurelius Marcus állíttatta.²⁶⁴ Az előbbi észak-itáliai, hispaniai vagy keleti hellenizált eredetű lehetett. Nevük alapján mindhárman akár keleti származásúak is lehetnek, ezt T. Aurelius Marcus Fabia tribusa is megengedi. T. Aurelius Marcus felirata Deus invictus Mithrasként, C. Iulius Marcianus felirata Sol invictus Mithrasként említi. A legio nevét ugyan nem tartalmazza, de a lelőhely miatt ahhoz köthető a legkorábbi, Daciából származó Mithrasnak dedikált felirat,²⁶⁵ mivel azt a legio székhelyén, Apulumban állította egy legioparancsnok, Commodus uralkodása idején, valamint egy másik, ugyanonnan előkerült, vélhetően a legióhoz kapcsolódó katona által emeltetett oltár,²⁶⁶ amely az istent a napra utaló jelzővel említi. A legióhoz köthetünke egy legioparancsnok által Solnak emelt oltárt, amely az apulumi Mithraeumból került elő.²⁶⁷ Popescu megjegyezte, hogy Sol invictus Marcus Aurelius uralkodásának végétől az apulumi tábor védőistenének számított, ez tovább folytatódott Septimius Severus és Caracalla közös uralkodása idején is, amikor ez az oltár készült.²⁶⁸

A négy poetoviói, Mithras-hoz köthető feliratos emlék mind a helyi mithraeumból került elő, mindegyiket Gallienus uralkodása alatt emelték, amikor legio XIII gemina és legio V Macedonica közös lovagrenű praepositusa a feliratokból ítélve Flavius Aper volt. Ezeken a feliratokon Deus Sol Invictus Mithrasként szerepel az isten. Az első ezek közül²⁶⁹ egy, a Mithras-szentélyben elhelyezett „születési sziklán” (*petra genetrix*) olvasható, amely Mithras születését ábrázolja. Az isten mellett két oldalon

262 Domaszewski, 1975, 59.

263 AE 1934, 113.

264 AE 1934, 114.; AE 1934, 115.

265 CIL III 1122. Popescu, 2004, 128.

266 AE 1960, 243.; Popescu, 2004, 128.

267 CIL III 1118.

268 Popescu, 2004, 132.

269 AE 1936, 54.; AE 1960, 351.

állandó kísérei, *Cautes* és *Cautopates* találhatóak, bal kezében fáklyát, jobb kezében tört tart. A születő isten felett egy szakállas isten látható (amely a perzsa ikonográfiából származhat) és egy repülő Victoria, ami római hatás. A következő egy oltár²⁷⁰ a *legio tessariusai* és *custos armorumai* üdvéért lett állítva Mithrasnak, tetején az isten jellemző attribútuma, egy oroszlán, az oldalain pedig Mithras sugárkoronával (ez az isten jellemző ábrázolása és a Nappal áll összefüggésben) és egy falkoszorúval látható. A harmadik ezek közül²⁷¹ egy szobor és egy szobortalapzat, amely a bikát megölő Mithras szobrának talapzata. Az ezen szereplő feliratot a két *legio* (XIII *gemina*, V *Macedonica*) *canaliclarusai*, *actariusai*, *codicariusai* és *librariusai* üdvéért állíttatták Mithrasnak. A negyedik felirat²⁷² egy Mithras-relief töredékein szerepel, a reliefet a két *legio praepositusa*, (Flavius) Aper készítette. A rajta levő dedikáció hiányos, ám minden bizonnyal a két, általa parancsnol *legio* üdvéért állíttata. Ezek a feliratok Gallienus császár korából származnak, ezért is állhatott a legiók élén lovagrendű *prepositus*. A feliratok állításának motivációja védelem kérése az istentől.

Ezekén kívül még előkerült egy testőr által adományozott kis szobor²⁷³ Apulum közeléből, amely Sol *invictus* ábrázolja. Két további felirat a Mithrasszal azonosított Sol *invictus* tiszteletére lett állítva, ezeket tekinthetjük akár *interpretatio Romanan*ak is: az egyiket Caius Caerellius Sabinus legioparancsnok állíttatta, akitől több felirat is fennmaradt, és aki az egyik szerint helyreállíttatta Sol *invictus* templomát,²⁷⁴ a másikat pedig a szintén több feliratot állító Quintus Caecilius Laetus legioparancsnok emeltette.²⁷⁵ Ide sorolhatjuk továbbá azt az oltárt,²⁷⁶ amelyet a *legio* parancsnoka emeltett Apulumban Commodus uralkodásának első évében.

Magna Mater: Cybele kisázsiai istennő romanizált változata. Kultusza Kr. e. 205-204-ben jelent meg Rómában, a Sibylla-könyvek tanácsára.²⁷⁷ A *legio* XIII *Gemina* feliratai közül a *legio canabaej*ának

270 AE 1936, 55.; AE 1960, 351.

271 AE 1936, 56.; AE 1960, 351.

272 AE 1936, 57.; AE 1960, 351.

273 AE 1962, 208.

274 CIL III 1111.; Popescu, 2004, 132.

275 CIL III 1013.; Ezzel kapcsolatban Popescu megemlíti, hogy Septimius Severus bizonyosan jutalomból nevezte ki, és a helytartó Hemesa istenének állíttatta a szobrot, így a napistent, mint a császári hatalom szimbólumát tisztelve. ld. Popescu, 2004, 132.

276 CIL III 1122. Popescu, 2004, 131.

277 Gesztelyi Tamás: *Magna Mater változó szerepkörben*. https://okorportal.hu/wp-content/uploads/2016/08/2016_1_gesztelyi.pdf – Letöltés ideje: 2021. november 6.

decuriója helyzetetett el táblát²⁷⁸ a tisztletére Apulumban, aki korábban más alakulatokban szolgált, emellett a legio egy veteranusa állíttatott feliratot²⁷⁹ neki ugyanott. Popescu több ábrázolást, Cybelére utaló emléket is említ, az általam vizsgált legio köréből azonban ennyi került elő, ami ugyanakkor azért érdekes, mert bizonyítékok támasztják alá.²⁸⁰

EGYIPTOMI ISTENEK

Sarapis/Serapis: Osiris egyiptomi istennek és az elhunyt Ápisz bikának szinkretikus alakja. Később az egyiptomiak főistene lett. Tisztelete Isis-sével együtt terjedt el Hellasban és a Római Birodalomban.²⁸¹ Caracalla uralkodása idején Iuppiterrel azonosították és a császár védőistene is volt.²⁸²

Sarapis neve két alkalommal fordul elő a XIII Gemina feliratos hagyatékában. Caius Cosconius Sabinianus *primus pilus* centurio és Lucius Iulius Rufinus Proculianus, *tribunus laticlavus* feliratán.²⁸³ Caius Cosconius Sabinianus italikus nevet visel, ezért a származása valószínűleg nem motiválta a feliratállítást. Talán Caracalla uralkodásának idejére datálhatjuk, amikor Sarapis a császár patrónus istene volt. Proculianus Isisszel együtt dedikálta az istennek oltárát. Daciai szolgálata Apulumban Antoninus Pius uralkodásának végére vagy Marcus Aurelius és Lucius Verus uralkodásának az elejére tehető.²⁸⁴ A legio felirataihoz kapcsolhatjuk a legiót vezénylő helytartó által az apulumi praetoriumban emeltetett oltárt²⁸⁵, amelyet Sarapis Iuppiter Solnak és Isis Luna Dianának és más istenségeknek dedikáltak. Ebben az esetben Sarapis Iuppiterrel és Sol Invictusszal történő szinkretizált változatát vehetjük szemügyre. Emellett a legiót irányító Marcus Statius Priscus helytartó által adományozott táblát,²⁸⁶ amely Sarapist Isisszel említi, Hasonlóan ide sorolhatjuk egy harmadik helytartó apulumi feliratát, amelyen Sarapis az Augustus jelzőt

278 CIL III 1100.

279 CIL III 1101.

280 Popescu, 2004, 52. PCCCA VI. 495.; I. Winkler–M. D. Lazar: *Sargetia*. 1977. 267–276.; Tudor, D.: *Oltenia romana*. Bucurest, 1978. 43.

281 Szabó–Boda, 2019, 61.

282 Alföldy, 1963, 52–53.

283 C. Cosconius Sabinianus: L. Iulius Rufinus Proculianus: CIL III 7770. = IDR III, 5.

284 Piso, 1993, 66.

285 CIL III 7771.; Popescu, 2004, 153.

286 IDR III, 2, 222.; Popescu, 2004, 152.

viseli,²⁸⁷ amely kapcsán Popescu azt írja, hogy a felirat előidézője a Marcus Aurelius uralkodása alatt, különösen a markomann háborúhoz köthető megerősödése az egyiptomi kultuszoknak, amely hullám központja Apulum lett.²⁸⁸

Isis egyiptomi istennő, Osirisnak, az alvilág istenének testvére és felesége. Alexandriából a kereskedelemmel került kultusza Hellasba, majd Rómába.²⁸⁹ A pannoniai Savariában már a Kr. u. I. században temploma volt. Feliratai gyakoriak Daciában is. A legio emlékein Sarapis-szal együtt, L. Iulius Rufinus Proculianus tribunus laticlavus fentebb már említett feliratán fordul elő a neve,²⁹⁰ valamint az apulumi praetoriumban állított oltáron,²⁹¹ amelyen Isis Lunával és Dianával azonosítva szerepel Sarapissal, valamint a legiót vezető Marcus Staius Priscus helytartó által készíttetett táblán²⁹² szintén Sarapisszal.

Iuppiter Summus Exsuperantissimus: A henoteista tendenciák által kialakult isten a Kr. u. II. sz. végén, máig problémás a besorolása, Deus Aeternus vagy Zeus Hyspistos romanizált formájának.²⁹³ Máshol Theos Hyspistos latin nyelvű megfelelőjeként hivatkoznak rá.²⁹⁴ Popescu Mitchell 1999-es tanulmánya alapján úgy látja, hogy egy keleti isten, akit úgy imádnak más istenek fölé helyezve és olyan egyértelműen, hogy szinte kizárólagos lesz. Szerinte ennek a nyugati megnevezése Iuppiter Exsuperantissimus.²⁹⁵ A legio XIII Geminához köthető feliratok között mindössze egy esetben fordul elő,²⁹⁶ állítatója ismeretlen.

FELIRATÁLLÍTÓK ÉS ISTENEK

A) Ki kinek dedikált? Katonai rangok, beosztások és istenek

Mivel a legio XIII Gemina katonáinak feliratai az idők folyamán jelentős részben megsemmisültek, vizsgálatainkból csak óvatos következtetéseket vonhatunk le.

287 CIL III 7768.; Popescu, 2004, 153.

288 Popescu, 2004, 153.

289 Szabó-Boda, 2019, 33., Latte, 1992, 362–363.

290 CIL III 7770.

291 CIL III 7771.; Popescu, 2004, 153.

292 IDR III, 2, 222.; Popescu, 2004, 152.

293 Szabó-Boda, 2019, 40.

294 Ilberg-Richter-Gerth-Cauer: *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik*. Teubner, 1917.

295 Popescu, 2004, 145.

296 CIL III 1090.

Iuppiter (Optimus Maximus) tisztelete minden katonai beosztásban szolgáló személy között rendkívül elterjedt volt, ezt a vizsgálataim is megerősítik. Ennek oka főként a kultusza hivatalos jellegében kereshető, illetve abban, hogy egyszerre volt a főisten a legfőbb hadisten is a vizsgált korszakunk nagyobb részében.

A capitoliumi triász tiszteletére emelt feliratokból mindössze kettő maradt fenn²⁹⁷, ezekből messzemenő következtetést nem vonhatunk le, habár mutatják azt a tendenciát, hogy vagy magas rangú személyekre, vagy nagy jelentőségű eseményekre jellemző, hogy nekik dedikálnak oltárt: egy legioparancsnok és egy veteranus csoport az elbocsátása alkalmából.²⁹⁸

Iuppiter és Iuno közös felirataiból szintén kevés, mindössze három került elő, ebből kettőt veteranusok családtagjukkal együtt állítottak. Ez utóbbiaknál az istenek kiválasztásában Iuppiter általános védelmező funkciója mellett Iuno családot és házasságot védő hatalma is szerepet kapott. Iuppiter önmagában is népszerű volt a veteranusok között.²⁹⁹

Ha a legioparancsnokok feliratállításait nézzük, akkor az látszik, hogy leginkább a capitoliumi isteneknek (különösen Iuppiternek, de Iunónak is)³⁰⁰ az uralkodó császár üdvéért dedikálnak feliratokat.³⁰¹ Sokszor még a személyes célzatú feliratállításaikban is a főistenek jelennek meg, ami több dologból is következhet: 1. Maguk is itáliai származású rómaiak, vagy romanizált magas státuszú előkelők voltak. 2. A katonaság és a tartományi lakosság felé ők képviselték a római államot. 3. Provinciális származásuk túlkompenzálják rómaiságukat. Jelen van még felirataikon Sol invictus³⁰² is, ám kevésbé, mint a daciai összkatonaságban. Idegen istenek elvétele jelennek meg a felirataikon, inkább csak abban az esetben, ha valamilyen erős hatású kultúrából származnak. Ilyen isten az Afrikában tisztelt Caelestis.³⁰³ A *Genius provinciae*-nek vagy a *genius legionis*-nak szóló dedikáció a legioparancsnokoknak a működési területük és feladatkörük legfőbb isteni védelmezőinek a megnyerését célozták, amit egyrészt az indokolhatott, hogy a parancsnok sikerességéhez hívta

297 CIL III 1071.

298 CIL III 1071.; CIL III 1078.

299 AE 1986, 609.; CIL III 1067.

300 CIL III 1071.

301 CIL III 1064.; CIL III 1070.

302 CIL III 122.; CIL III 1118.

303 CIL III 993.; CIL III 1011.

őket segítségül, másrészt azonban az alakulatuk, illetve a helyi lakosság felé tett gesztusként is értékelhető.

A katonai tribunusok által állított feliratok száma kevés. Ez azzal is összefügghet, hogy szolgálatuk egy-egy állomáshelyen rövid ideig, egy vagy két évig tartott. (Egy tribunus laticlavus összesen egy évig szolgált, ez volt a feltétele annak, hogy magistratusra pályázhasson. A lovagrendű tribunusok egy-egy szolgálati helyen 2-2 évet töltöttek, és militia equestris három, majd Septimius Severustól négyfokozatú volt). Úgy tűnik, ők már jóval inkább személyesebb kapcsolatot kerestek az istenekkel: gyógyító és más római istenek, sőt, keleti istenek (Sarapis, Isis) is megjelennek felirataikon.³⁰⁴ Számukra is fontos azonban a császár iránti lojalitás kifejezése, a hivatalos kultusz, az alakulatuk felé tett gesztus.³⁰⁵

Legszívesebb talán a centuriók kultuszainak köre: a Iuppiternek állítatott feliratok mellett közel azonos mértékben jelennek meg a felirataikon a keleti istenek (Iuppiter Heliopolitanus, Mithras) és főként az egészséget védő istenek.

Az altisztektől (*cornicularius, immunis legionis, beneficiarius, stb.*) kevés felirat maradt fenn, bár az látszik, hogy ők is leginkább Iuppiternek dedikálták felirataikat, ami azzal is összefügghet, hogy a Kr. u. III. századig Iuppiter volt a legfőbb hadisten is, a *dii militares* első számú tagja.

A közkatonáknak kevésbé volt szükségük a hivatalos reprezentációra, ennek ellenére az ő felirataik többsége is Iuppiternek dedikált. A kizárólag Iuppiternek dedikált feliratok állítói közül 13 altiszt vagy közkatona. Ez az összes vizsgált feliraton belül is jelentős arányt képez, ami leginkább azzal magyarázható, hogy Iuppiter a *dii militares* első számú istene volt, tehát a legfőbb hadi isten, a katonák első számú védelmezője, emellett a császárnak tett évenkénti hűségesküvel is összefüggésbe hozható.

Csoportosan állítgatott felirat kevés található a vizsgált legiónk feliratos hagyatékában, de ezek között is vannak Iuppiternek szóló dedikációk: egyiket a legióba áthelyezett katonák Iuppiter Optimus Maximusnak és Mars Augustusnak dedikálva,³⁰⁶ másikat a helytartói hivatalban szolgáló *stratores*,³⁰⁷ egy harmadikat két nem meghatározott rangú katona (mili-

304 AE 1956, 204.; CIL III 7770.; A genius Carthaginis viszont csupán Daciában tekinthető idegennek, merthogy ő a rómaiak által alapított colonia Iuliának a minden szempontból a római vallásba tartozó védelmezője, akinek – Caelestisszel ellentétben – semmiféle afrikai, karthagói előzménye nem volt.

305 CIL III 995.; CIL III 1063.

306 AE 1934, 11. = AE 1939, 7. s. n. 5. 245. ábr. 198.

307 AE 1983, 801.

tes),³⁰⁸ egy negyediket veteránok csoportja³⁰⁹ emelte, emellett győzelmet hozó és gyógyító, egészséget védő istennek szóló csoportos dedikációk kerültek elő.

A veteranusok emlékei között is egyértelműen a Iuppiternek állított feliratok vannak többségben. Néhány esetben ezek Iunóval közös dedikációk.³¹⁰ Emlékeik között vannak Silvanus oltárok is, ezeket azonban valószínűleg már az új, a civil környezetük hatására állították. Találunk egy-egy példát körükben a keleti istenek tiszteletére is.

B) A katonák származása és a dedikációk közötti összefüggés

Logikusnak tűnik a feltételezés, hogy a feliratállító vallási beállítottságát meghatározta, vagy legalábbis befolyásolta a származása. Ezt néhány könnyen felismerhető eset az általunk vizsgált feliratos anyagban is alátámasztani látszik. C. Caerellius Sabinus legioparancsnok és felesége pedig Iuno Regina Populoniának, a hazai istennőnek dedikált.³¹¹ Olus Terentius Pudens Uttedianus legioparancsnok többek között Caelestis Augustának és Karthago geniusának emelte oltárát.³¹² Hasonló a helyzet Iuno Semliának olvasott, feltételezhetően azonban Iuno Semelének nevezett istennővel is.³¹³ Hadrianus korától ugyanakkor a legio közkatonai állománya helyi volt,³¹⁴ a helyben népszerű Silvanus (4.) felirataránya mutathatja ezt, Liber feliratainak ennél hátrábbi (6) helye. talán ezen isten nem hadi-jellegével indokolható.

ÖSSZEGZÉS

A legio XIII Gemina katonaságának tényleges vallásáról aligha alkothatunk valós képet. A vallási életük forrásaiként fennmaradt feliratok nem a napi, rutinszerűen gyakorolt istentiszteletüket dokumentálják, hanem a hétköznapi vallásos cselekményeiből kiemelkedő eseményeket: oltárszentelést, istenszobor állítását, templom építését, stb. Ezeket állítóik váratlan belső sugallatra, vagy külső hatásra, ösztönzésre olyan istennek is dedikálhatták, akik egyébként nem feltétlenül tartoztak az általuk leginkább, mindennaposan tisztelt, személyes védőistenek közé. Ezen

308 CIL III 1042.

309 CIL III 7754.

310 AE 1986, 609.; CIL III 1067.

311 CIL III 1075.

312 CIL III 993.

313 CIL III 7753.

314 Domaszewski, 1975, 54.

kívül a daciai római uralom különböző korszakaiban nem volt egyenletes mértékű a katonaság feliratállítási hajlandósága, és az idők folyamán sok felirat károsodott vagy megsemmisült, a rendelkezésünkre álló források nem egyenletesen dokumentálják a vizsgált időszakot. Épp ezért általános tendenciákat a legio katonaságának vallásában csak óvatosan lehet, ha lehet egyáltalán megrajzolni, de bizonyos jelenségekre rá lehet mutatni. Forrásaink többségében a feliratok szüksézszerűsége miatt nem tudjuk a motivációt eldönteni, de erre is, arra is találunk példákat.

Ha nagy vonalakban próbálunk képet rajzolni a legio XIII Gemina parancsnokainak, tisztjeinek és hivatásos állományának vallásáról a legio daciai tartózkodása időszakában, a vizsgált emlékek azt mutatják, hogy az a hivatalos állami kultusz és császárkultusz terén többnyire megegyezik a többi legio vallásos gyakorlatával: Iuppiter, a Capitoliumi triász és a főbb római istenek legalább annyira jelen vannak az Apulumban és környékén felállított oltárokon, mint más legiók vallási hagyatékában. Meglepőnek tűnik ugyanakkor, hogy, hogy Mars csak az 5. legnépszerűbb isten az oltárokon és votív feliratokon, annak ellenére, hogy a Kr. u. 3. században már ő a hadsereg fő istene. Ez a jelenség azonban nem egyedülálló: a Carnuntumban állomásozó három legio feliratos emlékein szintén ritkán fordul elő, pedig az utóbbi legiónak az egyik jelzője is „*Martia*” volt. állományában való elterjedtségével (ott is csekély mértékű).³¹⁵ Meglepően szerény az aránya a Victoriának szóló dedikációknak is a legio XIII Gemina vallási hagyatékában, de ez is hasonló a carnuntumi katonaság feliratos emlékein tapasztaltakhoz.³¹⁶ Popescu daciai katonaságról írt tanulmánya hasonló tanulságot von le.³¹⁷ Jóval kevesebb a legio XIII Gemina állományában bennük a nyitottság az új kultuszokra. Mithras és Sol invictus kultusza még a Kr. u. III. században is alig jelenik meg a legio feliratain, habár Apollóéval megegyező számú felirataival a 2. legnépszerűbb isten, aránya elmarad az általános tendenciától, szemben azzal, amit Popescu az egész daciai katonaságra vonatkoztatva állapított meg.³¹⁸ Ugyanakkor nem felejtethjük el, hogy a feliratos emlékek nem a mindennapi vallásosságot mutatják be. Főleg a legioparancsnokok és centuriók között terjedtek el ezek a kultuszok, ők bizonyára műveltebbek, és gyakori áthelyezésük miatt tájékozottabbak, világlátottabbak lehettek

315 Papp L.: A Carnuntumban állomásozó katonák vallásossága feliratos emlékeik tükrében. In: *Juvenalia VIII. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. Dobi Edit, 2020. 289. (továbbiakban: Papp, 2020.)

316 Papp, 2020, 289.

317 Popescu, 2004, 334., 340.

318 Popescu, 2004, 336.

az egyszerűbb katonáknál. Minerva előkerült feliratai szerint Mithrasszal és Silvanusszal megegyező helyen áll, ugyanakkor ezt az indokolhatja, hogy ő volt a legio jelképének központi alakja.³¹⁹ A lokális isteneknek való feliratállítás nem oly mértékű, mint a Popescu által vizsgált daciai összkatonaságban, bár Silvanus a 4. legnépszerűbb isten, de főként veteránusok tisztelik és helytartók, gesztus jelleggel, Liber pedig vélhetően nem katonai jellege miatt csak a 6. Az alacsonyabb rangú tisztek és a köz-katonák szinte kizárólag a legfőbb védelmezőnek, Iuppiternek állítottak oltárokat, amely adódhat a foglalkozásukból adódó, erő iránti tiszteletükből, az istenek közül is a legerősebbhez, leghatalmasabbhoz való vonzódásukból. Ez összecseng Popescunak a daciai katonaság vallásosságáról írt monográfiájával.³²⁰ Iuppiter után Apollo a lenépszerűbb a feliratokon, amit gyógyító szerepe magyarázhat, majd Hercules következik, aki a férfias erő megjelenítője.

Az egyszerű hivatásos katonák szolgálatuk ideje alatt ritkán állítottak oltárt, ami annak költséges voltával is összefüggött, másrészt őket tisztjeik is védelmezték és így tisztjeik feliratállításai az ő védelmüket is szolgálta. A katonák sokszor szolgálatuk lejártakor köszönték mondtak köszönetet leginkább Iuppiternek, nyilvánvalóan azért, mert megvédelmezte őket. Ilyen esetekben csoportos feliratállításra is találunk példákat. A hadseregből történő elbocsátásukat és civilként való letelepedésüket követően azonban már megjelennek az egyéb isteneknek szóló dedikációk is, vagy gyakran feleségükkel együtt állítottak Iuppiternek és Iunónak oltárt.

319 Popescu, 2004, 52.

320 Popescu, 2004, 340.

Tünde Veres

Livestock keeping at the Regéc estate as reflected by 17th century sources and other Rákóczi estates*

“*My Lord Steward of Regéc, Lázár Péderi, give forty barrels to Lord Steward of János Locsintzky of Szerencs, upon receipt of my commission.*”¹ This instruction was given by the one-time administrator of the Rákóczi estates, named Ferenc Klobusiczky. In spite of its brevity the source text carries a lot of information because it refers not only to connections between neighbouring Rákóczi estates but also reflects on the management of those estates. There is sound reason for concluding from the instruction that there was a closer cooperation between the estates of Szerencs and Regéc. This is also proven by the accounts of Regéc Majordomo István Szilvássy, dated 1701. According to the detailed accounts in most cases livestock and produce – sheep, hemp, poultry, bacon, dried plums – were sent from the Regéc estate to Szerencs, along with beer, old wine and bottles. Moreover, according to cash expenditures, an amount of 180 forints was transferred to the Steward of Szerencs from Regéc.² A whole lot of minor details indicate that there was a kind of an economic relationship between the Rákóczi estates. Such cooperation occurred among the estates at Szerencs, Ónod, Makovica, Munkács and Sárospatak, as well as Regéc, which is in the focus of this paper. The level, functioning and background of this cooperation has not been studied yet, while the farming activities carried out at the estates concerned have. Accordingly, there is a blank spot in this segment of economic history

* Supported by the ÚNKP-20-4 New National Excellence Program of the Ministry for Innovation and Technology.

1 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [National Archives of Hungary, henceforth MNL OL] E 554 Magyar Kincstári Levéltárak [Archives of the Hungarian Treasury], Magyar Kamara Archívuma [Archive of the Hungarian Chamber], Vegyes iratok, ügyviteli segédletek, pecsétnyomók, Városi és kamarai iratok [Miscellaneous documents, administrative aids, stamps, Municipal and chamber documents] (1527–1894) (hereinafter E 554) Szalay Collection 1701. t. sz. Klobusiczky Ferenc utasítása Péderi Lázárnak [Instruction from Ferenc Klobusiczky to Lázár Péderi], fol. 159r.

2 MNL OL G 29 A Thököly- és a Rákóczi szabadságharcok levéltárai [Archives of the Thököly and Rákóczi Freedom Fights], Rákóczi-szabadságharc levéltára [Archive of the Rákóczi Freedom Fight], Gyűjteményes rész, Gazdasági iratok [Collection, Economic documents] 1694–1712. (hereinafter G 29) Rákóczi birtokok iratai [Documents of the Rákóczi estates] V.3.C/G package (hereinafter pkg.) 82. case (hereinafter c.) 96. 23–73.

which deserves some in-depth exploration. However, to examine this cooperation, we need to know its background; in this case the allodial management practices of the various estates. This is because studying these details, including their positive as well as negative sides, i.e. the difficulties faced in the segment concerned will help clarify the reasons behind the various amounts of money and produce transferred between estates.

This study is such an undertaking, a study of livestock husbandry at the allodium of the Regéc estate and compare the results with the data of the Makovica and the Szerencs estates.

The farmland sizes steadily increased from the mid-17th century. The policy of increasing the lands farmed by landlords themselves dates back to the life of György Rákóczi I who had increased the number of allodiums on his estates in Hungary to 37 by 1648.³ I.e. just like on other Rákóczi estates agricultural production took place on allodial lands on the Regéc estate as well. These allodiums were used for the production of wheat for the most part, though not exclusively. This needs to be remarked specifically because agricultural production on allodium would, of course, involve allodial grape production as well. On account of its particular importance however, it was separately managed in that age already. Accordingly, allodial farming means the cultivation and management of and agricultural/forestry production on arable fields, meadows and woodlands. Another segment of agricultural production – livestock production – was also taking place on landlords' own farms (allodiums), or more precisely, at allodial centres.

Livestock were kept first inside the fenced area, later at the village of Fony and even later at the Tállya-Rátka allodium. The livestock produced included pigs, poultry, cattle, sheep, goats and horses. During Miklós Eszterházy's ownership (1635–1646) even a park was inside the fence where as many as 14 deer were kept.⁴ No more detail is available at present about the later history of the park.

As to how allodial livestock keeping was not a particularly important element of agricultural production in Regéc is clearly illustrated by Figure 1. There was practically no development apart from sheep keeping and data show that even the number of pigs fluctuated towards the end of the

3 Makkai, László, *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. [Economic documents of the estates of György Rákóczi I] Budapest, 1954. 57.

4 MNL OL P 108 Rep. Magánlevéltárak [Private archives], Eszterházy család hercegi ága [The ducal line of the Eszterházy family] (1527–1942), Repositorium (1527–1936) (hereinafter P 108 Rep.) 34. Fasc. D. Nro. 141.

17th century. There is nothing surprising about the fact that only a few horses were kept on the estate, for which one reason was related to costs. The price of a horse did not exceed, indeed, did not even equal, that of an ox. Data from 1711 and 1712 show that the price of a horse was 16,80 and 14,25 Hungarian forints, while that of an ox was 18–17 forints,⁵ therefore the higher cost resulted from sustenance. The reason is that horses are highly demanding as regards the purity of drinking water and feed, and a horse may have needed 10–15 kg of feed per day, depending on its constitution and use. They required even more drinking water, amounting up to three times the amount of feed they consumed, in weight.⁶ But even more importantly, horses were too sensitive for being used in agriculture, particularly in view of the fact that cattle were much more powerful for pulling the heavier ploughs used at the time. Horses kept on the estate – including those purchased in 1711 as well – were used for carriage on the allodium. Our source contains a specific reference to this, explaining that 6 of the total of 10 dray horses were sold in 1712 to allodium at Fony, Szántó and Tállya. Records from 1711 say that a new horse-drawn wagon, also belonging to an allodium, was repaired, for which iron pieces from “Türherz” were purchased for 1 forint and 68 denars.⁷

5 MNL OL E 197 Magyar Kincstári Levéltárak [Archives of the Hungarian Treasury], Magyar Kamara Archivuma [Archive of the Hungarian Chamber], Családi és személyi fondok [Family and personal fonds], Archivum Patakiense Rákócziانو-Trautsonianum (hereinafter E 197) Rationes Provisorales pkg. 50. Dominii Regéc 1711. case (hereinafter: c.) 59. No. 1. fol. 12r.; Ibid pkg 51. Dominii Regéc 1712. c. 60. No. 1. fol. 41v–42r.

6 Regarding horse keeping see: Horn, Péter, *Allattenyésztés I. Szarvasmarha, juh, ló*. [Livestock Production I, Cattle, sheep, horses] Budapest, 2000.
Online: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_521_Allattenyesztes_1/ch22s02.html downloaded 12. 01. 2021

7 MNL OL E 197 Rationes Provisorales pkg. 50. Dominii Regéc 1711. c. 59. No. 1. fol. 24r.

LIVESTOCK KEEPING AT THE REGÉC ESTATE

Year	Cattle	Oxen	Sheep	Goats	Horses	Pigs	Poultry	Geese	Ducks	Turkeys	Guinea fowls	
1635	55	8	156	31	9		32	10	8			309
1639	35	2	326	138			165	27	4			697
1646	31	30	297			47						405
1678	15	36	329	230		40	111	14		10		785
1686	21	28	120	51		19	15	4		17		275
1695	40	23	21			20	213	87				404
1696		20	21	40		76	112	35				304
1701	67	30	985	191		400	292	60			41	2066
1710	26	61	1216	151	4	219	210	61				1947
1711	35	43	44	73	10	31						236
1712		50	30	47	10	75	179	13				404

Figure 1. The allodial livestock of the Regéc estate on the basis of accounts and inventories. The account data are the figures appearing under the heading of “delivered”, that is the number of animals delivered to/from the allodium.

Estate (year)	Cattle	Oxen	Sheep	Goats	Horses	Pigs	Poultry	Geese	Ducks	Turkeys	
Rohonc-Szalonak (1637)	96	57	340-580	60-100		100	1130-1330				2063
Ónod (1671)	67	14	437		3	449	138	60	73		1241
Makovica (1684)	206	45	119	156		160	116	90	32	29	953
Makovica (1690)	182		175	29		41	124	73	34	13	671
Szerencs (1701)	112	24	252				70	84	10	30	582
Szerencs (1703)	150		1000				600				1750
Makovica (1711)	9	11	153	42		9					224
Makovica (1718)	23	23		12		8	69	37			172

Figure 2. Livestock figures of allodiums – table of comparative figures

Cattle were bred for two purposes. For use as beasts of draught for use in crop production and for its milk and meat. There were about 50 heads of cattle during the century under review. Only about half of them were oxen at the beginning, and later on as the entire population decreased, their number dropped to four. The question is why there were so few cattle on the Regéc allodium. The answer to this question is a complex one. Lying in a hilly area, what little grazing land the Regéc estate had was also grazed by goats and sheep. Goats and sheep graze grass practically to the ground leaving nothing to cattle. The lack of suitable grazing fields is, however, not the main reason because this problem could have been remedied by herding the cattle to better, more spacious areas and, if and when it was necessary, they probably did remedy this problem.

Another and practically the most important factor determining the decrease in number of cattle populations, was armies passing through the area. Inventories reflect the devastation caused by German armies during the 17th century. They looted granaries, laid waste to buildings and their activities probably did not stop there: they must have confiscated cattle as a source of food. A letter sent by András Fekete in 1675 from Tállya depicts the burdens of quartering soldiers. Fekete wrote his letter to Mihály Szentiványi, prefect of the estate of Borbála Battyány. Batthyány was wife of Zsigmond Forgách III, Prefect of Borsod County and Chamberlain of Ferdinand III.⁸ His estates were located in Upper-Hungary, including the Szalánc estate. He owned a manor house in Tállya, registered in the terrier as “the Manorhouse of the Forgáchs”. András Fekete was a servant of this manorhouse. He wrote the following to Szentiványi about his own and the manor house’s situation:

“I have received your letter in which you asked me to let you know about the truth of whether the General had cattle slaughtered at the slaughter house or not. Now I am writing, again, as I did earlier, that he had twelve heads of cattle slaughtered, (...) Then when the soldiers returned, they took up accommodation here they and their cattle had to be fed by her Ladyship’s household. There were twelve Germans,

8 Regarding the life of the wife of Zsigmond Forgách III see: Szabó, András Péter, “Egy felső-magyarországi katolikus főúr pengeélen. Forgách (III.) Zsigmond levelezése I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel (1644–1645)”, [A Catholic lord in Upper Hungary on thin ice. Correspondence between Zsigmond Forgách III with Prince of Transylvania György Rákóczi I (1644–1645)] In: Dénesi Tamás – Dejesics Konrád (eds.), *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 2. [Bulletin of the Collections of the Archabbey of Pannonhalma] Pannonhalma, 2014. 291–344.

eighteen horses, two wagons and four oxen and I had to supply them from her Ladyship's supplies while they were here because I have nothing and if it were not for your care I would die of hunger. When they left they brought here two more Germans to be accommodated for the winter whom I have to give food and drink every day and I do not know what I should give them from because I do not have myself anything and they want meat every day. If it was not given from our Ladyship, I cannot stay on in any way, they are doing damage to her: what should I do with them and what instructions should I follow? Please let me know because I cannot bear this misery, I have to leave this house behind because I have nothing to manage throughout all winter long. And I have to keep these two Germans as well, just like they are."⁹

The third reason for the small number of cattle was related to the profile of the estate, since the estate specialised in grape growing and field crops were only produced in order to satisfy the estate's own demand. Accordingly, there was no need for keeping large numbers of livestock which was also justified by the relatively small size of allodial arable fields. There are hardly any records of trading in cereals – in 1701 they sold somewhat more than 14 cubic measure of Kosice (896 liter in today's metrics) for 21 forints¹⁰ – and they also only sold oxen when they had some disease.¹¹ Draught oxen were kept separately at the allodiums and they were always registered separately. Their draught power was utilised not only on the arable fields but also in vineyards, for example in the winter when manure was delivered to the fields and vineyards.

To assess the size of the livestock kept on the allodiums of Regéc by the day's standards it should be compared with data recorded by other estates. (Figure 2).¹² The data clearly show that the cattle population kept

9 MNL OL P 1314 Batthyány-letters, scroll 4812. nr. 13637

10 MNL OL G 29 Gazdasági iratok [Economic documents] 1694–1712. Rákóczi birtokok iratai [Documents of the Rákóczi estates] V.3.C/G 82. pkg 96. c. 74.

11 Provisor Gábor Horvát sold one "diseased" draught ox from Fony in 1696 for 10 forints. MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény [Szalay Collection] 1719. t. sz. Regéci vár 1696. évi számadása [1696 Accounts of the Regéc Castle], fol. 8v.

12 Regarding the data of the Rohonc Szalonak allodium see: Zimányi, Vera, "Majoriásági gazdálkodás a rohonc-szalonaki társuradalomban a XVII. század derekán", [Allodial management on the joint estate of Rohonc and Szalonak in the mid-17th century] *Agrártörténeti Szemle* 4, 1962, 31–32.; Ónod: MNL OL E 156 Kincstári levéltárak [Treasury Archives], Magyar Kamara Archivuma [Archive of the Hungarian Chamber], *Urbaria et Conscriptiones* (hereinafter E 156) a. Fasc. 025. No. 041. It may

at Regéc was significantly smaller not only than estates of Tokaj with extensive fields in Szabolcs county, rich in fine grazing lands but also than the cattle stock of the neighbouring Szerencs estate. A significant difference can be seen if comparing it to the cattle stock of the Makovica estate, north of that of Regéc. The territory of the Rákóczi estate of the day was partly occupied by hills of the Tatra Mountains therefore it had remarkably large numbers of cattle. The reason is likely to have been associated with milk and meat processing. Another important fact is that according to sources the Makovica estate had, on the whole, larger allodial arable lands (of a capacity of about 1373 cubic measure of Kosice), though at the same time significantly smaller allodial meadows than did the estate of Regéc.¹³

Sources offer less information on the way livestock was kept. According to terrier data a total of 275 wagonfuls of hay was produced on all allodial meadows of the Regéc estate, depending on the weather conditions of the year concerned and on which meadows could actually be used, because some areas were flooded from time to time or became overgrown with reeds, rendering them useless. Although in order to provide them with feed the cattle may have been herded to other areas for grazing but no records of such herding have been found to date. One herding did take place in 1650, however, when cattle from Regéc were herded over to the other side of the River Tisza, at the order of Zsuzsanna Lorántffy.¹⁴ It could be assumed that the animals were herded to the grazing fields near

be of interest to note regarding the Ónod estate that the allodium of Berzék village was considered to be condemned by witches therefore the construction of a new allodium was urged. "This allodium should be moved elsewhere because it is (according to older people) in a very bad place, it is said to be haunted by witches; whether it is true or not, is not known, but one thing is beyond doubt: the livestock of the allodium are always sick, and few recover. Poultry go blind first and then they soon die a good healthy allodium should be brought here (...) but at this place all things perish." Makovica (1684): Ibid. Fasc. 021. No. 016.; Makovica (1690): Ibid. Fasc. 021. No. 020.; Szerencs (1701): Ibid. Fasc. 154. No. 071. Regarding 1655 livestock data of the Transylvanian fiscal estates of the Prince's family see: Makkai László, "Kimutatások a Rákóczi birtokok terméseredményeiről és állatállományáról", [Records of the agricultural yields and livestock of the Rákóczi estates] *Agrártörténeti Szemle* 1, 1958, 275.; Szerencs (1703): Ibid. Fasc. 041. No. 050.; Makovica (1711): Ibid. Fasc. 022. No. 011.; Makovica (1718): Fasc. 022. No. 023.

13 MNL OL E 156 a. Fasc. 022. No. 003.

14 MNL OL E 190 Magyar Kincstári Levéltárak [Archives of the Hungarian Treasury], Magyar Kamara Archivuma [Archives of the Hungarian Chamber], Családi és személyi fondok [Family and personal fonds], Archivum familiae Rákóczi (hereinafter E 190) c. 19. nr. 5741.

Rakamaz but the wife of György Rákóczi I did not explain the reason for that action. The letter's date – 27 October 1650 – may bring us closer to answering the question, as so late in the year grazing was out of the question, however, it may indicate winter accommodation as an objective. Although this seems to be conceivable, we nevertheless have another idea. We think it is more probable that the cattle were moved in order to provide for the Prince's widow and her entourage in the town of Tokaj. This is because Zsuzsanna Lorántffy wrote a letter to András Klobusiczky about her intent to travel – she wrote the letter from Tállya – when in the very first sentence of her letter she says: “*We will need the donation from Sáros, please bring it over to us in Tokaj.*” This would not have been the only time when foodstuffs, such as livestock, are sent to another estate with the aim of providing for the visiting Rákóczi family. We also know of a later case of herding cattle to the area of the Szerencs estate. 10 old dairy cows, 8 barren cows, one old bull from the Great Plain, one two-year old bull, 11 2-3-year old oxen and 1 other young ox, as well as one blond ox were moved from the allodium of Fony to that of Szerencs.¹⁵ The size and composition of the herd clearly show that it was not driven with the aim of grazing, but much rather for breeding, which must have been partly influenced by the fact that Ferenc Rákóczi II was staying in Szerencs castle at the time.

And then one year later 40 goats were driven from Munkács to Regéc. 12 of the animals died on the way.¹⁶ Diseases spread easily in flocks of sheep and herds of goats, as a consequence of which some of the animals died. Mihály Fodor was in charge of the estate's sheep in 1687–1688. Like all persons employed by the estate he also had to render accounts for his work. Being illiterate however, he could only report on the revenues and expenditures of keeping sheep only by word of mouth before creditworthy persons, in this case the chief justice of Fony and the jury. He reported that in year 1687 German soldiers had confiscated 3 lambs and 5 goats, 23 sheep and 19 goats had perished and 2 goat kids had been taken by wolves.¹⁷ During the years of the freedom fight

15 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény [Szalay Collection] 1703. t. sz. A szerencsi majorba való tehenek hajtásáról [On herding cattle to the allodium of Szerencs], 1 April 1695. fol. 32r.

16 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény [Szalay Collection] 1719. t. sz. Regéci vár 1696. évi számadása [1696 Accounts of the Regéc Castle], fol. 12r.

17 MNL OL E 554 I. Szalay gyűjtemény [Szalay Collection] 1701. t.sz. A regéci pásztorok számadása [Accounts of the Regéc Shepherds], 3 January 1688. fol. 87r. Although there was no reason to complain about the work of the shepherds of Regéc, they did not perform such complete work on all estates. György Rákóczi I gave strict instruc-

Rákóczi's soldiers endangered flocks and herds. Indeed, they took one of the lambs driven out to the grazing lands in 1711. This was the year when the steward of the estate, János Petrahay, would not hire a paid shepherd to take care of the goats and the lambs. He used an older method instead. They gave charge of the livestock of the Fony allodium to a serf from Baskó, named Mátyás Abrankó, who was supposed to keep the goats and lambs of the estate together with his own animals.¹⁸ Although Petrahay did not employ Abrankó as a paid shepherd, a look at the payments made in the 1711 accounts, reveals that there was a goatherd, that is, a "caprarius" as well. Accordingly, the good care given by the serf from Baskó did not remain unpaid for: he was paid 2 forints and 70 denars for his four month's work.¹⁹

Pigs were often driven to the off-limits acorn-producing forests of the estate. How Zsuzsanna Lorántffy had not been satisfied with the work of the Regéc allodium's swineherd was explained all so clearly in her letter to András Klobusiczky. Since pigs are driven out but then left unattended, they cause more bad than good. And since all the swineherd who should be in charge of looking after the animals spends his time doing nothing at home, the widow of György Rákóczi I sees no point in employing a swineherd. So to keep order she instructed her prefect to send some of his men to where the pigs were, to see how the hired swineherd was doing. In case he was not found doing his job, he must be taken into custody.²⁰

The wife of the head of an allodium, that is, the allodiatrix, was another employee of an important position besides shepherds. She was in charge of overseeing how poultry and the dairy cows were kept. In 1701 she was paid 2 pairs of boots, dried plums of a specific quantity as well as

tions in 1648 to his steward in Gyula because of the thefts and insufficient supervision of the shepherds. He instructed his provisor not to take over more than 200 sheepskins from the 5011 sent to him because the rest of the animals died from some disease, while the shepherds failed to state the disease concerned and had not even tried to cure the animals. Moreover, the animals had been grazing in some area where they picked up some skin parasites. Moreover, the Prince instructed his steward to check whether the shepherds' own lambs had also died in similar proportions, because Rákóczi suspected that many of the 651 sheep reported to have died had been stolen by the shepherds for themselves, replacing the castle's stamp on their horns. Kőszeghy, Sándor, "I. Rákóczy György rendelete juhászata ügyében", [Directive of György Rákóczi I regarding his shepherds] *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 2, 1895. 60–32.

18 MNL OL E 197 Rationes Provisorales pkg. 50. Dominii Regéc 1711. c. 59 No. 86.

19 MNL OL E 197 Rationes Provisorales pkg. 50. Dominii Regéc 1711. c. 59 No. 1. fol. 27r.

20 MNL OL E 190 Archivum familiae Rákóczi c. 19. nr. 5741.

6 forints in cash, 10 forints and 20 denars for clothing, some 500 litres of wheat and 2 bushels of lentils.²¹ Moreover, the estate provided her with the requisite supplies for the allodiums, including 4,80 forints for feeding the guinea fowls and 2 pieces of rock salt for the cattle. The right to make cow cheese was granted to the allodiatrix who paid 26 forints and 40 denars for this right.²² The reason for this is not clarified in the records, just as where she had sold the dairy products. By contrast, it is an interesting fact, how the estate gave 2 ells' length of fabric in 1701 to the allodiatrix for making cheese, while no revenue from cheese made from the cows' milk appears in the accounts. The most important dairy products included butter and ewe's curd. The goatherd was provided with 4 ells' length of fabric for making this product.

It is worth taking a look at the pay of the allodiatrix on other Rákóczi estates. Only the payments list of Makovica from 1696 is truly similar to the above 1701 pay data. The estate of the day, now in the northernmost part of modern-day Slovakia, was a lot larger than that of Regéc; this is also reflected by the number of allodium centres. While Regéc had two such centres, the Makovica estate had six such economic units. In contrast to Regéc where field crop production was most important, the Makovica units were solely livestock producing units, as is reflected by Figure 2 as well. The six allodium centres were to be found in the municipalities of Svidník, Újfalu, Hrabóc, Zboró, Sáros and Kucsin. The reason why we cannot say that livestock farming was the exclusive activity is that if by taking a look at the locations of these six allodiums we can see that three of them – Svidník, Zboró and Hrabóc – were among the higher ranges of the Tatra Mountains, while the other three municipalities are to be found souther down, near Eperjes. And this geographical difference did determine their activities as well. Higher lying hilly areas are not suitable for growing cereals, therefore they can only be used for livestock production. This does not, of course, mean that no livestock was produced at Kucsin for instance, because that was important, if for nothing else, because of the necessary draught power. And the fact that poultry were raised on every allodium is also proven by the appearance of the function of the allodiatrix. Their pays were as follows, at the different allodiums: The allodiatrix working on the Svidník, Újfalu, Hrabóc and even the Zboró

21 MNL OL G 29 Gazdasági iratok [Economic documents] 1694–1712. Rákóczi birtokok iratai [Documents of the Rákóczi estates] V.3.C/G 82. pkg. 96. 25., 34., 52., 57., 73.

22 MNL OL G 29 Gazdasági iratok [Economic documents] 1694–1712. Rákóczi birtokok iratai [Documents of the Rákóczi estates] V.3.C/G 82. pkg. 96. 68.

allodium, received the very same compensations: 7 forints in cash, 3,50 forints for 7 ells' of Moravian fabric, 4,25 ells' length of rough fabric, 4 pairs of new boots, 75 denars for overwear, 2 forints for payments to their servants, 10 ells' length of thin linen, 20 ells' length of rough linen, 4 pairs of tall boots, another 2 forints for the assistant calf herder, 4,25 ells' length of rough fabric, 1 pair of short boots, half a cubic metre of Kosice of winter wheat, half a cubic metre of Kosice of mixed wheat, 3 bushels of peas, 80 litres of rye and millet each and 2 pieces of rock salt. The amounts and supplies received by the allodiatrix in Regéc are far exceeded by the above, let alone those received by the allodiatrices working in the other allodiums in Makovica!²³ One thing should be noted here, however: While the allodiatrix in Regéc was given 2 ells' length of linen for making cheeses, here only that of Svidník received 30 ells! This alone may sufficiently emphasise the significance of dairy production in Makovica.

In addition to the allodiatrix of Regéc mention is made of other permanent employees of the allodium. Conclusions as to the number of such people and their tasks can also be drawn from accounts and pay lists. Four such persons are mentioned in the 1637 records: Swineherd András Nagy, farm hand Tamás Tóth from the village of Rátka, allodiator inside the fenced area and another person, János Vajda, whose job is not mentioned in the source.²⁴ Although the number of staff employed for economic purposes increased, by the end of the 17th century it was far below the headcount required for running such central economic units. According to data from 1701 a total of 14 persons were working for allodiums, not including those taking care the vineyards. Besides the name of the allodiatrix mention is made of the foreman, supervising agricultural works and workers, two goatherds and two calf herders, three pigherds and five farm hands. By 1710 the number of such employees had increased to 21. The greatest differences between the two years result from the number of farm hands because the estate had 12 such paid employees before the end of the freedom fight, while in 1711 there were only 8. Even the economic apparatus was more finely structured and the increase in the number of farm hands also shows that the amount of work they were to perform had grown. It should also be noted that we are talking about the years of the freedom fight, when the number of serfs who could be made to work was smaller because of the battles, which may be the reason why the number of paid farm hands doubled. Nevertheless, it is clear that with

23 MNL OL E 156 a. Fasc. 021. No. 022.

24 MNL OL P 108 Rep. 34. Fasc. D. No. 138.

such a small number of paid farm hands the use of serf labour as well as workforce paid on a monthly basis as well as day labourers. They had come to be more widely employed on the Regéc estate by the end of the 17th century and the first decade of the 18th century, when works carried out in the form of day labour were listed on page after page in the accounts of the time. These included agricultural as well as even construction activities. Monthly paid labourers were hired for seasonal works. Even jobs such as scything and hay collection had come to be performed by hired labourers by 1712 on the Rákóczi family's estate under review. In that year the estate paid 355,84 Hungarian forints for such work, plus in-kind supplies.²⁵ Such an increase in paid labour is a sign of a gradual decrease in the amount of serf labour used. Vilmos Sági distinguished three groups of paid labourers employed by allodiums, in terms of the duration of their employment. Day labourers were assigned to category three, seasonal workers and workers hired for specific jobs were assigned to category two, while category one labourers working for wages.²⁶ These were conventionally retained for one-year period as indicated by a list of paid labourers from 1637: "From the year of ...". Where the sentence was continued differently for most of the individuals listed. For most of the allodium's paid workers the months of October, April, June and September were recorded. The months and days noted however, show no ad-hoc organisation but a very coherent system. Pigherds' year started on 1 October, when the grazing season ended. Farm hands were hired for summer works from June on, while the allodiator started to work in April, when the spring field works got under way. Accordingly, hiring corresponded to the end or beginning of the relevant work season. This system was altered by Zsuzsanna Lorántffy in 1652. The changes affected all of the Rákóczi estates. From then on labourers were hired each year in November in Regéc.²⁷

The milk, meat, wool and hide of the livestock kept on the allodiums were used, the processing of which was also included in the tasks of the hired workforce. The amounts of hide from animals that died from disease and from the slaughterhouse were precisely shown in the yearly accounts. The hides were used by the estate: they were processed by its

25 MNL OL E 197 Rationes Provisorales pkg. 51. Dominii Regéc 1712. c. 60. No. 1. fol. 38v–38r.

26 Sági, Vilmos, *A mezőgazdasági bér munkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig*. [Legal status of agricultural wage-earners in Hungary from the 16th century until 1848] Budapest, 1967. 103.

27 Sági, A mezőgazdasági bér munkásság, 1967. 118.

tanners and allocated the finished boots to its shepherds in the way of in-kind payment. And as reflected by the data presented in the above-mentioned Figure 1 this indicates that livestock keeping on the estates served one purpose: to supply the estate's personnel and, as the case may be, the Prince and his entourage. So the products were very rarely sold.²⁸

28 To help understand cattle trading more clearly it must be added by all means that the livestock kept on allodiums was not meant to connect estates into this commercial network. The cattle belonging to serfs and those of landowners were kept for supplying the demand for milk and meat as well as for use as draught animals in agricultural production. And in the case of the Regéc estate the hilly landscape and the resulting limitations on the number and sizes of grazing lands would not have been suitable for this. Cattle trading had its own specific channels. From the 16th century on the price of cattle (beaf) started to rise on markets abroad, which had a positive impact on cattle breeding in Hungary. Increasing number of noblemen started to trade in cattle, driving their herds on order to more and more and increasingly distant German towns. The Hungarian Grey cattle were very much in demand on foreign markets. Its meat differed from those of other cattle breeds and the animals were also larger in size. The increase in the body weight of the Hungarian Grey nearly exactly corresponded to its price increase, as it was not particularly large or different until the 15th century. Even its whither height was only about 120 cm. The growth then probably resulted from crossing with larger-bodied cattle, coming probably from the steppes. As a result, the body weight of the Hungarian Grey had increased, from the initial 300–350 kg to about 500 kg by the 18th century. Today these animals grow up to 600 kg in weight. This change however, did not take place in all areas of the Kingdom of Hungary. These animals were typically kept only in areas of the Great Plain, specifically for the market. Cattle remained smaller in size in other parts of Hungary; they were a lot more controllable in work processes, than other cattle breeds or even horses. Cattle, sheep and even pigs were kept extensively on the Great Plain; the animals were not driven to winter accommodations and during the winter they had to find their own food underneath the snow cover, in order to survive. Cattle lost weight by the end of the winter and many of them did not survive. This type of livestock keeping had a profound impact on the number of cattle driven to South-German markets, and even the timing of their export, because they could only be sold after fattening in the spring and the summer. This conventional nomadic form of livestock keeping was also changed by the lucrative nature of cattle trading. Traders with sufficient capital constructed winter accommodations for their cattle, feeding them with hay throughout the winter months, as a result of which the animals lost little or no body weight so they could be driven to the markets earlier next year. The heyday of Hungary's cattle export was ended by a decrease in prices in the first third of the 17th century. Traders could not make more profit from exporting their livestock, indeed, in some cases they could not even sell all of the animals driven to the markets. Besides a decrease in prices the decline was also driven by a lack of demand, because the South-German towns, the primary export markets, could no longer afford meat in general, only on special occasions. Internal economic processes also weakened Hungarian traders, as the Court granted export monopoly to German and Italian cattle traders (appaldators). This did not go without compensation of course, because the same Italian traders provided the Court with loans. No matter how Hungarian cattle

Data from the neighbouring Rákóczi estates such as Szerencs and Ónod also lead to similar conclusions, along with data of the estate of Ecsed.²⁹ Although the aim was not to sell the output, nonetheless, sheep breeding was developed specifically and sheep stocks increased significantly from the end of the 17th century. This however, was not a permanent trend by far. The majority – 1012 sheep – of the total of 1164 Moravian sheep kept around Regéc in 1710 were driven over to the Makovica estate on 6 October. The wool of the sheep that had remained in Fony was sold the next year by the Steward, as instructed by Miklós Szirmay. They sold the 131 pounds of sheared wool for an amount of 50 forints. Shearing was however, a lengthier procedure at that time because “*during the turmoil in year 1710 it [the wool] was mixed with weeds [had to be] cleaned [first] (...)*”.³⁰ Thereafter they kept a surprisingly low number of sheep. This remained unchanged even after the Rákóczi’s war of independence and the number of sheep kept only started to rise from 1715 on. In 1726 a stock of over 1000 animals were recorded.³¹ Sheep became the most important in later centuries as well among the species kept by allodiums. In the 1800s when the estate was already owned by the Bretzenheim family, some 5000–8000 sheep were kept.³² It should also be noted however, that

traders made efforts to start associations or companies or to offer similar funding, as did the Zrínyi family as well, Vienna turned down the proposals. For details regarding trade see Zimányi, Vera, *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. [Hungary in the European economy, 1600–1650] Budapest, 1976. 129–141., regarding livestock production on the Great Plain: Wellmann, Imre, “Határháznál az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében”, [Land use on the north-western edge of the Great Plain in the first half of the 18th century] In: Tamás Csíki – Tibor Rémiás (eds.), *18. századi agrártörténelem*. [Agricultural history of the 18th century] *Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból*. [A selection from the agricultural and social history studies of Imre Wellmann.] Miskolc, 1999. 153–154.

29 Ulrich, Attila, “Az ecsedi uradalom majorsági gazdálkodása és jobbágyi szolgáltatási rendszere a Rákóczi-család birtoklása idején”, [Allodial management on the Ecsed estate and its serf service system during its ownership by the Rákóczi family] In: Katalin Almássy – Eszter Istvánovits (eds.), *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve 49*. [Yearbook of the Jósa András Múzeum of Nyíregyháza 49] Nyíregyháza, 2007. 395.

30 MNL OL E 197 Rationes Provisorales pkg. 50. Dominii Regéc 1711. c. 59. No. 81.

31 Jármy, Edit, *A Regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. [Management of the Regéc estate in the 18th century] Budapest, 1930. 76.

32 Oláh, József, “A sárospataki és regéci uradalmak állattenyésztése a XIX. század első felében”, [Livestock production on the Sárospatak and the Regéc estates in the

this figure includes those kept on the Sárospatak estate as well, since the two estates had been managed together even at the time of the Trautsohns (1711–1775).³³

The permanent leading role of sheep keeping was related to the prohibition in 1784 of the imports of wool fabric which encouraged the increase in sheep keeping through a boost in the demand for wool. Since Sárospatak estate had wet grazing lands, we can be sure that larger herds of the estates were grazing the fields of the Regéc estates. In the middle of the 17th century however, no such particular attention was being paid to these animals. The dilapidated state of the allodial buildings recorded in the inventories often applied to pens and stables. An assessment was carried out in the 1670s of the allodium of the Rákóczi estates and their deficiencies. The following appears in relation to sheep keeping at Regéc: „(...) *ita et modalitas de ovibus eo comparandis cum Cel[si]ss[i]mo Principe conferenda, hortus proxime exstruendus et in quo loco erigendus, et hoc Cel[si]ss[i]mo Principi declarandum, una cum horto et loco, pro ovibus adhuc una dom[us] in allodio exstruenda, stabulum tegendum, in Arce Turris restauranda (...)*”.³⁴ I.e. a place for keeping the sheep is suggested and that a garden, and a house in the allodium, should be constructed and the covered stable inside the fenced area needs renovation.

The author of the document however, had to make remarks of criticism not only regarding the conditions in Regéc. The deficiencies in the farming facilities at the Makovica estate and possibilities for better utilisation of various elements were also mentioned in the text. They mention only four allodiums specifically. The document discusses not only the need for the development of certain segments, particularly, livestock production and dairy operations at Makovica but also a need for closer

first half of the 19th century] *Agrártörténeti Szemle* 4, 1962, 234.

33 As early as in 1709, Donát Trautsohn could acquire the estates of Sárospatak and Regéc in pledge, for an amount of 150,000 forints. Tamás, Edit, “Adalékok Trautsonfalva/Herceggút két és fél évszázados történetéhez”, [Fragments to the 200-year history of Trautsonfalva/Herceggút] In. Arnold Tóth – Péter Szolyák (eds.), *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve L.* [Yearbook of the Ottó Hermann Museum L.]. Miskolc, 2011. 325. However, it was not until 1711, after the crushing of the freedom fight, that he could exercise control over the estate; accounts of the year’s harvest were sent to him in Vienna. Balassa, Iván, “A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez”, [To the history of the settlements of Germans in the Tokaj-hegyalja region] In. Bodó Sándor – Szabadfalvi József (eds.), *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XII.* [Yearbook of the Ottó Hermann Museum, XII] Miskolc, 1973. 286.

34 MNL OL E 156 a. Fasc. 024. No. 006.

cooperation with the neighbouring Rákóczi estates. Accordingly, it was prescribed that grain for seeding in the autumn and that feed for the winter be purchased from Fony and that pigs be driven over from Munkács to supply the estate with sufficient amounts of bacon. Wine and vinegar were purchased from Patak and fish could be supplied to the Makovica estate from Szerencs.³⁵

This study aimed at drawing a picture of how allodial livestock keeping functioned on an estate, in particular, that of Regéc. And we also showed that it worked in a different way than in Makovica. The different geographical locations of the two Rákóczi estates give us the answer why we saw that sheep were driven up north and why estates exchanged goods. Of the Rákóczi estates of Upper Hungary Makovica was furthest (apart from Lednice) and owing to the Tatra Mountains the villages there were also more difficult to access. Nonetheless, even the distance between Munkács and Zboró was no obstacle when it came to supplying and sustaining the estate. Cooperation between the separate Rákóczi estates offer a lot of questions which will need to be answered by future research.

35 MNL OL E 156 a. Fasc. 024. No. 006.

Balázs Füreder

The kitchen of a Hungarian noble family from the 17th century to the middle of the 19th century

INTRODUCTION

European culinary culture began a process of gradual change in the 17th and 18th centuries. New foodstuffs originating in America resulted in fundamentally new possibilities in the culinary arts, and the transformation of people's taste gradually led to the transformation of their consumption habits and the roles of kitchens, as well.¹ The special kinds of bird (stork, swan, peacock, heron and crane) and fish (whale, dolphin, seal, lamprey) consumed widely in the middle ages eventually disappeared from tables. Butter² and cream began playing increasingly prominent roles in the kitchen, and oil was slowly pushed to the background. Sweet and sour flavours, which traditionally had mixed, became clearly separated. By the 18th century, sugar – which earlier had been a component of any dish – shifted to the world of desserts.³ Spices which once dominated noble

1 Woolgar, Christopher Michael, "Feasting and Fasting. Food and Taste in Europe in the Middle Ages", In: Paul Freedman (ed.), *Food. The history of taste*. Berkeley, 2007. 195.

2 Unlike recipes for sauces from the middle ages, which never mentioned butter or oil, recipes from the 17th and 18th centuries use these ingredients basically as often as today's cooking instructions. Butter, which was used on both lean days and fat days, did not yet replace olive oil altogether in aristocratic and bourgeois kitchens, and bacon, pork fat and other animal fats also remained in widespread use. Butter-based sauces became the defining features of French *haute cuisine* only in the 19th and 20th centuries, in contrast with popular and regional cuisines, which continued to be based on animal fats and olive oil. Flandrin, Jean-Louis, "Dietary Choices and Culinary Technique, 1500-1800", In: Jean-Louis Flandrin – Massimo Montanari (ed.), *Food. A Culinary History from Antiquity to the Present*. New York, 1999. 409.

3 Although cookbooks in Hungary were slow to keep up (which is why these resources need to be treated with the appropriate caution), it is interesting to note that István Czifray [Czövek], in his *Hungarian national cookbook* published in 1840, for his recipe "Carp Hungarian style" still used the following ingredients: carp, roe, salt, apple, butter, pea juice, ginger, sugar, nutmeg, wine, bread rolls and sliced lemon peels. Based on the ingredients and the technology laid out (thickening using bread rolls), the dish could have been prepared the same way hundreds of years earlier. Czifray [Czövek], István, *Magyar nemzeti szakácskönyve, magyar gazda aszszonyok szükségeihez alkalmaztatva* [Hungarian national cookbook, tailored to the needs of Hungarian housekeepers]. Budapest, 1985. 306.

families' kitchens (ginger, saffron, cinnamon etc.) were gradually substituted by fresh green herbs (chervil, tarragon, basil, thyme, bay leaves, chives and onions). Additionally, it became increasingly important for the flavours of the ingredients to dominate each dish. Nobles no longer brought their own knives to feasts, as tables were set perfectly, with plates, spoons, knives and forks provided for everyone. A number of fashionable new non-alcoholic beverages (coffee, tea, chocolate) and alcoholic drinks (distillates, liqueurs,⁴ champagne), plants (corn, potato, pepper, tomato⁵) appeared and/or became increasingly common, as did turkey, from America, or pintado, brought back in the 16th century from West Africa.⁶

Beginning in the second half of the 17th century, French culinary culture became increasingly refined. As with everything else connected to the palace in Versailles⁷ at the time, the “rest” of Europe did its best to emulate these developments, as quickly as possible. Thus, in addition to French beverages (champagne,⁸ Burgundy and Bordeaux), noble house-

4 Sweet liqueurs, like rosolio, became fashionable again in Europe in the late 17th century; they also appeared in Hungary at the same time, but became more widespread only in the second half of the 18th century. Füreder, Balázs, “Drei Rosolio Rezepte von Ágnes Balassa (1769)”, *Epikur – Journal für Gastrosophie* 6, 2014, 1.

5 One might believe that tomatoes and pasta were a natural match for each other in the kitchen – in reality, however, this discovery occurred only in the 19th century, in Italy. Gentilcore, David, “Taste and the tomato in Italy: a transatlantic history”, *Food and History* 7, 2009, 127.

6 Cowan, Brian, “New Worlds, new Tastes. Food Fashions after the Renaissance”, In: Paul Freedman (ed), *Food. The history of taste*. Berkeley, 2007. 205, 213–225.; Flandrin, Jean-Louis, “Der gute Geschmack und die soziale Hierarchie”, In: Philippe Ariès – Georges Duby (ed.), *Geschichte des privaten Lebens: Von der Renaissance zur Aufklärung*, 3. Band. Frankfurt am Main, 1995. 269, 278, 286–287.; Montanari, Massimo, *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete* [La fame e l'abbondanza: Storia dell'alimentazione in Europa]. Budapest, 1996. 140–143, 147, 159–167.; Strong, Roy, *Lakoma. A dúsan terített asztal története* [Feast: A History of Grand Eating]. Budapest, 2005. 221–223, 225.; Wiswe, Hans, *Kulturgeschichte der Kochkunst*. München, 1970. 124–131.

7 Liselotte von der Pfalz (1652-1722), sister-in-law of Louis XIV and the wife of Philippe I, Duke of Orléans, was not especially interested in new things, and was far more appreciative of spicy sauerkraut and a decent beer soup rather than pheasant or chocolate. Imbach, Josef, *Als die Armen Austern aßen. Kurioses aus der Geschichte der Küche*. Wiesbaden, 2018. 108–110.

8 Champagne was so popular in Paris in the late 17th century that other wines were considered little more than piquette. Johnson, Hugh, *A bor története* [The Story of Wine: New Illustrated Edition]. Budapest, 2005. 115.

holds – from Vienna to Saint Petersburg⁹ – began taking on French chefs and confectioners.¹⁰ The taste of the court in Vienna, which at the time had a significant influence on the kitchens of Hungarian nobility, underwent a gradual transformation. By the time of Queen Maria Theresa (1740–80), the Czech-Spanish-Italian flavours which had previously dominated the kitchen of the court were replaced by the latest French-influenced flavours.¹¹

With some delay, these changes eventually reached Hungarian gastronomic culture,¹² and this naturally also had an effect on kitchens and kitchen utensils. In this study, we examine the kitchen and kitchen utensils of a Hungarian noble family, the Balassas, from the 17th century until the 19th century, relying on sources surviving in the family's archives. Based on Hungarian and European examples, we review the types of kitchens in use at the time, including stoves and utensils, and mention the most important person of the kitchen: the cook.

A REVIEW OF THE ARCHIVE SOURCES USED

The majority of the archive materials related to the Balassa family, examined over several years, do not cover gastronomy at all. Unfortunately, for understandable reasons, the number of sources relevant in terms of the history of alimentation is negligible in the case of the family, and a similar statement actually holds true not only for the Balassas. The majority of documents related to the nobility tend to deal more with their holdings rather than gastronomy, and a significant portion of what few sources had existed was later destroyed over the centuries.

Documents containing information relevant to researchers of the history of gastronomy may be divided into three major groups. The fir-

9 In the Russia of the tsar, it was already under Catherine the Great (1762–96) that French dishes made their appearance, but the real breakthrough came with the arrival of Marie-Antoine Carême in 1818, who transformed Russian nobles' kitchen culture in a fundamental way. Smyshliaeva, Maria, "Kulturtransfer im Kochtopf. Ausländische Köche in Russland", In: Norbert Franz – Nina Friess (ed.) *Küche und Kultur in der Slavia. Eigenes und Fremdes im ausgehenden 20. Jahrhundert*. Potsdam, 2014. 25–29.

10 Haslinger, Ingrid, *Die Wiener Küche. Kulturgeschichte und Rezepte*. Wien–Berlin, 2018. 20.

11 To save money, Joseph II (1780–90) dismissed the majority of the French cooks from Schönbrunn (Peter, Peter, *Kulturgeschichte der österreichischen Küche*. München, 2013. 122–123.), but this had no impact on the process begun earlier.

12 Füreder, Balázs, "The Evolution of Hungarian Gastronomy in the Past Thousand Years", *Történeti Tanulmányok* 28, 2020. 227–230.

st group includes account books detailing daily expenses and incomes or simple shopping lists. These make it possible to learn about the raw materials used in the kitchen (as well as, in some cases, the tools used there), and the produce either grown on the family's estate or turned in by those working on the manor. These illustrate what specifically cooks were using in the kitchen and what foods they were making. The second group includes the various inventories, the majority of which focuses on listing all the items found in the dining halls and used for eating (glasses, plates, eating utensils); only rarely do they cover the kitchen, the key research area of the present study.¹³ The third major group includes family correspondence relevant to the field of gastronomy. Some of these letters mention objects stolen from the family (in the 18th century, these included silver eating utensils and platters; in the early 19th century, there were occasional references, for instance, to teapots or coffee makers), while others describe meals consumed while on a journey or discuss the beneficial effects of medicinal waters consumed for health reasons.

Of the 17th century sources actually referenced in the study, one was written in 1657 in Budatín Castle (in present-day Slovakia). For three of three of the sources, we have no information on where they were written, but we may assume that two of them were written in Kékkő, the family's ancient estate in Nógrád County. Looking to research new kitchen tools acquired in the 18th century, we are able to rely on a 1721 account book from Vágbeszterce; on account books of the Kékkő manor for the years 1722, 1723, 1724, 1725 and 1726; as well as on the April 17, 1724 and October 14, 1724 shopping lists of the Kékkő manor. Several kitchen inventories describe those items already owned by the family: one from Vágbeszterce (in Trencsén County, in present-day Slovakia) dated 1787; ones from Kékkő dated 1791, 1792, 1796 and 1797 (the last potentially from Balassagyarmat); ones from the latter part of the century from Zsigmondháza (Orlové in present-day Slovakia, in Trencsén County) and Balassagyarmat; and one where neither the place nor the date are known. Of the 19th century sources, two are from Kékkő (1801 and 1860), two are from Balassagyarmat (1839 and 1840), and there is an undated one from an unknown location.

13 In the 17th-19th centuries, the primary purpose of compiling kitchen inventories – like other similar inventories – was to collect a list of effects, along with their descriptions. For this reason, apart from listing kitchen utensils, they did not believe it important to include in their lists built-in stoves or to mention smoke-catchers or chimney stacks over the stove. Fekete J., Csaba, “A főúri lakóhelyek nagykonyháinak építészeti kialakítása a 18-19. században” [Architectural Design of Kitchens in Noble Households in the 18th and 19th Centuries], *Építés – Építészettudomány* 46, 2018. 320.

WHO WERE THE BALASSAS?

Records trace the origins of the renowned Balassa family of Balassagyarmat and Kékkő to the 13th century. Members of the family are thought to be descended from the Bors, son of the Kun leader Bőngér (Bunger) and – according to the family’s archive sources – may be traced back as far as 1224 without a break in continuity.¹⁴

The most prominent member of the family was Bálint, who used the last name Balassi; but we should also mention János, who was imprisoned together with István Dobó, as well as Ádám, the captain of Kékkő, and the infamous Menyhért, or Imre, who was a voivode of Transylvania.¹⁵ Bálint was made a count on December 19, 1664; Pál on April 15, 1721, and Ferenc on October 16, 1772. All three count branches of the family later died out, as did the baronial branch of the family with the death of István on April 7, 1895.¹⁶ The Balassas were at their zenith in the 18th century. Three members of the family served on the Royal Council of Governors: Pál (1734-71), János (1756-85) and Ferenc (1756-85). Of the three men, Ferenc reached the highest position, serving among other positions as a member of the copyholder commission, privy councillor, chamber president, Ban of Croatia and Illyrian court chancellor.¹⁷

The family’s coat of arms features a bison head in the red field of the shield, with a half-moon below it; between the bison’s horns is a star. These are encircled by a dragon holding its own tail in its mouth. Above the helmet is a single-headed black eagle with its head turned to the left and wings open. On the right in its talon the eagle is holding a broadsword; on the left it is holding a royal sceptre. The counts’ coat of arms featured a crown above the shield, with the nine silver button helmet on top. In Ferenc (Balassa) VII’s count’s diploma of 1780, the silver star above the bison also featured the two initials of Queen Maria Theresa.¹⁸

14 Nagy, Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I.* [Blazons and genealogical illustrations of Hungarian families, vol. 1.]. Pest, 1857. 116.

15 Kállay, István – Pataky, Lajosné (eds), *A Balassa család levéltára: Repertórium* [Archives of the Balassa family: Repertory]. Budapest, 1972. 3.

16 Kempelen, Béla, *Magyar nemes családok. I.* [Hungarian noble families, vol. 1.]. Budapest, 1911. 266.

17 Kállay – Pataky, 1972. 3.

18 Nagy, 1857. 128.

*“The court includes 1 kitchen, with a simple door, fitted with all necessary hinges and mountings. In the kitchen, there is 1 fire-bench, with an oven at the bottom for baking bread. There is also a window with an iron grille and all.”*¹⁹ This is what one kitchen of the Balassa family looked like in the 19th century. According to our current knowledge, no similar sources from the 17th century exist in the Balassa archives.²⁰ According to other archive documents, larger manors would include several kitchens. There were, on the one hand, separate kitchens in the castles,²¹ palaces and estate houses (the most common arrangement would see at least two kitchens, one of which would be called the “old,” or large kitchen, with the other generally referred to as the small kitchen); on the other hand, in certain cases, farmsteads would also have separate kitchens. In Hungary in the 17th century, the large kitchens were used to prepare dishes for the master and his family, along with the familiars of the court. The small kitchen was reserved for the female members of the court, or if the master and his wife had young children, then meals for the children and the nanny would be prepared there as well.²²

19 National Archives of Hungary (hereinafter: MNL OL), Documents of the Balassa family, Kékkő manor. P 1769, set no. 22, item no. 48.

20 Archaeological excavations of the castle in Diósgyőr revealed the 16th century kitchen of the castle, located outside the inner castle, in the north-western part of the north castle wall corridor. The floor of the kitchen, 8 metres by 8 metres, was made of brick, with a dual fireplace stove, 2.2 by 4.6 metres in size, in the middle, used for cooking and baking. One oven opening in the north-eastern corner survived, but the oven itself was located outside the kitchen. Water for use in the kitchen was obtained from a well located south of the kitchen. The following inscription was carved into the edge of the well, along with the coat of arms of the Balassas: “S 1 + 5 + 3 + 9 B” (Sigismundus Balassa 1539). Czeglédy, Ilona, *A diósgyőri vár*. [The castle of Diósgyőr] Budapest, 1988. 74.; Orosz, Krisztina, “Várak és kolostorok konyhái a középkori Magyarországon” [Kitchens of Castles and Monasteries in Medieval Hungary], In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (ed.), *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II*. [Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary, vol. 2]. Budapest, 2010. 575.

21 To provide water to castle kitchens, wells and cisterns were located nearby, most often in the courtyard of the castle. Feld, István – Orosz, Krisztina, “Burgküchen des Mittelalters und der frühen Neuzeit im Königreich Ungarn”, In: Ulrich Klein – Michaela Jansen – Matthias Untermann (ed.), *Küche – Kochen – Ernährung. Archäologie, Bauforschung und Naturwissenschaften*. Paderborn, 2007. 69.

22 Benda, Borbála, “Szakácsot olyat fogadtam. A konyha személyzete a 17. századi magyar főúri udvarokban” [“I Have Engaged Such a Cook”. Kitchen Staff in the

Kitchens were assigned different ranks as early as during the middle ages, in the courts of monarchs and popes. Under Henry VIII (1509-47), three different menus of varying qualities and selections had to be prepared at Hampton Court and at other royal residences for three groups, each of a different rank, which led to the kitchens themselves being divided into three different sections. The “*hall-place*” kitchen was used to prepare meals for minor courtiers and house servants. The “*Lord’s-side*” kitchen was where meals were made for nobles and elder house servants. The “*Privy*” kitchen was where meals were prepared for the king and queen.²³ In Avignon in the 14th century, they operated a large kitchen (*coquina magna*) and a small kitchen (*coquina parva*), with the latter used to cook for the popes.²⁴ In the mid 1400s in the Vatican, there were at least three different types of kitchens in use. In addition to the pope’s private kitchen, there was a “*coquina comunis*” and a “*coquina diplomatica*.” In the Visegrád palace of Matthias Corvinus (1458-90), the large kitchen was used to serve the people of the court and guests, while the private kitchen was where meals were prepared for the king, his family and his closest advisors.²⁵ It is worth noting that kitchens were initially differentiated according to the individuals whose meals were prepared in each, while later, the decisive factor was the type of food cooked or baked in each kitchen.

In the early modern era, the functional differentiation and greater number (e.g. large kitchen, baking house, roast kitchen, confectionary etc.) of manorial kitchens was determined by the different types of food and the different technology needed to prepare them.²⁶ It is therefore no coincidence that the Heidelberg castle, for instance, was equipped not only with a court kitchen, but also a pâté kitchen.²⁷ Kitchens tailored individually to special types of foods continued to exist later: the court

Aristocratic Households of Seventeenth-Century Hungary], *Történelmi Szemle* 47, 2005. 18–19.

23 Brears, Peter, *All the King’s Cooks: The Tudor Kitchens of King Henry VIII at Hampton Court Palace*. London, 1999. 117.

24 Weiss, Stefan, *Die Versorgung des päpstlichen Hofes in Avignon mit Lebensmitteln (1316-1378). Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte eines mittelalterlichen Hofes*. Berlin, 2002. 85.

25 Orosz, 2010. 565–567.

26 Fekete, 2018. 320.

27 Wendt, Achim, “Von der Burgküche zur Großmensa. Der Ökonomietrakt auf dem Heidelberger Schloss (1520-1620)”, In: Ulrich Klein – Michaela Jansen – Matthias Untermann (ed.) *Küche – Kochen – Ernährung. Archäologie, Bauforschung und Naturwissenschaften*. Paderborn, 2007. 92.

kitchen in Vienna had a dedicated olio kitchen, where this favourite soup was prepared for the balls hosted by the emperor.²⁸

In the middle ages, the crowded, smoke-filled kitchens were generally located on the ground floors or first storeys of buildings. Kitchen compounds, with several rooms, or entire service wings, may have existed in a dedicated wing of some building,²⁹ and some castles even included two- or three-storey kitchen towers.³⁰ In the 18th century, the placement of the manorial large kitchen within most buildings was surprisingly prominent, located in the main block, at the intersection of the side wings or possibly at the end of a side wing, on the ground floor.³¹ Kitchens were noisy and smelly places; for this reason, and not least of all following English customs, kitchens were eventually moved to side buildings or annex wings in the 19th century, even at the possible cost of having to transport hot dishes over a relatively great distance to the dining table. At most, a small kitchen for preparing cold dishes was installed near the family's residential quarters.³²

Between the end of the middle ages and the beginning of the industrial age, there were no major changes to the way food was prepared

28 Etzlstorfer, Hannes – Ruhm, Franz Karl, *Tafeln mit dem Kaiser: Alltag und Geschichte rund um das Schönbrunner Menübuch von Mai 1913 bis Januar 1914*. Wien, 2014. 12–13.

29 Because of the risk of fire, the wing housing the kitchen was often separate from the residential building, with the kitchen located in a hall with attractive vaults. Such kitchens survive to this day, for instance in the castles of Trausnitz and Burghausen, the Neunhof castle in Nuremberg or in the Munich Residence. (Horn, Erna: *Bayern tafelt. Vom Essen und Trinken in Altbayern, Franken und Schwaben*. Augsburg, 1994. 80–81.) In England, during the middle ages, it was common for kitchens to be built at some distance from dwellings, for fear of fire. For instance, the kitchen of Haddon Hall, constructed in the 14th century, was also erected away from the building, as was the monastery kitchen of Durham Cathedral in the 14th century. This began to change in the 15th century, and by the 16th century, countryside houses in England – “*prodigy houses*” – all had their own kitchens, built firmly as part of the house. Sim, Alison, *Food and Feast in Tudor England*. Stroud, 1997. 25.

30 Orosz, Krisztina, *Lakáskultúra és a mindennapi élet színterei a késő középkori udvarokban* [Interior Design, Furnishings, and the Settings of Daily Life at Courts in the Late Middle Ages]. PhD dissertation, Budapest, 2017. 236.; Fuhrmann, Bernd, “Küche”, In: Werner Paravicini (ed.), *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Bilder und Begriffe*. Ostfildern, 2005. 108.

31 Fekete, 2018. 341.

32 Sisa, József, *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon. A historizmus kora* [Castle Architecture and Castle Culture in Hungary. The Age of Historicism]. Budapest, 2007. 78.

(cooking, frying in oil, oven baking and drying), just as cooking utensils remained largely unchanged.³³ The kitchens of the period examined would, for the most part, include the same items that one finds in any modern kitchen. The arrangement and furnishings of the kitchen are also similar, with the only difference being “simply” that in the time that has elapsed, some of the tools of these kitchens of the past have been replaced by newer versions or entirely new items.³⁴

From the 17th century until the 1850s, manorial large kitchens were furnished with a stove that was 50-100 cm in height, with an area of 1-2 m², of a block shape. The fire-bench was built of brick, and the fire was in an open area. Cooking/baking was accomplished by placing wood or, in some regions, peat³⁵ on the flat upper surface, and then placing ceramic, copper or iron dishes standing on iron legs, or skewers, in the appropriate place over the embers.³⁶ The fire-bench was sometimes decorated with Delft tiles³⁷ or iron plates.³⁸ During this period, the fire-bench was joined by a baking oven made of brick, also of a block shape, with an enclosed area that was generally heated from the inside. In front of the opening of the oven, it was also possible to cook on an open fire. In the 18th century, for cooking in a kettle, the cauldron was actually an enclosed stove which surrounded the cooking kettle and was used to cook, heat water, boil fat or prepare jam. This ensemble of the fire-bench/oven/cauldron was replaced in the middle of the 19th century by the built-in, tiled, kitchen range. From the 1870s, the iron and enamelled version of the kitchen range also became widespread in Hungary.³⁹ This represented a

33 Teuteberg, Hans J., “The Birth of the Modern Consumer Age. Food Innovations from 1800”, In: Paul Freedman (ed), *Food. The history of taste*. Berkeley, 2007. 250.

34 Füreder, Balázs, “A Balassa család konyhája és konyhai eszközei a kora újkortól a 19. század közepéig” [The Kitchen and Its Utensils of the Balassa Family from the Early Modern Era to the Middle of the Nineteenth Century], *Történelmi Szemle* 60, 2018. 129.

35 Leicht-Eckardt, Elisabeth, “Ausstattungsvarianten und Nutzungsformen von Küchen vom achtzehnten Jahrhundert bis heute”, In: Elfie Miklautz – Herbert Lachmayer – Reinhard Eisendle (ed.), *Die Küche. Zur Geschichte eines architektonischen, sozialen und imaginativen Raums*. Wien – Köln – Weimar, 1999. 161.

36 Fekete, 2018. 322.

37 Dutch tiles were used not only on the fire-bench itself, but throughout the entire kitchen, as seen in the Baroque castle kitchen at Amalienburg castle in Munich. Horn, 1994. 82.

38 Kloosterhuis, Elisabeth M., *Soldatenkönigs Tafelfreunden. Die Tafelkultur am Hofe Friedrich Wilhelms I.* Berlin, 2009. 38.

39 In England, by contrast, rudimentary gas stoves were experimented with in as early as 1824, and by the 1880s, these had become increasingly popular. By 1898, one

major step forward toward the elimination of smoke from the previously smoke-filled kitchens.⁴⁰ Kitchen ranges quickly became widespread, and led to the disappearance of fire-proof earthenware pots used for cooking over open fires and in stoves. These were replaced by metal (copper) cooking pots.⁴¹

These kitchens would be managed by the master of kitchen.⁴² According to Béla Radvánszky, it was usually the cook who was most highly skilled and prepared the best meals who was named to this position.⁴³ Newer studies refute this, however, suggesting instead that the position was held by one of the more respected familiars.⁴⁴ This would mean that the master of kitchen was not a cook and was not involved with cooking. His tasks would include maintaining order on the table, keeping records of foodstuffs used in the kitchen, ensuring that kitchen utensils are taken care of and washed,⁴⁵ sorting meats, as well as ensuring the cleanliness and order of the kitchen.⁴⁶ In the 17th century, in addition to masters of kitchen, kitchens would also be staffed by clerks of kitchen. The clerk's

out of every four homes had gas and was equipped with a gas stove. (Black, Maggie, *Victorian Cookery. Recipes & History*. London, 2004. 68–70.) By way of comparison, in Hungary even in 1930, only 50% of homes in Budapest had access to gas, and gas was only available to less than 1% of the population nationwide. Romsics, Ignác, *Magyarország története a XX. században* [The History of Hungary in the Twentieth Century]. Budapest, 1999. 203.

40 Because stoves were open, kitchens around Europe were, until 1850, generally smoky and covered in soot. Meyer-Renschhausen, Elisabeth, “Von der Schwarzen zur Weißen Küche. Ein Essay zum Problem, wie die Entzauberung der Küchenkünste die moderne Wurschtigkeit gegenüber unserer Ernährungsweisen ermöglichte”, *Frauen in der Einen Welt* 8, 1997. 37.

41 Fekete, 2018. 319, 322, 329.

42 The annual salary of the master of kitchen of Prussia's King Frederick William I (1688-1740), known as a gourmet, was 4000 thalers. By way of comparison, the daily budget of the kitchen of the court was 93 thalers, 1 pound of meat cost approx. 13 pfennig and 1 fat hen cost 6-8 groschen. Kloosterhuis, 2009. 14, 33.

43 Radvánszky, Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I.* [Hungarian Family Life and Households in the 16th and 17th Centuries, vol. 1]. Budapest, 1986/A. 181.

44 Benda, 2005. 20.

45 According to a 1474 decree by Frederick I, Elector Palatine, the responsibilities of the masters of the court included ensuring the cleanliness of dishes: “*das die koche ire geschirre, kessel, pfannen, hefen, rost, spis, leffel reynlich halten*”. Wendt, 2007. 79.

46 Koltai, András: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708* [Hungarian court procedures. Instructions and regulations 1617–1708]. Budapest, 2001. 35, 189–209.; Benda, 2005. 19–20.

tasks would include procuring, supervising and issuing the foodstuffs necessary to provide for the court.⁴⁷ The clerk would purchase those expensive spices and sweets which could not be produced in the manor. Meals were prepared by the cooks. In larger kitchens, cooks would be supervised by chief cooks, who would be supported by master cooks and assistant cooks.⁴⁸

Cooks served as the souls of the kitchen, yet the names of the majority of them did not survive. Most of them were men, and they were the highest paid employees among the staff. Some of the most successful cooks even wrote cookbooks. Most cooks learned the skills of their trade through experience, while on the job.⁴⁹ Guillaume Tirel, who became known as Taillevent (with his book entitled “*Viandier*,” or “*Livre de Taillevent*”), was most likely Norman by background, and served in the manors of several princes and monarchs in the 14th century. Pierrot was the name of the French master cook of England’s Henry VII, who earned an annual salary of 20 marks.⁵⁰ Bartolomeo Sacchi (1421-81), who wrote under the name Platina, cooked among others for the Archbishop of Treviso and the Prince of Milan;⁵¹ he was known for his appreciation for local recipes and products.⁵² The first professional German cook was Marx Rumpolt: born in Hungary, he served as the senior cook of the Archbishop-Elector of Mainz and became prominent as the author of “*Ein new Kochbuch*” (1581).⁵³ Bartolomeo Scappi,⁵⁴ who was active during the same period and also authored his own cookbook (“*Opera*”), served as a cook to Pope Pius V. As the significance of dining increased in noble society of the Re-

47 Earlier, these tasks were the responsibility of the master of kitchen. Herrmann, Christofer, *Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg. Konzeption, Bau und Nutzung der modernsten europäischen Fürstenresidenz um 1400*. Petersberg, 2019. 432.

48 Benda, 2005. 24-25, 28.

49 Like other contemporary professions, cooks were organized into guilds. To become a master cook in Paris, for instance, one had to serve two years as an apprentice followed by time spent as a trainee under a different master. Adamson, Melitta Weiss, *Food in Medieval Times*. Westport, 2004. 57.

50 Scully, Terence, *The Art of Cookery in the Middle Ages*. Woodbridge, 1995. 222.; Woolgar, 2007. 186.

51 Cowan, 2007. 198–199.

52 Capatti, Alberto – Montanari, Massimo, *Italian Cuisine. A Cultural History*. New York, 2003. 10.

53 Heinzlmann, Ursula, *Was is(s)t Deutschland*. Wiesbaden, 2016. 133–135.

54 Flandrin, Jean-Louis, “Introduction. The Early Modern Period”, In: Jean-Louis Flandrin – Massimo Montanari (ed.), *Food. A Culinary History from Antiquity to the Present*. New York, 1999. 365.; Capatti – Montanari, 2003. 11.

naissance, the social recognition accorded to cooks should also have increased by the same proportion. Renaissance cooks, however – unlike the painters of the period –, were unable to earn widespread acclaim for their activities. Even during the early modern times there were only a handful of cooks who were able to reach the top. Prominent among them was François Pierre “*La Varenne*,” the author of “*Le Cuisiniere française*” (1651), whose work is considered groundbreaking. It was thanks in part to him that cooking became a respected profession in the 18th century.⁵⁵

Relatively little is known in Hungary about the backgrounds of “average” cooks; the situation is entirely different, however, when it comes to royal cooks. They generally joined the court from Kis-, Nagy- or Külső-Szakácsi in Somogy County.⁵⁶ György Veres, Péter Orros and Miklós Orros served in the court of Matthias Corvinus;⁵⁷ Mihály Gede and János Gondos served alongside Vladislaus II;⁵⁸ while István Tolvay and Mihály Bereki served as cooks under Louis II.⁵⁹ The origins of the masters serving in noble families’ courts is more difficult to determine, but there are records, for instance, of a cook named Tamás serving under Gabriel Báthory,⁶⁰ and we have information about Hungarian masters working in the court of Stephen Báthory, King of Poland (by the names of István, János, Tamás, Sebestyén, András Szöllősy, Mihály Nagyszilágyi).⁶¹ In a letter to her husband, Miklós Bethlen, Kata Csáky writes on June 26, 1777 about how all of the cooks serving her court had fallen ill, particularly a cook named Márton.⁶²

55 Cowan, 2007. 211–213, 224–229.; Hyman, Philip – Hyman, Mary, “Printing the Kitchen. French Cookbooks, 1480–1800” In: Jean-Louis Flandrin – Massimo Montanari (ed.), *Food. A Culinary History from Antiquity to the Present*. New York, 1999. 396–397.

56 Zolnay, László, *Ünnep és hétköznapi a középkori Budán* [Holidays and everyday life in medieval Buda]. Budapest, 1975. 146.

57 Csánki, Dezső, “I. Mátyás udvara” [The court of King Matthias I], *Századok* 17, 1883. 541.

58 Főgel, József, *II. Ulászló udvartartása 1490–1516* [The Court of Vladislaus II 1490–1516]. Budapest, 1913. 137.

59 Főgel, József, *II. Lajos udvara 1516–1526* [The court of Louis II 1516–1526]. Budapest, 1917. 125.

60 Jeney-Tóth, Annamária, “Báthory Gábor udvara 1612-ben Kolozsvárott” [Gábor Báthory’s Court in Kolozsvár in 1612]. In: Dám László (ed.), *A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa)* [The Age of the Báthoris (The Báthoris and Europe)]. Nyírbátor, 2008. 146.

61 Benda, 2005. 40.

62 Papp, Klára, „*Minden örömöm elegyes volt bánattal*” Csáky Kata levelezése [“All My Joys Were Mingled With Sorrow” Kata Csáky’s correspondence]. Debrecen, 2006.

THE KITCHEN OF A HUNGARIAN NOBLE FAMILY

In the case of the Balassa family, the surnames and the backgrounds of the cooks have been lost, but we are aware of the first names of some of their master cooks. In 1721, Master György and Master Orbán served the family in Vágbeszterce (Považská Bystrica in present-day Slovakia); in Kékkő (Modrý Kameň in present-day Slovakia), Master György worked for them between 1722 and 1726, and Master Mihály between 1725 and 1726. The latter may have been the same person referenced in 1722 and 1723 as a kitchen boy from Březnice.⁶³

KITCHEN TOOLS USED BY THE FAMILY

The types of utensils that were used by kitchen staff were determined primarily by the type of preparatory activities (including frying, searing, cooking, steaming, poaching, grilling, frying in shortening, oven-baking, smoking, drying and pickling)⁶⁴ and follow-up activities (e.g. washing the dishes)⁶⁵ performed in the kitchen. For this reason, basic kitchen utensils included iron grilles, skewers, pans, knives, mortars, pots, earthenware and wooden dishes, graters, sieves and chopping boards.⁶⁶ These were made of metal, wood, stone, glass or ceramics, and may have numbered in the several hundreds.⁶⁷

The first inventories of the Balassas of relevance to us actually ended up in the family's archive only as a result of marriages. Budatín castle, in Trencsén County, was originally the ancient estate of the Szunyog family; when Bálint Balassa II married the widow Kata Szunyog, the assets of the castle were transferred to Bálint.⁶⁸ The 1642, 1646 and 1650 inventories do not specifically cover the tools found in the kitchen, but a list compiled seven years later (May 12, 1657) does describe several items: 1 “*old chest*

139.

63 MNL OL P 1769, set no. 29, 1721–1723, 1725–1726; Balassa family Vágbeszterce manor. P 1770, set no. 4, 1721–1739.

64 Albala, Ken, *Food in Early Modern Europe*. Westport, 2003. 91–98.

65 Kohári, Gabriella, “Towards the identification of newly discovered kitchen tools at archaeological excavations from the Renaissance period (1450-1600) in Hungary. Hygiene. The accessories of dish washing. The identification of a new type of item in Hungary”, *Instrumentum* 44, 2016, 46–47.

66 Fuhrmann, 2005. 109.

67 Kohári, Gabriella, “The possibilities of the identification of turned up kitchen tools at archaeological excavations from the Renaissance age (1450-1600) in Hungary”, *Instrumentum* 42, 2015, 48–50.

68 MNL OL Balassa family. Right of possession papers arranged by MNL OL. P 1815, set no. 14, item no. 22.

with drawers for herbs and spices,” 2 “small chests for saffron” – one of which was empty –, 2 “firepans for the kitchen” and 3 “empty chest for herbs and spices.” Herbs and spices played an important role in alimentation at the time.⁶⁹ A total of 6 chests for storing herbs and spices were listed in the inventory, and for two of them, they also described what herb or spice was actually stored in it.⁷⁰

The “large” kitchens at the time would employ a dedicated member of the staff to manage the herbs and spices. The court of Archbishop Ippolito⁷¹ included a dedicated spicemaker, aided by one assistant; similarly, Gábor Bethlen’s kitchen also employed a “pepperer”.⁷² It is difficult to define the specific responsibilities of the pepperer, but it is likely that he would have dealt with the seasoning and flavouring of the food. The pepperer was to have been present while the meal was being prepared and consumed, but there are no records to suggest that he would have had anything to do with cooking itself or that he would have known anything about cooking. He played more of a supervisory role in the kitchen: his job was to mind the spices, which meant that it was only the chief cook who was allowed to season the meal, together with some master cooks, under the watch of the pepperer.⁷³ Saffron – which the Balassas, too, kept in dedicated little saffron chests – was a favourite spice in Hungary at the time. It was grown all throughout the country, but was particularly valued in Upper Hungary,⁷⁴ as evinced by recipes in some of the early modern

69 Exotic spices came to Europe from India, Southeast Asia, West Africa and, beginning in the 17th-18th century, from the New World. Wiethold, Julian, “...und pfeffers ein wenig mit gestossenem Pfeffer / ist es sehr gut und wolgeschmack: Exotische Gewürze in der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Küche: Quellen zur Handels- und Sozialgeschichte” In: Ulrich Klein – Michaela Jansen – Matthias Untermann (ed.), *Küche – Kochen – Ernährung. Archäologie, Bauforschung und Naturwissenschaften*. Paderborn, 2007. 207.

70 Füreder, Balázs, “A Balassa család étkezőasztalain használt eszközök a XVII. században” [Tools and cutlery used at the dining tables of the Balassa family in the 17th century], *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* 5, 2007, 133–134.

71 Ippolito d’Este (Ferrara, Nov. 2, 1479 – Sept. 2, 1520 ?) Archbishop of Esztergom, then Cardinal from 1493. Nephew of Queen Beatrix. [Online: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03609/03944.htm> – 3 August 2021]

72 Radvánszky, 1986/A. 181.

73 Benda, Borbála, *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban* [Eating habits in the Hungarian aristocratic courts in the early modern age]. Szombathely, 2014. 72.

74 Takáts, Sándor, *Rajzok a török világból III.* [Sketches from the Turkish World, vol. 3]. Budapest, 1917. 405–406.

era cookbooks⁷⁵ or the descriptions found in some late medieval sources identified. It has been recorded, for instance, that Ozsvát Korlátkövi, a clerk of Vladislaus II's – who was known to love Hungarian cuisine –, at one time purchased 50 forints' worth of saffron, and not a month elapsed before he had to purchase another 60 forints' worth for the royal household at the market in Futak (Futog in present-day Serbia).⁷⁶ There were likely simple and practical reasons for storing saffron separately, apart from the fact that it was considered an expensive and valuable spice. By storing the spices separately, it was possible to preserve their original fragrance, flavour and colour for longer. Saffron was used not only in the kitchen: old medicinal recipes recommended saffron against a great many illnesses and ailments. According to Pistalotius, saffron mixed with sparges is the best medicine against the plague.⁷⁷ Mátyás Bél, in the 18th century, also included saffron as a plant grown in the medical garden⁷⁸ Today, medical science suggests saffron is useful in cramp relief, as a stimulant, to ease the chest and as an eye remedy.⁷⁹

The kitchen tools mentioned above and listed in the May 12, 1657 inventory were kept primarily in the “*Upper storehouse*,” “*At the hands of the cooks*,” and “*With the old woman*.” In the upper storehouse, the inventory included 2 firepans, 1 iron spoon and 10 “*fine, old copper tools for the kitchen*.”⁸⁰ The cooks also had 3 firepans, 8 skillets; in the case of the latter, the inventory lists that two of them were to be used for roast

75 Király, Erzsébet (ed.), *Szakács mesterségnek könyvecskéje: A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv* [Little Book of the Chef's Art. The 17th century manuscript cookbook of the Zrínyi court in Csáktornya, and the cookbook from Kolozsvár printed by Tótfalusi Kis Miklós]. Budapest, 1981.; Kovács, József, “Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből” [Mihály Szentbenedeki's cookbook from 1601], *Magyar Nyelv* 55, 1959, 135–143.; Lakó, Elemér (ed.), *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból* [Anna Bornemisza's cookbook from 1680]. Bukarest, 1983.; Radvánszky, Béla, *Régi magyar szakácskönyvek* [Old Hungarian Cookbooks]. Budapest, 1893.; Radvánszky, Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században III.* [Hungarian Family Life and Households in the 16th and 17th Centuries, vol. 3]. Budapest, 1986/B. 37–50.

76 Fögel, 1913. 136–137.

77 Takáts, 1917. 410.

78 Wellmann, Imre, *Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján* [Mátyás Bél: The life of the peoples of Hungary around 1730]. Budapest, 1984. 271.

79 Rápóti, Jenő – Romváry, Vilmos, *Gyógyító növények* [Medicinal Plants]. Budapest, 1983. 324.

80 Unfortunately, we have not been able to identify these objects.

meats, with one of them made of copper⁸¹ and the other made of iron. The list mentions three spoons, all made of iron. Seventeen kettles were used to prepare a variety of meals; the document also mentions “*an old, copper pinnáta*,”⁸² 2 iron skewers, 4 chopping knives, 2 iron grilles and 1 cleaver.

Cakes and pastries were also quite popular during this period. The inventory lists 12 doughnut pans and 1 funnel for doughnuts; the latter was most likely used for making “*tojófánk*.”⁸³ They also baked cakes in the kitchen, as evinced by 3 rectangular copper pans used for cakes.⁸⁴ The Hungarian word for cake, “*torta*,” comes from the Italian, and refers to sweet pastry baked in a cake pan, generally flavoured with fruit. The Romans had already baked cakes, which in their case meant braided challahs. The word cake is first mentioned in a Hungarian text in 1546, which translates to, “*I have brought white flour for the cake*.”⁸⁵ The fact that cakes have always been special is shown by the fact that the recipe we identify today as the first one connected to Hungary, noted down in the 14th century (“*Hungarian cake for twelve persons*”), is none other than a

81 Cooks had to pay special attention when using red copper items in order to avoid poisonings; the same also held true for objects made of brass or tin. In the case of the former, they had to avoid leaving foods made with vinegar or wine in the dish, while in the case of the latter, they had to take care not to store food made with fruit for longer periods in these dishes. Kisbán, Eszter, “Konyhákról bennfentesen: Változó konyhaberendezés Délkelet-Közép-Európában a 19. század elején” [An insider’s look into kitchens: Changing kitchen equipment in Southeast and Central Europe in the beginning of the nineteenth century], *Ház és Ember. A Szabadtéri néprajzi Múzeum Évkönyve* 23, 2011, 11.

82 The *pinnáta* was a special kettle with lid, which one may consider an early version of the pressure cooker. It was used primarily for making pâtés and baked dough. In the 17th century, the *pinnáta* was the third most frequent kitchen tool – according to Hungarian baronial inventories – after the kettle and the skillet. Benda, 2014. 49.; Szántó, András, *Eleink ételei* [Ancient Dishes]. Budapest, 1986. 141.

83 This traditional pastry has been a part of Hungarian culinary culture for 400 years, as proven by documents. Today – unfortunately, as a result of globalization – the *tojófánk* and the *tolófánk* is increasingly often mentioned on Hungarian websites, in our cookbooks and in our pastry books as “*churros*,” describing it as a Spanish treat. Füreder, Balázs, “Balassa Ágnes szakácskönyvében található desszertek bemutatása és elemzése” [Review and analysis of the desserts in Ágnes Balassa’s cookbook], *Studia Caroliensia* 11, 2010, 125.

84 Füreder, 2007. 134–136.

85 Benkő, Loránd, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III.* [Historical-etymological dictionary of the Hungarian language, vol. 3]. Budapest, 1976. 949.

layer cake made with meat filling.⁸⁶ Cakes at the time were not at all like the creamy or buttery pastries consumed today, nor did they resemble those desserts so popular today filled with cream cheese. An examination of the recipes reveals, however, that there was a great deal of variety among the cakes prepared during early modern times.⁸⁷

In addition to the tools mentioned above, the kitchen inventory also included 2 troughs, 1 grater, 1 mortar with pestle and 1 iron poker. These tools were made of either copper or iron. The “old woman” had one old and one large kettle, although the latter “was left in Radolya⁸⁸”.⁸⁹ Looking at all kitchen items listed in the 1657 inventory, we may conclude that while it would not have been possible to cook for several hundred people with only these items, the tools would have been sufficient to prepare lavish meals for approximately 20-30 people.

The 1677 and 1684 inventories, as well as one other undated one also from the 17th century, do not cover kitchen equipment. Three other 17th century registers do, however, include relevant notes. The first includes a salt grinder, ten barrels kept with the clerk, two sizeable chests, a wooden scale, two tables with leaves, a kettle for wine burning and two

86 Füreder, Balázs, “Magyar torta tizenkét személyre” [A Hungarian cake for twelve people], *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* 4, 2006, 5–8.

87 Tótfalusi’s 17th century description of his “*Mondola tortája*” (“small almond cake”) says the pastry’s dough includes the “filling;” among other recipes, however, we find ones which actually mention a filling separately. This may have been a kind of flavored, crushed walnut, perhaps cooked fruit, or a cream made with eggs and cream, decorated with strawberries, to top the dough of the cake. Special cakes included ones which we do not consider a cake at all today. Zrínyi’s cookbook mentions a “*Torta tikmonyból*” (a rough translation is “cake from the hen”), which was essentially sweet scrambled eggs. Tótfalusi’s “melon cake” was also similar. The recipe for Tótfalusi’s “small bread cake” is scrambled eggs made with bread cubes, with a sauce made of fruit and wine poured over it. The 1711 work entitled, “A Short Description of the Craft of Cooking” (*A Szakács – Mesterségnek rövid le – írása*), includes recipes entitled “He who wishes to bake a pear cake” and “To bake an apple cake”: the master cook was to cut up the fruit and cook the pieces in flavored wine, with which a compote and a cake is prepared. Füreder, Balázs, *A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra” magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése* [Presentation and Comparative Analysis of Cookbooks during the Long Renaissance in Hungarian Cuisine]. PhD dissertation, Debrecen, 2009. 100–101.

88 According to András Vályi, “Radolya is a *tót* – Slovak – village in Trentsén County. Its lord is Count Szűnyog, and its residents are Catholic.” Today, the village of Radol’a lies in Slovakia, in the Zilina Region of the country. [Online: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Radola> – 3 August 2021]

89 Füreder, 2007. 136.

large skewers.⁹⁰ This is not surprising. It was the clerk's job to procure the foodstuffs required in the kitchen; it was also the clerk who kept track of kitchen expenses and each day handed out the materials necessary for cooking to the master of kitchen.⁹¹ It was, however, unusual for the skewers not to be kept in the kitchen. Ádám Balassa's rooms at Kékkő included the following items (based on the description, it is likely he was not living in these rooms at the time): in the middle room, "*two small camp cauldrons for coffee*," and in the room of the baroness, two large earthenware pots, a small skillet and an empty small barrel.⁹² Unfortunately, it is impossible – or at least not worthwhile – to draw any conclusions based on these lists about the kitchen itself, for there is very little data. One interesting feature of this inventory is that it is the first mention of coffee consumption we have found in the case of the Balassas. The third document, also from the 17th century, but without a specific date, also describes kitchen tools registered in the Kékkő manor.⁹³ It lists 30 kettles used for cooking and baking (not including broken ones or ones used for various beverages), with their accordant iron stands, 5 small kettles, 4 grilles, 3 skillets and 2 firepans (baking pans). The list of accessories includes 5 mortars (one of which was likely used for making beer), 2 different measures, 5 sieves, 4 leather troughs, 2 tables with leaves, 3 tin platters, 1 iron spoon, a copper chopping knife, a copper sink (probably used for washing hands and washing foodstuffs), cans and a creaming vat. The inventory also included water heaters, used for making various floral and herbal waters; these were in turn used for medicinal purposes or making food fragrant.⁹⁴ For seasoning meals and adding spices, the kitchen also included a salt grinder and 30 pieces of salt, along with 3 peppering chests for storing pepper. The salt grinder⁹⁵ and the small pepperer

90 MNL OL Balassa family. Right of possession papers arranged by MNL OL. P 1815, set no. 14, item no. 22.

91 Radvánszky, 1986/A. 182.

92 MNL OL Balassa family. Right of possession papers arranged by MNL OL. P 1815, set no. 14, item no. 22.

93 MNL OL P 1769, set no. 22, item no. 48.

94 Réz, Pál – Ugrin, Aranka, *Takáts Sándor, Régi magyar nagyasszonyok* [Sándor Takács, Hungarian Noble Women Of Yore]. Budapest, 1982. 22–23.

95 Other families, however, kept for instance a salt holder in the kitchen (in Tamás Bornemisza's estate house in Kisbarcsa – Bârcea Mică in present-day Romania – in 1624; Mihály Teleki's estate house in Oprakercisóra – Cârțișoara in present-day Romania – in 1683), or a salt grinder (János Boros's estate house in Doboka – Dăbâca in present-day Romania – in 1656). B. Nagy, Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak* [Ancient

chests were not listed under the kitchen, but in the master's lodging and in the "lower *Bod*," or small vaulted chamber (the 1657 inventory also does not list spice holders under the kitchen).⁹⁶ This is not surprising, as herbs and spices were kept under close guard and were stored separately. Additionally, nothing except kitchen tools was kept in the kitchen.

Eighteenth-century descriptions of the Balassa family's kitchen may be divided into two groups. One set of the documents describes just one long oak table, iron stands and an iron bucket in the kitchen. These items were recorded in the late 1700s at Kékkő and Balassagyarmat.⁹⁷ These notes suggest either that the individual making the inventory did not care about the cooks' tools, or these really were the only items in the kitchen, because it was not regularly used for cooking.

Fortunately, another set of the inventories described kitchen "tools" in relatively great detail, similarly to the lists compiled in the previous century. Among these objects we find ones which had already been used earlier, including skewers, grilles, cauldrons, knives and mortars. Over time, some new items appear (lids, forks, a "*hand mill*"), while others disappear (the *pinnáta*).⁹⁸ Examining the shopping lists and account books, we find that kitchen procurements consisted primarily of kettles, along with some cooking pots, radish graters, skillets, earthenware pots, platters, strainers, pestles, iron grilles, iron spoons, firepans, copper cauldrons, wafer irons, wooden spoons and bellows. The list of items purchased shows that the turnover of tools was not significant in the 18th century, with the equipment of the kitchen very similar to that of the previous century.⁹⁹ Of the items recorded earlier, the appearance of the wafer iron may be noteworthy, as a new tool, but it is likely that the family had actually possessed the object in the previous century already.¹⁰⁰

Fortresses, Castles and Manor Houses. 17th and 18th century Transylvanian censures and inventories]. Bukarest, 1973. 57, 117–118, 201, 207.

96 Füreder, 2007. 137–141.

97 MNL OL P 1769, set no. 22, item no. 48.

98 MNL OL P 1769, set no. 22, item no. 48; P 1770, set no. 2, item no. 16; P 1770, set no. 11, 1797; P 1815, set no. 14, item no. 22.

99 MNL OL P 1769, set no. 29, 1721–1723, 1724, 1725–1726; P 1770, set no. 4, 1721–1739

100 The Hungarian word for wafer, *ostya*, comes from the word *hostia*, meaning sacrifice. The first written mentions of the Hungarian word are from the 15th and 16th centuries, with the first artifact relevant to wafer making found by researchers during the excavation of a village destroyed as a result of the Mongol invasion. Chikány, Judit, "Hoztunk mink ostyákat, tarkát, fehéréket. Az ostyasütés gyakorlata és alkalmai a 16. századtól napjainkig" ["We have brought waffles, colorful ones, white ones". The

Among the documents from the 19th century, one undated list, with no location provided, lists the following: “*1 iron kettle and 1 iron stand.*” The January 25, 1801 inventory in Kékkő mentions skewers, grilles, various kettles and vats.¹⁰¹ Based on the mention of the skewers and the iron cooking pot – the Hungarian word for which incorporates the notion that it is a *standing* container –, we may assume that at this point, a certain percentage of food was still prepared over an open fire. The kitchen inventories from 1839 and 1840 similarly do not mention kitchen ranges: “*In the kitchen, there is a fire-bench*¹⁰² *with an oven at the bottom for baking bread.*” On the other hand, according to one 1860 list, the upper kitchen is equipped with a “*fire-bench machine,*” and the lower pantry also includes two “*doors from old fire-bench ranges.*”¹⁰³

Starting in the early 19th century, the family began to modernize their kitchen, similarly to other kitchens around the country. It is impossible to identify an exact date for the “transformation” of the stove. János Nagyváthy, in 1820, put forward the following suggestion for housewives, listed among tasks to be completed in January: “*A prim woman is foremost judged based on the kitchen; to that end, every Saturday of every week, in the afternoon, she should see that the fire-bench, if it has hollowed out, is repaired and whitewashed.*”¹⁰⁴ It is likely that at this point, many places still relied on traditional cooking techniques, and it was only later that changes were introduced. In 1864, Imre Medve – in a similar work addressed to Hungarian housewives – says the following: “*The key thing is the stove, which today – as we acquire it ready-made – poses no concerns for housewives; all a housewife must do is see to the size of the stove, which we now call kitchen ranges.*”¹⁰⁵ A comparison of the various sources

practice of baking wafer biscuits, its occasions from the 16th century up to the present], *Studia Caroliensia* 11, 2010, 215.

101 MNL OL P 1769, set no. 22, item no. 48; P 1815, set no. 14, item no. 22.

102 According to the Encyclopedia of Hungarian Ethnography (*Magyar Néprajzi Lexikon*), the fire-bench was “a raised structure used as a fireplace, made of earth, mud, raw brick, adobe or brick and found in kitchens, press-houses, cellars or perhaps temporary lodgings.” [Online: <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-913.html> – 3 August 2021]

103 MNL OL P 1769 set no. 22, item no. 48.

104 N. Nagyváthy, János, *Magyar házi gazdasszony* [Hungarian housekeeper]. Budapest, 1986. 9.

105 Medve, Imre, *Magyar gazdasszony teendői a közéletben, házban és konyhában: Kézi és segédkönyv nők és hajadonok számára* [A Hungarian housekeeper’s roles and duties in public, around the house and in the kitchen: a reference handbook for women and maidens]. Pest, 1864. 105.

indicates that the open-fire cooking place of the middle ages disappeared by the middle of the century, generally replaced by a rudimentary version of the enclosed cooking and baking range and oven in use still today.

An interesting feature of the 1860 inventory of Kékkő is that it mentions a lower and an upper kitchen (the lower kitchen equipped with tables, kneading boards, cake pans and colanders).¹⁰⁶ We assume that the family's cooks prepared pastries and other foods in separate rooms. Although, it is also possible that the upper kitchen was only used when preparing drinks (coffee, tea) and courses requiring relatively little work. This change may be a result of the emergence and general spread of the bourgeois lifestyle. Cookbooks from this period list a number of cookies and strudels to be consumed for breakfast, mid-morning or as a mid-afternoon snack.¹⁰⁷

CONCLUSION

Early in the drafting of the present study, the key question was whether or not it is possible to use archive sources to present a thorough analysis of the changes evolving in the kitchen of a baronial Hungarian family over several centuries. Following a review of the documents of the Balassa family, we may state that this is possible only in part, a conclusion which also holds true for other Hungarian noble families. Archive sources nonetheless provide far more information than would, for instance, archeological finds connected to the family, or an examination of period paintings or cookbooks, as few of these have survived.

What has made a thorough exploration truly difficult is the fact that it is not always possible to link the very few surviving sources in time and space, not to mention the different nature of the sources. For even if we see what tools were purchased or tallied on one occasion or another in the kitchen at Kékkő, that is of little use if we cannot compare this data with the other estates or cannot track the figures over the entire course of the particular century.

Nonetheless, we may conclude that based on the sources examined, we are still able to obtain a general glimpse into the changes evolving in the kitchen of the family. Even though it may not be possible to track the life of the kitchen day by day, the change over time is apparent when

106 MNL OL P 1769 set no. 22. item no. 48.

107 Czifray, 1985.; Dobos C., József, *Magyar-francia szakácskönyv* [Hungarian–French cookbook]. Budapest, 1984.; Zelena, Ferenc, *Minden háznál használható közönséges és legújabb nemzeti, szakács-könyv* [Cookbook of Ferenc Zelena for all households]. Kassa, 1830.

BALÁZS FÜREDER

examining longer periods. This allows a glimpse into what tools were used by the cooks of the Balassas, and when and where these were used as they worked to prepare the finest meals for the family. That said, our research cannot be considered completed with the publication of the present study: we must examine further sources to obtain a more complete picture of the transformation of medieval kitchens into modern-day bourgeois kitchens.

Tatjana Gusarova

**Early Modern Hungarian nobility:
a social and political portrait¹**

I have been studying the history of the Hungarian nobility of the 16th – 17th centuries, i.e., the beginning of the early Modern period. I study various aspects of this history: the noblemen's worldview, social strategies and careers, public service and political activity, service to the state, education, cultural horizons etc. Some of my findings have recently been published in a monograph about the Hungarian nobility.²

When looking into their worldview, I have asked the following questions: what did the nobles think of themselves, their estate, society and the state? How did they interpret relationship between the sovereign and nobility? How did they see the history of Hungary and what role did they think they played in it? In the study of social and career strategies I have juxtaposed some well-known politicians and insignificant state officials, as well as the members of the noble representation on the comitatus (county) level. This is important because it helps trace the development of social connections between the leaders of the counties and the local gentry, and how these connections played up at the higher level: in the Diet and within the State institutions. This helps understand to what extent the noblemen's ideas of their place and role and society could be implemented. The fulfilment of their hopes and views often depended on the nobles' level of education. What chances did the members of the privileged estate have in this sphere? And what were their educational and cultural horizons?³

1 The text is based on a lecture given to the students of the Lorand Eötvös University, Budapest, in the spring of 2020, and this has shaped the article's present form to a considerable extent.

2 Гусарова, Татьяна, Венгрия в XVI – XVII вв.: портреты современников на фоне эпохи [Hungary in the XVIth – XVIIth centuries: portraits of the people of the epoch]. Москва – Санкт-Петербург, 2018.

3 These and similar questions has been and are still being asked by Hungarian historians whose experience in the studying of social and political history of the Kingdom of Hungary and Transylvania, including the history of the Early Modern nobility, is rich and indeed invaluable. In my own studies, I make use of research methods and results produced by my colleagues. I would like to express my gratitude for the works of the well-known 20th century historians – Kálmán Benda, László Benczédi, György Bonis, Pál Engel, Erik Fügedi, András Kubinyi, László Makkai, Katalin Péter, Jenő Szűcs, Ferenc Szakály, Ágnes Várkonyi R., and many others. At the same time, as a historian, I

The starting point for my studies is the years just before the Mohacs tragedy of 1526 when many in Hungary had already predicted a future catastrophe and had understood its causes: weakness of the central authority, ungovernable inner anarchy and the rising external threat of the Ottoman empire. The endpoint of my search is the 1660s, the time when a new, deeper crisis loomed between the House of Habsburg and the Hungarian Estates. Hungary was on the edge of new rebellions against the Habsburgs, which united various social groups and estates under the aegis of nobility. It was the time when Hungary lost – although temporarily – its medieval liberties, the so-called ‘constitutions’, and was placed under the direct rule of Vienna. In the period between these two dates Hungary witnessed a number of important events, starting with the stunning defeat at the battle of Mohacs on 29 August 1526. The Jagellons were replaced by the dynasty of Austrian Habsburgs who established new forms of administration and new relationship between the ruler and the subjects. Long wars against the Turks led to the partition of a formerly united Kingdom, emergence of a Duchy of Transylvania – a vassal of the Ottoman Empire and a rival of the Habsburgs that encourages the states of Europe, the Ottomans and the subjects of the Hungarian Crown to attack the Austrian dynasty. Finally, in the 16th c. the Kingdom was flooded by the powerful stream of ideas of the Reformation, and later of the Counter Reformation, which became integral part of the regional politics.

A question arises: had the Hungarian nobility changed during these 150 years? and if it did, in what respects and in what way? And what did remain unchanged, inherited from pre-Mohacs times?

In the 16th – 17th cc., the Hungarian nobility held key positions in the administration of the realm and played leading role in the politics and economics of the country, its culture and the military. Three groups of factors defined this situation. One, and the most fundamental, was shaped by peculiarities of the historical development of medieval Hungary. The country was poorly urbanized, and urban elites were weak, dynasties often replaced each other on its throne, and the kings did not command much support; all of this made up for a powerful feudal elite capable of fighting to preserve its social privileges and authority. The second group of factors is linked to the fact that Hungary was a part of a Central European Composite State created by the Austrian Habsburgs

have been deeply influenced by the breakthroughs of the late 20th – early 21st centuries in the studies of the history of Hungary, Austria, Slovakia, and other Central European countries linked by their shared fate at the beginning of the early Modern period, in the late 16th – early 17th cc.

in the 1520s. Relations between its centre and composite parts (Hungary and Bohemia) was complex, and links between them were not always strong or well-construed.⁴ The third set of factors was created by the wars against the Ottoman Empire that at the time were mostly fought on Hungarian territories.

In these circumstances, the Habsburg monarchs could not hope to control local elites as they did in Austria and, to some extent, in Bohemia. For the first century and a half the dynasty did not have enough human and material resources to both hold its ground against the Ottomans and to govern the country effectively, and to carry out its policies. The first two tasks were mostly given to the Hungarian feudal elite – its aristocracy and the majority of the gentry. The system of local noble self-administration provided for the more or less smooth functioning of the state mechanism, even though its central institutions (with the exception of the Hungarian Chamber) happened to be outside of Hungary. The most important matters of state were settled at the Diet. Its meetings were controlled by magnates and noblemen who dominated over the representatives of towns and the clergy. Over the time, as the re-Catholisation progressed, Catholic clergy, supported by Vienna, became more influential.

The Hungarian aristocrats provided the substantial means for building and maintaining of fortresses in their possession, and those granted to them by the Crown. For a long time, the core of the Hungarian military was noble militia that gathered in the counties when summoned by the King. At the times of war, the elites were fluid. Brave young men, sons who were to continue their noble lineages, died fighting the Turks. More

4 The phenomenon of the European composite monarchies of the Early Modern period has recently attracted attention of a number of scholars from various countries. John Elliott was one of the first to develop methodological approaches, and to focus on the term itself (Elliott, John, "A Europe of Composite Monarchies", *Past & Present* 137, 1992, 48–71.). A study of the monarchy of the Austrian Habsburgs, which in fact, was based on similar approach, was presented in a famous monograph by Robert John Evans even before the spread of this new episteme (Evans, Robert John Weston, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550-1700: An Interpretation*. Oxford, 1979.). In the contemporary scholarship, this approach bore fruit in a number of works by Austrian, Hungarian, Slovakian, Croatian, Czech, German historians (Jozef Bad'urik, Joachim Bahlcke, János Barta, Neven Budak, Václav Bůžek, Friedrich Edelmayer, István Fazekás, Jaroslava Hausenblasova, Ildikó Horn, Peter Kónya, Karin J. MacHardy, Petr Mat'á, Géza Pálffy, Jaroslav Pánek, Volker Press, Thomas Winkelbauer etc.). It should be pointed out that in this particular field of research even more specialized works go beyond the narrow limits of regional studies set by national historiographies and produce a complex view of a historical phenomenon – the monarchy of the Austrian Habsburgs.

than one noble family went extinct in the unequal battle. Others replaced them: new families rose to all strata of the elite, from aristocracy to landless gentry – “armalists”.⁵ The way to social advancement led, primarily and unsurprisingly so, through military service. Civil administration, however, also provided ample opportunities, especially as the central authorities, and particular magnates needed more and more officials, educated specifically for the task. This led not only to the numerical growth of nobility, but to the emergence of a new bureaucracy. To keep the Hungarians loyal and under their control, the Habsburgs interfered in the process of ennoblement, and foreigners from Bohemia, Austria, German and Italian lands, etc. – persons close to the court – found their way into the Hungarian “political nation”.

While studying the life of Hungarian nobility I have opted for personal history. The world of the Hungarian nobility is shown through different paths followed by a number of people who differed in their influence, views, social status and profession, and in situations where they found themselves. In some cases, my work was focused on a single person, and in other cases – on a group of people defined by parameters and topics of the study.

The choice of personal history in this study is explained not only by the fact that its protagonists are members of nobility – the leading political and social force in early modern Hungary. There has not been enough source material studied in the relevant fields of history to make generalizations, and this is recognized by specialists in the field who also turn to personal history and accumulate relevant material⁶. This is true,

5 The dynamics of changes in the membership of the social elites of the Kingdom of Hungary during the period under study can be best seen in the *Libri regii*, although there are some considerable lacunae. (See: Illéssy, János – Pettkó, Béla, *A Királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, cím, czimer, előnév és honosság adományozásoknak, 1527-1867*. Budapest, 1895). On the *Libri regii* as a historical source, see: Királyi könyvek CD-n (Arcanum): I.: 1–9. kötet, 1527–1647. 2000. október; II.: 10–17. kötet, 1647–1683. 2001. március; Királyi könyvek DVD-n (Arcanum): *Libri Regii – Királyi Könyvek 1527–1918*. 2006. december. Information about the additions to the numbers of nobility (both title holders, and the gentry of the middle and lower ranks) can also be found in the minutes of the county assemblies where it was customary to make public the royal charters of ennoblement, or the grants of titles given to those landowners who lived within the territory of the county and were therefore included into the local noble community.

6 Of the great number of brilliant specialized studies, mostly by Hungarian and Slovakian authors, I can only mention those closest to my own research interests and views: among the old-school historians – Vilmos Fraknói; and among the contemporary scholars – Sándor Bene, Péter Dominkovits, Diana Duchoňova, István Fazekás, Frederik

for example, for the history of the early modern state bureaucracy in the composite monarchy of the Austrian Habsburgs.⁷ In case of the Kingdom of Hungary in the 16th – 17th cc., this aspect can be studied in the context of the history of nobility. The same can be said about the relationship between the Hungarian elites and the central power, the Habsburgs as the Kings of Hungary. A study of a biography, a work of one historical person can show how more general trends of the history of the Hungarian society and state reflected these aspects in this complex and difficult period of the history of Hungary. An attempt to see what the most interesting, thinking, active and dedicated noblemen of Hungary thought, to reveal their views on the most pressing topics – about the central power and their relationship to it, about their estate and its place in the society, about the Hungarians, their history and the role of the defenders of the Christendom, etc. – makes it possible to see to what extent traditions and attitudes characteristic of the generations of the post- Mohács Hungarian noblemen set the limits to their power in new historical circumstances.⁸

Individual lives, however, provide more than just some material for generalizations, typologies and patterns. Personal histories, brought as close to individuals as possible, have their own value because these are safeguards against anonymity of a historical study. The analysis of cer-

Federmayer, Lajos Gecsényi, András Koltai, Kees Teszelszky etc. However, I cannot ignore the emergence of interesting general works, not specifically focused on nobility, but rather looking into the main aspects of the early Modern history of Hungary. Among these works, there is a monograph by the above-mentioned Hungarian historian Géza Pálffy, published in Hungary and in the USA (Pálffy, Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010.). In English: Géza, Pálffy, *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the sixteenth century*. New Jersey, 2009.

7 The only fundamental study of this topic was published more than 70 years ago: Győző, Ember, *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig* [The History of government in the Early Modern Hungary]. Budapest, 1946. Among the contemporary studies is very noticeable the collective international monography about the Institutes of the power in the Habsburg Monarchy. (See: Hochedlinder, Michael – Maťa, Petr – Winkelbauer, Thomas (eds.), *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit 2 Bände*. Wien, 2019.).

8 In this respect, my models are the bright, scholarly and full of some humanity despite its scientific character biographies written by Katalin Péter (see: Péter, Katalin, *Eszterházy Miklós*. Budapest, 1985.) and Bitskey István (see: Bitskey, István, *Pázmány Péter*. Budapest, 1986.). An interesting universal biography wrote recently Diana Duchoňova (see: Duchoňova, Diana, *Palatin Mikuláš Esterházy. Dvorská spoločnosť aristokratická každodennosť* [The Court Society and aristocratic everyday life]. Bratislava, 2017.

tain episodes in the lives of particular people – the way I see these – are not so much biographies in traditional sense. Rather, these are moments when my “protagonists” revealed themselves and showed ability to make untrivial decisions. This makes it possible to talk about their identity, and to see personal choice in their actions. The choices made them stand out of the mass of nameless people, even though they were not outstanding people in the strict sense. This becomes possible through a combination of various aspects in the study: the everyday world, social relations, ideas and views.

Some of the protagonists of this study are shown in their everyday life and work, in their habitual circle – professional or social. Thus, it can be said that this is a microhistorical study.⁹ This approach certainly requires a good deal of attention paid to historical context. Besides, I think and work within a framework of a certain episteme and start from some accepted evaluations and assumptions. However, behavior of historical persons that I studied clearly deviated from models of social and individual behavior accepted in Europe in general and in its regions, Hungary in particular. A study of deviant behavior of a treasury official can reveal characteristics of collective, even traditional consciousness, and of corporate behavior at the very least.¹⁰ This is the ‘normal exceptional’ mentioned by Edoardo Grendi and later by Carlo Ginzburg when he explained his path to microhistory¹¹. Dichotomy of such study is obvious – and this makes it attractive, valuable and promising in my eyes. This is also revealed in the fact that a study of the world of the Hungarian nobility at the time of the Ottoman wars makes one juxtapose, or rather,

9 The Russian scholarship accumulated a number of theoretical works and case studies in this field of historical knowledge. I would only mention one of a number of periodicals, which reflects the ideas and methodology of microhistory. This is a historical almanach „Casus” founded in the late 20th century of a Russian medievalist Yury Bessmertny and continued after his death by his colleagues Michael Boitsov and Igor Danilevsky (see: Казус. Индивидуальное и уникальное в истории [“Casus. The individual and unique in history”]. Москва, 1996–2009.). In the almanac, the articles have been published that drew the readers’ attention to unusual events that broke social order, to conflicts, unexpected turns etc.

10 On this, see: Gusarova, Tatjana P., “A „telhetetlen” Ebeczky. Egy 17. századi kamarai hivatalnok karrierjének története” [The „Unsinkable Ebeczky” A career of a 17th – century treasury official], *Levéltári Közlemények* 78, 2007, 73–99.; Gusarova, Tatjana P., “A modern burokrácia kialakulásának előzményei a kora újkori Magyarországon” [The preconditions for the development of a modern bureaucracy in the Early Modern Hungary], *Világtörténet* 1, 2006, 16–23.

11 Гинзбург, Карло, “Моя микроистория” [Carlo Ginzburg. My Microhistory], Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. Москва, 2005. 345.

not to make a clear divide between, the national and the universal, the individual and the collective, the subjective and the objective; horizontal links are combined with vertical ones.

The protagonists of the studies were not ordinary persons. Some became known to their contemporaries as statesmen, politicians and religious leaders, others – as intellectuals: poets, historians, authors of secular and religious treatises, political projects, etc. In Hungary of the period under study these spheres were rarely separated: a poet Balint Balassi spent most of his short life fighting against the Turks and died in battle.¹² A Palatine of Hunrady Miklós Eszterházy left a number of important projects of reforms, and his son Pál Eszterházy, also a Palatine, was interested in music, poetry, literature and history, was a writer and composer, and at the same time not did not leave his weapons idle, and was heavily involved into the affairs of state. A historian Miklós Istvánffy struggled to establish causes for the fall of the Kingdom of Hungary after the tragedy of 1526, and, as a Vice-Palatine, attempted to save the country from the ultimate catastrophe.¹³ A humanist Miklós Oláh, remembered for his tracts on the geography of Hungary and on Attila, was the Primate of the Hungary, and the head of the Royal Chancellory at the key moment at the beginning of the Counter-Reformation. Baron Péter Revay, a keeper of the Crown of St Stephen, recognized the importance of this symbol of royal power for Hungary and wrote a treatise about the history of the Holy Crown. István Werbőczy, the author of the famous “Tripartitum”, combined law-making with active participation in politics as an ideological leader of the nobility in the last decades before the battle of Mohacs, and then went to all royal courts of Europe in search for the salvation of his country. I have also looked into the lives of some relatively minor persons who would have remained unknown to us if not for intense studying of the archives: István Aszalay, a practicing lawyer and a legal theorist, a secretary of Miklós Eszterházy and later a protonotary at the Palatine Court; Pál Szemere, an active participant in the work of hungarian Diets and an author of parliamentary diaries, György Berenyi, a well-known

12 Гусарова, Татьяна, “Две жизни поэта Балинта Балашши” [Tatiana Gusarova. Two lives of a poet Bálint Balassi]. In. Лидия Михайловна Брагина – Александр Дмитриевич Савкин (eds.), От средних веков к Возрождению. Сборник в честь профессора Л.М. Брагиной [From the Middle Ages to the Renaissance. A collection of articles in honour of Prof. L.M. Bragina]. Санкт-Петербург, 2003. 155–169.

13 Гусарова, Татьяна, “Венгерский Тит Ливий: Миклош Иштванфи и его „История” [Hungarian Titus Livius: Miklós Istvánffy and his *History*], In. Lidia Bragina (ed.), Историческая память в культуре Возрождения [Historical memory in the Renaissance culture]. Москва, 2012. 292–302.

politician, a gentleman who was granted a title of Baron, Imre Ebeczky, a shrewd and skilful official of the Hungarian Chamber.

All these very different people, ranging from statesmen to ordinary clerks of the Hungarian Chamber, were similar in that they were outstanding personalities and ready to make their own decisions. Most of them wrote / said / made a personal statement in some way. Their written “output” did not necessarily consist of scholarly or literary works, political treatises or other sophisticated works. These could have been unofficial diaries of the Diets, official memoranda, reports to authorities, official and private correspondence, applications for offices and the letters of recommendation, opinions expressed at the Diet, personal diaries with entries on everyday matters, congratulatory speeches, etc.

The majority of their written statements remain unpublished and have been found in Hungarian and Austrian archives – and these unexpected discoveries tell their own exiting stories. The archival search was not blind. In some cases, I started with archontology and then proceeded to prosopography and personal history. For example, to trace social and political activities of Hungarian nobles on all levels – local (in the counties) and national, that is, in the Diet, and in the administration – in the Hungarian Chamber, Chancellery, Royal Judiciary, etc., I have made lists of these nobles, and have focused on those who distinguished themselves on both levels and in all three spheres. The lists were based on unpublished catalogues of the delegates of the Hungarian Diets.¹⁴ I have managed to find the majority of these for the years of 1618 – 1681 and to publish my findings.¹⁵ In addition, I have also used the documents of various state departments,¹⁶ the diaries of the Diets,¹⁷ and the minutes of the noble

14 Magyar Nemzeti Levéltár (below – MNL): A 95; A 37; MNL Magyar Kancelláriai Levéltár (below – MKL); MNL Acta Diaetae 1553–1751 (below – AD); MNL AD 1618–1687.

15 Guszarova, Tatjana, “A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői” [Participants of the seventeenth century Hungarian diets], *Levéltári Közlemények* 76, 2005, 93–148.

16 Among these, there are, for example, the lists of the officials of the Szepes treasury: *Szepusiensis Camarae Status Personalis 1607–1770*. 77 folio. In: OszKK. Fol. Lat. 954.

17 Only a small number of the Diet diaries has been published so far. Among these: the Diary of the Diet of 1642 (see: Hajnal, István (ed.), *Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka (1640 december–1643 március)* [The time of the Diet of 1642 that never was]. Budapest, 1930. 417–428.; Komáromy, András, “Berényi György naplója az 1634/5-ik soproni s 1637/8-ik pozsonyi országgyűlés” [The Diaries of the Diet of Sopron of 1634/35 and the Diet of Pozsony of 1637/38], *Történelmi Társulat* 3, 1885, 118–143. For the most part, I have worked with the unpublished diaries of the Diets from the Hungarian

Assemblies in the counties.¹⁸ Various published reference books were of great help in establishing some of personal details, but these editions are far from being comprehensive.¹⁹

* * *

Now that I have familiarized the readers with the range of topics I am interested in and with my research methods, I would turn to my findings and conclusions.

The sources demonstrate that the way the Hungarian nobles saw themselves as a separate estate, as well as their ‘noble dignity’, their place, importance and role in the society and state, relationship with the monarch changed in a new historical reality but mostly still was based on the principles that were formulated in the early 16th century by the lawyer István Werbőczy who codified Hungarian feudal law and used the existing views and practices. Nobility separated itself from lower

National Archive, Budapest, in the Márton György Kovachich collection: MNL N 114 Kovachich Márton György gyűjteménye. *Diaria Diaetae*. Vol. 2, 3.

18 As far as I know, Hungarian historians and archivists have published calendars of the minutae of the noble assemblies in 12 counties, of the period from the 2nd half of the 16th century to the early 18th century (Borsod, Gömör, Esztergom, Győr, Nógrád, Pest-Pilis-Solt, Sopron, Szatmár, Tolna, Vas, Zala, Zemplén). The work on the project was at its most active in the late 1980s – early 2000s, but it has not been completed. As for the minutae, which cannot be replaced by even the most detailed calendars, these texts have never been published. There is only one publication: Korponay, János (ed.), *Abaujvármegye monográfiája II*. Kassa, 1878.

19 Of the contemporary reference publications, I would only mention the following ones: Fallenbüchl, Zoltán (ed.), *Állami (királyi és császári) tisztviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár* [State (royal and imperial) officials in the 17th century Hungary. A database]. Budapest, 2002.; Fallenbüchl, Zoltán, *Magyarország főméltóságai 1526 – 1848* [The highest state officials of Hungary, 1526–1848]. Budapest, 1988.; Fallenbüchl, Zoltán, *Magyarország főispánjai 1526–1848* [The High Ispáns of Hungary, 1526–1848]. Budapest, 1994. I was especially interested in the lists of the officials of the Hungarian and Szepes treasuries compiled by Z. Fallenbüchl (see: Fallenbüchl, Zoltán, “A magyar Kamara tisztviselői a XVII. században” [The officials of the Hungarian treasury in the 17th century], *Levéltári Közlemények* 2, 1968, 233–268.; Fallenbüchl, Zoltán, “A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században” [The officials of the Szepes treasury in the 17th – 18th century], *Levéltári Közlemények* 2, 1967, 192–236. Genealogies of the Pressburg nobility based on the 17th century census have also proved useful to my research: Federmayer, Frederik, *Rody starého Presporka. Genealogický rozbor obyvatelstva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624* [The old Pressburg clans. Genealogy of the inhabitants and the town topography in the census of 1624]. Bratislava–Pressburg–Pozsony, 2003.; Federmayer, Frederik, *Šlachta Bratislavskej stolice* [Nobility of Bratislava]. Bratislava, 2004.

estates by its special status and liberties (privileges), which were thought to originate from the time of the “finding of the motherland” when the Hungarian society seemed to be already divided into those who fought (ancestors of the nobility) and those who had not want to fight and were reduced to slaves.²⁰ This sharp division of the society into “noblemen” and “commoners” was preserved in the period under study and even deepened. Nobility pressed burghers and peasants, limited their economic and legal opportunities. At the same time, a good number of commoners aspired to rise in society and acquire nobility, personal freedom and improve their status. Continuous war made this ascend possible: the number of nobles grew, and their social group became multi-layered.²¹ When Werbőczy advocated the principle of *una et eadem libertas* (one and the same liberty) for gentry and aristocracy he hardly meant equality for all who held a noble status, including thousands of those commoners who were ennobled during the Turkish war and could barely make ends meet, lived on a peasant land and worked it personally. The “equality” between aristocracy (*proceres*) and gentry (*egregii*) declared by Werbőczy was only intended for the top level of landowners, with the famous lawyer and statesman as one of their leaders.²²

20 Presence of this paradigm can be traced in a dictionary by an early 17th century lawyer Aszalay, István, *Index seu compendium Operis Tripartiti Generalis Decreti constitutionumque Inclyti Regni Hungariae, ac Partium eidem annexarum. Olim per Stephanum Aszalai vice-judex Curiae Regiae, Ordine Alphabetico, ex post vero subsecutorum Diaetalium articulorum sensu, ad novissimam usque Diaetam anni 1687. inclusive actus Tyrnavae*. Tyrnava, 1694. On this, see: Guszarova, Tatjana, “Etnikai, politikai és vallási identitás XVII. századi magyar jogász eszmei képében (Aszalay István)” [Ethnic, political and religious identity in the views of a 17th century Hungarian lawyer (István Aszalay)], In: Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás (eds.), *Etnikai, nyelvi és vallási identitás. VI. Nemzetközi Hungarológiai kongresszus*. [Ethnic, political and religious identity. VI International Congress of Hungarian Studies], Debrecen, 2008. 234–241.

21 Гусарова, Татьяна, “Дворянство Венгрии в XVI-XVII вв.” [The Nobility of Hungary in the XVIth-XVIIth Centuries], In: Владимир Ведюшкин (ed.), *Европейское дворянство XVI-XVII вв.: границы сословия* [The European Nobility in the XVIth and XVIIth centuries: limits of estate]. Москва, 1997. 171–192.

22 Гусарова, Татьяна, “Дворянское „мы” в карьере Иштвана Вербеци (к вопросу о политическом самосознании венгерского дворянства на рубеже XV–XVI вв.)” [The noble “we” in the career of István Werbőczy (on the political self-conscience of the Hungarian nobility of the late 15th – early 16th cc.)]. In: Аделаида Сванидзе – Владимир Ведюшкин (eds.), *Человек XV столетия: грани идентичности* [A Man of the 15th century: Aspects of identity]. Москва, 2007. 135–159.

Personal histories show that during the Turkish wars these gentlemen constituted reserve for filling-in of the baron estate: István Werbőczy himself, as well as Miklós Istvánffy, Miklós Eszterházy, Pál Pálffy, Péter Revay, György Berenyi, and even the House of Rákóczy. There were other cases, of course, for example, that of Sebestyén Thököly, who had originally been a common cattle trader, but this was an exception. He strived to rise by first acquiring an armorial charter, then by a good marriage, then by buying huge manors and finally by receiving a title of Baron.²³ however, a great deal of those who did not make it into titled nobility could have claimed a high title: among these was the Kereszthury family, Pál Szemere, etc. Together with the group of nobles who are represented in the monograph by the names of Ivan Kitionich, Matyas Anreasich, Ivan Kruselich, Lőrincz Ferenczffy, István Aszalay, Imre Ebeczky, Pál Cherney, Márton Vass and many others, they were a pillar of the whole „edifice” of Hungarian nobility. They strengthened its ideological and legal foundations by his creative and administrative work, being judges, clerks, financiers etc. in various state departments (in the Royal Chancellery, Hungarian Chamber, Courts of law, Diets, the county administration etc.). The majority of these people rose through education and high professionalism demonstrated in the service of the king and state, although this did not let them rise too high. Unlike Sebestyén Thököly or Ferenc Berényi, they did not have huge sums of money (which could be invested in military provisions, to the delight of the royal court), and did not commit any feat of arms. They were state officials, experts in laws and legal practice, experienced financiers and administrators. They represented an emerging social group – a nobility constituted by state officials; they were necessary for the monarchs who intended to create a bureaucracy that would then replace feudal structures and networks in central and local administration. But these bureaucrats were still flesh and blood of the old feudal society, reflected its views and values, acted on its behalf etc.²⁴

23 Гусарова, Татьяна, “Путь наверх: судьба венгерского дворянина в XVI веке” [A path to the top: a fate of a Hungarian noble in the 16th c.], In. Аделаида Сванидзе – Владимир Ведюшкин (eds.), Человек XVI столетия [A Man of the 16th century]. Москва, 2000. 93–108.

24 Guszarova, Tatjana, The official of the Spiš (Košice) Chamber in the 17th century. In. Mária Hajduva – Martin Bartoš (eds.), *Košice in the coordinates of European History*. Košice, 2013. 259–270.; Gusarova, Tatjana, Конкурсные дела венгерских чиновников в Венском Придворном казначействе во второй половине XVII в. [Appointment files of the Hungarian officials in the Hungarian Court treasury in the 2nd half of the 17th century]. In. Дмитриева Ольга Викторовна (ed.), *Искусство власти. Сборник статей в честь Н.А. Хачатурян* [The art of power. A collection of articles in

Family honour understood as fame and antiquity of the title, as well as belonging to its estate (i.e., nobles did not like „upstarts”) and loyalty to it. Honour and fame of a particular nobleman glorified nobility as a whole since he was an integral part of the noble corporation. Nobility had to rise to the challenges of time and recognize the importance of personal qualities and merit, which could also take a man far and make him worthy of a highest reward. However, this was only possible if he had already belonged to nobility! It was not his talents that ennobled a man, but his noble status made it possible for him to reveal his virtues and talents. Among the latter, reason, knowledge of laws and military prowess were seen as the most important.²⁵ It is difficult not to notice that this interpretation of human virtues (virtus) was a far cry from the new ideals put forward during the Renaissance, but it reflected the realities of Hungarian life at the time. The Turkish wars only strengthened the original purpose of nobility in the Kingdom of Hungary, solidified connections within the social elite and revived those that were based on Medieval vertical links (familiaritas, the institute of servants).

The political views of the Hungarian nobility mostly concentrated on the two interlinked spheres: the fight against the Turks and the relationship with the ruling dynasty of the Austrian Habsburgs. These were the foundations for all ideas of the past and the future of Hungary. Whatever political orientation was held by the protagonists of my studies – pro-Habsburg or anti-Habsburg, whatever confession they chose – the Catholic, or a Protestant one, all of them were united by the realization of the plight of their motheland, by the desire to understand its causes, and then to find a way and means to save the country. The contemporary desperate state of the country was contrasted with the idealized image of the Kingdom of Hungary under Matthias Corvinus when the kingdom reached its zenith and successfully defended itself against all enemies. Some authors, for instance, Miklós Oláh, went further down the timeline in their search for a providential ruler, and found an invention: a leader of

honour of Prof. N.A. Khachatryan]. Санкт Петербург, 2007. 373–400.; Guszarova, Tatjana, “A „telhetetlen” Ebeczky. Egy 17. századi kamarai hivatalnok karrierjének története”, *Levéltári Közlemények* 78, 2007, 73–99.

25 Guszarova, Tatjana, “«A nagy réghy dicséretes magyar gyókerből kő nőtt szép ágh...» Berényi György báróságára írt Gratuláció” [“A beautiful branch has grown from a great, ancient and glorious Hungarian root...” (A panegyric to a granting of a title for Baron to György Berényi)], In. Baráth Magdolna – Molnár Antal (eds.), *A történettudomány szolalátában. Tanulmányok a 70. éves Geccsényi Lajos tiszteletére* [On the service of history. A collection of articles to the 70th anniversary of Lajos Geccsényi]. Budapest, 2012. 149–167.

the Huns – the „great conqueror”, „wise” and „courageous” Attila. For Oláh, the Huns were Hungarians, although, unlike the contemporaries of the humanist, the ancient Hungarians were worthy of their leader, they were a nation of warriors who defended their country.²⁶ Attitude to the Habsburgs was primarily defined by the way the dynasty discharged its greatest duty to Hungary and its Hungarian subjects: to fight the Turks and to push them out of the country. In this respect, the policies of the Habsburgs were seen as less than satisfactory by a Keeper of the Holy Crown Péter Revay, by a Palatine Miklós Eszterházy, by the delegates of the Diets György Berényi and Pál Szemere, the representatives of the gentry from the counties.

The wars of liberation against the Turks served as a key argument in yet another discussion, both theoretical and one with practical repercussions. Fight with the Habsburgs, or without them? With the Habsburgs forever, or just temporarily? It seems that just a very few thinking and politically active Hungarians never imagined the return to the Kingdom of Hungary without the Habsburgs. Even among the most loyal members of the Hungarian elite, who kept faith with the dynasty at its lowest points, the attitude to the rulers remained highly pragmatic. They thought it impossible to preserve the Kingdom of Hungary and liberate it from the Turks without the Habsburgs therefore it seemed a wrong choice to take up the arms against them, even in the most auspicious moments when the offers from the outside were the most tempting. However, the Habsburgs neglected the vital interests of Hungary in favour of their politics in Western Europe where they struggled for hegemony, and this made their Hungarian subjects critical of the dynasty. The situation was complicated by the fact that in an attempt to avoid a war on two fronts, the Habsburgs preferred a poor peace with the Ottomans and categorically denied Hungarians the right to proactive defense.²⁷

At the same time, a number of noblemen realized that the Habsburgs were a threat to Hungary no less dangerous than the Turks. There was a not unfounded suspicion that, after pushing the Turks out, the Habsburgs

26 Гусарова, Татьяна, “Миклош Олах и его интерпретация гуннской концепции происхождения венгров” [Miklós Oláh and His Interpretation of the Hunnic Hypothesis of Magyar Descent)]. In: Лопухова Марина Александровна – Кочеткова Екатерина Сергеевна (eds.), *Amant alterna camenae: Сборник к 60-летию И.И. Тучкова* [Amant alterna camenae: Collection of essays in honor of Ivan Tuchkov]. Москва, 2017, 50–64.

27 Гусарова, Татьяна, “Цена выбора: политическая карьера надора Миклоша Эстерхази” [The price of the choice: the political career of the palatin Miklós Eszterházy], In: Аделаида Сванидзе – Владимир Ведюшкин (eds.), *Человек XVII столетия I* [A person of the XVIIth Century I]. Москва, 2005, 106–121.

would subjugate the Kingdom, destroy its independence and absorb it fully into their hereditary lands. This was a position of Miklós Eszterházy, his son – also a Palatine – Pál Eszterházy, Miklós Zrínyi the Younger, Pál Pálffy, György Berényi, Pál Szemere, and many others. They, and other thinkers who reflected upon this problem, discussed all means and ways to resist this perspective: among the ways they envisaged were guarantees to the ruling elite of the Kingdom to share power with the monarch, preservation of the election of the Kings of Hungary, the union with Transylvania, freedom of worship, appeal for help to European monarchs and even – in case of emergence – to the Ottoman Sultan.

Attack of the dynasty on noble liberties and privileges, which reflected a piece-meal transformation of the authority of the Austrian Habsburgs and their Central European state towards absolute monarchy was seen as a threat to the independence of Hungary. In an attempt to resist the above-mentioned tendencies, which led to disturbance of the dualism of power characteristic of the representative monarchy, the Hungarian nobles remained fiercely protective of their right to elect the kings. The story of the preparations for the coronation of the future Maximilian I (the future Emperor Maximilian II) as a King of Hungary shows this situation clearly. The Hungarian councillors of Emperor Ferdinand I desperately searched for pretexts to avoid using formulas that contained words like „inheritance”, „inherited” instead of „election”, „elected”, etc. in all documents related to the planned coronation of the Archduke. It is revealing that they referred to their incompetence in this particular question and shifted responsibility to the Diet of Hungary, that is, to the decisions of the estates.²⁸ In the early 17th century, Péter Révay in his treatise on the Holy Crown on Hungary also insisted on this right of the estates; he argued that the election of a king was, in fact a choice made by the Holy Crown, and the estates merely were the executors of its will.²⁹ Although the right to elect the king of Hungary turned into a fiction because there was a choice of just one person (the eldest son of the ruling monarch of

28 Guszarova, Tatjana, “II. Miksa és a magyar korona” [Maximilian the II and the Crown of Hungary], In. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (eds.), *Köztes-Európa vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Pécs, 2012. 183–198.

29 Гусарова, Татьяна, “Представления венгерского дворянства о «Святой короне» в начале XVII века (по трактату Петера Реваи)” [The views of the Hungarian nobles on the “Holy Crown” in the early 17th century (A treatise by Péter Révay)], In. Александр Стыкалин (ed.), *Средняя Европа: Проблемы международных и межнациональных отношений XII–XX вв. Памяти Т.М. Исламова* [The Middle Europe: National and International relations in the 12th – 20th cc. In the Memory of T.M. Islamov]. Санкт-Петербург, 2009. 58–77.

the House of Habsburg), the Hungarian nobles insisted on tradition. Only after the liberation of Hungary the Diet of 1687 was forced to „thank” the victorious Habsburgs by granting them the kingdom in perpetuity. Thus, the Hungarians lost their trump card.

Freedom of worship, which the Hungarian noblemen so passionately fought for, constituted an important part of the elite political programme in the Kingdom, like elsewhere. In the early 17th century, even a pro-Habsburg Cardinal Péter Pázmány, the Primate of Hungary, the Archbishop of Esztergom, the High Chancellor of the Kingdom, and a successful advocate of the Counter-Reformation reached this conclusion and stated that Hungary existed as long as it had Protestants. Taking into consideration that by 1580s more than 80 % of the population converted to a form of Protestantism, the implementation of strict Counter-Reformation policies by the Habsburgs in the last decade of the century hit the Protestants hard. Simultaneous attack on Protestantism, on liberties and privileges of the nobility, seen against the background of unsuccessful and “lazy” wars of the Habsburgs against the Ottomans in Hungarian territories in the 17th century made the relationship between the ruling dynasty and the Hungarian society tense and more brittle. In the anti-Habsburg speeches made at the Diets and supported by the Princes of Transylvania, demands of religious freedom were intertwined with political ones: “for faith and the country”, “for faith and liberty”. Liberty was not understood as a call to overthrow the ruling dynasty, but as the preservation of the rights and privileges of the nobility under the Habsburgs.³⁰ The successes of the Counter-Reformation in the 17th-century Hungary, especially among the highest ranks of nobility led to further division within the Hungarian society and its elite. Although a number of compromises were reached between Catholics and Protestants, for instance, the Peace of Vienna (1606), the Habsburgs implemented the policy of Catholic Restoration consistently and steadily, and applied it to the state officials and other spheres. Mostly through the efforts of Péter Pázmány, the majority of aristocrats reverted to Catholicism by the end of 1620s, including the Eszterházy Nádasdy, Forgách, Zrínyi families, and others. But Protest-

30 Гусарова, Татьяна, “За кулисами Линцкого мира 1645 г.: Габсбурги и Трансильвания в борьбе за Венгрию” [Behind the scenes of the Linz peace treaty of 1645: the Habsburgs and Transylvania struggling for Hungary], In. Владислав Назаров – Павел Уваров (eds), Три даты трагического пятидесятилетия Европы (1598-1618-1648): Россия и Запад в годы Смуты, религиозных конфликтов и Тридцатилетней войны [Three dates of the tragic fifty years of Europe (1598-1618-1648): Russia and the West during the Time of Troubles, Religious Conflicts, and the Thirty Years’ War]. Москва, 2018. 340–350.

ants remained numerous among the nobility and were a force to be reckoned with at the Diets. Grievances related to the Protestants, were added to the „Complaints of the country” (Gravamina) at each Diet, because their discussion was always postponed. Pál Szemere and György Berenyi took part in a number of noble assemblies and witnessed struggles between the Protestants and the central authorities, which did not want to make any concessions to the former in returning of the church buildings, freedom of worship, and the end of the persecution of Protestant preachers. In this atmosphere, assemblies grew long and tense, decisions were often reached in the last moment, including those related to the military sphere: the organization of defense, provision and maintenance of frontier fortresses, the quarter of foreign (mostly German) troops in the country, and the chance to repel the Turks. The question of priorities – what was more important: faith or the military sphere – created even deeper divisions within the Hungarian elites. The majority of the Protestants insisted on the priority of religious problems. More sensible politicians, regardless of their confession, called for the postponement of religious debates and for the shared defense effort.³¹

The relationship between the Habsburgs and the Hungarian elites was not inimical. This was not a permanent resistance, which from time to time flared in plots, rebellions and so on. In reality the picture was more complex and multicoloured. By creating the Danubian monarchy, the Habsburgs intended to overcome traditional limitations of dynastic monarchies, typical for Central Europe. Here, the Angevins, the Luxembourgs, the Jagellons, and the Habsburgs in turn became rulers of Poland, Bohemia, Hungary and Austria united under them in various combinations. After the death of monarchs these dynastic monarchies fell apart because there were no inner links between the composites. From the 2nd quarter of the 16th century, the Austrian Habsburgs, built the foundations for the integration of the new state. The rulers introduced uniform administration in all parts of their monarchy; took some competencies from the composite countries, especially the ones seen as “shared” (international politics and diplomacy, war, partially finances). The Habsburgs created

31 Гусарова, Татьяна, “Родина или вера: конфликт на Государственном собрании 1662 г. и его отражение в „Мнении” Дёрдя Берени” [Motherland or faith: a conflict at the Diet of 1662 and its reflection in the “Opinion” by György Berényi], In: Кочегаров Кирилл Александрович – Людмила Константиновна Новосельцев etc. (eds.), Взаимодействие и конфликты на конфессионально и этнически смешанных территориях Центральной и Восточной Европы 1517-1918 [Interaction and conflicts in the confessionally- and ethnically-mixed territories of Central and Eastern Europe 1517-1918]. Санкт-Петербург, 2016. 82–102.

a new group of officials – state bureaucrats overseen by the central departments at Vienna (Prague). The dynasty learned to benefit from the multi-ethnic origins of the Hungarian nobles. In some cases, especially at the periods of political instability, important vacancies in, for example, the Hungarian Treasury were filled by reliable Croats, like Ivan Kitonich, who was responsible for a trial, which ended in the confiscations of the property of István Illesházy, a leader of the anti-Habsburg movement in the early 17th century.³² The Habsburgs created an inclusive cosmopolitan court where varied representatives of nobilities from a number of countries were forged into a supra-national aristocracy, which, in the intention of its creators, was loyal and obedient to the dynasty. This was done in accordance to the wishes of the court at Vienna, under its pressure and without much attention paid to the character and needs of the composite countries that constituted the Danubian monarchy, and often to the detriment of their interests.³³ The Habsburgs acted severely towards Hungarian nobles accused of treason, often without foundation, and their families. This was the fate of János Ballasi, István Illesházy, István Bocskai, Ferenc Wesseleny, Péter Zrínyi, and many others. Nevertheless, the politics of the Habsburgs in their lands, especially in Hungary, was not without caution and prudence. The Habsburgs met some demands of the nobles and tried to attract the most useful representatives by rewards, offices and the grants of lands. The monarchs knew about the opposition of the Hungarian nobility, especially in the Upper Hungary where the nobles kept close contacts with the Princes of Transylvania not only at the time of war (often fought at the latter's allies), but at peace as well, and tried to use these connections. Berényi, Szemere, Mednyánszky, Barna went on diplomatic missions from Ferdinand III and Leopold I to György I and György II Rákóczy, and represented the latter at the Hungarian Diets.

32 Гусарова, Татьяна, “Хорватские дворяне на службе у государства и церкви в Венгерском королевстве на рубеже XVII века (Иван Китонич: портрет на фоне эпохи)” [Croatian Nobility in State and Church service in the Kingdom of Hungary at the turn of the XVII th century (Ivan Kitonich: a portrait in the time context)], In. Нина Хачатурян (ed.), Этнос и «нации» в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время [Ethoses and „nations” in the Western Euripe in the Middle Ages and the early Modern Time]. Санкт-Петербург, 2015. 265–292.

33 Guszarova, Tatjana: “Hogyan lehet „igazi magyarra” válni? *Indigenatio solemn*is a magyar Királyságban az első Habsburgok alatt a 16.század második és a 17.század első felében” [How to be a „true Hungarian”? *Indigenatio solemn*is in the Kingdom of Hungary under the first Habsburgs in the 2nd half of the 16th and the 1st half of the 17th c.], In. Szijártó M. István (ed.), *Az indigenák* [Indigens]. Budapest, 2017. 15–33.

The Habsburgs valued these intermediaries and rewarded them.³⁴ The Habsburgs also understood the need to show loyalty to the Palatines of Hungary who acted as intermediaries between the monarch and the Hungarian estates, and controlled the latter's political temperament. Although Miklós Eszterházy was openly critical of the Habsburgs' policy towards the Ottomans, even in his reports to the government, and his numerous petitions for retirement, he was tolerated by Vienna, and his retirement was not accepted.³⁵ Marriages between the members of Hungarian, German and Czech nobility were encouraged. The children of some Hungarian Barons (Bocskai, Battyány, Rákóczy, etc.) were educated at the imperial court, together with the archdukes, were included in the latter's retinue during their European educational and other tours. The noble Hungarian households played an ambiguous role in this process. On the one hand, these were the islands of Hungarian culture, which preserved and developed Hungarian language, literature, printing, education, customs, music, dances, etc. In everyday communications social and economic networks were maintained and political projects developed, which did not always implied loyalty to the House of Austria. On the other hand, the owners of the best castles and palaces – the Eszterházy, Battyány, Rákóczy, Wesselényi families, etc. – followed the example of aristocrats from other lands of the far-reaching monarchy. In some cases, the projects were made by the best European architects who took part in the making of the Habsburg residences. The castles had gardens and parks made, and decorated with sculptures, and picture galleries emerged. The owners loved music and entertained musicians. Thus, the residences of the highest Hungarian aristocrats, especially those close to Vienna, were home for Hungarian and European cultures.³⁶ These influences were strengthened by the fact

34 Гусарова, Татьяна, “Непридуманная жизнь комитатского нотариуса XVII в. в интерьере эпохи” [The true life of a county notary in the mid-17th century], In: Кудрявцев Олег Федорович (ed.), Искусство и культура Европы эпохи Возрождения и раннего Нового времени. Сборник трудов в честь В.М. Володарского [Art and culture in the Renaissance and Early Modern Period: Essays in honor of V.M. Volodarsky]. Москва – Санкт-Петербург, 2016. 205–222.

35 Гусарова, Татьяна, “Проект реформы государственного собрания 1637 года надора Миклоша Эстерхази” [The project of the State Assembly reform by palatine (nádor) Miklós Eszterházy (1637)], Средние века. Исследования по истории Средневековья и раннего Нового времени [Srednie veka. Studies on Medieval and Early Modern History] 77, 2016, 232–250.

36 Гусарова, Татьяна, “Двор венгерских надоров в XVII в.” [Hungarian Palatinus Court in the XVIIth century]. In: Нина Хачатурян (ed.), Королевский двор в политической культуре средневековой Европы: теория, символика, церемониал

that the children of Hungarian nobles were often educated abroad, at the universities of Austria, Bohemia, Italy, etc. All of this helped integrate the Hungarian nobility into the supra-national elite from the lands of the Austrian dynasty, eased the dialogue between the Habsburgs and the Hungarian nobility, and made it possible to preserve the Danubian monarchy even after the ejection of the Turks from Hungary.

The study of the world of the Hungarian nobility, reflected in the portraits of its members had some unexpected results. My understanding of certain historical topics has changed – including the relationship between the central power – the Austrian Habsburgs at the time – and the Hungarian nobility, as well as the policies of the Habsburgs in Hungary. I reconsidered the conclusions made in my earlier works as biased and one-sided: in these, I followed approaches traditional for Hungarian and Russian scholarship and saw this relationship and these policies negatively as the oppression of the Hungarians by the Habsburgs who ignored the interests of their Hungarian subjects, and the demarches of the Hungarian estates – positively, in the context of struggle for the freedom of the nation against the foreign dynasty.

However, personal histories show that these relations were more complex: these were not limited to conflict, but also implied shared tasks, mutual interests and thus led to compromise between the parties involved. Co-existence within one composite monarchy meant not only struggle, destruction and rejection but also creativity; its fruitfulness and effectivity is demonstrated by the four centuries-long history of the so-called Danubian monarchy shaped by the Habsburgs in Central Europe.

[Royal Court in political culture of Medieval Europe: Theory, Symbolism, Ceremonial]. Москва, 2004. 469–495.; Гусарова, Татьяна, “Культура Венгрии в XVII веке” [Culture of Hungary in the 17th century] In. Лидия Брагина (ed.), История культуры стран Западной и Центральной Европы в XVII веке [The History of culture of the countries of Western and central Europe in the 17th c.]. Санкт-Петербург, 2017. 419–436.

Pintér Zoltán Árpád

Egy emigráns XVIII. századi katonatiszt, Fabriczy Kováts Mihály utolsó szolgálati évei George Washington főparancsnok kontinentális hadseregében

Fabriczy Kováts Mihály huszárezredes, lovassági kiképzőparancsnok személye ma egyike a leghíresebb magyar huszárok történelmi panteonjának. A XVIII. század nagyhatalmi hódító háborúinak sodrában több európai haderő zsoldosaként, majd utóbb az amerikai függetlenségi háború önkénteseként karriert épített huszár 1724-es születésének közeleg a háromszázadik évfordulója. Az idegen kontinensen elesett, idegen haderőben szolgált karczagújszállási hadfit azonban évszázadokra elfeledte a művelt világ, miközben neves lengyel harcostársának, gróf Kazimierz Pułaski brigadérosnak óriási kultusza épült ki az Atlanti-óceán mindkét partján, a lengyelországi Warkától Philadelphiáig, New Yorkig. Több, mint 12 éve, 2009. november 6-án, a gróf halálának 235. évfordulóján Barack Obama elnök Pułaski gróf számára a tiszteletbeli állampolgárságról szóló okmányt is aláírta, a Kongresszus határozata szerint többek között Charleston 1779. évi felmentéséért.¹ Sajnos e prezidenciális kegy elkerülte hősünket, aki legnagyobb kincsét, nemes életét áldozta ugyanezért. Az, hogy ma magyar nemzeti hősként, Karcag város büszkeségeként, a szabadságküzdő mártírként, öt nemzet, két kontinens harcosaként emlékezhetünk meg Fabriczy Kováts Mihályról, számos történész, újságíró, művész és hazáját tevőlegesen szerető honfitársunk közös érdeme. Egy évszázaddal ezelőtt Kováts Mihály neve a hazai történetkutatás számára ismeretlen volt. Az Egyesült Államokban amerikai-lengyel történészek hősünk személyét tévesen lengyel emigránsként azonosították. A német nyelvterületen, Thüringiában, Szászországban fennmaradt krónikák porosz zsoldosként jegyezték személyét. A két világháború között először Pivány Jenő 1925-ben megjelent írásában feltételezte Kováts magyar származását. 1926-tól ezt a vonalat követve itthon és német nyelvterületen végzett kutatásaival Póka-Pivny Aladár végzett megkerülhetetlenül fontos kutatómunkát, míg a tengerentúlon, az Egyesült Államokban Vasváry Ödön, Bakó Elemér, Eszenyi László, Finta Sándor és más jeles honfitár-

¹ President Obama honours General Casimir Pulaski, a shared hero of both Poland and the United States, on the 235th anniversary of the General's death. Online elérhető: <https://www.congress.gov/111/plaws/publ94/PLAW-111publ94.htm>, illetve: <https://poland.pl/history/history-poland/obama-honours-general-pulaski> – Letöltés ideje: 2020. augusztus 4.

saink tágitották az ismeretek halmazát Kováts Mihályról. 1945 után Kováts ezredes életének feltárásában a megromlott nemzetközi kapcsolatok évtizedeken át jelentős akadályt képeztek. E provizórikus időszakon a kora-újkor és a katonai emigráció kiváló kutatója, Zachar József szintén megkerülhetetlen kutatásai, tudományos cikkei jelentettek áttörést, nem is beszélve Antall József figyelemfelkeltő publicisztikáiról. Zachar az 1980-as évektől évtizedeken át bővítette Kováts Mihályról szóló ismereteinket, de a korszak kutatási lehetőségeit még jelentősen korlátozta a digitalizációs forradalom hiánya. Kováts személyéhez kötődően mára számos irat, adat, hivatkozás bukkant felszínre, így származását egyértelműsíthetjük, különböző haderőkben végzett szolgálatának történéseit valamelyest pontosabban ismerhetjük, a tőle származó vagy róla szóló források újabb darabjai jelentősen egészítik ki történelmi portréját.

E tanulmány Kováts ezredes életének utolsó két évét, az amerikai kontinentális hadseregben töltött szolgálatát követi végig a charlestoni sáncok védelmében bekövetkezett, 1779. május 11-i hősi haláláig.

A volt amerikai gyarmatok szabadságharca a brit anyaország ellen a felvilágosodás lázában égő Európa közgondolkodóinak képzeletét, gondolkodását közismerten megtermékenyítette. A hétéves háború lezárulta, a nagy európai monarchiák kimerülése után a dologtalanul maradt, a korábbi felduzzasztott háborús létszámból elbocsátott katonatisztek számára pedig kitörési pontként, egy ígéretes karrier alapjaként kínálkozott. Hendrik Willem van Loon holland-amerikai történész írta nagyléptékű történelmi monográfiájában, az *Amerika regényében*:

„Csakhogy majdnem minden vitorlás, amely amerikai kikötőt érintett, egy hajórakományra való éhes európai tisztet hozott. Ezek csodálatos történeteket meséltek harci élményeikről, rendjelekről, amelyeket egy tucat uralkodótól kaptak és akik – ismerve régi hírnevüket – azért könyörögtek, hogy dandárparancsnoknak vagy tenger-nagynak kinevezhessék őket, rangjuknak megfelelő fizetéssel.

Kezdetben a Kongresszus felfogadott néhány ilyen iszákos hencegőt. De ezek inkább balsikert hoztak. Ezért bárki, aki az állam fővárosába olyan karddal érkezett, amelyet Podolis emirje ajándékozott neki, vagy arany tubákos szelencével, amelyet Cathay császára kényszerített rá, viszonzásul megkerülhetetlen szolgálataiért, könnyen gyanússá válhatott.”²

2 Hendrik Van Loon: *Amerika regénye*. Bp., 1948. 156–157.

A Pressburger Zeitung – Pozsony szabad királyi város hetilapja, mely Béctől Pest-Budáig mindenhol kapható volt – „Amerikanische Nachrichten” néven, rendszerint címlapon 1773 és 1783 között több mint 100 alkalommal³ adott hírt a brit gyarmati konfliktusból eszkalálódott függetlenségi háborúról. Feltételezhetjük, hogy hősünk, Fabriczy Kováts Mihály nyugalmazott főstrázsamester innen, esetleg más úton már eleve értesült az észak-amerikai hadszíntér kinyílásáról, a brit vöröskabátos gyarmati haderő és a kontinentális hadsereg egyenlőtlen, de heroikus küzdelméről. Talán a reaktivációra vágyó Kováts azt is tudhatta, hogy bizony elkélt a tapasztalt katonatisztek segítsége a „lázadók” oldalán, arról nem is beszélve, hogy az említett pozsonyi hírlap alig néhány hét késéssel, meglepően pontosan tolmácsolta a katonai-politikai eseményeket.

Minden bizonnyal e távoli konfliktusban rejlő lehetőség érlelhette meg benne az elhatározást saját sorsát illetően.

A Catharina of Darmouth fedélzetén Kovátsal 1777. február 26-án futott ki Bordeaux-ból. Valamikor 1777 áprilisában érkezhetett meg Új-Anglia néven ismert államszoport legkisebb államába, Rhode Island-re. Joseph Spencer kontinentális tábornok George Washingtonhoz 1777. április 30-án írt levelének tanúsága szerint hősünket április 30-án fogadta Spencer tábornok, akihez levelet továbbított, feltételezhetően Benjamin Franklin párizsi követ és Belafondel Fädevill bordeaux-i ügynök megbízásából. Spencer Kovátsot, mit futárt nevezi meg abban a levélben, melyet George Washington tábornokhoz írt,⁴ így hősünknek megérkezése után szinte azonnal lehetősége nyílt találkozni a főparancsnokkal.

Kováts főstrázsamester és George Washington tábornok, a Kontinentális Hadsereg főparancsnokának találkozása nem sokkal 1777. május 16. előtt történhetett meg. A kettejük közötti találkozás Kováts nyelvi nehézségei miatt darabos lehetett, ugyanis tolmács közvetítésével zajlott. Nem is lehetett túlzottan közvetlen és eredményes a beszélgetés, mert Washington 1777. május 16-án kelt levelében igen rosszállóan⁵ szólt hősünkről. Mint írja:

3 Szűrt keresés „Amerikanische Nachrichten” és „Nordamerika” néven 1773-1783 évkörben a Pressburger Zeitung digitalizált sajtóanyagára: <http://www.digitalniknihovna.cz/d/search?q=amerikanische%20nachrichten&sort=relevance&from=1773&to=1783> – Letöltés ideje: 2020. július 26.

4 Library of Congress, Manuscript Archives, George Washington Papers, Series 4, to George Washington from Major General Joseph Spencer, 30. April. 1777. Online elérhető: https://www.loc.gov/resource/mgw4.041_0684_0686/?sp=1 – Letöltés ideje: 2020. július 26.

5 John C. Fitzpatrick.: *The Writings of George Washington from the Original Manuscript Sources 1745-1799*. 8. kötet. 76. Online elérhető: <https://books.google.hu/>

„Mire ez a levél az Ön kezébe jut, vagy esetleg már azelőtt, a Kongresszust fel fogja keresni egy magát Michael Fabriczy de Kovatz-nak nevező férfi, aki saját elbeszélése szerint igen kiváló katonatiszt volt Poroszországban. Hogy milyen igazoló írásai vannak, nem tudom, de ami keveset őbelőle láttam, azoknak nagyon erősnek kell lenniük, hogy engem is meggyőzzenek az illető férfiú fontosságára nézve, mert ha a tolmács híven fordította le szavait, elbeszélésében több ízben megbotlott.”

Washington lesújtó véleménye kétségkívül meghatározó volt Kováts Mihály megítélésében, amikor hősünk egy héttel később, május 23-án megjelent a II. Kontinentális Kongresszus képviselői előtt a Pennsylvania State House-ban, Philadelphiában. Kováts jelentkezését a kontinentális haderőbe a Kongresszus 1777. május 23-i, pénteki ülésnapján tárgyalta. A kongresszusi jegyzőkönyv vonatkozó bejegyzése szerint: *„Michael Fabriczy felajánlott önkéntes szolgálatát a Kongresszus nem fogadja el. A porosz ezredes megérdemli a Kongresszus köszönetét, de alkalmazása nem célszerű, mivel nem beszéli jól az angol nyelvet.”*⁶

A II. Kontinentális Kongresszus 1777. május 23-i elutasítása a kontinentális haderőben való önkéntes szolgálattól alighanem váratlanul és hideg zuhanyként érintette hősünket. Ahogy azonban életében már nem először, a külső körülmények alakulása, a vakszerencse és Kováts talpraesettségének együttese ezúttal is kedvező irányba sodorta pályáját. Kováts több évtizedes, az európai hadseregekben végzett szolgálata után személyesen is tapasztalhatta, hogy az Amerikai Egyesült Államok Kongresszusának alárendeltségébe tartozó Kontinentális Hadsereg 1777 kora nyarán még jócskán kiforratlan, mind élőerejében, felszereltségében, szervezettségében és fegyvernemi összetételében jócskán elmaradt akár a brit reguláris ezredek, akár az európai szárazföldi monarchiák szintjétől. Ez a körülmény döntő volt abban, hogy az első körben önkéntes szolgálatból kizárt Kováts mégis szerephez juthasson az 1775-től fokozatosan kibontakozó függetlenségi harcokban. Kováts Mihály amerikai pályájának kibontakozásához azonban alapjaiban ismerni szükséges a külső körülmények alakulását 1777 nyaráig.

books?id=vHGyAwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false – Letöltés ideje: 2020. július 26.

6 Chauncey Ford Worthington: *Journals of the Continental Congress, 1774-1789*. 8. kötet. Washington, 1907. 384. Online elérhető: [https://memory.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=lljc&fileName=008/lljc008.db&recNum=10&itemLink=r?ammem/hlaw:@field\(DOCID+@lit\(jc0081\)\)%230080001&linkText=1](https://memory.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=lljc&fileName=008/lljc008.db&recNum=10&itemLink=r?ammem/hlaw:@field(DOCID+@lit(jc0081))%230080001&linkText=1) – Letöltés ideje: 2020. július 26.

Hősünk és sok más önkéntes elutasításában sem az ellenszenv kere-sendő alapvetően, még csak nem is a nyelvi nehézségek, melyeket Kováts Mihállyal szemben róttak fel, hanem az, hogy e kalandor alkatú önkéntes katonatisztek (leggyakrabban nemesek) mind magas tiszti rangra, pa-rancsnoki beosztásra, fényűző zsoldra ácsingóztak, holott épp e törzskari területen 1777-re jól elvolt látva a Kontinentális Hadsereg.

Kováts Amerikába érkeztek, 1777-ben a brit stratégia lényege az Új-Angliában állomásozó kontinentális erők elvágása volt a többi lázadó államtól, hogy Washington seregeire döntő csapást mérhessenek. A brit katonai szupremácia ellen szólt azonban a kontinentális csapatok hely- ismerete, a földrajzi tér, mely a briteket az anyaországhoz képest 3000 km-es ellátási vonalak fenntartására készítette, míg Washington katonái otthonukat védve otthonukban háborúztak. E saját otthonukat, szűkebb hazájukat védő hadszervezési elv maga után vont a helyi milíciák szere- pének megerősítését. Tulajdonképpen ez volt hősünk kiugrási lehetősége az addigi mellőzöttségéből. A pennsylvaniai német kolóniák önszervező- dő alapon szabad századokat hoztak létre 1777 folyamán. Kováts – kivá- lóan bírva a német nyelvet – e szabad századok zászlóaljja egyesítésekor, mint újoncsozó-toborzó tiszt kapott kinevezést.⁷ Ezidőtájt, 1777. július 28. előtt érkezett Boston kikötőjébe Benjamin Franklin személyes aján- lásával Kazimierz Pułaski gróf,⁸ Kováts egykori, bari konföderációbeli harcostársa. Pułaski grófot, hősünkkel ellentétben azonban megelőzte hírneve, melyet a lengyel szuverenitásért folytatott elkeseredett küz- delmekben szerzett, így Kovátsal ellentétben újvilági karrierje gyorsan felívelt. Kováts Mihályhoz hasonlóan a lengyel gróf is óvilági amerikai megbízottaktól származó levelek kézbesítése révén 1777. augusztus 10. és 23. között találkozott George Washington főparancsnokkal, igaz, nem a morristown-i főhadiszálláson, hanem Washington hadjárata közbeni átmeneti szállásán, a pennsylvaniai Bucks County-ban lévő Neshaminy Falls-nál. A találkozó is lényegesen jobban sikerülhetett, mint hősünk ta- lálkozása Washingtonnal, mert a főparancsnok a lengyel grófot a lovassági fegyvernem megszervezőjének javasolta a II. Kontinentális Kongresszus

7 Póka-Pivny Aladár – Zachar József.: *Kováts Mihály ezredes – Az amerikai függet- lenségi háború magyar hőse*. Bp., 1982. 103.

8 Martin. I. J. Griffin: General Count Casimir Pulaski: „The father of the american ca- valry”. In. *The American Catholic Historical Researches*, 6. kötet. (Új sorozat, 1. szám), Parkersburg, 1910. 7. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=8#-metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 27., illetve Póka-Pivny – Za- char, 1982, 103.

elnöke, John Hancock számára írt augusztus 27-i levelében.⁹ Washington főparancsnok 1777 szeptemberében megkísérelte a Delaware-félszigeten előrenyomuló brit főerőket megállítani, így szeptember 11-én csatát vállalt Howe brit főparancsnok ellen Brandywine-nál. Az egyébként súlyos amerikai vereséggel záruló csatában Pułaski gróf olyannyira kitüntette magát bátor fellépésével, hogy már szeptember 15-én kinevezte a Kongresszus „a lovasság parancsokává, brigadérosi rangban”.¹⁰ Washington főerői Brandywine-nál a szeptember 11-i csatában jelentősen szétzilálódtak, a csapatoknak pihenésre, gyülekezésre volt szükség, így szeptember 12-én Chester-ben pihent meg a sereg. Hogy az itteni gyülekezőt ne zavarja angol támadás, Washington utasította Henry Arendt ezredest, a német szabad zászlóalj parancsnokát, hogy figyelje és tartsa távol a Chester környéki brit csapatokat.¹¹ E parancs tette lehetővé, hogy vagy szeptember 12-én Chesterben, vagy szeptember 13-án Germantownban a Washington főparancsnok környezetében tartózkodó Pułaski és a szabad német zászlóaljban szolgáló Kováts régi ismeretségüket felelevenítsék és ismét találkozzanak. Akkor aligha sejthették, hogy e találkozás mindkettejük életét alapvetően megváltoztatja. A gyorsan emelkedő, de hadszervezési kérdésekben járatlan lengyel gróf – mint látni fogjuk – Kováts segítségével tudta megszervezni az amerikai könnyűlovasságot, míg Kováts Pułaski révén tudott feltörni a kontinentális hadseregben. Arról nem is beszélve, hogy az ekkor 53 éves Kováts és 30 éves Pułaski gróf életéből is alig két év volt hátra, így további életvonaluk, sorsuk innentől szorosan és alapvetően összefonódott.

1777 szeptemberében Pułaski gróf alighanem kiemelte Kovátsot Arendt ezredes német zászlóaljából és maga mellé vette, ekkor még nem katonai rangban, hanem tanácsadói minőségben. A fiatal, energikus lengyel gróf 1777 telén beadványok, elképzelések, szervezési kérdések sorával halmozta el Washington főparancsnokot, aki téli szállására vonult Valley Forge-ba, míg Pułaski – és mint látni fogjuk, minden valószínűség szerint környezetében Fabriczy Kováts Mihály – a New Jersey közeli Trentonban töltötte a telet, ahová 1778. január 8. körül érkeztek

9 Griffin, 1910, 9. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=11#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 27.

10 Griffin, 1910, 11. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=13#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 27.

11 Michael C. Harris: *Germantown: A Military History of the Battle for Philadelphia*. 2020. 47. Online elérhető: <https://books.google.hu/books?id=nCzyDwAAQBAJ&pg=PA47&lpg=PA47&dq=#v=onepage&q&f=false> – Letöltés ideje: 2020. július 27.)

meg.¹² Még ezt megelőzően bilingvis kéziratként, francia nyelven, de angol tükörfordítással ellátva – ami bizonyítja, hogy a Kontinentális Hadseregben megfelelő pártfogással áthidalhatóak a nyelvi korlátok – Pułaski gróf 1777. november 23-án „Memorial relative to the cavalry” néven elképzeléseit összegző beadványt intézett a lovassági fegyvernem megszervezéséről Washington főparancsok felé.¹³ Noha a nyolc oldalas kéziratot levél nehézkesen olvasható, annak gépirással 1910-ben publikált átirata¹⁴ szerint egy dragonyos (nehézlovassági) és egy „Bosniques”¹⁵ (könnyűlovassági) századot volt szükséges létrehozni, a megfelelő tiszti, altiszti karral. A „Bosniques” kifejezés a szabad huszárok fegyvernemére, ebben az alakjában a porosz szabad könnyűlovasság megnevezésére szolgált az osztrák örökösödési és a hétéves háború során, melyet a cári orosz kozákok semlegesítésére hoztak létre. Minthogy Pułaski már csak koránál és származásánál fogva sem harcolt e háborúban, e kifejezés is sejteti, hogy Kováts Mihály, mint tanácsadó még 1778-ban történt ezredesi kinevezése előtt is döntően formálta a lengyel gróf elképzeléseit az amerikai könnyűlovasság szervezeti rendjéről.

1777. december 29-én a gróf Washingtonhoz írt újabb levelében precíz taglalásban, kilenc pontban részletezte elképzeléseit. A valószínűleg egy titkárnak tollba mondott, nem a francia átiratú levélről megismert kézírással íródott levélben¹⁶ megbízatásának eleget téve rendszerszerű közlésben ismertette a könnyűlovassági fegyvernem szervezeti rendjét. A következőkben a kilenc szervezeti pontból azokat közlöm melyek egyértelműen Fabriczy Kováts Mihály szerepéhez, személyéhez, munkásságához köthetőek, bár a gyanú erős, hogy a kilenc említett elképzelés szinte mindegyike, az egyenruháktól a nyergek, kantárok megfelelő karbantar-

12 Miciclaus Haiman: *Poland and the American revolutionary war*. Chicago, 1932. 28. Online elérhető: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015011058305&view=1up&seq=7> – Letöltés ideje: 2020. július 28.

13 Library of Congress, Manuscript Archives, George Washington Papers, Series 4, Count Casimir Pułaski to George Washington, November 23., 1777, in French with Translation. Online elérhető: https://www.loc.gov/resource/mgw4.045_0844_0851/?sp=1 – Letöltés ideje: 2020. július 27.

14 Griffin, 1910, 26. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=28#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 27.

15 Tulajdonképpen szabad huszár alakulat. II. (Nagy) Frigyes által 1745-től a Balkánról, Magyarországról és orosz területekről toborzott könnyűlovas csapattest neve.

16 Library of Congress, Manuscript Archives, George Washington Papers, Series 4, Count Casimir Pułaski to George Washington, December 29., 1777. Online elérhető: https://www.loc.gov/resource/mgw4.046_0584_0585/?sp=1 – Letöltés ideje: 2020. július 27.

tásán át a lovassági alakulatok létszámának, törzskarának összetételéig hősünk közel négy évtizedes szakértelméhez köthetőek:

„Elsőként a porosz király hadseregében való szolgálati szabályzat átvételével kezdem. Ezek könnyen kinyomtathatóak angol nyelven, és amint azt gyakorolják, a különféle alakulatokban terjesztve a tisztek és az emberek oktatásában szigorúan követhetőek.

Másodszor a lovasság megfegyverzéséhez (kiképzéséhez) szükséges időre célszerű lovas milíciát felállítani. Úgy hiszem erre két hónap elegendő.

Harmadszor ki kell nevezni egy kiképzőmestert, aki ezredesi rangban felügyeli a gyakorlatot és utasítja a tiszteket feladatuk ellátásában. Egy csapatnyi önkéntes e tiszt irányítása alatt szolgálatkészsé válik, engedelmeskedve a különböző parancsoknak. Ez a módszere a fiatalok oktatásának... ”¹⁷

Kazimierz Pułaski gróf soha nem szolgált a porosz haderőben, így behatóan annak fegyverzési és szabálykönyveit nem ismerhette. Az, hogy Kováts munkája és szakértelme tükröződik az amerikai Kontinentális Hadsereg könnyűlovasságának megszervezésében, azáltal válik leginkább egyértelművé, hogy Pułaski és Washington főparancsnok későbbi, 1778 januárjától zajló levélváltásaiban már nevesítik és érdemeiért ki is nevezik Kováts-ot, sőt, ezt követően ugyan ritkán, de bizonyíthatóan és feltártan két esetben is maga Kováts vált levelet az amerikai főparancsnokkal, megkerülve felettesét, Pułaski brigadérost.

1778 elején, pontosan január 9-én, trentoni tartózkodásuk kezdetén Pułaski újabb levélben kereste Washington, kérvényezve a főparancsnokot a lovassági kiképzőmesteri pozíció betöltésére:

„Megtiszteltetés számomra, hogy biztosíthatom Excellenciádat, a lovasság szervezése jól halad. Gyakoroltatni és tanítani kell a szolgálatot az ezredestől a közkatonáig. Kováts ezredes (sic!) nagyszerű érdemeket képviselő ember, aki megérdemli a kiképzőmesteri beosztást! Ő egy tapasztalt tiszt, aki képességeinek birtokában kiérdemli, hogy Excellenciád szolgálatába lépjen. Javasolhatom őt, és biztosíthatom, hogy Excellenciádnak soha nem lesz oka megbánni a bizalmat iránta. Ha e a javaslatom elfogadhatóvá válik Excellenciád részéről, annál jobb, minél hamarabb értesítést kapok erről, mert a

¹⁷ Griffin, 1910, 31. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=33#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 27.

*téli szállás idején végtelen szolgálatot fog nyújtani a lovasság számára... Trenton, 1778. január 9.*¹⁸

Kováts e levél¹⁹ keltekor még az osztrák hadseregből örökölt nyugalmazott főstrázsamesteri rangban állt Pułaski szolgálatában, de a lengyel parancsnok már ezredesként (colonel) nevezte meg hősünket. Az is világos e levélből, hogy Kováts ekkor már javában szervezte Pułaski számára a lovasság fegyvernemét és így a gróf csak Washington utólagos jóváhagyását kívánta kieszközölni egy már gördülékenyen zajló munka áldásaként. Ezt az utólagos jóváhagyást azonban Washington egyáltalán nem adta könnyen. A főparancsnok 1778. január 14-én kelt válaszlevelében igen különös eljárással találkozhatunk Kováts kinevezése kapcsán. Ugyanazon levélben Washington első véleményében elutasítja Kováts kinevezését, majd ezt a szakaszt a levélben egyszerűen lehúzza²⁰ röviden jóváhagyja Kováts Mihály kiképzőtiszti beosztását.

„[Január] 9-i levelét épp csak tegnap továbbították számomra. (...) Kolatsch úr (Kováts) jelleme és képességei számomra teljesen ismeretlenek, nem járulok hozzá, hogy kinevezzék abba a hivatali beosztásba, melyet Ön javasol. Nem javaslom, hogy külföldieket helyezzen szolgálatba, hacsak nem figyelemre méltó érdeműek.

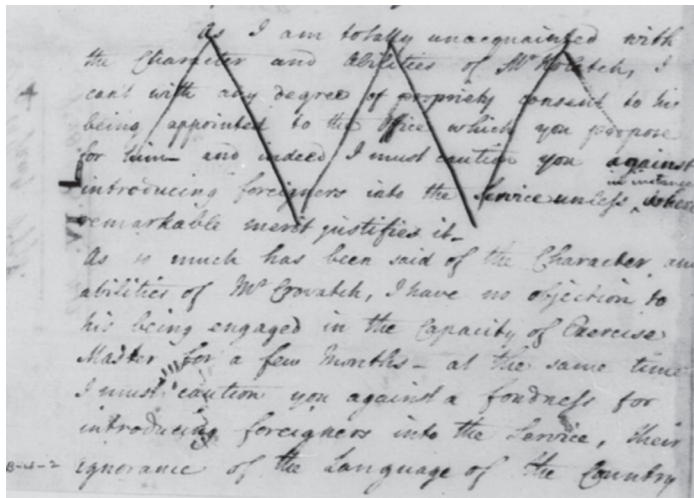
Mivel olyan sokat és elismerően szólt „Crovatch úr” [Kováts] karakteréről és képességeiről, nem kifogásolom, hogy néhány hónapon keresztül gyakorolja a kiképzőmesterséget; ugyanakkor figyelmeztetnem kell Önt a külföldieknek szolgálatba való fogadásáról; Az ország nyelvében való járatlanságuk, valamint az emberek „lelkületének” és szokásaiban való járatlanságuk gyakran olyan nehézségeket és zavarokat okoz, amelyeket nem szabad kockáztatnunk, kivéve, ha a rendkívüli tehetségek és a jó kvalitásúak.”²¹

18 Griffin, 1910, 34. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=36#-metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 27.

19 A levél eredetije: Library of Congress, Manuscript Archives, George Washington Papers, Series 4, Count Casimir Pulaski to George Washington, January 9, 1778. Online elérhető: https://www.loc.gov/resource/mgw4.046_0913_0914/?sp=1 – Letöltés ideje: 2020. július 28.

20 A főparancsnok önellentmondással vegyes levele: Library of Congress, Manuscript Archives, George Washington Papers, Series 4, George Washington to Count Casimir Pulaski, January 14, 1778. Online elérhető: https://www.loc.gov/resource/mgw4.046_1045_1046/?sp=1 – Letöltés ideje: 2020. július 28.

21 Griffin, 1910, 36. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=38#-metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 28.

1. kép: George Washington főparancsnok Kováts kiképzőmesteri kinevezéséről szóló levele.

Forrás: Library of Congress, Manuscript Archives, George Washington Papers, Series 4, George Washington to Count Casimir Pulaski, January 14, 1778.

A levélből ugyanaz a gyanakvó bizalmatlanság érezhető Washington részéről hősünk irányába, melyet 1777. július 31-i levelében a Kongresszus részére is kifejtett. A főparancsnoki levél még a Washington által kedvelt Pulaski részére is dörgegelmes kioktatás, arról nem is beszélve, hogy Kováts ezredesi kinevezése, melyre a lengyel gróf január 9-i levelében célozgatott, ekkor szóba sem került. Kováts ideiglenes kiképzőmesteri kinevezését, s így Washington véleményének változását a főparancsnok törzséhez tartozó Henry Lutterloh ezredes 1778. január 14-én John Laurens alezredeshez írt levelének negyedik oldalán²² található bejegyzés fényében érthetjük meg:

„Tegnap levelet kaptam Pulaski tábornoktól (...) mindenképp Kováts ezredest akarja, aki már szolgált háborúban és kitüntette magát a porosz király révén (...) így Pulaskinak kiképzőmesterként kellene. (...) Jobb is lenne erre a célra, mint az a francia, aki sohasem szolgált könnyű csapatoknál.”

Kováts nehézkes és ideiglenes kinevezésének esete után Pulaski és Washington között a levelezés továbbra is olyan élénken folyt, mint ko-

22 Library of Congress, Manuscript Archives, George Washington Papers, Series 4, General Correspondence: Henry E. Lutterloh to John Laurens, January 14, 1778 Online elérhető: https://www.loc.gov/resource/mgw4.046_1033_1038/?sp=4 – Letöltés ideje: 2020. július 28.

rábban. Bár Kováts személye és szervező, kiképző munkája néhány hétig nem került szóba e levélváltásokban, Pułaski számos beadvánnyal kereszte a főhadiszállásán telelő Washington, melyek háttérében akár Kováts további instrukciói is lehettek. 1778. január 20-i levelében a lovassági katonák rumhoz jutásának fontosságáról, az engedetlenségen ért katonák rendszabályozásáról,²³ január 25-i levelében ismételten a rumhiányról, a készletek kimerüléséről írt²⁴, január 31. levele viszont már ismét szóba hozta hősünk mostoha helyzetét, az ideiglenes kiképzőmesteri tisztség tarthatatlanságát.

„Feltétlenül szükséges, hogy a lovasság rendelkezzen egy kiképzőmesterrel, aki szolgálati szabályok útján utasítja a hivatásos és a nem hivatásos tiszteket, mivel a parancsnok kötelessége elővigyázatosnak lenni. A tisztekből eltávolítja a rossz szokásokat és kijavítja a magasabb megbízatású tisztek hibáit. [E feladat ellátására] ebben az országban itt van egy tiszt, akinek a neve Kováts. Tudom, hogy jó hírnevet szerzett a porosz szolgálatban, és biztosítom Excellenciát, hogy mindenképpen megfelel az elvárásoknak!”²⁵

Hogy Kováts ezredesi kinevezését és kiképzőtiszti beosztásban való állandósítását kiharcolják, nyilván a lengyel gróf tudtával, de Pułaski-t megkerülve 1778. február 4-én Eastonból írva személyesen Kováts írt (vagy mondott tollba) levelet Washington részére. A tökéletes angolsággal, de rendkívül tömören írt levélben²⁶ hősünk tételes kimutatásban értesíti a főparancsnokot a jó áron vett lovassági felszerelésekről mennyiségi és költségvetési összevetésben, ezáltal nyomatékosan téve saját rátermettségét. Érdekes, hogy ugyanezen a február 4-i napon Trentonból írva Pułaski is levélben kereste meg Washington, ő viszont ezúttal kétségkívül tolmács nélkül, rendkívül rossz angolsággal írva, több a lovasság felállításáról szóló eredmény mellett ismét és sokadjára felhozva Kováts ügyét:

23 Griffin, 1910, 37. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=39#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 28.

24 Griffin, 1910, 39.

25 Griffin, 1910, 39.

26 Library of Congress, Manuscript Archives, George Washington Papers, Series 4, General Correspondence: Michael de Kowats, February 4, 1778, Clothing and Leather Goods Account. Online elérhető: https://www.loc.gov/resource/mgw4.047_0237_0238/?sp=1 – Letöltés ideje: 2020. július 28.

„Uram, ha újra fellapozná a korábban írt leveleimet, leginkább a lovasság ügyében és Kováts ezredes kinevezése kérdésében, [láthatná], ezredesként harci különítmény irányítására nagyobb megbecsüléssel szolgálhatna, mint más beosztásban.”²⁷

A főparancsnok irányába már-már „kényszerítőzésként” ható, Kováts kinevezését szinte követelő folytonos levelek azt sejtetik, hogy a lovasság kiképzése 1778 februárjára a végéhez ért. Pułaski gróf azonban nemcsak Kováts Mihály ezredesi kinevezése terén jutott zsákutcába. A Washington főparancsnokkal folytatott levelezése szerint mind más személyügyi kérdésekben, mind a további toborzás, egyenruhák, zsoldösszeg terén összeütközésbe kerültek. A folytonos nézeteltérések február végére kenyértöréshez vezettek. A fiatal lengyel grófnak 1778. február 28-án éjszaka egy amerikai kontinentális tiszttel, Anthony Wayne tábornokkal, Burlingtonban harci körülmények közepette keletkezett összetűzése. Az ezután francia nyelven megszövegezett – tehát saját kézzel írt – angol fordítással ellátott levelében²⁸ a lengyel lovassági parancsnok kifejtette, öt hónapos tapasztalata a lovasság élén bizonyította, hogy e beosztás nem felelt meg a várakozásainak. Az alárendelt angolszász nyelvű tisztek – alighanem itt Wayne tábornokra célzott – nem értették az idegen nyelvű, angolul rosszul beszélő parancsnokot, amely már kihatással volt a fegyelemre és a hadjárat alakulására. A gróf javasolta Washingtonnak, hogy saját, szabad alakulatot alapíthasson. Március 19-én Pułaski formálisan is lemondott a lovasság parancsnokságáról a Kongresszus előtt.²⁹ Kováts és Pułaski szoros fegyverbarátságát hangsúlyozza ki az a tény – egy bizonyos 1778. március 19-én Yorktownban kelt levél szerint –, hogy a gróf Washington számára hősünetet javasolta alárendelt tisztjeként: *„Alárendeltemnek egy tapasztalt tisztet ajánlanék, Kovátsnak hívják, előzőleg szabadcsapatvezér és ezredes volt porosz szolgálatban!”³⁰*

27 Griffin, 1910, 43. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=45#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 28.

28 Library of Congress, Manuscript Archives, George Washington Papers, Series 4, General Correspondence: Count Casimir Pulaski to George Washington, February 28, 1778, in French with Translation. Online elérhető: <https://www.loc.gov/item/mgw449620/> – Letöltés ideje: 2020. július 28.

29 Haiman, 1932, 29. Online elérhető: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015011058305&view=1up&seq=7> – Letöltés ideje: 2020. július 28.

30 HM HIM HL Personalia VII. 148. fond 129. doboz, Póka-Pivny Aladár szabadalmi bíró tudományos hagyatéka, Póka-Pivny kézirat 86. Megjegyzés: e bizonyos levél a Kongresszusi Könyvtár digitalizált kéziratárában nem lelhető fel.

A tavasz beköszöntével a hadiesemények új lendületet vettek. A korábbi szervezési eredményeit és lemondása körüli figyelmet illetően is bizonyítási kényszerhelyzetbe került Pułaski gróf alighanem a legjobb tiszteket akarta maga mellett tudni a harctéren. A körülményeket ismerve a Washingtonnak küldött folytonos levelek végül célt értek. A George Washington főparancsnok által 1778. április 9-én keltezett, a Kongresszus előtt az április 18-i ülésnapon felolvasott levélben³¹ a főparancsnok javaslatokat tett a Pułaski vezetése alá kerülő „légió” tisztikarára.³² Ennek megfelelően 1778. április 18-án a Washington tábornokkal közösen eljáró Kongresszusi Bizottság kinevezte Michael de Kowatz-ot ezredes-parancsnokká, Julius de Montfort francia grófot őrnaggyá, John de Zieliński-t kapitánnyá.³³ Hősünk tehát vargabetűkkel teli úton, de 1787. április 18-án a II. Kontinentális Kongresszus jóváhagyásával, George Washington javaslatára vált az Amerikai Egyesült Államok kontinentális hadseregének ezredes-parancsnokává a Kazimierz Pułaski brigadéros szervezte szabadcsapat, a későbbi Pułaski-légió állományában. Harminchét évvel azután, hogy Gyömrőn a Hávor-ezredben az ifjú nagykunsági legényt közhuszárként vették állományba, ez egy igen szép pályáivet és felemelkedést tükröz. Aligha sejthette ekkor Kováts Mihály ezredes, hogy életéből alig több, mint egy év volt már csak hátra.

31 Library of Congress, Manuscript Archives, George Washington Papers, Series 4, General Correspondence: George Washington to Continental Congress Conference Committee, April 9, 1778. Online elérhető: https://www.loc.gov/resource/mgw4.048_0570_0571/?sp=1 – Letöltés ideje: 2020. július 29.

32 C. F. Worthington: *Journals of the Continental Congress, 1774–1789*. 10. kötet. Washington, 1908. 364. Online elérhető: <https://memory.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=lljc&fileName=010/lljc010.db&recNum=363> – Letöltés ideje: 2020. július 28.

33 Griffin, 1910, 44–45. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=47#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 28.

2. kép: Bodó Sándor amerikai-magyar festőművész festménye. A kép címe: Kováts Mihály ezredes és Pulánszki Kázmér. Olajfestmény. Az előtér két huszáralakjának (balra fehér lovon Pulaski gróf, jobbra barna lovon Kováts Mihály ezredes) egyenruhája a művész valamennyi Kováts Mihály ábrázolásán megegyezik. A búzakék zubbony, fehér nadrág, prémme szegett mélyzöld mente, vörös leffentyűs barna kucsma talán Bodó Sándor művészi elképzelése volt a Pulaski-légió huszáregyenruhájáról. A kép a Karcag Városi Önkormányzat tulajdona.

Miközben a Kongresszus elé terjesztett javaslat Pulaski gróf szabadcsapatának (légió) tisztikaráról még elbírálásra várt, a gróf már meg is kezdte e légió szervezését. 1778 április elején a kinevezésre javasolt tisztjeit toborzókörútra küldte. Kováts Mihály ezredes-parancsnok a pennsylvania-i Easton – Bethlehem térségébe vonult, ahová 1778. április 16-án érkezett meg.³⁴ Pivány Jenő magyar-amerikai újságíró, történész tárta fel a két világháború között helyben, a betlehemi protestáns felekezet német nyelvű irattárában végzett kutatása során,³⁵ hogy hősünk e zömében németek lakta közösségben már korábban is járt és nagyban támaszkodott a

34 Haiman, 1932, 48. Online elérhető: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015011058305&view=1up&seq=68> – Letöltés ideje: 2020. július 29.

35 Az iratcsomó HM HIM HL Personalia VII. 148. fond 131. doboz Fol. 14., Póka-Pivny Aladár szabadalmi bíró tudományos hagyatékában, gépelt kézirat Archives of the Moravian Church – Transcripts from the Bethlehem Diary of 1778. néven lelhető fel. A vonatkozó betlehemi napló online is elérhető: Joseph Mortimer Levering: *A history of Bethlehem, Pennsylvania 1741–1892*. Bethlehem, Pennsylvania, 1903. Online elérhető: <https://archive.org/details/historybethlehem-00leve/mode/2up> – Letöltés ideje: 2020. július 29.

helyi lakosságra hadkiegészítés, élelmezési nehézségek megoldása terén. Minthogy hosszú porosz szolgálata idején tökéletesen megtanult németül, ismerte a német szokásokat, kultúrát és gyakran hivatkozott a II. (Nagy) Frigyes hadseregében végzett szolgálatára, alighanem a németajkú közösség örömmel fogadta a kedélyes öreg huszártisztet. A pennsylvaniai Bethlehem a légió toborzásának egyik meghatározó bázisa lehetett, mert:

„1778. április 16. Nagycsütörtök délutánján gróf Casimir Pułaski brigadéros érkezett meg, aki a gyülekezet számára a templomban felolvasta az aznapi igeszakaszt és lekiót a Getsemáné kertről. A társaságában volt Kobatsch ezredes, akit jól ismerünk, ő az a rég nyugalomba vonult porosz huszártiszt, aki január 24-én azt akarta megtudni, hogyan tudnánk segíteni egy kontinentális szolgálatba szánt csapat felállításához és felszereléséhez...”³⁶

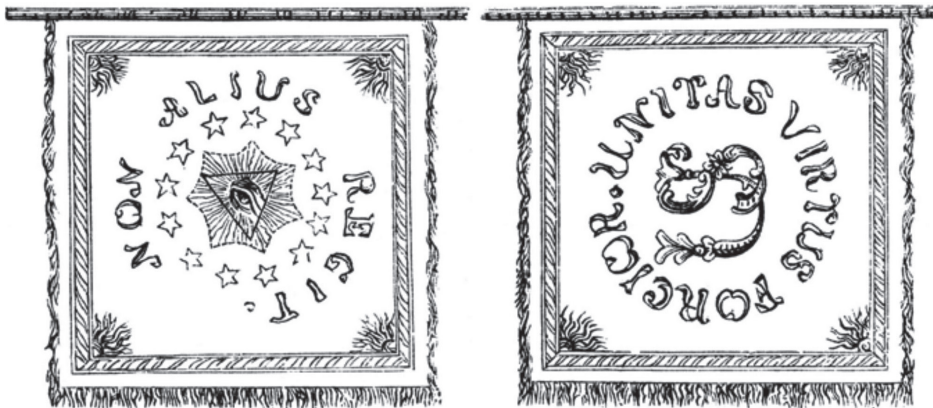
A bethlehemi látogatás történeti háttérét két igen érdekes adalék egészíti ki. Az egyik, hogy a későbbi nagy francia forradalom kezdetén kulcsszerepet játszó államférfi, La Fayette márki a brandywine-i csatában szerzett sérülése után ezidőtájt épp Bethlehembben, a helyi gyülekezet vendégeként lábadozott. Pułaski gróf és La Fayette márki találkoztak is a városban,³⁷ így, bár levéltári igazolás nélkül, de alapos feltételezéssel állíthatjuk, hogy a gróf kíséretében lévő Fabriczy Kováts Mihály ezredes-parancsnoknak is lehetősége nyílt az ekkor mindössze húsz éves francia arisztokratával, Marie-Joseph Paul Yves Roch Gilbert du Motier, La Fayette márkijával megismerkednie. A másik az itt hímzett hadizászló. A légiós szabadcsapat felállításának üde színfoltját képezte a szintén Bethlehem német nyelvű településén helyi missziós nővérek által hímzett hadizászló. Mikor 1778. április 16-án a húsvét előtti nagycsütörtökön Pułaski gróf Bethlehembben meglátogatta La Fayette márkit és segítette jelenlétével Kováts ezredes toborzását, egy helyi egyházi kör, a „Moravian Single sisters of Bethlehem” székházában tett látogatáskor a gróf kis méretű lovassági hadizászlót rendelt a nővérektől.³⁸ A hadizászló készítésének kultúrtörténeti háttérét részletesen megismerhetjük Joseph M.

36 Levering, 1903, 485–486. Online elérhető: <https://archive.org/details/historybethlehem00leve/page/486/mode/2up> – Letöltés ideje: 2020. július 29.

37 M. Haiman, 1932, 48. Online elérhető: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015011058305&view=1up&seq=68> – Letöltés ideje: 2020. július 29.

38 Griffin, 1910, 62. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=64#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 29.

Levering 1903-ban írt várostörténeti művéből.³⁹ Eszerint a selyemből készült zászló egyik oldalán az Egyesült Államokra utaló nagy US hímzés helyezkedett el középen, köré hímézve latinul „*Unitas Virtus Fortior*” ~ *Az egyesült erők bátrabbak*, a másik oldalán a zászló közepén Isten mindent látó szeme, köré hímézve a 13 függetlenségéért küzdő államot jelképező csillag (az Unió ekkori 13 csillaga), e köré latinul hímézve: „*Non alius regit*” ~ *Nem más uralkodik*. A hímzett szöveg és motívumok arany színű selyemből, a 20 hüvelyk átmérőjű zászló anyaga vörös selyemből, a szélek leveles díszítése mélyzöld selyemből készült.⁴⁰ A zászlót a későbbiekben a harctéren átdöfték lándzsával. Amikor egy évvel később 1779. október 11-én Pulaski gróf hősi halált halt Savannah-nál, a zászlót a légió első hadnagya Baltimore-ba vitte. Ma a pennsylvaniai Bethlehemben van kiállítva.

3. kép: A Pulaski-légió zászlajának ábraképe.

Forrás: Benson J. Lossing: *The Pictorial Field-Book of the Revolution*. II. kötet, New York, 1852. 393. o.

A légió toborzása háborús körülmények között egyáltalán nem ment könnyen. Pulaski brigadéros a Kongresszustól 68 lovaskatona és 200 gyalogos kiállítására kapott engedélyt a szabadcsapat keretében. A lovasokat „lancer”, azaz dzsidának nevezett hosszú szálfegyverrel lengyel mintára felszerelt könnyűlovasságként, a 200 gyalogost pedig könnyűfegyverzetű gyalogságként határozták meg.⁴¹ A légiós legénység toborzásának nehézkes folyamatát bizonyítja Pulaski és Kováts megjelenése a betlehemi is-

39 Levering, 1903, 487–488. Online elérhető: <https://archive.org/details/historybethlehem00leve/page/488/mode/2up> – Letöltés ideje: 2020. július 29.

40 Levering, 1903, 488.

41 Griffin, 1910, 57. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=59#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 29.

tentiszteleten és az, hogy több hetilapban is szabályos toborzási hirdetést jelentettek meg a Pulaski légió feltöltésére. A „The Maryland Journal and Baltimore Advertiser” lapban 1778. április 14-én kedden „Recruiting advertisement for the Pulaski legion” címen megjelent hirdetés nagy terjedelemben, a rendes kontinentális alakulatokhoz mérten jelentősebb zsákmányolást ígérő, az ellenséget folyton zaklató katonai alkalmazást és minden időjárási körülmények között jól szolgáló egyenruhát ígért az önmagukat a haza szolgálatában kitüntetni vágyó jelentkezőnek.⁴² A légió feltöltésének nehézségeit Washington főparancsnok 1778. május 1-i leveléből érthetjük meg csak igazán, ugyanis e levélben engedélyezte a lengyel gróf számára, hogy az önkéntes létszám felett brit foglyokkal és kizárólag a gyalogságba, maximum egyharmad arányban főként német (hesseni zsoldos) dezertáltakkal egészítse ki a légiót.⁴³ A levélből kiderül, hogy Pulaski brigadéros biztosította a főparancsnokot arról, hogy a britektől dezertáltak besorozását a németek közül képzelel el. Minthogy Pulaskinak korábban abszolút nem volt tapasztalata németajkú, akár porosz, akár hesseni katonákkal, sőt, alighanem németül sem tudott, egyértelműen Kováts ezredes-parancsnok akarata tükröződött e beadványban. A toborzás jelentős költségeire a Kongresszus már 1778. április 6-i határozatában 50 000 dollárt utalt ki Pulaski számára.⁴⁴ A határozat szerint

„Minden lovassági és könnyű gyalogos katona számára biztosítunk 130 dollár fejpénzt, egy lőszerkészletet, egy sapkát, egy pár nadrágtartót, egy fésűt, két pár harisnyát, két pár lábszárvédőt, három pár cipőt, egy pár csatot, és egy dobozt. Továbbá a lovassági katonáknak egy pár csizmát, lándzsát, egy nyeret, kötőféket, lókefét, zsinórt és málhatartós nyeret.”

Az e célra szánt 50 000 dollár ugyan a korszakban jelentős támogatás volt e zászlóalj méretű szabadcsapat létrehozására, mégis a kontinentális dollár háborús inflációját jelzi, hogy a felszerelést nem lehetett ennyi-

42 HM HIM HL Personalia VII. 148. fond 131. doboz Fol. 15., Póka-Pivny Aladár szabadalmi bíró tudományos hagyatékában, gépelt kézirat Recruiting advertisement for the Pulaski legion néven.

43 Library of Congress, Manuscript Archives, George Washington Papers, Series 4, George Washington to Count Casimir Pulaski, May 1, 1778. Online elérhető: https://www.loc.gov/resource/mgw4.049_0017_0018/?sp=1 – Letöltés ideje: 2020. július 29.

44 C. F. Worthington: *Journals of the Continental Congress, 1774–1789*. 10. kötet. Washington, 1908. 312. Online elérhető: <https://memory.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=lljc&fileName=010/lljc010.db&recNum=311> – Letöltés ideje: 2020. július 28.

ből beszerezni. 1778. augusztus 20-án újabb 16 000 dolláros támogatást kellett a légió toborzására megszavazni.⁴⁵ A szükséges lovak, fegyverek költségét ráadásul ez az összeg nem tartalmazta, erre a Kongresszus külön pénzügyi támogatást nyújtott.⁴⁶

1778 júliusára a több szálon zajlott toborzás és a jelentős anyagi háttér hatására Pułaski befejezte légiója toborzását és kiképzését. Az eredetileg meghatározott 200+68 fős alakulatlétszámot jelentősen túl is teljesítve 330 főt tett ki a légió,⁴⁷ amely így készen állt a harci bevetésre.

A légió tűzkeresztségének, első harci bevetésének története érdekes módon nem Pułaski brigadéroshoz, hanem Fabriczy Kováts Mihály ezredes-parancsnokhoz kötődött. 1778 júliusában a britek, hesseni zsoldoscsapataik és melléjük szegődött indián őslakosok előzőnlőtték a pennsylvaniai Wyoming-völgyet, eközben levágva legalább 400 főnyi helyi milíciát. Pennsylvania észak-keleti csücske, ahol a betörés történt, ekkoriban a frontier, a határvidék területe volt, ahol az egykori brit kolóniák és indián törzsi területek még átfedésben voltak egymással. A britekkel szövetségben álló indián törzsek támadásának hírére a Wyoming-völgy lakosságában pánik tört ki, mire az állam kormányzója kérte, hogy a néhány napi lovaglásra lévő Pułaski-légió tegyen rendet a térségben.⁴⁸ Miközben Pułaski a légió gyalogságával Trentonban maradt, Kováts ezredes a kapott parancs szerint csekély lovassággal a térség pacifikálására indult.⁴⁹ Az európai hadviselés kimért, szabálykövető formájához edződött Kováts azonban nem tudta jól kezelni a részben indián csapatok elleni küzdelmet, személye e bevetés során intrikák keresztútjába került. A térség felmentésére érkezett Kováts rosszul koordinálta az indiánok elleni harcot, alkalmatlannak bizonyult az indián betörések, fosztogatások

45 C. F. Worthington: *Journals of the Continental Congress, 1774–1789*. 10. kötet. Washington, 1908. 489. Online elérhető: <https://memory.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=lljc&fileName=011/lljc011.db&recNum=75> – Letöltés ideje: 2020. július 29.

46 Griffin, 1910, 58. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=60#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 29.

47 Zachar József: Kováts Mihály és Kazimierz Pulawski. magyar-lengyel fegyverbarátság az ó- és újvilágban. In: *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei*. (Új sorozat 34. köt.). Tanulmányok a történelemtudomány köréből. 2007. 148.

48 Haiman, 1932, 48. Online elérhető: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015011058305&view=1up&seq=68> – Letöltés ideje: 2020. július 30. Idézi még: Póka-Pivny – Zachar: 1982, 119.

49 A Legfelsőbb Végrehajtó Tanács parancsának átirata: HM HIM HL Personalia VII. 148. fond 131. doboz Fol. 21., Póka-Pivny Aladár szabaddalmi bíró tudományos hagyatékában, gépelt kézirat Minutes of the Supreme Executive Council of the commonwealth of Pennsylvania néven.

felszámolására, legalábbis erről számolt be Robert Levers northampton kerületi főjegyző jelentése George Bryan philadelphiai alkormányzó felé.⁵⁰ E hősünk személyét támadó intrikálás eljutott Kováts fülébe, aki 1778. szeptember 19-én a II. Kontinentális Kongresszus elnökéhez, Henry Laurenshez a következőket írta:

„Tiszteletreméltó Uram!

Nekem, akinek az a megtiszteltetés jutott, hogy az Egyesült Államokban szolgáljak, az indiánok elleni utolsó kiküldetésem során az a gondolatom támadt, hogy bizonyos ajánlatokat tegyek a Tiszteletreméltó Kongresszusnak az indiánokkal és egyéb rossz emberekkel szemben a jövőbeni tartósabb biztonság tárgyában. Magyar és porosz kötelekekben teljesített hosszú, tengerentúli huszártiszti szolgálatom megadta nekem a megfelelő tudást, hogy helyesen ítéljem meg az olyan tennivalókat, amelyeket javasolni óhajtok. Azok a levelek, amelyeket a Tiszteletreméltó Haditanácstól kaptam, bizonyítékok arra nézve, hogy helyesen hajtottam végre a parancsokat az indiánok ellen. Ez adta nekem a bizonyosságot, hogy terveim szerint a biztonság megszerezhető volna, ha végrehajtásukkal a Tiszteletreméltó Kongresszus engem bízna meg, amit én hűségesen teljesítenék, megtisztelve az olyan parancstól, amely alkalmat nyújtana nekem arra, hogy megmutassam ehhez az országhoz való ragaszkodásomat és hűségemet. Nagyon fogok örülni, ha szerencsém lesz választ kapni, mielőtt a csapattal elvonulok.

Van szerencsém nagy tisztelettel lenni Tiszteletreméltóságod legengedelmesebb és legalázatosabb szolgálja,

Kováts Mihály, a porosz király nagytekéntélyű Pour la Mérite érdemrendjének lovagja és Pulaski tábornok amerikai légiónak ezredese.

*Germantown, 1778. szeptember 19.*⁵¹

50 A levél gépelt átirata: HM HIM HL Personalia VII. 148. fond 131. doboz Fol. 22., Póka-Pivny Aladár szabadalmi bíró tudományos hagyatékában, gépelt kézirat.

Idézi még: Levering, 1903, 486. Online elérhető: <https://archive.org/details/historybethlehem00leve/page/486/mode/2up> – Letöltés ideje: 2020. július 30.

Fordításban részlegesen közli: Póka-Pivny – Zachar, 1982, 119–120.

51 A levél átirata: HM HIM HL Personalia VII. 148. fond 131. doboz Fol. 27., Póka-Pivny Aladár szabadalmi bíró tudományos hagyatékában, gépelt irat angol nyelven, kézirat magyar fordításban.

A fenti, pontosabb fordításban közli: Póka-Pivny – Zachar, 1982, 120–121.

A rendelkezésre álló iratok sokaságában semmi nyoma, hogy akár Henry Laurens, akár a Kongresszus mellé rendelt Haditanács (Board of War) reagált volna Kováts Mihály, egyébként érvekkel és ötletekkel bővelkedő levelére. Hősrünk megbízatása a határvidéken a Wyoming-völgybe betört indián és brit csapatok megfékezésére valamikor 1778. augusztus vége felé érhetett véget. Augusztus 13-án a New York állambeli Wilmingtonban a légió lovassága –melyet Kováts a határvidékről hozott vissza – egyesült az időközben odaérkezett, Pułaski vezette gyalogsággal.⁵² Mivel itt egy egész hónapon keresztül, egészen szeptember közepéig nem kaptak parancsot az ellenséggel szembeni aktív szolgálatra, Pułaski szeptember 17-én sürgető levelet intézett a Kongresszushoz, melyben légiója mihamarabbi háborúba vezénylését kérte.⁵³ A New York állambeli West Pointban tartózkodó Washington ennek megfelelően 1778. szeptember 19-én kelt levelében utasította a légiót a New York állambeli Frederiksburgh-höz vonulásra, majd szeptember 29-én újabb parancsban Stirling tábornok parancsnoksága alá rendelve a New Jersey állambeli Paramus körzetébe, ahol már a New York köré felfejlődött britek közvetlenül jelen voltak. Ha a légió néhány hónappal korábban került volna e térségbe, még kemény harci helyzetekbe keveredhetett volna, mivel Horatio Gates kontinentális tábornok 1777. október 17-i saratoga-i győzelmével 1778-ban a főhadszíntér itt, New York környékén húzódott. Mivel 1778 tavaszától a Francia Királyság (félve egy status quo-n alapuló esetleges brit-amerikai békétől) hivatalosan is bekapcsolódott a függetlenségi háborúba, a francia expedíciós sereg és flotta beérkezésének hatására az új brit főparancsnok, Henry Clinton a brit főerőket fokozatosan délre vezényelte,⁵⁴ így 1778 őszére New Jersey államban már nem voltak jelentős brit expedíciós erők. Miközben a brit flotta elzárta a New York-i kikötőt és blokád alá vonta a Delaware-öblöt (ezzel a francia és más európai szállítóhajók Egyesült Államokba lépését elzárva), addig a New Jersey-i partvidéken a később alapított Tuckerton közelében fekvő Egg Harbor volt az amerikai csempészek és ellátóhajók kirakodási pontja. Az Egg Harborban kirakodott árukat a Mullica-patakon, illetve harmincöt mérföldnyi szárazföldi úton keresztül juttatták el a „forradalmi fővárosba”, Philadelphiába.

52 Póka-Pivny – Zachar, 1982, 119–120.

53 Griffin, 1910, 67. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=70#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 30.
Griffin, 1910, 68.

54 Kontler László: Forradalom a Parlament ellen: az észak-amerikai brit gyarmatok elszakadása és az Egyesült Államok megszületése. In: *A Kora Újkor Története*. Szerk. Poór János, Bp., 2009. 153–154.

Lord Howe, a New York környéki és Delaware-öböl menti brit flotta parancsnoka 1778 őszén elhatározta, hogy felszámolja ezt a „kalózfészeket”. Szeptember végén a brit flottaparancsnok 400 brit haditengerészt és amerikai lojalistát küldött Egg Harbor bevételére. Ellenük Washington 1778. október 4-én Pułaski gróf légiónját és tüzérségi alakulatot küldött a beszédes nevű „Middle of the Shore” nevű faluhoz, a későbbi Tuckerton településhez.⁵⁵ Innen október 9-én a kontinentális hajórakományok szempontjából kulcsfontosságú Great Egg Harborba vonultak, ahol az Osborne-szigetnél a helyi milíciát felmentve kisebb brit partraszállási kísérletet hiúsítottak meg.⁵⁶ A további események szempontjából fontos felidézni, hogy a légio toborzásakor Washington főparancsnok engedelmével Pułaski – vélhetően Kováts tanácsára – a brit foglyok közül, különösképp a brit erőket segítő hesseni zsoldosoktól dezertált foglyokat is felvett a légio állományába. Mint látni fogjuk bebizonyosodott, hogy ez óriási hiba volt. Egy Jullien vagy Juliet nevű, korábban a britek mellett szolgált hesseni zsoldos, aki 1778 nyarán lett a légio tagja, 1778. október 14-én visszaszökött a britekhez, árulásával óriási bajt hozva a légióra. Az esetet Pułaski gróf Henry Laurens kongresszusi elnökhöz küldött levele teszi érthetővé:

„Uram, attól tartva, hogy a megbízatásommal kapcsolatos első leveleim elvesztek vagy késnek, és mivel rendelkezésére állnak más részletek, helyesnek tartottam, hogy elküldöm Önnek ezt a levelet. Tudnia kell, hogy egy Juliet nevű, az ellenségtől dezertált tiszt, akit a Haditanács engedélye révén vettem fel, két nappal ezelőtt [tőlünk] dezertált három emberrel, akiket magával csábított és két másikkal, akiket arra kényszerített, hogy kövessék. Az ellenség, akiket ez a Juliet vezetett, 15-én hajnali háromkor rántak támadott 400 katonával. Először dühösen a gyalogsági előőrsre rontottak, akik elvesztve néhány embert elmenekültek. Báró de Bose ezredes [a légio gyalogságának parancsnoka], aki embereit irányította és erőteljesen harcolt, több bajonettszúrástól elesett, ahogy, de la Borderie hadnagy, valamint néhány katonánk. Mások megsebesültek, de ez a mészárlás nem ért volna ilyen hamar véget, ha az első riasztáskor nem riadóztatom a lovasságot, hogy megvédje a gyalogosokat, amely ezután erős támogatást kapott. Az ellenség nagy rendetlenséggel menekült, és nagy mennyiségű fegyvert, pengét, kalapot hagyott hátra. Ejtet-

55 Griffin, 1910, 69. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=72#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 30.

56 Póka-Pivny – Zachar, 1982, 121.

tünk néhány foglyot, és sokat foghattunk volna, ha nem olyan egy mocsáron át üldöztük volna őket, amelyen lovaink alig tudtak átjutni. Ennek ellenére továbbra is előrehaladtunk abban a reményben, hogy elkapjuk őket, de ők a híd deszkáit felszedve megmenekültek. A könnyűgyalogságom és egy lövészszakasz átjutott a deszka néhány maradványán és az utóvédjükre lőtt, majd a tűz mindkét oldalán újra elindult, de mi voltunk fölényben, így ismét megfutamtítottuk őket. Nem engedtem, hogy a lövészek tovább üldözzék őket, mert nem tudtam segíteni nekik. Úgy vélem, hogy veszteségünk a meghalt, megsebesült és hiányzó katonák terén 25 vagy 30 ember és néhány ló, de az ellenségé sokkal jelentősebb. Elváltuk a menekülőútját kb. 25 embernek, akik az erdőben vonultak vissza és nem találjuk őket. Az általános vélemény az, hogy ezeket a vidéken nagy számban élő tory-k [ez esetben lojalisták] rejtették el...”⁵⁷

Hősünket a jelentés nem nevesíti, de a szorongatott helyzetben lévő gyalogság lovasság általi felmentése alighanem nem kizárólagosan a lengyel gróf érdeme, hiszen a lovasság ezredes-parancsnokaként Kováts vezényelhette közvetlenül a felmentő rohamot a britek ellen. Pułaski gróf fentebb idézett beszámolója egyébként nem valószínű, hogy a tényleges veszteséget rögzítette, hiszen nyilván a grófnak nem volt érdeke, hogy felnagyítsa azokat a következményeket, melyet a britek meglepetésszerű támadása okozott a nem megfelelően őrzött kerületvédelem miatt. Az Egg Harbor-i incidensről megemlékező Johann von Ewald kapitány, a hesseni csapatok tisztje saját memoárjában – szintén túlzóan – a következőket írta: „körülbelül hatvan amerikai esett el, beleértve hét tisztet, 250 foglyot ejtettünk (sic!), négy ágyút és egy doboznyi papírpénzt zsákmányoltunk!”⁵⁸ Noha von Ewald kapitány a „ló túlsó oldaláról” felnagyítja az egg harbor-i incidens brit-hesseni eredményét (ahogy Pułaski a veszteségeket törekszik kisebbiteni), látható, hogy a légiót és a hozzá rendelt tüzérségi osztályt súlyos veszteség érte. Ezt az alapos feltételezést erősíti, hogy október 21-i jelentésében a gróf csapatai fáradtságáról, kimerültségéről adott hírt, noha tényleges harci cselekmények között alig október eleje óta voltak. Ennek orvoslására a Kongresszus október 26-i döntése értelmében a légió a Trenton melletti Sussex Court House kijavítására és

57 Griffin, 1910, 70–71. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=74#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 30. Hasonló fordításban közli: Póka-Pivny – Zachar, 1982, 121–122.

58 Johann von Ewald: *Diary of the American War: A Hessian Journal*. New Heaven, 1979. 152–153.

elfoglalására kapott engedélyt készleteik feltöltése idejére.⁵⁹ Innen 1778. november 10-én Washington főparancsnok a toryk, azaz angolpárti lojalista amerikaiak mozgolódása és indián betörés veszélye miatt a légiót a Delaware-folyó mentén New Jersey állam északnyugati részére a Cole's erőd közeli Minisinsk településre vezényelte, azzal a megjegyzéssel, hogy a térséget biztosítani kell a tél folyamán. 1778. november 15-én első ízben, majd november 23-án másodszori levélben a lengyel gróf jelentette Washington felé, hogy útban a Cole's erődhöz megálltak egy Rosecrantz nevű településnél, amely alkalmasabb lenne a légió számára Minisinsknél, ahol (a Delaware túlsó partján) a lovak és a legénység nem tudott volna áttelelni, mivel az indiánok felégették mindent, ami ehhez kellett volna. Javaslatára szerint a légiót a tél folyamán Kováts ezredesre bízva ő Philadelphiába utazott.⁶⁰ 1778. november 24-i válaszelevelében a főparancsnok jóváhagyta Pulaski módosítását a téli szállás kapcsán. Kováts így 1778 telére ideiglenes parancsnoki megbízással igazgatta a Pulaski-légiót. Washington főparancsnok 1778. december 16-án Kováts Mihályhoz írt levelében⁶¹ „Casimir Pulaski gróf alakulatának parancsnoki tisztjeként” megnevezve hősünket megintette, amiért önhatalmúlag az ellátási válsággal küzdő légió lovasságát és a környék lovait Eastonba visszavitte.

„Casimir Pulaski gróf alakulata parancsnoki tisztjeként, Eastonba: A vezérlő hadbiztos (quartermaster general) értesített, hogy visszatért Eastonba Pulaski gróf lovaival, mivel nem tudott takarmányt beszerezni Minisinkben vagy a környéken. Nem lehetséges, hogy Easton-ban maradjon, anélkül, hogy a szolgálatra a legnagyobb kellemetlenséget ne okozná, mivel elfogyasztja azt a takarmányt, amely más csapatok számára szükséges. Hooper ezredes a megbízott hadbiztos úr utasításokat ad a lovak kapcsán, olyan helyre vezényelve, ahol a legkevésbé okoz gondot. Nem szabad több takarmányt kiadni [a lovaknak], mint amennyire feltétlenül szükség van, a létszámfelletti fogatolt- és poggyászlovakat, valamint minden szolgálati célra alkalmatlan dragonyos lovat ki kell vonni a szolgálatból, és

59 Griffin, 1910, 76. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=79#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 31.

60 Griffin, 1910, 77–79.

61 Library of Congress, Manuscript Archives, George Washington Papers, Series 4, General Correspondence: George Washington to Commanding Officer of Count Casimir Pulaski's Corps, December 16, 1778. Online elérhető: <https://www.loc.gov/item/mgw452905/> – Letöltés ideje: 2020. július 31.

az ezredesnek átadni. Különös figyelmet kell fordítania arra, hogy a tisztek gondoskodjanak a legénységről és a lovaikról, hogy rendben legyenek és készen álljanak arra, hogy egy pillanat alatt szolgálatba állhassanak [ha szükséges].”

Látható e levélből, hogy a kontinentális hadseregben alig fél év alatt nagy számban kiképzett lovasság lóállományának megfelelő ellátása és ennek logisztikai megoldásai még jócskán kiforratlanok voltak. A Kováts által Eastonba vitt 68 lovaskatona alatt szolgáló és egyéb lovak száma aligha haladhatta meg lényegesen a százat, ellátásuk azonban máris olyan gondot szült, melyet a főparancsnok dörgedelmes közbelépésével kellett-megoldani. A légió téli szállásáról, további logisztikai problémáiról 1779 januárjában is levélváltások zajlottak Pułaski brigadéros és Washington főparancsnok között, ugyanakkor feltételezzük, hogy nagyobb lövészteszt nélkül átvészelték a tél hátralévő hónapjait.

Időközben a főhadszíntér délre tolódott. A két Carolinában (Észak- és Dél-Carolina államokban), illetve Georgia államban a lojalista tory bázis nagyobb volt, a brit flotta ellátása szempontjából is előnyösebb volt a terep, arról nem is beszélve, hogy a britek világkereskedelmi érdekei nagyban kötődtek a déli államok birtoklásához. A dél akkori nagy központjai, Savannah, és ami még fontosabb, Charleston, a legfontosabb déli kikötő és Észak-Amerika negyedik legnagyobb és leggazdagabb városa a brit főerők elsődleges célpontjaivá váltak. Charleston esetleges brit kézre kerülése a britek számára a déli államok feletti hatalom helyreállításához vezetett volna, amit a Kongresszus és Washington főparancsnok nem engedhetett meg magának. 1779. február 2-i határozatában⁶² a Kongresszus más csapatok mozgósítása mellett a Pułaski-légiót is Dél-Carolinába küldte, Lincoln tábornok parancsnoksága alá rendelve, a toborzás és az út költségeire 15 000 kontinentális dollárt kiutalva a gróf számára.

Mivel a légió a téli dezertálások és egyéb létszámcsökkenés okán hadkiegészítésre szorult, 1779 márciusában, a délre indulás előtt Pułaski gróf és Kováts ezredes e kongresszusi támogatás terhére – részben kényszerítő erőt alkalmazva – gyors toborzásba kezdett. 1779. március 8-án Pennsylvania elnöke, James Reed a Haditanácsnál panasszal élt a toborzás során jelentkező erőszak tárgyában.

62 C. F. Worthington: *Journals of the Continental Congress, 1774–1789*. 13. kötet. Washington, 1909. 132. Online elérhető: <https://memory.loc.gov/cgi-bin/ampage?collId=lljc&fileName=013/lljc013.db&recNum=130> – Letöltés ideje: 2020. július 31.

„*Smith ezredes [Kováts nevét szó szerint átfordította az elnök a panasztétel során, amely arra utal, hogy maga hősünk is használhatta ebben az angolszász alakban] Pulaski tábornok alakulatában nagyon határozott visszaélést követ el és szorongást vált ki az állam lakóival szemben. Pennsylvania örökre e fegyelmetlen és irreguláris alakulat zaklatása alatt állhat-e, jogorvoslat nélkül? Vagy a tényleges erőszakhoz és ellenálláshoz kell nyúlnunk? Válogatás nélkül takarmányoznak, és mindent elvesznek a szegény, rémült lakosoktól, akik közül sokan erősen meg vannak rémülve az európai katonai terrortól...*”⁶³

1779. március 28-án Pulaski gróf a Kongresszus felé írott levelében a légió létszámáról és indulásáról számolt be.

„1779. március 28. York Town

Uraim – Vonulásomat [átmenetileg] megállítottam e városba érkezésemkor; (...) az úton lévő Légió forrásainak biztosítására. Ugyanakkor gyalogságomat e hónap 18. napján útnak indítottam, és elküldtem a Haditanácsnak az általam adott parancsok és utasítások másolatát. Ezen a napon [március 28-án] a lovassággal elindulok, melynek száma nem olyan figyelemre méltó, mint volt, miután egy részét a gyalogság mellé osztottam be. Légióm teljes létszáma a tisztekkel, nem hivatásos tisztekkel, altisztekkel és legénységgel együtt 336 fő. Három kapitányomat küldtem három század toborzására, ennek eredményeit is beleszámolva a fenti létszámba.”⁶⁴

A légió útjáról egyetlen forrás maradt fenn, Észak-Carolina Salem nevű településének németajkú protestáns gyülekezete vezette naplóban. E terjedelmes naplóban két bejegyzés szerepel a légió átvonulásáról:

„*Április 26-án Pulaski légiójának egy nagy alakulata váratlanul megérkezett Salemba, Verrier őrnagy [Pierre Jean François Verrier (1737-1780) a légió őrnagya] vezetésével. A legtöbb emberük a britektől fogságba ejtett német segédcsoportokból lett átvéve. Először az alakulat emberei féltek bejönni a településre, mert azt hallották az úton lévőktől, hogy itt toryk élnek és Verrier őrnagy korábban 'megégette a kezét' Virginiában a torykkal kapcsolatban... Udvari-*

63 Griffin, 1910, 90. Online elérhető: https://www.jstor.org/stable/44374799?seq=93#metadata_info_tab_contents – Letöltés ideje: 2020. július 31.

64 Griffin, 1910, 92.

asnak bizonyultak, de az egyik emberük himlőben szenvedett, amit behurcolt a településre. A himlő velünk is maradt októberig, néhány felnőtt és gyermek bele is halt.”⁶⁵

„Múlt éjszaka villámlás és vihar volt, az eső reggelig esett. Egy kapitány és egy kvártélyozó tiszt érkezett, hogy értesítsen minket egy lovas alakulat érkezéséről, amely néhány napig itt megpihenne és szüksége lenne terményre a lovaknak és egy ökörré az embereknek. Két vagy három órával később az alakulat megérkezett, Verrier őrnagy, egy elzászi francia-német tiszt vezetésével. A legtöbb embere a kocsmában, néhányan magánházaknál, a tisztek a sörfőzdében szálltak meg. Délután levágták az ökröt és kiosztották az embereknek. Udvariasan viselkedtek (...), reggel sokan közülük részt vettek az Istentiszteleten, de az éjszaka három emberük dezertált. (...) Április 30-án kora reggel a katonák, akik négy napig itt voltak, távoztak. Megköszönték a jó vendéglátást és mindenért bőségesen fizettek.”⁶⁶

A délre küldött légiónak erőltetett menetben kellett 1779 kora tavaszán a New Jersey-beli Eastonból Dél-Carolina állam fővárosába, Charlestonba vezető, több, mint 1100 km-es utat megtennie. Már maga az út elképesztő hossza, a korabeli közlekedési viszonyok és mint láttuk a viharos időjárás is az állomány teljes kimerülését vonta maga után, nem is beszélve a rosszul ellátott, rossz higiéniai körülmények között tengődő katonák közt kitört járványról, a naplóban is említett himlőről. Ez és a hadifoglyokból állított, kevésbé megbízható legénység gyakori dezertálása alighanem rossz közhangulatot okozott a katonák körében. Hősünk, Kováts Mihály a légio gyalogságával tartott a hosszú úton. Ezt igazolja, hogy 1779. május 7-én hivatalos számlairatban nyugtázott egy folyami átkelést a Lynche’s Creek-en (Lynch patakon), amely Charlesontól észak-északkeletre körülbelül kétnapi járóföldre északról folyik bele az ott már két ágra szakadt Santee River északi, North Santee-nek nevezett ágába. Az irat szerint:

„Lynch patakja, 1779. május 7. Igazolom, hogy egy százötven emberből, hét szekérből, huszonhat igáslóból és húsz hátszlóból álló

65 Adelaide Lisetta Fries: *Records of the Moravians in North Carolina*. 3. kötet, 1776–1779, 1282–1283. Online elérhető: <https://archive.org/details/recordsofthemo-ra03frie/page/1282/mode/2up> – Letöltés ideje: 2020. augusztus 3.

66 Fries, 1300–1301. Online elérhető: <https://archive.org/details/recordsofthemo-ra03frie/page/1300/mode/2up> – Letöltés ideje: 2020. augusztus 3.

különítmény, amely az amerikai légióhoz tartozik, átkelt Lynch partján Mr. R. Witherspoon kompjával. 1779. május 7-én.

Michael de Kowatz s.k. a légió ezredese

Kompszállítás 150 embernek 9. 7.6 font⁶⁷

Ugyanaz 7 szekérnek 7. - - font

Ugyanaz 20 hátaslónak 2.10.- font

18.17.6 font⁶⁸

E fennmaradt – irat szűkszavúsága ellenére – rendkívül fontos hősünk, Kovács Mihály élettörténetének feltárásában. Egyrészt az irat mindössze négy nappal Kovács charlestoni hősi halála előtt keletkezett, így az utolsó szolgálati irat lehet, mely hősünktől eredt. Másrészt a gyalogság alig 150 fős mérete zavarba ejtő annak tükrében, hogy Pulaski gróf Kongresszushoz írt 1779. március 28-i levelében 336 fős létszámról számolt be lovassági és gyalogsági állománnyal együtt. Minthogy a lovasság létszáma sem lehetett érdemben több 50 főnél, azt láthatjuk, hogy a dezertálásokkal és himlővel sújtott bő 1100 km-es menet a légiót létszámának alig több mint felére apasztotta. Mint a pár nappal később, Charlestonnál történtek feltárásakor

megtudhatjuk, e gyalogsági alakulat csak május 11-én érkezett meg a városba. Ezzel szemben a légió lovassága már május 8-án megérkezett Charlestonba. A dél-carolinai Charlestonnál ezután zajló hadieseményeket, így hősünk, Fabriczy Kovács Mihály ezredes halálának körülményeit több történeti forrásból lehet pontosan rekonstruálni.

4. kép: Charleston város 1779. évi állapotában. A képen jelölve a Nightingale Race Cours közelében elesett Kovács hősi halálának helyszíne.

A XIX. század közepén az esemény-sort feldolgozó Joseph Johnson orvosdoktor kötetének bevezetésében írja, hogy

67 A kontinentális dollár inflációja miatt a gyakorlatban az angol fontot, de olykor a dohányt is használták pénzt helyettesítő közvetítő eszközként.

68 South Carolina department of Archives and History, Columbia, S.C., „Robert Witherspoon: Comptroller General’s Accounts Audited for Revolutionary War Service. No. 8693.” Közli: Bakó Elemér: Kovács Mihály utolsó szolgálati irata. = *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1987. 03. 22. 12. sz. 6.

még gyermekfejjel élte meg Charleston brit ostromát és emlékei megfa-
kulása előtt, de az események után 72 évvel kiadott kötetében a követke-
zőképp vázolta a Charlestonban 1779. május 11-én lezajlott történéseket:

*„[Pulaski] 1779. május 11-én érkezett Charlestonba, miután keleti irányból átlépte a Cooper folyót, ugyanabban az időben, amikor Prevost [a város ostromát irányító angol tábornok] nyugatról átlépte az Ashley folyót. Azonnal összehangolták a britek elleni támadást, amelyet nélküle nem lehetett volna megtenni. Ebben a britek elleni rendkívül izgalmas támadásban [Pulaski] többször személyesen találkozott az ellenséggel és mindig győztesen jött ki az összecsapásból. Parancsnok helyettese, [Kováts] Kowaltz ezredes nem volt annyira szerencsés. Miután bátran összecsapott az ellen-
séggel, súlyosan megsebesült és a visszavonuláskor esett le a lováról az úton. A britek ott temették el, az út nyugati oldalán, ahol elesett, azon a földterületen, amelyet John Margart birtokolt, a Huger utca sarkán. Nagyon érdemdús és tapasztalt magyar tiszt volt, Nagy Fri-gyes szolgálatában a huszárok ezredese volt, akitől érdemkeresztet kapott.”⁶⁹*

A Charlestonban személyesen jelenlévő William Moultrie konti-
nentális dandártábornok, Charleston védőseregének egyik parancsnoka
emlékirataiban⁷⁰ a következőképp vázolta Kováts hősi halálát:

*„Május 11-i napiparancs: ...Három kapitány, hat tiszt, hat őrmester és 150 milicista áll készen, hogy szükség esetén megerősítsék az elő-
retolt állásokat. Ma Pulaski gróf gyalogsága Haddrel's Point felől a városba érkezett, a légió lovassága már 8-án megérkezett. Ma reggel azt tapasztaltuk, hogy az ellenség a vonalaink közelében van. Pulas-
ki gróf felvonultatta légiója százhusz emberét és néhány milicistát, és megtámadta a brit csapatok előőrseit a régi versenypályán túl, de rövidúton elvesztette a harcot a túlerő ellen. E támadásban vesztet-*

69 Joseph Johnson: *Traditions and Reminiscences, Chiefly of the American Revolution in the South*. Charleston, 1851. 244–245. Online elérhető: <https://books.google.hu/books?id=m7UTAAAYAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> – Letöltés ideje: 2020. augusztus 3.

70 William Moultrie: *Memoirs of the American Revolution, so far as it related to the States of North and South Carolina and Georgia*. 1. kötet. New York, 1802. 423–424. Online elérhető: <https://books.google.hu/books?id=5pEVftmcol8C&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> – Letöltés ideje: 2020. augusztus 3.

te el ezredesét Kowatsch-ot, gyalogsága legnagyobb része elesett, megsebesült vagy fogságba esett...”

Edward McCrady történész: *The history of South Carolina in the revolution* című kötetében⁷¹ így írta le Kováts ezredes halálának körülményeit:

„A második ezred maradéka, Pulaski tábornok gyalogságával elfoglalta a félhold alakú állást [övbástyát] a védelem centrumában. Május 10-én este a brit hadsereg elérte az Ashley-folyó átkelőjét és ellenállás nélkül keltek át a folyón, így megjelentek Charlestown falai előtt május 11-e reggelén. A megjelenésük után Pulaski légiója és néhány milicista összecsapott a britek elővédjével, amely létszámban felülmulta a védőket, akik így sok katonát elveszítettek. (...) Az elesettek között volt Kowatch ezredes, aki vele tartott [Pulaskival a kitörés során]. Az összecsapás az 1754-ben alapított Nightingale versenypályától kissé keletre zajlott.”

Az események jobb megértéséhez rendelkezésemre állt egy, az ellenség szemszögéből beszámoló elsődleges forrás, a Charlestont ostromló brit-hesseni seregből származó F. Skelly brit őrnagy naplója.⁷² Skelly őrnagy katonás tömörségben vezetett naplója szerint:

„1779 május

10-én: Tovább meneteltünk Charleston felé, elhagytuk az utat, ami a Rantoll patak felé vitt és ezen túl megálltunk Parsonnál. Moncrief kapitány a lovassággal az Ashley rév felé ment és több hajót elfogott. Ezeket azután a könnyűgyalogság őrizte.

11-én: Rutledge-ből elvonultunk az Ashley rév felé. Prevost tábornok a dragonyosokkal, a gránátosokkal, a könnyűgyalogsággal, mely a 71. gyalogezred II. zászlóaljából és egy hesseni zászlóaljából állt, átkelt a kompon Charles Town felé és félúton megállt. A megmaradtak Maitland ezredes vezénylete alatt állást foglaltak az Ash-

⁷¹ Edward McCrady: *The history of South Carolina in the revolution*. 3. kötet. New York, 1901. 857–858. Online elérhető: <https://archive.org/details/historysouthcar-10mccrargoog/page/n404/mode/2up> – Letöltés ideje: 2020. augusztus 3.

⁷² A napló közlésének helye: Original documents demonstration against Charleston, South Carolina, in 1779, Journal of brigade major F. Skelly. In: *The Magazine of American History*. 26. kötet. Szerk. Martha J. Lamb, 1891. július – december. 152–153. Online elérhető: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiug.30112044866439&view=1up&seq=172> – Letöltés ideje: 2020. augusztus 4.)

ley-révnél. Feltevés az, hogy Lincoln tábornok a lázadó sereggel úton van erre felé.

12-én: Tawse kapitány vezénylete alatt a dragonyosok és Gardner őrnagy parancsnoksága alatt álló könnyűgyalogság a város felé előrenyomult. Moncrief kapitány a lovassággal kémszemlére ment. Polaskey [Pulaski] (a nagy szabadcsapatvezér) előrenyomult légiójával, mely kb. száz gyalogosból és nyolcvan lovasból állott. A gyalogság egy ezredes vezénylete alatt [Kováts] egy mellvéd jellegű erődítménynél állomásozott, melynek egy nagy bejárata volt. Polaskey a lovasaival (a legjobb lovasság mellyel a lázadók valaha is rendelkeztek) a mi dragonyosaink felé nyomult. Tawse kapitány tüzelt rájuk, teljesen megverte és a mellvéden át üldözte őket, megtámadta gyalogságukat és egy erdőbe üldözte őket. Az alezredest [fentebb még ezredes, Kováts Mihály] aki a gyalogságot vezényelte, megölték tizenöt vagy tizenhat emberével együtt. A lovasság kapitányát és alkapitányát elfogták, közlegényeik közül számosat elfogtak és megöltek. Összesen harminc-negyven embert veszítettek. A mi veszteségünk három megölt és három megsebesült dragonyos volt. Moncrief kapitány nagyon kitüntette magát ez alkalommal...”

Bár Skelly őrnagy a Charleston előteréből véghez vitt bátor és önfeláldozó kirohanást tévesen május 12-éhez rögzítette naplójában, a hadmozdulat és a brit ellencsapás részletes leírása felülmúl minden más beszámolót. Ebből derül ki, hogy míg Pulaski gróf személyesen csatába vezetve a huszár módon kiképzett lovasságot, nagy kockázatot vállalva a dragonyosok ellen vetette azt be, miközben hősünk a gyalogság irányítására kényszerült, amely számára szokatlan szerep lehetett. Fabriczy Kováts Mihály életének talán egyik legnagyobb elismerése is épp innen, épp az ellenségtől származik. Az elfogultsággal aligha vádolható Skelly írta naplójában „the best Cavalry the rebels ever had”, azaz a Kováts elképzelései által, Kováts fáradtságos munkája révén kiképzett (melyért számos személyi konfliktust bevállalt), majd a lovassággal több mint 1000 km-es, több hetes erőltetett menet után csatába rendelt amerikai könnyűlovasság az egyébként a kontinentális hadsereget lenéző britek elismerését is kivívta. Vajon volt-e szemhunyasnyi ideje hősünknek hősi halála pillanatában számot vetni életével? Nem tudhatjuk, ahogy azt sem, valóban halálos lövés, esetleg közelharcban bevitt döfés érte-e, rögtön elesett vagy a harcmezőn utóbb szenvedett ki. Brit katonák temették el, alighanem más „lázadókkal” együtt tömegsírba, ott, ahol elesett. Idegen

PINTÉR ZOLTÁN ÁRPÁD

katonaként, európai önkéntesként hősi halála nem vert nagyobb visszhangot a kontinentális hadsereg és a Kongresszus jelentéseiben.

Fabriczy Kováts Mihály történelmi portréjának rekonstrukciója napjainkra szinte teljesen végbement. Az ezredes életútjának kutatását 1925 óta számos kiváló történész, kutató lendítette előrebb, közülük is kiemelésre méltó Póka-Pivny Aladár szabadalmi mérnök és Dr. Zachar József alezredes, aki 1982-ben kiváló monográfiát is jelentetett meg Kovátsról. 2021. szeptember 11-én Kováts szülővárosában, Karcagon jelent meg a huszárezredes életét újrafeldolgozó, kétnyelvű kötet Fabriczy Kováts Mihály címen, mely a szerző szándékai szerint egyrészt tisztelgés egy kiváló katonatiszt és kora előtt, másrészt azon hazánkfiái előtt, akik az elmúlt száz évben a katonai és magánéleti pálya feltárását tették lehetővé.

Szerencsés Anna Réka

A Magyar Királyság és a Habsburg-birodalom közjogi kapcsolódási pontjai a Pragmatica Sanctiotól a Kiegyezésig

„egy gondos pillantás Európa s a monarchia viszonyaira, (...) s lehetetlen, hogy minden embert (...) meg ne győzzön, miként a felséges ausztriai ház jövődjéje Magyarország alkotmányszerű kifejlődésével a legszorosabb kapcsolatban áll.”¹

BEVEZETÉS

A mai értelemben vett közjog fogalmát először Nyugat-Európában alkották meg a francia forradalmat követő első évtizedekben, a XIX. század első felében a polgárságnak kedvező alkotmányos állam alapintézményeit rögzítő alkotmányjoggal párhuzamosan. Innen ered, hogy a közjog megjelölést gyakran használják szűkebb értelemben - mely esetben általában az alkotmányjoggal azonosítják - míg tágabb értelemben magában foglalja a magánjoggal szembeállítható összes olyan jogágazatot, melynek szabályai az egyén és az államhatalom közötti viszonyokat rendezik.² Jelen tanulmány célja a címben szereplő közjogi kapcsolódási pontok - leginkább alkotmánytörténeti szempontok mentén történő - elemzése. E kifejezés alatt elsősorban azokat a történelmünket meghatározó eseményeket, jogszabályokat, intézményeket, összekapcsolódási pontokat értjük, amelyek segítenek értelmezni a magyar nemzet és a Habsburg uralkodócsalád közötti közjogi kapcsolat átalakulását, fejlődését.

A tanulmány bemutatja a birodalmi és a magyar nemzeti politika között közel négy évszázadon át érvényesülő érdekkonfliktust és rámutat arra az alapvető különbségre, hogy a dinasztia számára a birodalom egysége, magyar részről az önállóság épségben tartása, valamint a magyar alkotmányosság alapján történő kormányzás számított elsődlegesnek. Az elemzés középpontjában a Pragmatica Sanctio áll, ennek jogi természete, értelmezési különbségei, közjogi alapként való elfogadhatósága. Az összefoglalás elemzi az 1848-as népképviselői rendszer megteremtése és az

1 Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. In: *Kossuth Lajos Összes Művei XI.* Bp., 1951, 316–317.

2 Kovács István: *Deák „Adalék”-a és a magyar közjog. Utószó és jegyzetek Deák Ferenc „Adalék a magyar közjoghoz” című könyvéhez.* Bp., 1987. (A továbbiakban: Kovács, 1987).

1849-es trónfosztás következményeit, a neoabszolutizmus éveinek birodalomszervező kísérleteit, valamint a jogeljátszás elméletét és cáfolatát. A tanulmány a kiegyezést előkészítő 1860-as évek politikai törekvéseit is bemutatja, melynek legfőbb célja volt bebizonyítani, hogy a magyar alkotmány és Magyarország törvényes önállósága nem ellenkezik a birodalom fennállásával és fejlődésével, s amely végül az Osztrák-Magyar Monarchia közjogi komplexumának létrejöttét eredményezte.

A KAPCSOLAT GYÖKEREI

A Habsburg-birodalom és a Magyar Királyság közötti közjogi viszony nem a közös ügyek rendszerével, és a dualisztikus államberendezkedéssel jött létre 1867-ben és nem is az örökösödést érvényre juttató Pragmatica Sanctio teremtette meg 1723-ban. Magyarország azóta állt közjogi kapcsolatban Ausztriával - illetve az osztrák örökös tartományokkal -, amióta a két ország ugyanazon uralkodó dinasztia uralma alá tartozott. A közjogi viszony tulajdonképpen a több országot és tartományt birtokló Habsburg (-Lotharingiai) dinasztia és Magyarország közötti kapcsolatból fejlődött ki.³ A magyar állam és a dinasztia már a tizenötödik században összekötetésbe került egymással, ez azonban csak ideiglenes természetű volt.⁴

Deák Ferenc a Habsburg birodalom és a Magyar Királyság között létrejött első közjogi kapcsolatnak („*a birodalom tényleges alakulásának*”) I. Ferdinánd, Magyarország szabadon választott királyának 1526-os koronázását tekinti.⁵ Egy kölcsönös érdekeken alapuló szövetség kezdete volt ez, nem elsőszülöttségi jogon, rokonságon, vagy házasságon alapuló kötelék, hanem a magyar nemzet, önálló, szabad akaratából megvalósuló döntés következménye. Ez a döntés eredményezte az 1547. évi V. törvénycikk elfogadását is, melynek 5.§- a kimondja, hogy az ország karai és rendjei Ófelségének és fiú utódainak uralma alá vetik magukat.

3 Szabó Szilárd: *Bosznia-Hercegovina közjogi viszonya Ausztriához és Magyarországhoz 1878-1918 között*. Debrecen, 2011. 33–34. (A továbbiakban: Szabó, 2011.)

4 Az állandó kapcsolat magvát a II. Ulászló magyar király és Miksa német császár között kötött szerződésben kereshetjük, melynek értelmében később Miksa császár unokája, Ferdinánd ausztriai főherceg, Ulászló lányát, Annát, - Lajos magyar király pedig Ferdinánd húgát, Máriát vette nőül - olyan kikötés mellett, hogy ha valamelyik család fiú utód hátrahagyása nélkül halna ki, annak országát a másik család örökölje. Lásd: Bozóky Árpád: *Az osztrák-magyar unió. A két állam közjogi kapcsolatának múltja, mai állása és jogi természete*. Bp., 1891. 8.

5 Deák Ferencz: Adalék a magyar közjoghoz, Észrevételek Lustkandl Venczel munkájára: „Das Ungarisch – Österreichische Staatsrecht” – A magyar közjog történelmének szempontjából. = *Budapesti Szemle*, 1865. 1. sz. (A továbbiakban: Deák, 1865.)

A birodalom egységének fenntartása érdekében a törvényt Ferdinánd az elsőszülöttségi öröklés jogának elismeréseként értelmezte, s fia magyarországi jogigényét a dinasztikus szerződésekből, elsősorban az 1515-ös házassági szerződésből, valamint a fenti törvénycikkből eredeztette. A magyar rendek azonban nem mondtak le szabad királyválasztási jogukról, mivel ezt tekintették az uralkodói legitimitás alapjának.⁶

A SZENT KORONA-TAN ÉS A TÖRTÉNETI ALKOTMÁNY

Werbőczy István Tripartituma⁷ alapján a rendek abból indultak ki, hogy a nemesség és a király között szerződés jött létre, amely összeköti a Szent Korona tagjait, így a nemesek joga, hogy uralkodójukat megválaszthassák. Ezt a szemléletet erősítette meg a Quadripartitum⁸ is, amelyben rögzítették a magyar rendek szabad és önkéntes királyválasztáshoz való jogát elsőszülöttség esetén is. A Hármaskönyv jelentősége alkotmánytörténeti szempontból is kiemelkedő, hiszen nemcsak magánjogi szabályokat, hanem fontos alkotmányerejű eszméket, rendelkezéseket is tartalmazott, mint például a nemesség sarkalatos jogairól szóló tanok vagy a Szent Korona-tan,⁹ melyeket a magyar nemesi rendek később a magyar alkotmányos függetlenség jelképévé emeltek.

6 Degré Alajos: *Magyar alkotmány-és jogtörténet*. Pécs, 2009. 214.

7 A Hármaskönyv (1514) jól tükrözi a korszakváltást a törvény és szokásjog évszázados harcában. A szokásjog többé már nem egyeduralkodó jogforrás, a törvény azonos rangot kezd kivívni magának. Werbőczy a kettő közötti viszonyt is bemutatja, e szerint a szokásjog a törvényt magyarázza, pótolja és le is ronthatja. A Hármaskönyv legnagyobb részét az 1848-as törvények hatályon kívül helyezték. Erről lásd: Csekey István: *Werbőczy és a magyar alkotmányjog: a Tripartitum bibliográfiájával*. Kolozsvár, 1941.

8 Az 1553-ban elkészült Négyeskönyv célja az érvényben lévő teljes jog összeírása volt. Lásd: Illés József: *A Quadripartitum közjogi interpolációi*. In. *Értekezések a filozófiai és társadalomtudományok köréből* 4/2. Bp., 1931. Degré Alajos: *Négyeskönyv perjogi anyaga*. = *Polgári jog: a hazai és külföldi magánjog és hitel jog szemléje*, 1935. 3. sz. 282–284.

9 A Szent Korona-tan jelentős bibliográfiájából lásd többek között: Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Bp., 2000. 98–103. és 211–212. (különösen „A szentkorona-eszme” c. rész), Eckhart Ferenc: *A Szentkorona-eszme története*. Bp., 1941., Egyed István: *A Szentkorona-eszme története*. = *Katolikus Szemle*, 1941. 5. sz. 166–170., Szekfű Gyula: *A szentkorona-eszme*. In. *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről*. Szerk. Szekfű Gyula, Bp., 1942. 304–312., Timon Ákos: *A Szent Korona elmélete és a koronázás*. Bp., 1920. Tomcsányi Mór: *Magyarország közjoga*. Bp., 1932. 245–253 (Különösen Az állami főhatalom („A szent korona tana”) című rész.), Kukorelli István – Máthé Gábor: *Közjogi értékeink a preambulumban*. In. *Preambulum az alkotmányokban*. Szerk. Lamm Vanda – Majtényi Balázs – Papp András László, Bp., 2011. 9–22., Máthé Gábor: *A Szent Korona- A Szent Korona-eszme*.

A koraközépkori hagyományokig visszanyúló tan a Szent Koronának közjogi funkciót tulajdonított, nem csupán szimbólumként tekintettek rá, hanem önállóan, akár a király személyétől függetlenül is a szuverenitás teljes kifejeződéseként értelmezték. A föld végső tulajdonosa, a szuverenitás hordozója a Szent Korona volt, aminek tagjai – a Szent Korona teste – az uralkodó, a főnemesség, Werbőczynél pedig már a köznemesség is. Werbőczy egyesítette a koronaeszmét és az organikus államfelfogást is, ezáltal a király és a nemesség egyeteme együtt alkotja a Szent Koronát, amely a Regnumot jelképezi. A király és a rendek együttesen gyakorolják a hatalmat, köztük egyfajta kölcsönös függőségi és ellenőrzési viszony alakult ki azáltal, hogy a király tehetett valakit nemessé, de a nemesek egyeteme – választás útján – tehetett valakit királlyá. A Szent Korona a magyar királyi hatalom jelképévé s különös közjogi jelentőséggel rendelkező értékünkévé, állami felségjelvénné vált, amely évszázadokon át a magyar állam jogfolytonosságát képviselte, s egyben a szuverenitás történeti megjelenítője volt. A magyar alkotmány történeti alkotmány¹⁰ amely a kartális alkotmányok mellett az alkotmányok másik alaptípusát jeleníti meg. A történeti alkotmány jellemzője, hogy elemei különböző korokban (brit példán keresztül ld. 1215: Magna Charta Libertatum, 1679: Habeas Corpus Act, 1689: Bill of Rights, 1911: Parliament Act, 1998: Human Rights Act), eltérő módon és formában (törvény, szokás-jog, egyezmények, oklevelek) jöttek létre.¹¹ A történeti alkotmány nagy erénye, hogy a tradíciókra építve, a joghoz és a történelemhez szorosan kapcsolódva szervesen alakult ki és fejlődött, ezzel magán hordozva egyfajta nemzeti szellemiséget.¹² Deák közjogi művéből idézve:

„Alkotmányunk történelmi alkotmány, nem egyszerre készült, hanem a nemzet életéből fejlett ki, s a nemzet szükségéhez és a kor igényeihez képest mind a nemzet jogait, mind a királyi jogokat illetőleg, lényegében és formában, időnként változásokon ment keresztül.”¹³

Parafrázis. In. Eckhart Ferenc emlékkönyv. Szerk. Mezey Barna, Bp., 2004. 281–295., Tóth Zoltán József: *A Szent Korona-eszme időszerűsége*. Bp., 2004.

10 A történeti alkotmány tartalmára vonatkozó nézeteket szerzőkre lebontva lásd: Zátányi Zsolt: *A történeti alkotmány. Magyarország ősi alkotmánya*. Bp., 2010. 49–97.

11 Petrétei József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézménye*. Bp.–Pécs, 2009. 94.

12 Mezey Barna – Sente Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*. Bp., 2003. 32.

13 Deák, 1865, 88.

Magyarországon a 18. század végétől induló egyik európai alkotmányozási hullám¹⁴ hatására sem fogadtak el a történeti alkotmányt felváltó, vagy akár csak azt kodifikáló írott alkotmányt. Így a magyar közjogi hagyomány szerint az országgyűlés és a király törvényalkotó hatalmát nem korlátozta semmilyen magasabb szintű jogi norma.¹⁵

A NÁDOR

A magyar nemzet a 13. századtól kezdve fokról-fokra építette ki az alkotmányosság biztosítékait. Az 1222. évi Aranybulla a törvénysértő királlyal szemben már fegyveres felkelést is megenged. A királyi tanács törvényes megszervezése (1298), s a koronázási eskü és hitlevél intézménye mutatja a monarchikus és alkotmányos elv egybekapcsolását. Már a 14. században szabályozást nyert a király tanácsosainak felelőssége is (1386), a nemzet által választott nádor, a király helytartója pedig az ország első bírása lesz (1485).¹⁶ A nádori tisztség gyakorlatilag a 14. századtól az árpádkori hagyományok alapján a magyar király általános helyettesét jelentette, s az egyik legjelentősebb közjogi intézménnyé vált. Az 1485-ös „nádori cikkek” értelmében a nádor a király kiskorúsága esetén, vagy ha a királyt más ok akadályozta az uralkodásban, az ország gyámkormányzójává (régensévé) lépett elő, a király tartós távollétében pedig a király helyettese, helytartója lehetett. A nádor tehát mindkét szerepkörében csaknem királyi jogkörökkel rendelkezett.¹⁷ A nádori méltóságot az 1526. évi II. tc. sem szüntethette meg, illetve a király sem bocsáthatta el tisztségéből, ellentétben más közjogi méltóságok esetével. Azonban a 16. században a tisztséget ritkán töltötték be, ha mégis, akkor is elsősorban egyházi személyeket neveztek ki nádorrá. Az első nádorválasztó országgyűlésre 1608-ban került sor, az immár fél évszázada üres nádori szék betöltésének módjáról pedig az 1608. évi III. tc. rendelkezett, megakadályozván, hogy a bécsi udvar a jövőben a nádori méltóság betöltését szüneteltesse. A nádorválasztást az 1622. és az 1638. évi hitlevelekben a Habsburg uralkodókkal ismételten megerősítették.¹⁸

14 Az alkotmányozási folyamatokról lásd: Hawgood, John: *Modern constitutions since 1787*. London, 1939.

15 Szente Zoltán: Az országgyűlés funkciói a magyar közjogi hagyományban. = *Jogtörténeti szemle*, 2005. 2. sz. 9–22.

16 Egyed István: *A mi alkotmányunk*. Bp., 2016. 75–77.

17 Horváth Attila: *Magyar állam-és jogtörténet*. Bp., 2014. 73. (A továbbiakban: Horváth, 2014.)

18 Soós István: A nádori méltóság. = *História*, 2003. 8–9. sz. 66. (A továbbiakban: Soós, 2003).

Ennek ellenére jelentősebb befolyásra az udvarban és a magyar politikai életben a mindenkori nádor a király helyetteseként ismét csak azt követően tehetett szert, miután az 1723-ban létrehozott Magyar Királyi Helytartótanács elnökévé vált, s ezzel egyértelműen a királyi érdekek, nem pedig a rendek érdekeinek képviselője lett. A méltóságot 1765-90 között ismét nem töltötték be, ettől kezdve azonban 1848-ig mindig volt nádora az országnak, sőt azok az uralkodóház tagjai közül kerültek ki.¹⁹ 1849 után többé már nem töltötték be ezt a titulust, Ferenc József az 1867. évi VII. tc-vel felfüggesztette a nádor jogkörét, a nádorválasztást pedig bizonytalan időre elhalasztotta, mindaddig, amíg hatáskörét a felelős kormányéval össze nem egyeztetik. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a nádori méltóságot nem töltötték be, sőt az intézmény a dualista parlamentarizmus idején meg is szűnt.²⁰ (Bár a későbbi koronázások idejére egy napra még választottak nádor-helyettest pl. Andrássy Gyulát 1867-ben, Tisza Istvánt 1916-ban.)

A HABSBURG ÖRÖKÖSÖDÉSI TÖRVÉNYEK

Jogilag az ország 1526 óta perszónálunióban állt a Habsburg monarchia országaival és tartományaival, a gyakorlatban azonban a politika ennél kezdettől fogva szorosabb kötődést valósított meg. Az államjogi kapcsolatot kezdetben nem szabályozta semmilyen külön intézkedés: a birodalom egyike volt a középkorban alkotott többfelé megtalálható perszónáluniós konglomerátumoknak.²¹ A Habsburgok részéről azonban logikus és érthető volt azon szándék, hogy a dinasztia által megszerzett és birtokolt területeket ne engedjék szétesni, vagyis lehetőleg egy s ugyanazon fizikai személy töltsen be az összes, a dinasztia uralma alatt álló ország trónját.²² Ez a törekvés a folyamatos harcokban kifáradt, s a török megszállás alól éppen felszabadult Magyarország érdekeivel is találkozott.²³ A három részre szakadt Magyarország másfél évszázados küzdelme bizonyította, hogy önmagában nem képes visszaszerezni függetlenségét, a rendek

19 Főherceg nádorok: Sándor Lipót, József Antal, István Ferenc Viktor.

20 Soós, 2003, 67.

21 ifj. Barta János: *A tizennyolcadik század története*. Bp., 2000. 104.

22 II. Ferdinánd 1621. május 10-i végrendeletében többek között azt is elrendelte, hogy országai örök időkre együttesen a legidősebb örökösre szálljanak, azokat sem végrendelet, sem házasság, sem szerződés révén szét ne darabolják. Ezt a rendelkezését az 1635. augusztus 8-i pótvégrendelete is megerősítette. Lásd: Réz Mihály: *A királyi ház törvényei, Közjogi tanulmányok*. Bp., 1914, 94–100.

23 Szabó, 2011, 34.

ugyan rendre szembekerültek a központi hatalommal, ám nem mondhat-
tak le arról a biztonságról, melyet ez a hatalom garantált.²⁴

Ennek következményeként Buda visszafoglalását követően, a ma-
gyar országgyűlés 1687- ben törvénybe iktatta (1687. évi II., III. tc.) a
Habsburg-ház német és spanyol fiágának elsőszülöttségi örökösödési
jogát, továbbá a magyar rendek lemondtak szabad királyválasztásuk
jogáról s ezzel egyidejűleg a *ius resistendi* is eliminálták. Az örökös
királyság elfogadása Magyarországot jogilag az örökös tartományok so-
rába taszíthatta volna. Azt, hogy mégsem kényszerült erre, jórészt a rendi
kiváltságok érvényben maradásának köszönhette, amit a szatmári béke
elismerésével III. Károlynak is szavatolnia kellett.

A gyakorlatban állandó politikai diskurzus tárgya volt, hogy éppen
milyen szinten, fokon működik a király és a rendek ideiglenes hatalmi
egyensúlya. Ennek során 1687-től, a török kiűzésének ellenértékeként a
Habsburgoknak sikerült elérniük a dinasztia uralmának örökletessé té-
telét, ám két évszázad katonai-politikai erőfeszítéseinek meg-megújuló
rohamai sem voltak elegendőek ahhoz, hogy a magyarországi rendi alkot-
mányt felszámolják, és úgy rendelkezhessenek az ország erőforrásaival,
ahogyan azt a nyugati abszolút monarchiák szuverénjei megtehették.²⁵

Az ország alkotmányos rendjéből következett, hogy a trón betöltése
csakis a koronázással, azaz a nemzet hozzájárulásával valósulhat meg.²⁶
III. Károly koronázási hitlevele (1715. évi II. tc.) külön ki is emeli, hogy
az örökösödési törvény rendelkezései nem csorbították a karok és rendek
szabad királyválasztási jogát arra az esetre, ha a Habsburg-ház fiága
kihalna.²⁷ Ez a törvénybe iktatott ígéret is tanúsítja, hogy Magyaror-
szág nem a Habsburg-birodalommal, hanem kifejezetten és kizárólag a
Habsburg-házzal, még pontosabban saját Habsburg-házbeli királyával és
annak családjával, mint dinasztiával áll közjogi viszonyban – az ország
képviselésében járó rendek és a király együttesen törvénybe iktatott meg-
állapodása alapján.²⁸

24 Heckenast Gusztáv: Habsburg- védernyő alatt. Magyarország és a Habsburg-biro-
dalom a 18. században. = Rubicon, 1998. 4–5. sz. 20.

25 Csorba László – Velkey Ferenc: *Reform és forradalom. 1790-1849.* Debrecen,
1998. 9–10.

26 A trón betöltését az 1712/1715-ös országgyűlés még úgy szabályozta, hogy a király
nem a halál után üresen álló trónt foglalja el (mint *rex electus*), hanem *ipso iure*, örökös
királyként azonnal, azaz a trón jogilag nem üresedik meg, de királyi jogköreit csak a
koronázással kapja meg. Horváth, 2014, 72.

27 Horváth, 2014, 71.

28 Kovács, 1987. o. n.

A dinasztia spanyol ágának kihalása és az ezt követő spanyol örökösödési háború (1701- 1714) arra ösztönözte az osztrák ág fejét, I. Lipót császárt, hogy 1703. szeptember 12-én fiaival, a későbbi I. József (1705-1711) és III. Károly császárokkal kölcsönös örökösödési szerződést (*pactum mutuae successionis*) kössön. A horvát rendi gyűlés a még eleven török veszély árnyékában, félve a birodalom szétesésétől, 1712-ben a magyar országgyűlés tudta és beleegyezése nélkül elsőnek ismerte el a leányági örökösödést.²⁹ Károly ezt kedvező jelnek vette, s 1713. április 19-én a bécsi Burgba összehívott miniszterei és titkos tanácsosai előtt ismertette az 1703-as szerződést, amelyet a leányági örökösödéssel bővítettek ki.³⁰ A szerződés rendelkezéseit az örökös országok és tartományok rendi gyűlésein is kihirdették s elfogadtatták, ez azonban csupán a fejedelem akaratának ünnepélyes tudomásul vételét és elismerését jelentette, ami a családfői rendelkezés érvényesülésének és tartósságának némileg a politikai biztosítékát képezte.³¹

Az 1723-ban elfogadott Pragmatica Sanctioval³² a Habsburgok a birodalom oszthatatlanságának érdekében keresztül vitték a nőági örökösödést a Magyar Királyság területén is, amelybe a kölcsönös védelmi érdekek miatt³³ a magyar politika is beleegyezett, ugyanakkor kikötés-

29 Hanák Péter: Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása (A Pragmatica Sanctio újraértelmezése). In: *Tanulmányok Deák Ferencről*. Szerk. Degré Alajos és mások, Zalaegerszeg, 1976, 309. (A továbbiakban: Hanák, 1976). Horvátország elfogadta külön az osztrák Pragmatica Sanctiot, majd mint „Partes adnexae”, Magyarországgal együtt is elfogadta 1723-ban, tehát az elválaszthatatlanság és feloszthatatlanság a Magyar Királyság részeként eszerint. Bp., 1894, 17–23.

30 Alsó és Felső-Ausztriában, Csehországban, Morvaországban, Sziléziában, Tirolban, Karintiában, Krajnában és Stájerországban 1720-ban, Voralbergben 1722-ben, a német-alföldi tartományokban 1723-ban és 1724-ben, Fiumében 1725-ben. Az elfogadási folyamatokról lásd: Zöllner, Erich: *Ausztria története*. Bp., 1998. 233.

31 A külső államok is garantálták az osztrák pragmatika szankció érvényesülését: Spanyolország 1725-ben, Poroszország 1728-ban, Anglia 1731-ben, a német birodalom, Oroszország, Dánia 1732-ben, Franciaország 1738-ban. Bajorország volt az egyetlen állam, amely nem ismerte el a rendelkezést. Erről lásd: Molnár Kálmán: *Magyar közjog*. Bp., 1929. 278–279. (A továbbiakban: Molnár, 1929.)

32 Az 1723. évi I. és II. törvény még nem használja a „pragmatica sanctio” kifejezést. A kifejezés használatát a szokásjog honosította meg. Lásd: Horváth János: Az 1722/23: I. II. III. törvénycikkek által elfogadott pragmatica sanctio lényege és annak helyzete a magyar közjogban. = *A Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 1898. XVI/4. sz. 38.

33 „Avégett, hogy minden esetre, a külső erőszak ellenében is, szomszéd örökös országaikkal a kapcsolat megszilárduljon és a belső nyugalom fennmaradjon.” Erről lásd: Barabási Kun József: A magyar Pragmatica Sanctio célja. = *Magyar Jogi Szemle*, 1921. 6. sz. 353.

re került, hogy a király Magyarország törvényeit, jogait, szabadságait, mentességeit és szokásait megtartja. Rögzíti a törvény továbbá azt is, hogy Magyarország nincs alávetve semmilyen más tartománynak, hanem szabad és független, saját alkotmánnyal rendelkező ország.³⁴

A két örökösödési törvény (1687, 1723) fogja jelenteni tehát a magyar-osztrák viszony közjogi alapját egészen 1848 tavaszáig. Igaz, közben II. József koronázás nélküli uralkodását követően az 1790-91-es országgyűlés³⁵ megfogalmaz bizonyos garanciális törvényeket a magyar közjogi különállás és külön kormányzás biztosítására,³⁶ de ezek lényegében az említett XVII. század végi és XVIII. század eleji törvényeken nyugszanak. Ennek megállapítása azért is fontos, mert a későbbiek szempontjából is ez jelentheti a két terület közjogi viszonyának újra rendezéséhez a jogi alapot.³⁷

A PRAGMATICA SANCTIO

Sokáig nem létezett egységes álláspont afelől, hogy az 1723-as törvénycikkek közül pontosan melyekre használhatjuk a Pragmatica Sanctio megnevezést. Egyesek szerint csak az 1-2., gyakrabban az 1-3. törvénycikk számít idetartozónak. Deák esetenként azt is megengedhetőnek tartotta, hogy az első hét törvénycikket értsék rajta.³⁸ A kérdés eldöntésénél perdöntő, hogy a dualizmust jogilag szentesítő 1867. évi XII. tc. 1.§ az 1723. évi első három cikket tekinti „hivatalosan” Pragmatica Sanctiónak.³⁹

34 A törvény országgyűlés elé kerülésének körülményeiről, elhalasztásának okairól, a megszavazás indítékairól lásd: Poór János: A Pragmatica Sanctio és Magyarország. In: *Politikai portrék, jogalkotások, intézmények a 17-19. századból*. Bp., 1995. 41–49.

35 Az országgyűlésről bővebben lásd: Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. II. Bp., 1907.

36 1790/91. évi X. törvénycikk: Magyarország és a hozzákapcsolt részek függetlenségéről: „Magyarország s a vele elválaszthatatlanul és feloszthatatlanul birtoklandó örökös tartományok fejedelme közös, mindazonáltal Magyarország szabad, független, semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel és alkotmánnyal bíró ország.”

37 Rácz Lajos: Adalékok Ausztria és Magyarország közjogi viszonyáról – a kezdetektől a kiegyezésig. In: *A Magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetészek 1848-ról*. Bp., é.n. 20.

38 Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei*. 2. kiadás. Bp., 1903. 93.

39 Ezt az értelmezést támasztja alá többek közt: Csekey István: A magyar pragmatica sanctio írott eredetijéről. = *Századok*, 1917. 2–3. sz. 19–23., valamint dualista történetészek közül Beksics Gusztáv: *A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink*. Bp., 1892. 27–29.

A Pragmatica Sanctio „természetéről” sem volt egységes a jogirodalom.⁴⁰ Jogforrási jellegének meghatározását tekintve a magyar felfogás szerint három különböző álláspont alakult ki.⁴¹ Egyszerű törvényről van –e szó, avagy szerződésről, s utóbbi esetben ki a másik szerződő fél, az uralkodóház egyedül, avagy az örökös tartományok is?⁴²

A szerződéses felfogást a későbbi közjogi irodalom inkább elutasította.⁴³ Az újabb irányzatok szerint az uralkodó és a nemzet nem lehetett szerződő fél, azok ugyanis egymástól nem teljesen különálló jogalanyok, az államhatalmat együttesen alkották, s így ha a Pragmatica Sanctio egy rendes törvény (mivel a király és a nemzet közötti egyezkedés eredménye a törvény),⁴⁴ akkor érvényességére nincs hatással akár az Osztrák-Magyar Monarchia későbbi felbomlása sem, hiszen az addig született magyar törvények érvényessége nem képezheti vita tárgyát. Ha viszont a Pragmatica Sanctio az örökös tartományok és Magyarország között létrejött szerződés, ezen államjogi kapcsolatok megszűnésével a szerződés is hatályát veszti.⁴⁵ F. Kiss Erzsébet értelmezésében a Pragmatica Sanctio országos törvény, mely tartalmát tekintve ugyan szerződés, de a törvény természetével bír.⁴⁶ Ebből kifolyólag egyoldalúan nem változtatható meg anélkül, hogy a magyar alkotmányt ne sértené.

Hanák Péter meglátásában a Pragmatica Sanctio három cikkelye nem a Monarchia államrendjét szabályozó „alaptörvény” volt, hanem törvény formájában rögzített rendi egyezség, amely elsősorban a dinasztikus, il-

40 A különböző értelmezésekről lásd: Molnár Kálmán: *Magyar közjog*. Bp., 1929. 374–384., Réz

Mihály: *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya*. Bp., 1910., Polner Ödön: *Magyarország és Ausztria kapcsolatának jogi alapja*. Bp., 1912., Vigyázó Ferenc gróf: *Az osztrák-magyar viszony nemzetközi természete*. Bp., 1907.

41 Tomcsányi Móric: *Magyarország közjoga*. Bp., 1932. 315–316. (A továbbiakban: Tomcsányi, 1932.)

42 A kapcsolat szerződéses nemzetközi jogi természetéről lásd: Nagy Ernő: *Magyarország közjoga*. Bp., 1891. 352–367. Ferdinandy Géza: *Magyarország közjogi viszonya Ausztriához*. Bp., 1892. 233. Polner Ödön: *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya történeti kifejlődésében és jelen alakjában*. Bp., 1891. 148, 218.

43 Tomcsányi, 1932, 316., Egyed István: A trónfosztásról szóló törvény. = *Jogállam*, 1926. 3. sz. 135., Csekey István: *A magyar trónöröklési jog*. Bp., 1917, 424–456.

44 Tomcsányi, 1932, 315–316.

45 Szabó István: A osztrák-magyar Monarchia megszűnésének közjogi hatásai. In: *A kettős Monarchia*. Szerk. Máthé Gábor – Menyhárd Attila – Mezey Barna. Bp., 2018. 303–310.

46 F. Kiss Erzsébet: A kormányzat szervezeti változásai 1848-ban. = *Jogtudományi Közlöny*, 1988. 7–8 sz. 228.

letve a rendi jogok megerősítését és kiterjesztését tartalmazta. Minthogy azonban a dinasztia több ország és tartomány rendjeivel kötött hasonló egyezséget, ezek között az elválaszthatatlanul és együttesen birtokolt országok és tartományok között is közös viszonyok létesültek, amelyeket az 1723. évi törvények mellékesen és homályosan, többféleképpen értelmezhetően említenek, de nem szabályoznak.⁴⁷

A Pragmatica Sanctio közjogi alapként való elfogadása szinte vitán felül állt⁴⁸, a Pragmatica Sanctio jogi természetének megítélésében azonban nem értettek egyet a korszak közjogászai. Még kevésbé értettek egyet a magyar és az osztrák közjogászok, ami természetes következménye annak, hogy azok a rendelkezések, melyek egyrészt a magyar alkotmány, másrészt az osztrák alkotmány szerint az említett viszony jogalapját képezik, egymástól merően eltérőek.

Az osztrák és a magyar Pragmatica Sanctio között a keletkezésük közt eltelt 10 éven kívül számos különbség figyelhető meg. Az osztrák abszolút módon létrejött fejedelmi határozat gyakorlatilag, nem más, mint az 1703-i házi törvény publikálása, míg a magyar jogszabály alkotmányos úton keletkezett országos törvény. A magyar törvény meghagyásokat tesz⁴⁹, amikor kötelességévé teszi a trónra lépőnek, hogy magát a Szent Koronával megkoronáztassa, hitlevelet adjon ki és esküt tegyen, miközben az osztrák az elválaszthatatlanságon és feloszthatatlanságon kívül semmi más feltételt nem tartalmaz. Az örökösödés kiterjesztését illetően a magyar Pragmatica Sanctio csak három nőágnak biztosít trónöröklési jogot (III. Károly, I. József és I. Lipót nőági leszármazóira), míg az osztrák valamennyi többi ágét is elismeri, továbbá míg a magyar a szabad királyválasztás jogát a három főág kihalása esetén kifejezetten fönntartja, arról az osztrák nem tesz említést.⁵⁰

47 Hanák, 1976, 310–328.

48 Bár például Kossuth Lajos megkérdőjelezi a Pragmatica Sanctio közjogi alapként való alkalmazhatóságát, máshogy is értelmezi a fogalmat. Erről lásd: Gyulai Pál: Kossuth és a Pragmatica Sanctio. = *Budapesti Szemle*, 1881, 50. sz. 246–257., Gyulai Pál: Még egyszer Kossuth és a Pragmatica Sanctio. = *Budapesti Szemle*, 1881. 52. sz. 144–155.

49 Az 1723. évi II. tc. meghatározza azokat a személyes kellékeket is, amelyek szükségesek ahhoz, hogy valaki a trónt elfoglalhassa. A trónra lépőnek a 3 főág egyikéből s törvényes házasságból kell származnia, római katolikus vallást kell követnie, s ausztriai főhercegnek kell lennie. Erről lásd: Schiller Bódog: A magyar trónörökösben megkívántató kellékekről. = *Jogtudományi Közöny*, 1902. 48, 49, 50, 52. sz., Polner Ödön: A magyar trónöröklés feltételei. = *Jogtudományi Közöny*, 1916. 53. sz. 482–487.

50 Csekey István: *Magyarország alkotmánya*. Bp., 1943. 101., Deák, 1865, 58–62.

A magyar törvény által megvont korlátokon belül, az öröklési rend azonos, az, amely az osztrák házban a király intézkedései által megállapított és az a magyar rendekkel is közöltetett. Ebből kifolyólag az uralkodó személye mindig egy és ugyanaz - a birodalom összes területén, - tehát nem azért van azonos öröklési rendünk, mert egybetartozunk, hanem pont fordítva, azért tartozunk (a birtoklás, azaz uralkodási jog szempontjából) egybe, mert azonos tartalmú, bár önállóan megállapított trónöröklési rendünk van. Jogi értelemben tehát az azonos öröklési rendből, mint okból következik az együttes birtoklás, mint eredmény.⁵¹

A Pragmatica Sanctionak a trónöröklés rendje mellett nemzetközi jogi szerződési tartalma is volt, ami szabályozta Magyarország és a Habsburg-dinasztia viszonyát. Ez alapján a dinasztikus jog addig állt fenn, amíg a magyar király és német-római (majd osztrák) császár egy személyben a két trónt együtt birtokolta. Bár a törvény szövegében tételesen nem szerepel, de az uralkodó közösségéből, és a feloszthatatlanságból adódóan felmerülhet a védelmi közösség kérdése is. Ennek intézményes kereteit illetően nem nyújt a szöveg útmutatást, ami eltérő értelmezésekre ad lehetőséget,⁵² s így a perszonálunió és a védelmi közösség között feszülő ellentmondás is benne rejlik.⁵³

A Mária Terézia trónra lépését követően elfogadott és az általános felkelésről intézkedő 1741. évi LXIII. törvénycikk pontosan meghatározta, hogy az ország „általános felkelés címén” milyen katonai erőt állítson ki az örökös tartományokat megtámadó bajorok és poroszok ellen, s ez a katonai erő milyen feltételek mellett használható külföldön, ki köteles ellátásáról és élelmezéséről gondoskodni: vagyis egy teljesen önálló hadügy képét adta. A magyarok önként, politikai megfontolásból tekintették azonban kötelességüknek, hogy az örökös tartományok védelmében segítséget nyújtsanak.⁵⁴ Később Batthyány Lajos miniszterelnök is megkülönböztette a védekező háborút az egyéb fegyveres beavatkozásoktól, s a védelmi kötelezettséget leszűkítette a birodalom külső megtámadásának esetére:

51 Apponyi Albert: *Magyar közjog osztrák világításban*. Bp., 1912. 58–59.

52 Csillag Gyula: *A régi magyar alkotmány és az 1848-ki és az 1867-ki évek közjogi alkotása*. Pest, 1871. 165.

53 Hajnal István: *A Batthyány- kormány külpolitikája*. Bp., 1957. 57.

54 A fegyveres segítségnyújtás kérdéséről lásd: Samu Nagy Dániel: Pragmatica Sanctio- értelmezések 1848-ban: In: *Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon*. Szerk. Pajkossy Gábor, Bp., 2000, 23.

„kötelessége a magyarnak a monarchia integritását védelmezni külmegtámadások és ellenségek ellenében, de nem azon értelemben, hogy kötelessége volna beavatkozni azon esetekben is, midőn a monarchia egyik vagy másik tartományának bel kormányzása változást igényel és kíván.”⁵⁵

A magyar rendek a Pragmatica Sanctio nyomán létrejövő kapcsolatot laza szövetségnek tekintették, amelynek keretében a kölcsönösen vállalt védelmi kötelezettséget két önálló ország alkotmányos szervei a mindenkori szükséghez képest saját maguk állapították volna meg.⁵⁶ Mivel kimondva nem volt, jogilag a védelem tényezőit egészen 1867-ig nem lehetett közösnek tekinteni.⁵⁷ Kossuth megfogalmazásában *„A hűség alapján állunk azon fejedelem irányában, ki egyszersmind fejedelme Ausztriának is.”⁵⁸*

INDIVISIBILITER AC INSEPARABILITER

Történelmünk során állandó vita tárgyát képezte a Habsburg-uralkodóháztól való függésünk mértéke. Amióta a magyarság egy része - egy vesztés csata után, a három részre szakadás küszöbén - összekötötte sorsát a dinasztíával és szabad akaratából Habsburg uralkodót választott a Magyar Királyság élére, közjogi kapcsolatunk rendezésére több ízben is sorkerült. A legfontosabb „rendezések” (1723, 1791, 1848, 1867) törvényei mind történelmi alkotmányunkat is építették. Mind a négy esetben az uralkodó és a magyar törvényhozás állapotodott meg egymással, s megállapodásukat törvényi formába is öntötték. A közös érdek ellenére, amelynek legfontosabb eleme a védelmi közösség fenntartása, a külső fenyegető erővel szembeni együttes fellépés volt, létre jött egy csaknem négyszáz éven át húzódó érdekkonfliktus is a Habsburg birodalmi és a magyar nemzeti politika között.

Az osztrák és a magyar érdekek között alapvető különbség, hogy míg Habsburg oldalon a birodalom egysége, magyar részről önállóságunk épségben tartása, valamint a magyar alkotmányosság alapján történő önálló kormányzás számított elsődlegesnek. Habsburg részről az „összbirodalmi érdekekből” indultak ki és az 1848-as áprilisi törvények

55 Urbán Aladár: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Bp., 1986. 197.

56 Hanák, 1976, 312.

57 Nagy Ernő: *Magyarország közjoga (államjog)*. Bp., 1891. 383.

58 Sinkovics István: Kossuth, az önálló pénzügyek megteremtője. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I.* Bp., 1952. 88.

szenesítését követően is változatlanul ezen érdekek kizárólagos hordozói maradtak. A birodalom fennmaradásának egyedüli garanciáját abban látták, ha a jelentősebb államügyeket a bécsi kormány és az uralkodó hatáskörébe vonják. Magyar értelmezésben a Pragmatica Sanctio alapján csupán perszonáluniós kapcsolat létesült a Habsburg-birodalom és Magyarország között, de az ország önállóságát összeegyeztethetőnek vélték a feloszthatatlanság (indivisibiliter ac inseparabiliter) követelményével. Legfőbb feladatnak ezért az önálló államiság erősítését tekintették.

A feloszthatatlanság és szétválaszthatatlanság jelentősége a magyar Pragmatica Sanctióban Wlassics Gyula szerint hármas vonatkozású. A feloszthatatlan és szétválaszthatatlan együttbirtoklás először azt jelentette, hogy az örökös tartományok sem voltak feloszthatók, mert a magyarok nem lazán összefüggő tartományokkal, hanem azok biztosított egységével akartak egy uralkodó alá tartozni. Másodszor jelentette azt, hogy a Szent István koronájához tartozó országok (Magyarország és társországai) felbonthatatlanul együtt birtoklandóak. Harmadik vonatkozásban pedig azt, hogy Ausztria a maga egészében és Magyarország a maga egészében együtt és elválaszthatatlanul ugyanazon uralkodó által birtokoltassanak⁵⁹ F. Kiss Erzsébet szerint is az együttbirtoklás gyakorlatilag három értelmezést kapott: 1) az osztrák örökös tartományokra egymás között, 2) a magyar korona országaira egymás között, 3) az osztrák örökös tartományok és a magyar korona országaira egymás között.⁶⁰

Deák szerint az elv eredeti értelme az volt, hogy a dinasztia uralma alatt lévő országok és tartományok fel ne osztassanak, s ekként a külső erőszak elleni biztonság, „*mely a pragmatica sanctio elfogadásának alkalmasint főbb indító oka volt, ne gyengíttessék.*”⁶¹ Az együttbirtoklás elve tehát azt jelentette, hogy a magyarok azzal a feltétellel terjesztették ki az örökösödést a Habsburg-ház leányágára, hogy a külső erőszak elleni védelem érdekében az örökös tartományokat ne lehessen felosztani és elválasztani. Mindez semmiképpen nem érintette azonban Magyarország törvényes önállóságát, az ausztriai császárságtól különálló államiságát.⁶²

59 Wlassics Gyula: Az ausztriai közjogi irodalom és Magyarország. = *Jogállam*, 1916. 1–2 sz. 3–4.

60 F. Kiss Erzsébet: *Igazgatástörténeti tanulmányok 1848-1849*. Pécs, 2005. 8. (A továbbiakban: F. Kiss, 2005.)

61 Hanák, 1976, 312.

62 Lásd: Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei. II.* Bp., 1903. 201.

ALKOTMÁNYOS BIZTOSÍTÉKOK

Mivel a Magyar Királyság és a Habsburg birodalom közötti legszorosabb kapocs a közös uralkodó személye volt, a magyar szokásjog alkotmányos biztosítékokat is kialakított az uralkodás közjogi érvényességére nézve. Ezek közül a legfontosabb a Szent Koronával történő megkoronázás,⁶³ a hitlevél és az eskü intézménye volt, melyek a nemzet és király közötti hatalom-átruházási szerződés közjogi formájának is tekinthetők.⁶⁴

A királyi hitlevél részint törvényileg, részint szokásjogi úton megállapított tartalmú ünnepélyes okirat, melyben a király fogadalmat tesz az alkotmány, a törvények, az állampolgárok jogai és szabadságai, az ország területi épsége és függetlensége megtartására.⁶⁵ A hitlevelek legfontosabb cikkelyei: a trónöröklési jognak és - az Aranybulla ellenállási záradékának kivételével - az ország törvényeinek megerősítése, a király és utódainak Magyarországon való tartózkodása, a Szent Koronának az országban történő őriztetése, a visszahódított, illetve visszaszerzendő területek Magyarországhoz csatolása (területi integritás védelme), minden megkoronázandó király hitlevél kiadási kötelezettsége, valamint a szabad királyválasztás jogának fenntartása abban az esetben, ha az osztrák és a spanyol ág fiága kihalna. A hitlevél kiadása a koronázás jogi előfeltétele, a királynak tehát azt a koronázás szertartása előtt kellett aláírva kiadnia úgy, hogy az országgyűlés a koronázás előtt átvehesse. Szövegét az országgyűlés és a király közös megegyezéssel állapította meg.⁶⁶

Mikor a királyválasztási jog felfüggesztetett, törvényt is alkottak (1688. évi II. és III. tc.), amely kimondta, hogy a koronázásnak a jövőben is előfeltétele a hitlevélben foglalt cikkelyek előrebecsátandó elfogadása és a szokásos koronázási eskü letétele. E rendelkezést a Pragmatica Sanctio is kifejezetten érvényben tartotta. A hitlevelek törvénybe is becikkelyeztettek, még pedig rendszerint a koronázással egyidejűleg,⁶⁷ ha azon-

63 Magyarországon a Habsburg-házat négyszer is megfosztották a magyar tróntól: 1620-ban a beszercebányai országgyűlés magyar királlyá választotta Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet, aki végül nem koronáztatta meg magát, az 1707-es ónodi országgyűlés, a Rákóczi szabadságharc idején, 1849. április 14-én a függetlenségi nyilatkozat kiadásával, majd az 1921. évi XLVII. tc.

64 Máthé Gábor: A Szent Korona-eszme parafrázis. In: *Eckhart Ferenc emlékkönyv*. Szerk. Mezey Barna, Gondolat kiadó, Bp., 2004. 286.

65 A későbbi hitlevelek alapjául szolgál például II. Ferdinánd 1622-es dekrétuma, melynek teljes szövegét lásd: Mezey Barna: *A magyar jogtörténet forrásai*. Bp., 2006. 203–206. (A továbbiakban: Mezey, 2006.)

66 Csekey István: *Magyarország alkotmánya*. Bp., 1943. 108.

67 1715:II, 1741:II, 1791:II, 1792:II, 1867:I, 1917:III.

ban a koronázás az előd életében történt, akkor később, a trón tényleges elfoglalása után.⁶⁸ A hitlevelet becikkelyező törvényt mindig az a király szentesítette, aki a hitlevelet kiadta. Az 1830. évi I. tc. értelmében ilyen esetben az uralkodás megkezdésének napjától számított féléven belül országgyűlést kell összehívni, a koronázáskor kiadott hitlevél becikkelyezése céljából.

A koronázási eskü letétele a királyság megalapítása óta volt szokásban, de valószínű, hogy királyaink esküje eleinte csupán egyházi jelleggel bírt, azonban ez hamarosan közjogi tartalommal is kibővült.⁶⁹ A koronázási esküt, amelyről II. András idejéből (1205) származik az első emlékünks, a király a tulajdonképpeni koronázás után az országgyűlés és a nép jelenlétében szabad ég alatt tette le az alkotmány és a törvények megtartására.⁷⁰ Tartalma voltaképpen a hitlevél rövid kivonata volt. Szövegét I. Ferdinánd óta szintén az országgyűlés állapította meg a királlyal egyetértésben és a hitlevéllel együtt iktatták törvénybe.⁷¹

Hosszú évszázadokon át a törvények éppen úgy nem írták elő kötelező jelleggel, hogy a király megkoronáztatása alkalmával hitlevelet adjon, s alkotmánybiztosító esküt tegyen, amint magát a koronázást sem írott törvény tette kötelezővé. A királyválasztás korában nem is volt szükség ilyen törvényekre. Az ősi alkotmányához és szabadságához ragaszkodó nemesség nem választott és nem koronázott volna meg olyan királyt, aki vonakodott volna a sok évszázados szokásnak megfelelő biztosítékokat megadni.⁷² Ezt elrendelő törvény nélkül is, szokásjogi alapon, a hitlevél és az eskü a koronázás mellőzhetetlen érvényességi kellékének számított. Deák - reagálva az osztrák közjogász, Lustkandl törvényhozási jogot érintő kiterjesztő értelmezésére - megfogalmazta, hogy a hitlevél adása kötelezettség, amelyet az uralkodó, mint az ígért alkut szentesíti, tartalma meghatározott, s elemei a későbbi uralkodókat is kötik. A törvényhozási jog pedig a koronázott királyt illető jogosultság, amelynek során az elé terjesztett törvényeket vagy elfogadja, vagy elveti, s szíve joga szerint szentesítheti is. A hitlevél, tehát mint előfeltétel a koronázás attribútuma, teljesen más minőség, mint a törvényhozási eredmény.⁷³

68 1622:II, 1638:I, 1659:I, 1836:I.

69 Molnár, 1929, 315.

70 Beöthy Zsigmond: *Elemi magyar közjog*. Bp., 2008. 33.

71 Csekey, 1943, 108–109. I. Ferdinánd esküjének szövegét lásd: Mezey, 2006, 202.

72 Molnár, 1929, 318.

73 Deák, 1865, 90., 112–116. Máthé Gábor: Közjogi argumentáció. Gondolatok a Lustkandl- Deák vitához. = *Jogtörténeti szemle*. 2007. 3. sz. 60.

AZ OSZTRÁK CSÁSZÁRI CÍM

A Habsburg-ház több évszázados uralma alá tartozó területeket pontosan meghatározni meglehetősen nehéz feladat. A hozzávetőleges határok 1526-tól kezdtek kialakulni, amikor Ferdinánd, aki az alpesi német területek uralkodójaként már több címmel is rendelkezett, Magyarország és Csehország királya is lett. Ám még legalább 300 évig nem volt a birodalomnak saját neve, és csak úgy emlegették, mint a Habsburg-ház vagy a német-római császár tartományai.⁷⁴ A svájci eredetű dinasztiából⁷⁵ III. Frigyes volt az első Habsburg, akinek 1452-ben sikerült elérnie azt, amiért ősei is harcoltak: császárrá koronázták Rómában.⁷⁶ A német-római császári korona ettől kezdve a birodalom fennállásáig (eltekintve VII. Wittelsbach Károly 1742-1745-ig tartó uralkodásának rövid idejétől) a Habsburg illetve Habsburg-Lotharingiai háznál maradt.

Amikor azonban Napóleon császárrá koronáztatta magát, 1804-ben a Habsburgok is felvették a családjukon belül örökletesnek nyilvánított Ausztria császára címet, s hamarosan a csaknem ezer éve fennálló Német-Római Birodalom is megszűnt létezni (1806).

„Bár isteni rendelésből és a Német-Római Birodalom választófejedelmeinek választása alapján olyan méltóságot hordunk, amelynek révén mi nem kívánjuk címünk és tekintélyünk növekedését, mégis, mint osztrák ház és a Monarchia uralkodójának arra kell irányítanunk gondoskodásunkat, hogy a cím és az örökölt méltóság egyenlőségét a vezető európai uralkodókkal és hatalmakkal fenntartsuk. Ez az osztrák uralkodót mind háza ősi dicsősége, mind állami nagysága és népessége miatt...megilleti...Ezt mérlegelve, érett megfontolás után elhatároztuk, hogy magunk és utódaink számára...ünnepélyesen felvesszük az örökös császári méltóságot.”⁷⁷

E címmel az egységes Habsburg-monarchia közös uralkodója, a német-római császári titulustól függetlenül, először jutott egy területet átfogó címhez, s a Habsburg-monarchia, mint olyan, először kapott

74 Taylor, A.J.P.: *A Habsburg Monarchia 1809-1918*. Bp., 1998. 11.

75 A dinasztia eredetéről és a család történetéről lásd: Gonda Imre – Niederhauser Emil: *A Habsburgok. Egy európai jelenség*. Bp., 1977.

76 A Habsburg uralkodók életrajzáról lásd: Hamann, Brigitte: *Habsburg Lexikon*. Bp., 1990.

77 Ferenc császár szavait idézi: Poór János: *Kényszerpályák nemzedéke 1795-1815*. Bp., 1988. 113–114.

hivatalos államnevet: Osztrák Császárság.⁷⁸ Az új császári cím azonban csak a birodalom nyugati felén, az örökös tartományokban érvényesült, Magyarországra kiterjedő közjogi jelentőséggel nem bírt.⁷⁹

Az osztrák császári hatalomnak és címnek kiterjesztése Magyarországra az 1790-91. évi törvényekben megerősített közjogi helyzet módosítása lett volna, melyet a király egyedül jogérvényesen nem érvényesíthetett.⁸⁰ Deák is figyelmeztet, hogy Magyarországgal nem az 1804. augusztus 11-én kiadott pátens közöltetett, amely az osztrák császári cím fölvételének elhatározó okmánya, hanem egy augusztus 17-én kelt külön leirat, mely ezt az elhatározást mintegy elbeszéli - ez a leirat sem volt a rendekhez illetve az országgyűléshez intézve, - és azt a biztosítást tartalmazta, hogy az új címből Magyarország alkotmányaira, jogaira, törvényeire vonatkozólag semmi változás nem következik.⁸¹

A Habsburgok dinasztikus hatalma több száz éven át fennállott történelmi határokat, nyelvek, kultúrák és világvallások határait lépte át, adott esetben szétszakítva az egymáshoz tartozókat, vagy összezárva azokat, akik között érdemi kapcsolat nem létezett.⁸² Mária Terézia,

József és II. Lipót válaszoltak a kor kihívásaira, így a 18. században a Habsburg Birodalom modernizálódó állammá vált, mely nagy léptekkel haladt az európai élvonal felé. Ám a 19. század nagy szellemi áramlataival nem tudtak mit kezdeni. Sem a liberalizmussal, lévén ők a szent szövetségi Európa egyik tartópillére, sem a nacionalizmussal, lévén a Monarchia a 19. században is – minden összbirodalmi törekvés ellenére – nemzeti feszültségekkel teli állam volt.⁸³

A VÁRMEGYE

A Monarchia a jozefinista kísérlet és az erős centralizáció ellenére, a 19. század derekán, a polgári átalakulás küszöbén is húsz kisebb-nagyobb ország és tartomány laza halmaza maradt, a nemzeti fejlődés különböző,

78 Brauneder, Wilhelm: Az osztrák császári cím. = *Jogtörténeti szemle*, 2007. 3. sz. 12.

79 Ruzsoly József: *Európa alkotmánytörténete*. Bp., 2005. 379. (A továbbiakban: Ruzsoly, 2005.)

80 Apponyi Albert: *Magyar közjog osztrák világításban*. Bp., 1912. 70.

81 Deák, 1865, 162–163.

82 Závodszy Géza: Változások és kölcsönhatások 1848 tavaszán. Európa, a Habsburg Birodalom és Magyarország. = *Rubicon*, 1998. 2 sz. 9.

83 Poór János: *Kényszerpályák nemzedéke 1795-1815*. Bp., 1988. 32–33.

általában előrehaladt fokán álló tucatnyi nemzetiséggel.⁸⁴ A Habsburgok laza, megújulásra szoruló birodalma így egyre több korrekcióra szorult. Európa átalakulóban volt, s a központosító törekvések közepette, az országgyűlés összehívása nélküli kormányzás és az alkotmánysértő rendeletek idején, a Magyar Királyság területén az alkotmányos ellenállás is erősödött: amelynek színtere a megye lett. A magyar vármegyerendszer, mint különleges önkormányzati rendszer, a hatalom gyakorlásában – akár a jogi normaalkotást, akár azok végrehajtását, illetve a normák megsértéséért járó szankciók kiszabását tekintjük – kulcsszerepet játszott. Lehetett a pozitív változásnak elősegítője vagy éppen akadályozója is.⁸⁵

A nemesi vármegye legmarkánsabb kiváltsága a statútum alkotó jogkör volt, ehhez tartozott a követek utasításának joga. A vármegyei közgyűlésen körülírták azokat a lokális érdekeket, melyeket a választott követeknek képviselni kellett; s akik kötelesek voltak ennek megfelelően felszólalni és szavazni (követutasításos rendszer). A nemesi vármegye, a Habsburg birodalmi abszolutisztikus törekvésekkel szemben a nemesség politizálásának sokszor egyetlen színhelye, az alkotmány, a nemzeti önrendelkezés, a nemesség szabadságjogainak legfőbb védelmezője, így a Habsburg-uralommal szembeni nemzeti ellenállás legfontosabb helyi központja volt. A magyar közjog-történetben a megye a rendi gyűlés mellett mindvégig a hatalomgyakorlás alkotmányos tényezője maradt, különösképpen, hogy 1662-1681, 1687- 1715, 1765-1790 között nem hívták össze az országgyűlést, ahogy 1812-1825-ig sem.⁸⁶

A reformkorban vita bontakozott ki a magyar vármegyék jövőjéről. Kossuth Lajos és a köré csoportosuló ún. municipalisták szerint a parlamentnek felelős kormány önmagában nem nyújtott elegendő védelmet a hatalom esetleges visszaéléseivel szemben. A vármegyék alkotmányvédelme - amint ezt a több évszázados gyakorlat is bizonyítja - további biztosítékot adhatott.⁸⁷ Kossuth Lajos nyilatkozatát azóta is többször idézték:

84 Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Bp., 1975. 99.

85 Hajdu Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Bp., 1982. 9.

86 Vutkovich Sándor: *A felsőházak szervezete a főbb államokban*. Pozsony, 1896. 16. Szente Zoltán: Az országgyűlés funkciói a magyar közjogi hagyományban. = *Jogtörténeti szemle*, 2005. 2. sz. 9.

87 Horváth Attila: Alkotmányjogi javaslatok és reformok 1790-1949. In. *Alkotmányozás Magyarországon és máshol: politikatudományi és alkotmányjogi megközelítések*. Szerk. Jakab András – Körösi András, Bp., 2012. 97.

„[...] megyei institutio, ha képviseleti rendszerre alapítva a népszabadsággal összhangzásba hozatik s hivatásainak gyakorlatában a kor igényeihez idomíttatik, a kor individuális jogélvezetének leghatályosabb orgánuma, úgy nemzetünknek semmi európai intézményért, semmi szabatos papírgondolataért cserébe nem adható, becses drága kincse lehet.”⁸⁸

A centralisták - Eötvös József, Szalay László, Trefort Ágoston - is az önálló hatáskörű, de a parlamentnek felelős kormányt és garantált szabadságjogokat követelték, de úgy vélték, hogy ezzel egyidejűleg nem tarthatók tovább a magyar vármegyéknek a rendi alkotmány által biztosított széles körű jogosítványai. Természetesen a megyéket nem kívánták megszüntetni, csak alaposan átalakítani.⁸⁹ A jövőben megvalósítandó államkoncepciójuk lényege az „alkotmányos központosításban” rejtett, amely a népképviselet, azaz mindenkire egyformán vonatkozó cenzus alapján létrehozott országgyűlésen és a szabad községek és városok önkormányzatán alapult.

A REFORMKORI ELKÉPZELÉSEK

„Nélkülözni, fényleni, nem óhajtani, a törvény korlátai közt mindent tenni [a haza] érdekében, mindentmenni, de nem vakmerősködni, egy szóval mindég egyenesen menni (...) A nép bálványainak nem hódolni, a kormány bitorlásainak bátran gátul állani, azaz a kebel sugallása szerént saját elvünk után haladni, ezt nevezem hazafiúságnak.”⁹⁰

A Magyar Királyságban a 19. század első felében - a Hajnóczy örökség nyomán - elszánt reformkori gondolkodók harcoltak a társadalmi haladásért és részben az új közjogi berendezkedésért is. Ennek hatására 1848 tavaszán realitássá vált, hogy a rendi képviseleti monarchia alkotmá-

88 Stipta István: Kossuth Lajos önkormányzat koncepciója.. In. *Európai Magyarországot! Kossuth Lajos és a modern állam koncepciója* című országos jogtörténeti konferencia tanulmányai. Szerk. Balogh Judit, Debrecen, 2004. 111.

89 Stipta István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására: tervezetek, javaslatok, törvények*. Bp., 1995. 12. Fenyő István: *A centralisták*. Bp., 1997.

90 Szemere levelét idézi: Hermann Róbert: Szemere Bertalan a reformkorban. = *Századok*, 2008. 3. sz. 549.

nyos, népképviselési rendszerre alakuljon át.⁹¹ Magyarország politikai átalakításának, felzárkóztatásának programja kiterjedt a társadalom és az államélet egészére. Mint minden cselekvési programot, amely széleskörű támogatást igényel, igyekeztek pontokba foglalva összefoglalni, tömöríteni. Az első ilyen összefoglalást Széchenyi István adta, *Stadium* című, 1833-ban megjelent művében. A gróf ebben a munkájában 12 reformot javasolt az országgyűlésnek elfogadásra. Ezek között szerepelt többek közt a hiteltörvény, a kincstár örökösödési jogának eltörlése, a nem-nemesek birtokszerzési joga, a részleges közteherviselés, a kereskedelem és ipar korlátainak ledöntése, illetve a magyar nyelv közéleti érvényessége.⁹² Az összefoglaló pontozatok sokszor tovább egyszerűsödtek, jelszavakká alakultak, amelyek 1-2 szóban ragadták meg a változás lényegét.⁹³ A reformkor ilyen, Kölcsény Ferenc által megfogalmazott átfogó hívószava volt a haza és haladás, vagyis a nemzet megteremtése, erősítése, boldogulása, mint cél, akkor elérhető, ha az ország mozgásba lendül, előre jut és reformokat fogad el.

Széchenyihez hasonlóan az erdélyi arisztokrata Wesselényi Miklós is összefoglalta nézeteit, *Balítéletekről* (1833) című munkája, a *Stadium* szinte összes javaslatát tartalmazta, bár kevésbé rendszerezve, de több ponton jelentősen továbbfejlesztve. A báró - Széchenyivel ellentétben - az ország hátramaradottságának egyik fő okát és tényezőjét látta a kormányzatban, a rendi fórumokat és a rendi ellenzékiiség hagyományait pedig alkalmasnak tartotta a reformtörekvések népszerűsítésére, majd elfogadtatására. A nemzetiségi kérdéshez⁹⁴ és a társadalmi átalakuláshoz hasonló súlyt fektetett az abszolutizmus bilincseiből való kiszabadulásra, a népképviselésen, az alkotmányos szabadságjogokon, a miniszteri felelősségen alapuló alkotmányos monarchia felé vezető út felvázolására.

Batthyány Lajos - első felelős kormányunk miniszterelnöke - reformkori koncepciójának egyik alapelemét a népszuverenitás mindennel szembeni primátusának hirdetése jelentette. Ebből vezette le az abszolutisztikus kormányokkal szembeni ellenállás jogát, mi több azt egyenesen

91 Az 1848-as alkotmányozási hullámról és közjogi törvényhozásról lásd: Rácz Attila: *Korabeli alkotmányozás és az 1848. évi magyar közjogi törvényhozás. = Állam-és Jogtudomány*, 1991. 3-4. sz. 173-183.

92 Javaslatairól bővebben lásd: Fónagy Zoltán - Dobszay Tamás: *Széchenyi és Kosuth*. Bp., 2003. 57-58.

93 Gergely András: *Magyarország története. A nemzeti ébredés kora 1790-1848*. Bp., 2009. 47.

94 Lásd: Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében*. Lipcse, 1843.

a törvényhozók, a parlamentek kötelességének nevezte.⁹⁵ Politikai törekvéseinek lényegét és filozófiáját a kiskaszinóhoz 1839-ben benyújtott *Emlékiratában* fogalmazta meg. Az alkotmányos és polgári Magyarorszag megteremtésének halaszthatatlan lépéseit sorra véve a személyes kiváltságok, az ösiség és a hitbizomány eltörlésének szükségességéből indult ki és mindenekelőtt a politikai jogok nem nemesek számára census arányában történő kiterjesztését, a közteherviselés bevezetését, a jobbágyfelszabadítás megvalósítását szorgalmazta.⁹⁶ Az 1839-40-es országgyűlésen már egyértelműen a liberális ellenzéki csoportosulás vezéregyénisége, követelései középpontjában a Habsburg Birodalmon belüli teljes önkormányzattal rendelkező alkotmányos magyar királyság megteremtését kívánta, s a legelsők között sürgette a tiszta perszónalunió, azaz az önálló magyar kormány és független külképviseleti rendszer megteremtését.⁹⁷

Kossuth Lajos is kiemelkedő felelősséget vállalt magára, amikor a reformellenzék szócsövének tekintett *Pesti Hírlap* szerkesztését 1841-ben megkezdte. Az újság hasábjain folyamatosan foglalkozott a kor legnagyobb kihívásaival, meggyőződése ellenére nem publikált, mégis tartózkodó volt olyan kérdésekben, amelyek erős nézetkülönbségek forrásai lehettek a reformtáboron belül.⁹⁸ Cikkek sorozatában lépett fel a gazdasági önállóság érdekében, amelyet a politikai önállóság előfeltételének tekintett. Publicisztikájának egyik kulcseleme volt a „szabad föld” követelése, s az örökválság mielőbbi lebonyolításának sürgetése. A szerkesztő a liberálisok túlnyomó többségéhez hasonlóan Magyarország – legalábbis nem távoli – jövőjét a Habsburg Birodalmon belül látta, a magyar önállóság helyreállításának vagy növelésének kérdését azonban, az Erdéllyel való unión kívül, nem vetette fel – elsősorban cenzurális okokból.⁹⁹ Közvetlen politikai célkitűzéseinek és működésének kereteit meghatározta az általa készített alaptervezetre felépített, komoly belső viták és egyeztetéseket követően valódi csapatmunka végeredményeként, az 1847 júniusában megtartott konferencián elfogadott Ellenzéki

95 Erdődy Gábor: *Batthyány Lajos*. Bp., 1998. 14.

96 Varga János: *Helyét kereső Magyarország*. Bp., 1982., Varga János: *Keresztútjában a Pesti Hírlap*. Bp., 1983.

97 Erdődy Gábor – Hermann Róbert: *Batthyány-Szemere*. Bp., 2002. 49.

98 Szabad György: *Kossuth politikai pályája. Ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Bp., 1977. 58. (a továbbiakban: Szabad, 1977.)

99 Pajkossy Gábor: A reformkor. In. *Magyarország története a 19. században*. Szerk. Gergely András, Bp., 2003. 217. Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Bp., 2002.

Nyilatkozat. A reformkori egyéni állásfoglalásaihoz képest lényegesen óvatosabban megfogalmazott, ám azokkal valamennyi érdemi összefüggésében összhangban álló történelmi jelentőségű dokumentum világosan meghatározta a kívánatosnak tartott reformok tematikáját, fő irányát.¹⁰⁰ Rögzítette a polgári átalakulás alapkövetelményeit (köztehverviselés, örökváltság, ösiség eltörlése, törvény előtti egyenlőség, stb.) és szorgalmazta Magyarország teljes körű önkormányzatának biztosítását a Habsburg Birodalom keretén belül, az érdekek „igazságosság és méltányosság alapján” történő kiegyenlítése mellett.¹⁰¹

Fura ellentmondása a reformkornak, hogy a történelmi-közjogi tételekkel igazolt függetlenedő magyar királyság képe, a nemzeti alkotmányos tudat alkotóelemévé vált. Wesselényi, Kölcsey, Deák, Kossuth országgyűlési fellépései és harcai az abszolutizmussal és részben a konzervatívokkal szemben a történelmi alkotmányra való hivatkozásra építettek. Ugyanakkor ez a kor alakítja át a nemesség jogait a közszabadság, a személyes szabadság, a jogegyenlőség polgári intézményeivé, és hozza létre az első, modern értelemben vett polgári alkotmányt is 1848-ban.¹⁰² A Szent Korona joghatósága alá vonták a nem nemeseknek minősülő állampolgárokat is, az áprilisi törvények szentesítésével pedig Magyarország olyan alkotmányos monarchiává változhatott, amelyet az Osztrák Császárság többi tartományához elvben csak az uralkodó személye kapcsol.¹⁰³

ÁPRILISI TÖRVÉNYEK

Az 1848. évi áprilisi törvények azonban hallgattak a Habsburg Birodalom és Magyarország közjogi kapcsolatáról. Nem találunk olyan passzust a törvényekben, amely *expressis verbis* kijelentené, hogy egy perszónalunios szerkezetről lenne szó, azonban a normaszöveg több helyen is utal a birodalmi kapcsolatra, legtöbbször a Pragmatica Sanctio vonatkozásában (előbeszéd, sajtótörvény, nádori hatalomról szóló cikk). Az áprilisi törvé-

100 Erdődy Gábor: *„Én csak fáklyatartó voltam” Kossuth Lajos, a magyar polgári forradalom és szabadságharc irányítója 1848-1849.* Bp., 2006. 17.

101 Varga János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban.* Bp., 1971. 14., Szabad, 1977, 104.

102 Kukorelli István: *Magyarországot saját alkotmánya nélkül kormányozni nem lehet. A közjogász almanachja.* Somorja – Bp., 2014. 11.

103 Orosz István: A Függetlenségi Nyilatkozat születéséről 150 év távlatából. In. *150 év: A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetesek 1848-ról.* Bp., 2001. 272–273.

nyek sajtórendelkezése azonban mindegyiknél egyértelműbben fogalmaz a birodalmi kapcsolat tekintetében:

„... ki a sanctio pragmaticánál fogva megállapított, s az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatnak tetteles felbontására izgat... négy évig terjedhető fogsággal, és 2000 forintig emelkedhető büntetéssel fog büntettetni.”¹⁰⁴

A birodalmi kapcsolat tehát az uralkodóház közösségében létezik, ez a perszonálunió definíciója, amelyet ügyesen elbujtatva, de tartalmaznak az áprilisi törvények.¹⁰⁵ Szabad György Kossuth Lajosról írott munkájában e rendelkezés kapcsán rámutatott azonban, hogy a törvénytöveg a perszonálunió helyett valójában csupán a dinasztikus unióban határozta meg Ausztria és Magyarország kapcsolatát, államjogilag alapozva meg ezzel annak lehetőségét, hogy adott helyzetben más legyen a császár és a király személye.¹⁰⁶

Az 1848-as törvényhozással a Pragmatica Sanctio fogalma bevonult jogi kifejezésként is a köztudatba,¹⁰⁷ ami annál is inkább jelentős, mert eszerint az 1848-as törvények alapján megalakult új, felelős kormányzat elkötelezte magát a birodalmi egység mellett a közös uralkodó irányítása alatt, de természetesen a magyar alkotmány fokozott érvényesülése mellett. A perszonális uniónak tekinthető viszony azonban a valóságban lényegesen többet jelentett. Érvényben maradt a Pragmatica Sanctio, amely Magyarország és a Habsburg- tartományok feloszthatatlanságát és elválaszthatatlanságát mondta ki. Ezt az áprilisi törvények elismerték, mert a király személye körüli miniszter feladatának azt tűzték ki, hogy képviselje Magyarországot *„mindazon viszonyokban, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik.”*¹⁰⁸ Külügyminisztériumot nem hozott létre a jogalkotó 1848 áprilisában, hiszen egy teljesen önálló,

104 Az 1848. évi XVIII. törvénycikk. Online: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5286> – Letöltés ideje: 2020. 12. 20.

105 Gergely András: A magyar polgári alkotmányos államrendszer 1848-ban. In: *1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből.* Szerk. Gergely András, Bp., 2001. 118. (A továbbiakban: Gergely, 2011.)

106 Szabad, 1977, 129.

107 A 18. századi törvényekben nem fordult elő a Pragmatica Sanctio elnevezés, hivatalos okiratban is ritkán, sem az 1723, sem az 1741 és az 1790 évi törvények sem használják még az elnevezést. F. Kiss, 2005, 47.

108 1848. III. tc. 13.§

budapesti külügy a különválás irányába tett óriási lépést jelentette volna, s ezzel a nádori államfői hatalom teljessé vált volna Magyarországon.¹⁰⁹

Az újonnan megszülető alkotmány megítélésében nem mindig egyezett a közjogászok véleménye. Eckhart Ferenc szerint 1848-ban új alkotmány született, amely a korábbi rendi alkotmányhoz képest számos átfogó jellegű újítást vezetett be.¹¹⁰ Ezt az álláspontot képviseli Degré Alajos is, aki szintén amellet foglalt állást, hogy az áprilisi alkotmány nem a rendi értelemben vett történeti alkotmány megreformálása, kiterjesztése, hanem annak a helyébe lépő új alkotmány.¹¹¹ A kiegyezést megelőző kor jogirodalmi munkái már a történeti alkotmány részének tekintették az áprilisi törvényeket. Ezt a szemléletet igazolja az is, hogy a kiegyezési törvények is történeti alapokon nyugodtak (a Pragmatica Sanctio-ra hivatkozva építették újjá a közjogi konstrukciót.)¹¹² Hanák Péter szerint a magyar polgári átalakulás menete az 1848. évi forradalomtól az 1849-es tavaszi szélsőségekig, a megtorlásos abszolutizmuson át a kiegyezésig - bár sok közjogi sajátossággal bírt -, más európai forradalmak (angol, francia) történetéhez hasonló. A magyar polgári átalakulás sajátos, az országnak a Monarchia függésrendszerében elfoglalt helyzetére és vezető rétegének gondolkodására jellemző vonása viszont az, hogy a kompromisszum legitimálását – az angoltól és a franciától eltérően – nem a filozófiából, nem a polgári jogbölcseletből és államelméletből, hanem a joggyakorlatból, a történetileg megalapozott közjogból merítette.¹¹³

Az 1848-as törvényhozást követően, az új, alkotmányos rendszerben a legfőbb államhatalom, a szuverenitás megtestesítője és forrása a kétpólusú törvényhozás volt, amelyet két egyenrangú tényező alkotott: a király és az országgyűlés. Forma szerint az uralkodó kezében összpontosult a végrehajtó hatalom, ám a gyakorlatban az általa kinevezett, de lényegében tőle függetlenül működő kormány gyakorolta. A márciusban-áprilisban kialakult törvények értelmében az uralkodót továbbra is megillette a törvénykezdeményezés, a szentesítés és az elfogadott törvények kihirdetésének a joga. Az országgyűlést összehívhatta, üléseit elnapolhatta, tárgyalásait berekeszthette, s végezetül azt fel is oszlathatta. A királynak rezervált jogok közé tartoztak a főkegyúri joggal összefüggő intézkedé-

109 Gergely, 2001, 123.

110 Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Bp., 2000. 346.

111 Degré Alajos: *Magyar állam- és jogtörténet*. Pécs, 2009. 293–294.

112 Hegedüs István Dániel: A történeti magyar közjog jelenkori hagyatéka: a történeti alkotmány és a Szent Korona. = *Studia Iuvenum Iurisperitorum. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara hallgatóinak tanulmányai*, 2016. 8. sz. 164.

113 Hanák, 1976, 332.

sek (pl. püspökök kinevezése), a nemesség és a címek adományozása, illetve a hadsereggel kapcsolatos jogok is. Az igazságszolgáltatás terén is fontos jogosítványokat őrzött meg az uralkodó (felsőbb bíróságok bírának kinevezése, kegyelmezés), ám a miniszteri ellenjegyzés kötelezettsége egyúttal korlátozta is azokat.¹¹⁴

1848 előtt részben törvényellenesen, részben törvényeink hézagossága miatt erős központi kormányzat létesült. Magyarország önrendelkezése szempontjából elengedhetetlennek bizonyult, hogy a birodalmi kormányzat köréből minél több ügy kiszakadjon, a központi kormányzat kezében megmaradó „közös” ügyek tekintetében pedig Magyarország és Ausztria teljesen egyenjogúnak ismertessék el. A paritásnak ezen elve azonban nem volt keresztülvihető teljes mértékben még 1848-ban.¹¹⁵ A forradalmi mozgalmak hatásaként végül közakarattal mégis megszületett Magyarország első koncepcionális polgári alkotmányának tekintendő 31. törvény, a kapcsolódó 11 erdélyi cikkel. A törvénykönyv korabeli európai összehasonlításban is kiemelkedő elemét képezi a modern parlamentarizmust s felelős kormányzati rendszert megalapozó III. tc.,¹¹⁶ amely fő vonásaiban a korabeli legprogresszívebb belga modellt követte.¹¹⁷

ÖSSZMONARCHIA KONCEPCIÓK

Az önvédelmi háború előrehaladtával, mindenekelőtt az európai erőviszonyok 1848 késő nyarán bekövetkező radikális változása eredményeként, Habsburg és osztrák részről megfogalmazódott azonban az az álláspont miszerint alkotmány szerint önálló, elkülönült magyar kormányzás a perszonális unió keretei között sem engedhető meg. Bécs mindenképpen többet akart ennél, álláspontja a reáluniót látszott körvonalazni: központi irányítás, ezúttal szervezetileg is kialakított formában.¹¹⁸

Deák Ferenc fő közjogi műve érvelésében később nagy jogtörténeti bizonyító anyaggal vitatja az osztrák közjogász Lustkandl fő tételét, hogy akár a Pragmatica Sanctio, akár a korábbi törvények az örökös tartományokkal kormányzati közösséget: reáluniót teremtettek volna. Lustkandl összmonarchiában gondolkodott, miszerint a Gesamtmonarchie speci-

114 Szabad, 1977, Fónagy Zoltán: A korona és a király 1848-49-ben. = *História*, 2003. 2. sz. 11.

115 Réz Mihály: *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya*. Bp., 1910. 83.

116 1848. évi III. törvénycikk: A független magyar felelős ministerium alakításáról

117 Szabad, 1977. Erdődy Gábor: *A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban*. Bp., 1988.

118 F. Kiss, 2005, 213–214.

ális része volt csupán Magyarország, amely az osztrák örökös tartományokhoz hasonlóan egyszerű tartományként kezelendő.¹¹⁹ Tétele, miszerint a császár az osztrák tartományok beleegyezése nélkül nem jogosított Magyarországot törvényeinek elismerésére, olyan helytelenség - írta Deák -, mintha a magyarok azt vitatnák, hogy a Pragmatica Sanctio szerint Magyarország királya az osztrák tartományokban addig abszolút hatalommal gyakorolt fejedelmi jogainak bármely részéről nem mondhatott volna le Magyarországot beleegyezése nélkül.¹²⁰

Deák cáfolatában megírta, hogy a Pragmatica Sanctioban - melyet a magyar nemzet saját akarat-elhatározásából választott uralkodójával, a magyar királlyal kötött - a nemzet kikötötte jogainak sérthetetlenségét, kiváltképp a törvényhozási jogban a szupremáciáját, kiemelve, hogy Magyarországon a fejedelem ne a többi tartomány módja szerint, hanem magának az országnak saját törvényei szerint uralkodjon és kormányozzon. Ebből pedig vitathatatlanul következik, hogy az ország szabadságának sérthetetlenségét, a saját törvényei szerinti kormányzást nem adta fel, és így alkotmányos önállóságát semmilyen másik államnak nem engedte át. Máthé Gábor megfogalmazásában:

„Ez tehát a magyar közjogi formula, ami az önálló alkotmánnyal bíró nemzetet a Szent Koronában megtestesülő jogfolytonosság révén reprezentálja, s egyben a korona által közvetített közjogi jogosítványoknak garanciális biztosítója, azaz a koronázás az uralkodó és a nemzet közötti személyes és közjogi kapcsolat alapeleme.”¹²¹

A hivatalos osztrák álláspont szerint a magyar országgyűlés és kormány számos intézkedése sértette a Pragmatica Sanctiot. Legfőbb céljukként ezért ezen alaptörvény érvényének a helyreállítását hangoztatták. Sérelmeik közé tartozott például: az észak-itáliai felkelés leverésre igényelt fegyveres segítségnyújtás feltételekhez kötése, amikor - nézeteik szerint - a közös védelem azonnali, feltétel nélküli segítségadást követelt

119 Deák, 1865, 159.

120 Máthé Gábor: Közjogi argumentáció. = *Jogtörténeti Szemle*, 2007. 3. sz. 58., Deák, 1865, 117.

121 Máthé Gábor: Szent Szövetség - magyar közjogi formula - kettős monarchia. = *Pro Publico Bono – Magyar közigazgatás: a Nemzeti Köszolgálati Egyetem közigazgatás-tudományi szakmai folyóirata*, 2015. 2. sz. 8. A Deák által megfogalmazott közjogi alapelvekről, közjogi dogmatikáról lásd: Máthé Gábor: Deák Ferenc közjogi dogmatikai remeke. In. *A kettős monarchia – Die Doppelmonarchie*. Szerk. Máthé Gábor – Menyhárd Attila – Mezey Barna, Bp., 2018. 39–62.

volna meg.¹²² Ugyanígy sérelmezték a nádornak biztosított különleges jogkört (mely szerint ha a király nincs az országban, ő gyakorolja a végrehajtó hatalmat), mely rendelkezés valójában az uralkodó által szentesített törvények megvalósítását célozta, azonban az udvar a birodalom egységének veszélyeztetését látta benne. Sérelmezték továbbá az önálló papírpénz kibocsátását, s az önálló külügyi intézkedéseket is (követek küldése a német egyesítést előkészíteni hivatott frankfurti parlamentbe).¹²³ Mindezeket az uralkodói jogok megsértésének tekintették, melynek értelmében a magyarok felségárulást követtek el.¹²⁴

A Habsburg udvar az erőviszonyok módosulásával – mivel eleve mást értettek a Pragmatica Sanctio alatt, mint a magyar kormány – az áprilisi törvényeket (amelyek meglátásukban csak az országgyűlés kényszerítő hatása alatt lettek elfogadva) a birodalom érdekeivel összeegyeztethetetlennek tartotta.¹²⁵ Az udvar hangadóinak abszurd felfogása szerint maga az uralkodó, V. Ferdinánd is jogosulatlanul szentesítette áprilisban a törvényeket, mert ezzel a Pragmatica Sanctio érvényét változtatta meg: márpedig ezt nem tehetné volna meg az egyes tartományok rendjeinek meghallgatása nélkül, s így ő is jogtalanságot követett el.¹²⁶

TRÓNFOSZTÁS

Az összbirodalmi tervek megvalósítása és a dinasztia megerősítése érdekében a császári udvar szükségesnek tartotta V. Ferdinánd eltávolítását, aki a magyar alkotmány megtartására koronázása alkalmából esküt tett és szentesítette az áprilisi törvényeket is. V. Ferdinánd 1848. december 2-án lemondott, s miután öccse Ferenc Károly szintén nem tartott igényt a trónra, így Ferenc József foglalta el azt az örökösödés rendje szerint. Népeihez intézett kiáltványban hangoztatta, hogy el van határozva „*az összbirodalmat csonkítatlanul fenntartani, és a birodalom minden országait és néptörzseit egy nagy státustestben egyesíteni*”.

122 Ugyanakkor nagyvonalúan eltekintettek attól, hogy a Pragmatica Sanctio érvényes a horvát illetve a délvidéki szerb lázadások esetében is. Az olasz kérdéstről lásd F. Kiss, 2005, 155–158.

123 Gergely András: *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*. Bp., 1998. 51. Nádorkérést illetően lásd: F. Kiss, 2005, 232–233.

124 Urbán Aladár: *Batthyány Lajos gróf főbenjáró pöre*. Bp., 1991. 29–30., Spira György: *1848 Széchenyi és Széchenyi 1848-a*. Bp., 1964. 305–306.

125 Waldapfel Eszter: *A független magyar külpolitika 1848-1849*. Bp., 1962. 116.

126 Varga János: Az országgyűlés szerepe a honvédelem megalapozásában. In. *A magyar országgyűlés 1848-1849-ben*. Szerk. Szabad György, Bp., 1998. 161–163.

A magyar országgyűlés arra az álláspontra helyezkedett, hogy a magyar királyi trón csak a király halála által üresedhet meg, mikor is az új király hitlevelet kiadni és magát megkoronáztatni köteles. Az országgyűlés tehát a király lemondását, amely tudta és beleegyezése nélkül történt, nem ismerte el.¹²⁷ Érdekes a történelmi körülmények különbözősége, ha összevetjük II. Mátyás királlyá emelését és dinasztiaán belüli hatalomátvételét (1608), ami bátyja, I. Rudolf lemondásával járt, amely a magyarok teljes beleegyezésével történt. Az 1867. évi III. törvénycikk később majd szabályozza, hogy az uralkodó a trónról törvénnyel mondhat le, azaz az utolsó közjogi aktusa a saját lemondásáról szóló törvény szentesítése és kihirdetése.

Az országgyűlési többség a Kossuth Lajos által fogalmazott határozat-tervezettel értett egyet, amely közjogilag érvénytelennek tekintette a Habsburg-család belügyeként kezelt Ferdinánd és Ferenc Károly főherceg lemondását, illetve Ferenc József trónra lépését. A december 7-i nyilvános ülésen elfogadott országgyűlési határozat leszögezte, hogy „*a magyar királyság kétoldalú kötésen alapszik, (...) törvényes királynak csak az tekinthető, ki a nemezettel országgyűlési egyezkedés útján koronázási egységelevet kötött, az ország alkotmányára, jogaira, törvényeire megesküdt s ezen eskü következtében Szent István koronájával megkoronáztatott.*”¹²⁸ Az országgyűlési határozat következtében a jogi fikció és a valóság között szakadék keletkezett: magyar részről továbbra is V. Ferdinándot tekintették jogilag királyuknak, aki azonban „akadályoztatva volt uralkodói jogainak gyakorlásában.”¹²⁹ Az ellentmondást - kényszerből - a függetlenségi nyilatkozat volt hivatott feloldani. A népfelség elvére hivatkozva a magyar országgyűlés a Habsburg-Lotharingiai dinasztiaát megfosztotta a magyar tróntól. A trónfosztás egy tulajdonképpen radikális válaszlépés volt azokra a függő kérdésekre, amelyeket az uralkodói hatalom nem az áprilisi törvények szellemében, hanem Magyarország teljes beolvasztásával, oktrojált alkotmánnyal óhajtott rendezni.¹³²

BIRODALOMSZERVEZÉSI KÍSÉRLETEK

A birodalom egységesítésének tervéhez az osztrák politikusok és jogászok a jogeljárás elméletét (Verwirkungstheorie) hívták segítségül. Eszerint Magyarország a forradalommal, a függetlenség kinyilvánításával és a trónfosztással megszerte a magyar alkotmány alaptörvényeit, s

127 Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Bp., 2000. 351–352.

128 Fónagy Zoltán: A korona és a király 1848–49-ben. = *História*, 2003. 2. sz. 12.

129 Uo.

ezzel nemcsak régi alkotmányához, hanem mindenféle alkotmányos rendezéshez is elvesztette jogát. Ezt az elméletet használta fel az udvar és az uralkodó arra, hogy saját elhatározása szerint, abszolutisztikusan alakítsa ki az ország közjogi viszonyait és belső rendjét.¹³⁰

Bár a Habsburg-birodalmat fenyegető felbomlás közvetlen veszélye 1848 őszére elhárult, nyitott kérdés maradt, hogy miként stabilizálható és erősíthető meg úgy a birodalom, hogy ismét európai hatalmi tényezővé válhasson. A birodalom alkotmányos átalakítása a liberálisok körében kiérlelt gondolat volt mind a Lajtán innen, mind a Lajtán túl.¹³¹ Az 1848-as forradalmakkal megtörtént az áttörés, de míg Magyarországon a közvéleményt inkább reprezentáló rendi törvényhozás hozta létre az új alkotmányt, addig Ausztriában, 1848 április 25-én az uralkodó ajánlotta meg alattvalóit az ún. pillersdorfi alkotmánnyal.¹³² Az Bécsben kitörő októberi forradalom elől Kremsierbe menekülő birodalmi gyűlés feladata pedig az lett, hogy a kibővült politikai közösség felhatalmazásával alkotmányt dolgozzon ki Ausztria számára.¹³³

Azonban az ünnepélyes elfogadás előtt az új uralkodó, Magyarország küszöbön álló leverését feltételezve és az összbirodalmi rendezés lehetőségére hivatkozva, feloszlatta a gyűlést (Olmütz, 1849. március 4.) és maga adott népeinek alaptörvényt, amely a „jogeljárás” elvére is építve immár az egész birodalomra kiterjedt.¹³⁴ A császár saját jogán, oktrojált formában két alkotmányos dokumentumot bocsátott ki: Az Osztrák Császárság birodalmi alkotmányát (Reichsverfassung für das Kaisertum Österreich) és az alapjogi pátenst (Grundrechtspatent). E két - ha jelentős eltérésekkel is - a kremsieri alkotmánytervezeten alapuló alkotmányos jogforrást szokták általában együttesen olmützi alkotmányként emlegetni.¹³⁵ Az olmützi alkotmány az önálló koronatartományokból alapította meg a „szabad, önálló, oszthatatlan és felbonthatatlan alkotmányos

130 Orosz István: A Függetlenségi Nyilatkozat születéséről 150 év távlatából. In: *150 év: A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténészek 1848-ról.* Bp., 2001. 277.

131 Veliky János: *Polgárosodás és szabadság. Magyarország a XIX. században.* Bp., 1999. 142. (A továbbiakban: Veliky, 1999.)

132 A pillersdorfi alkotmány az 1831-es belga alkotmány mintájára készült, még nem terjedt ki Lombardia-Velence, valamint Magyarország területére.

133 Az osztrák császárság történetének addigi leggondosabban kidolgozott liberális alkotmányjavaslatáról lásd: Szabad, 1977, 155.

134 Veliky, 1999, 138–139. A korai osztrák alkotmányosság 1848–1851-es szakaszáról, valamint az egyes tervezetekről lásd: Brauner, Wilhelm: *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig.* Pécs, 1994. 133–144.

135 Ruszoly, 2005, 386.

ausztriai örökös monarchiát”, amely egységes vám-és kereskedelmi területet alkotott, s mely „minden népfajnak” és állampolgárnak biztosította egyenjogúságát.

Az uralkodót, az egység legfőbb reprezentánsát széles jogkörrel ruházta fel, de törvényhozó hatalmát megosztotta a birodalmi gyűléssel (Reichstag) és a tartománygyűlésekkel (Landtage), igaz a tartományok önrendelkezését igen szűkre szabta. A végrehajtó hatalmat a császár felelős miniszterei útján gyakorolhatta, s minden rendelkezése csak miniszteri ellenjegyzés mellett volt érvényes. Az olmützi alkotmány közvetlenül a kormány alá rendelve koronartományokat formált a Határőrvidékből, Horvát-Szlavónországból, Erdélyből és kilátásba helyezte a Szerb Vajdaság kialakítását, de Magyarországot nem osztotta fel újabb részekre, s formailag nem törölte el a régi magyar alkotmányt.¹³⁶ Az alkotmány számos liberális jogot megfogalmazott ugyan, érvényesülésük garanciáit azonban nem biztosította, s azok a gyakorlatban nem is kerültek bevezetésre.

A forradalom és szabadságharc idején a magyar jogrend modernizálásához kevés volt az idő. A birodalmi alkotmány rendelkezései szerint ráadásul 1849 márciusától a létrejött részleges szabályokat sem lehetett alkalmazni. Magyarország monarchián belüli speciális alkotmányjogi helyzetének erőszakos felszámolásával az osztrák kormányzat számára lehetőség nyílt arra, hogy az osztrák jogot a császárság valamennyi országa számára közössé tegyék, ami kilátásba helyezte a birodalomban létező különböző jogrendszerek egységesítését.¹³⁷ Ez azonban a magyar alkotmány teljes felszámolásával, a koronázás megtagadásával, a magyar parlamentarizmus megszüntetésével, a szabadságharc brutális orosz–osztrák leverésével, a Szent korona országainak feldarabolásával párhuzamosan kezdődött. A kibontakozó nemzeti ellenállás nem kecsegtetett sikerrel.

Magyarországon az 1850-es évek elején kezdték meg az osztrák törvények bevezetését, egy időben az osztrák hatóságok megszervezésével. Az osztrák jog legfőbb alkotóelemeinek, az Osztrák Polgári Törvénykönyvnek (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch) és a Büntető Törvénykönyvnek hatályba léptetését valamennyi országra kiterjedő érvénnyel tervezte a kormányzat. 1852-ben be is vezették az 1811. évi Osztrák Polgári Törvénykönyvet és vele egyidejűleg az ideiglenes polgári perrendtartást. Ebben az évben deklarálták az egész birodalom számára az új osztrák büntető törvénykönyvet, alig egy évvel később pedig a büntető perrendtartást.

136 Veliky, 1999, 141.

137 Neschwara, Christian: Az osztrák jog Magyarországon. = *Jogtörténeti Szemle*. 2007. 3. sz. 42.

A közigazgatás 1849 és 1856 között Bach vezetése alatt történt újjászervezései¹³⁸ szoros kapcsolatban álltak az osztrákok által megcélzott központosított renddel. A birodalomezekben az években az igazgatási intézményrendszer kétszeri átalakítását élte át, ami az igazságszolgáltatást éppúgy érintette, mint a közigazgatást.¹³⁹ A megtorlás éveit a neoabszolutizmus birodalomrendezési koncepciói követték. Az 1851. december 31-én kibocsátott „szilveszteri pátens” hatályon kívül helyezte az olmützi alkotmányt érvénytelenítette a szabadságjogokat, csupán a törvény előtti egyenlőséget és a jobbagyfelszabadítást ismerte el, s a törvényhozó hatalmat kizárólag az uralkodónak juttatva, nyíltan abszolút monarchiának deklarálta a birodalmat.

A KÖZELEDÉS ÉVTIZEDE

A nemzeti ellenállás és a nemzetközi viszonyok azonban új helyzetet teremtettek. Miután a Napóleon francia császár támogatását élvező piemontiak 1859-ben súlyos vereséget mértek Ausztriára, s a válság belső okai; az eladósodás, s a korrupció is gyengítette az országot, nyilvánvalóvá vált, hogy Ferenc József abszolutisztikus kísérlete kudarcot vallott, a katonai vereségek a rendszer tekintélyét is megrendítették. Így Az 1860-as évek elején a bécsi udvar új koncepciókkal állt elő.

Az Októberi Diploma¹⁴⁰ célja az volt, hogy az országok és tartományok „történelmi jogtudatát”, fennálló eltéréseit szinkronba hozza az elválaszthatatlan és oszthatatlan birodalom elvével.¹⁴¹ Ígéretet tett ugyan az alkotmányos kormányzás intézményrendszerének felállítására, - Magyarországon is újjáalakult például a Helytartótanács és a Kancellária - a lényeges kérdésekben azonban magának és a bécsi Birodalmi Tanácsnak tartotta fenn a döntés jogát, ahova a tartományi gyűlések – és a magyar országgyűlés – delegálhattak tagokat. A tervezet szerint a külügy és a

138 A neoabszolutizmus éveinek politikai igazgatásáról lásd: Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1865*. Bp., 1922–1937., Tóth Béla: *Felfüggesztett működésű Magyarország. Politikai igazgatás a neoabszolutizmus első évében*. = *Jogtudományi Közlöny*, 1999. 11. sz. 467–474.

139 Az egyes tervezetekről, elképzelésekről, a folyamatról lásd: Seiderer, Georg: *Liberalizmus és neoabszolutizmus. Alkotmánypolitika és igazgatási reform a Habsburg Birodalomban Alexander Back minisztersége idején, 1849-1859*. = *Aetas*, 2012. 1. 5–30.

140 „Kaiserliches Diplom vom 20. October 1860, zur Regelung der inneren Staatsrechtlichen Verhältnisse der Monarchie – „Császári Diploma a monarchia belső államjogi viszonyainak szabályozásához”

141 Veliky, 1999, 154.

hadügy terén Ferenc József korlátlan befolyása érvényesült, a pénzügyek pedig a Birodalmi Tanács asztalára kerültek volna, vagyis az októberi diploma sok szempontból csupán látszatengedmény volt az uralkodó részéről.¹⁴²

A Diplomában alaptörvényként, jogalapként jelenik meg a Pragmatica Sanctio (1713), először történik hivatkozás az örökös tartományok monarchikus uniójára.¹⁴³ Deák érvelése mentén ebből jogszerűen következett, hogy az országgyűlésileg alkotott törvények az uralkodót és a nemzetet egyaránt kötik, azokat egyoldalúan, önkényesen egyik fél sem változtathatja meg. Minthogy pedig az 1848. évi törvényeket alkotmány-szerűen hozták és alkotmányszerűen nem törölték el, azok jogérvényesek mindaddig, amíg a „*nemzet és a koronás fejedelem egyesült akarata országgyűlésileg azokban változtatást nem tesz.*”¹⁴⁴ A Pragmatica Sanctio itt még tehát nem az új, dualisztikus államberendezkedés közjogi bázisa, hanem csak az 1848-as alap jogérvényének biztosítója.

Az októberi diploma teljes elutasítását követően (1861. február) újabb birodalomszervezési rendelet látott napvilágot, a „Februári Pátens” formájában, ami a Habsburg Birodalom számos tartományának és nemzetiségének komoly engedményt jelentett, Magyarország számára azonban egyértelmű visszalépés volt, főleg 1848-hoz képest.¹⁴⁵ A birodalmi képviselőházban a 343 helyből Magyarország 85, Erdély 26, Horvát-Szlavónország pedig 9 mandátumra pályázhatott, ami kedvezőnek tűnhet, ám a valóságban a közös parlament jogköre meglehetősen korlátozott volt. A februári pátens – az októberi diplomához hasonlóan – Ferenc József számára tartotta fenn a döntés jogát a hadügy, a külügy és a költségvetés kérdéseiben, vagyis az uralkodó ismét arra törekedett, hogy a lehető legtöbbet mutasson és közben minél kevesebbet adjon. Ferenc József centralizációs kísérlete tehát felemásan valósult meg: létrejött a bécsi parlament és a birodalmi tanács, hazánk részvétele nélkül azonban ez a rendszer bukásra volt ítélve.¹⁴⁶

A minimális engedménnyel élve, de az 1848.évi törvény alapján 1861-ben megválasztották a magyar országgyűlést. Az összeülő magyar parlamentnek a radikális szakítás ellenében az a feladata maradt, hogy

142 A Diplomáról bővebben lásd: Deák Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus 1849-1867*. Bp., 2009.

143 Ruszoly, 2005, 388.

144 Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei*. 2. Bp., 1903. 544., Hanák, 1976, 316.

145 A folyamatokról lásd: Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860-61)*. Bp., 1967.

146 Hanák Péter: *1867 - európai térben és időben*. Bp., 2001. 43–54.

bebizonyítsa a magyar alkotmány és Magyarország törvényes önállása nem ellenkezik a birodalom fennállásával és fejlődésével.¹⁴⁷ Deák Ferenc a Pragmatica Sanctiot jelölte meg ismét hivatkozási alapként, amely a februári pátens egyértelmű tagadását, s a birodalmi egységbe való „alkotmányos” beilleszkedés elutasítását jelentette. Ezzel a Pragmatica Sanctio jelentősége ismét megnő, ekkor válik a 48-at kiegészítő, magyarázó, igazoló alapvető jogforrássá, Deák és körének teljesítménye azonban ennél többet jelentett: a közjogi híd megteremtését, a közvetítő eszme létrehozását az 1848-as alkotmányos önállóság és a birodalmi lét között.¹⁴⁸

Deák egyértelműen leszögezte, hogy a Pragmatica Sanctio az a „politikai biblia”¹⁴⁹, amely megszabja a monarchia alkotmányos berendezkedését, biztosítja egységét és fennállását. A „haza bölcse” megfogalmazta a kiegyezés kulcskérdését is: Magyarország kormányzati önállóságának és a birodalom biztonságos fennállásának összehangolását.¹⁵⁰ A Pragmatica Sanctio politikai bibliává szentelése nyilvánosan az 1865. decemberében megnyílt országgyűlésen történt, ekkor nyilvánította mindkét fél a kiegyezés közjogi alapjának.¹⁵¹

Ezt, a magyar országgyűlés többsége, s Deák értelmezése szerint, nem Ausztriával, hanem a dinasztíával kötötték, s perszonáluniót jelentett, ami a dinasztikus kapcsolaton kívül Magyarország és a Habsburg-ház többi tartománya között csupán „esetenkénti érintkezés” – ben merült ki. A Pragmatica Sanctio csak az együttes birtoklást mondta ki, a közös kormányzást azonban nem foglalta magában. A „regendam et gubernandam” nincs összefoglalva az „indivisibiliter ac inseparabiliter” szavakkal.¹⁵² Ez az értelmezés hatásos válasz volt a februári pátensre is. Egyrészt teljes integritásában őrizte az 1848-as alkotmányt, töretlennek tűntette a hozzá való ragaszkodást, másrészt sérthetetlennek - és vállalhatónak - vallotta az uralkodóházzal kötött 1723. évi „alapszerződést.”¹⁵³

147 Máthé Gábor: Szent Szövetség - magyar közjogi formula - kettős monarchia. = *Pro Public Bono – Magyar közigazgatás: a Nemzeti Köszolgálati Egyetem közigazgatás-tudományi szakmai folyóirata*, 2015. 2. sz. 6.

148 Hanák, 1976, 317.

149 Uo. 328.

150 Katus László: Deák Ferenc és a kiegyezés. = *História*, 2003. 4. szám 8.

151 Cieger András: *A Kiegyezés*. Bp., 2004. 37. (A továbbiakban: Cieger, 2004.)

152 Deák, 1865, 83.

153 Hanák, 1976, 318.

A KIEGYEZÉS

1865-ös húsvéti cikkében¹⁵⁴ Deák történelmi példákat felsorakoztatva szögezte le, hogy az alkotmányosság helyreállítása érdekében a magyar fél hajlandó a kompromisszumra.¹⁵⁵ Elképzeléseit a magyar konzervatívok bécsi lapjában, a *Debatte*-ban is közzé tette 1865 májusában közölt három cikkében.¹⁵⁶ Az osztrák kritikák cáfolása végett hangsúlyozta azt is, hogy a magyarok nem vonják kétségbe a birodalom szilárd fennállásának fontosságát és a Pragmatica Sanctiot, csupán arra törekednek, hogy e mellett a magyar alkotmány alaptörvényei is fenntartassanak. Mindkét cél tehát egyszerre fontos és kivitelezhető, állította, hiszen nem állnak egymással ellentétben.

*„Egyik cél tehát a birodalom szilárd fennállása, melyet nem kívánunk semmi más tekinteteknek alárendelni. Másik cél pedig fentartása Magyarországnak alkotmányos fennállásának, jogainak, törvényeinek, melyeket a sanctio pragmatica is ünnepélyesen biztosít, s melyekből többet elvenni, mint amit a birodalom szilárd fennállhatóságának biztosítása mulhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem czélszerű.”*¹⁵⁷

Az uralkodó elfogadta ezt az érvelést, és ugyanebben az évben összehívta az országgyűlést, majd elindultak a Habsburg birodalmat gyökeresen átalakító tárgyalások is.

154 Pesti Napló 1865. április 16. Lásd: *Válogatott politikai íráskok és beszédek II. 1850-1873*. Válogatta Deák Ágnes, Bp., 2001. 305–311. (A továbbiakban: Deák, 2001.)

155 A kompromisszum-kereséssel nem mindenki értett egyet. Kossuth már a kezdeti bizottságok tervezetének megjelenése után lapot indított (Negyvenkilenc), amelyben bírálta a készülő megegyezést. A közös ügyek megvalósításában az önrendelkezés legfőbb garanciáinak elvesztését és a birodalom hatalmi politikájának térnyerését látta. Ezért nevezte az alkut jogfeladásnak is. Rámutatott arra, hogy a Monarchia többi népének kirekesztésével és elégedetlenségével jön létre, s kétségei voltak aziránt is, hogy a birodalom alkotmányos eszközökkel fenntartható-e. „(...) Ilyenkor mond le Magyarországnak legbecsesebb állami jogairól és lemond oly módon, lemond, magát oly politikának eszközeül szegődtetve, mely szomszédainkat úgy nyugat mint kelet felé ellenségeinkké teszi; a nemzetiségi belkérdés kielégítő megoldását, a Horvátországgal kiegyezkedést lehetetleníti, s szemlátomást közelgő európai bonyodalmaknál hazánkat a vetélkedő ambícióknak czéltáblául tüzi ki.” In: *Kossuth Lajos Íratai VIII*. sajtó alá rendezte Kossuth Ferencz, Bp., 1900, 3–17.

156 *Die Debatte und Wiener Lloyd* 1865. május 7–9. Lásd: Deák, 2001, 312–319.

157 Deák, 2001, 310.

A tárgyalási hajlandóságot Bécs részéről elősegítette, hogy a Habsburg birodalom Poroszország ellen is súlyos vereséget szenvedett. A prágai békében le kellett mondania Velencéről, Holsteinről és a német szövetségbeli tagságról, s hadisarc fizetésére is kötelezettséget kellett vállalnia. Így mind az osztrák oldal, mind a magyar kompromisszumkereső politika számára sürgetővé vált, hogyan lehetne a közös érdekeket egy közös közjogi rendszerbe önteni. Deák politikai eszménye az alkotmányos Habsburg-monarchia volt: Magyarország önállóságának, területi integritásának, a magyarság vezető szerepének együttes fenntartását csak ennek keretén belül vélte biztosíthatónak.¹⁵⁸

Mindezek eredményeképpen létre jött a dualista berendezkedésű Osztrák-Magyar Monarchia¹⁵⁹, amely fenntartotta a Habsburg birodalmi tradíciót is, de a dinasztia uralmának csaknem négyszáz éve alatt a magyarság számára ekkor biztosította a legteljesebb politikai, gazdasági és kulturális kibontakozást is. Andrássy gróf szavaival élve:

*„(...) Ausztria ereje éppen elegendő arra, hogy velünk együtt nagyhatalmat képezzen, de nem elég nagy arra, hogy minket elnyomjon. Őseink kiváló államférfiúi képességgel, (...) fölismerték e szövetség előnyeit és azt állandóvá tették. A jövőt domináló, az emberiséget előbbre vivő erőhöz csatlakoztak és hívek maradtak hozzá. (...)”*¹⁶³

A Pragmatica Sanctio tehát megfelelő jogi bázisnak bizonyult, hogy egészen 1918-ig meghatározza Magyarország Habsburg-birodalmon belüli közjogi státuszát. Hogy ezt éppen a „kiegyezés” jogi konstrukciója szolgálta-e leginkább, az ma is tudományos vita tárgya.

¹⁵⁸ Hanák, 1976, 307.

¹⁵⁹ A kiegyezési bizottság javaslatából formált törvénytervezetet az 1848-as törvények módosítását 1867. május 29-én 209:89 arányban szavazták meg, míg 83-an távol maradtak a voksolástól. Az 1867. évi XII. tc. hangsúlyozottan a magyar Pragmatica Sanctiót tekintette a kiegyezés alapjának, míg a vonatkozó 1867. december 21-i RGBl. 146. számú osztrák törvény egyáltalán nem hivatkozott a trónöröklési rendre, mint a közjogi viszonyt meghatározó jogintézményre. Cieger, 2004, 133.

Németh Csaba

A Táfler család budapesti ingatlanbefektetései

BEVEZETÉS

A vagyonukat kereskedelmi tevékenységgel megalapozó, pénzintézetekben is érdekelt Táfler család tagjai a 19. század második felében kapcsolódtak be a budapesti bérházépítések folyamatába, amely viszonylag kevés kockázattal járó, kedvező jövedelemszerzési lehetőséget kínált a felhalmozott készpénzvagyonukat befektetni szándékozó vállalkozók számára. A család férfitagjai közül Táfler Kálmán a századfordulóra Budapest legnagyobb virilistája lett, akinek kiterjedt adóalapját a tulajdonában lévő, több mint kéttucatnyi bérházból származó jövedelem adta.¹

E tanulmányban a Táfler család budapesti ingatlanbefektetésekben végzett vállalkozói tevékenységét dolgoztam fel. A kutatás során igyekeztem meghatározni a családtagok tulajdonában lévő bérházak számát, területi elhelyezkedését, lakóinak társadalmi helyzetét, az ingatlanokban működő vállalkozásokat, a család által alkalmazott építészmérnökök és építőmesterek személyét, valamint az ingatlanok fenntartásával kapcsolatos feladatok és nehézségek bemutatására törekedtem. Összességében arra a kérdésre kerestem választ, miért tölthettek be a Táflerek majd félévszázadon át meghatározó szerepet Budapest legnagyobb bérháztulajdonosai között.

A tanulmány levéltári forrásait a Budapest Főváros Levéltárában található tulajdonlapok és építési engedélyezési tervdokumentációk, valamint az Országos Levéltárban található izraelita felekezeti anyakönyvek adataiból merítettem. A családtagok tulajdonában lévő ingatlanok jegyzékének elkészítéséhez a budapesti cím- és lakjegyzékeket használtam fel. Az egyes ingatlanokhoz kapcsolódó események forrásait az Arcanum Digitális Tudománytár által elérhető korabeli sajtóanyag cikkeiből válogattam.

„A bérház a tőkés rendszer jellegzetes lakástípusa. Ez már nem egy család, a tulajdonos és háztartása számára, nem lakó- és munkahelyi szükségletének kielégítésére, hanem nyereszkesedés végett épült. A bérház nem külső megjelenésében, nem stílusában, hanem funkciójában különbözött a hagyományos polgárháztól, üzleti vállalkozás tárgya lett.” – olvashatjuk a fogalom meghatározását Hanák Péter e témával kapcsolatos

¹ Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Bp., 1979. 39., 126–128.

tanulmányában.² A bérházépítés tehát messze nem csak az építészetről szólt, egy jól jövedelmező befektetési formává vált a 19. század kezdetétől, amelynek indítékait mélyebb gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatokban kell keresnünk.

BÉRHAZÉPÍTÉSEK A 19. SZÁZADBAN

A bérház mint kiadható lakásokat tartalmazó épülettípus már a 18. század második felében ismert volt Magyarországon. Elterjedése azonban csak a 19. század kezdetétől vált általánossá, amikor a nagyvárosok, elsősorban Pest növekvő népességének lakásigényeit kellett ily módon kiszolgálni, s emiatt a tőkeerős rétegek számára egyre kedvezőbb befektetési formává vált.

A bérlakások építését elsősorban az anyagi haszon motiválta. Az építtetők között módosabb polgárok, magas rangú hivatalnokok, földbirtokosok és az arisztokrácia tagjai egyaránt előfordultak. Az 1810-es és 20-as évektől egyre többekben alakult ki annak az igénye, hogy a kereskedelmi és ipari vállalkozásaik által megalapozott anyagi körülményeiket a házbérekéből származó jövedelemmel egészítsék ki.³ A nemesek és az arisztokrácia számára ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a tulajdonukban lévő földbirtok messze nem termel akkora jövedelmet, mint amennyit az annak értékéből felépített bérházból nyerhetnének.

A magyarországi viszonyokat tekintve, már a 19. század első felében nyilvánvalóvá vált, milyen óriási összegeket lehetett keresni egy-egy pesti vagy budai bérház felépítésével és a benne lévő lakások kiadásával. Mindezt jól példázza Széchenyi István esete, aki teljes birtokai után 60 000 forintos éves jövedelemmel számolhatott, miközben a reformkori város legnagyobb bérházának tulajdonosa, br. Orczy József a 48 lakásos Orczy-házból hasonlóan nagy összeget, 41 000 forintot nyert évente.⁴ Nem csoda, hogy idővel Széchenyit is elragadták a bérházépítéssel

2 Hanák Péter: Polgárosodás és urbanizáció. Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században. = *Történelmi Szemle*, 1984. 1–2 sz. 123–144.; A témáról bővebben ld. *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Szerk. Hanák Péter, Bp., 1992.; Bódy Zsombor: A lakás mint kutatási téma a modern városok történetében. = *Korall*, 2014, 58. sz. 5–16.; A munkásság lakásviszonyairól Gyáni Gábor: *Bérkaszánya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Bp., 1992.; Vörös Károly: *Egy világváros születése*. Bp., 1973. 159–190.

3 Körner Zsuzsa: *Városias beépítési formák, bérház és lakástípusok*. Bp., 2010. 22–25.

4 Körner Zsuzsa: *A budapesti bérházépítés aranykora*. Bp., 2015. 8–9. ill. az Orczy-ház történetéhez ld. Komoróczy Géza: *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. Bp., 1995. 1. kötet. 102–107.

kapcsolatos gondolatok. 1833–1845 között több házat és telket vásárolt Pesten és Budán, s a Lipótvárosban – a mai Szabadság tér déli oldalán – épített hatalmas bérház tulajdonosaként pesti háziúrrá is vált.⁵

A bérházépítésből szerzett jövedelem nagyságára a Pesten letelepedett Franz Schams cseh származású szőlész és író is felfigyelt, akinek Pestről megjelent 1821. évi leírásából tudjuk, hogy „egy pesti belvárosi ház, legyen az két- vagy háromemeletes, mindig meghozza tulajdonosának az évi 10–15 000 forintnyi bért [...]. De még az sem ritkaság, ha egy pesti ház 30–40 000 forintot jövedelmez.”⁶

A bérházépítkezések másik indítékát a kivehető lakások iránti kereslet növekedése adta. Pest a 19. század első felében vált az ország gazdasági, politikai és kulturális központjává, s egyben a legnépesebb, legvárosiasabb településévé. A rohamosan növekvő város egyik legnagyobb problémája a lakáshiány volt. A reformkorban már a lakás számított a legkeresettebb és legdrágább árunak. A fővárosi lakásviszonyokra jellemzően azonban az emberek túlnyomó része bérelt lakásokban élt. Ez ugyanúgy vonatkozott a tartósan vagy időlegesen ott tartózkodó magánások egy részére és a nem háztulajdonos nagypolgárookra, ahogyan az alsóbb társadalmi rétegeket még inkább jellemezte.⁷

A 18–19. század fordulóján a város népességnövekedésével az építkezések számának emelkedése is együtt járt, amely az önálló építmények mellett az emeleti ráépítések, épülettoldások formájában egyaránt előfordult. A fejlődés szimbolikus példaként lehet említeni a belvárosi részen, a Régi Posta utcában a Pollack Mihály tervei alapján 1805 körül felépült első háromemeletes házat. A külvárosokat ezzel szemben ekkor még alig érintette az urbanizáció. Az oda beköltöző napszámosok, kézművesek, kiskereskedők, fuvarosok megnövekedett tömegeinek lakásigényét többnyire földszintes bérházak építésével elégítették ki.⁸

A város terjeszkedése a régi városfalak lebontását eredményezte, amely a 18. század közepén kezdődött, majd II. József uralkodásának idején vált tervszerűvé, amikor a kaputornyokat, a bástyákat és egész fal-

5 Körner, 2010, 24.

6 Franz Schams: *Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern*. Pest, 1821. 353.

7 Fónagy Zoltán: *Paloták, bérházak, nyomortanyák. Lakásviszonyok a reformkori Pesten*. Bp., 2014. [Online: A hétköznapi élet története, https://mindennapoktortene.blog.hu/2014/01/06/palotak_berhazak_nyomortanyak – Letöltés ideje: 2021. március 21.]; Bácskai Vera: Budapest története 1868–1873. In: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Szerk. Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András, Bp., 2000. 77–110.

8 Körner, 2015, 9–10.

szakaszokat néhány évtizeden belül teljesen eltüntették.⁹ A város növekvő számú polgársága már az 1710-es években megkezdte a városfalakon kívül eső területek birtokbavételét, amelynek okát kezdetben a földművelés és az állattenyésztés jelentőségének növekedése adta. Az 1730-as évektől azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a lakosság egyre kevésbé fér el a szűkös városfalak között, ezért a városi tanács a mai Józsefváros területén, a Horváth Mihály tér környékén házhelyosztásokba kezdett. Így alakult ki a Lerchenfeld, Pest első külvárosi települése, ahol 1733-ban már 91 ház állt. A század második felében tovább folytatódott a terjeszkedés, a József-, a Teréz-, a Lipót- és Ferencváros megszületésével. Mindez a külvárosi házak számának növekedésében is megmutatkozott, 1769-ben 865, 1781-ben 1111, 1792-ben 1176 ház állt ezen a területen.¹⁰

Az említett városrészek közül Lipótváros kialakítását érdemes külön szemügyre venni, amelynek első területrendezési tervét Schlison János kamarai adminisztrátor készítette el 1789-ben.¹¹ A tervezet széles utakra, rendezett tömbökre és házhelyekre osztotta fel a határt. A parcellák tulajdonjogát telekaukciókon rendezett licitálás során lehetett megszerezni. A vásárlók viszonylag olcsón, 1–25 forint közötti négyyszögöl áron juthattak hozzá a telkekhez, s a vételárnak csupán harmadrészét kellett a licitálás során készpénzben kifizetni. Így Pest városa 1789–1793 között a kihirdetett 134 házhelyből 130 tudott értékesíteni, amelyen 70 polgár osztozott. Közülük sokan hamarosan túl is adtak a telkeiken, amelyeket nyereszkeskedési szándékkal vásároltak. A telkek ugyanis csak akkor termeltek jövedelmet, ha már ház állt rajtuk. Házépítésre viszont keveseknek adódott pénze, s építkezési hitelre sem lehetett ekkor számítani. Az újabb tulajdonosok már jómódú vállalkozók voltak, akiket a pénz egyre érzékelhetőbb devalvációja is arra ösztönzött, hogy felhalmozott készpénzvagyonuk számára biztos és nyereséget hozó befektetési lehetőséget találjanak. A ház és különösen a bérházépítés jó megoldásnak tűnt. Hiszen ez idő tájt kezdett nagyobb méreteket ölteni az idegenek és a vidékiek Pestre való beköltözése. Mindez idővel lakásínséget, majd lakásdrágulást szült. A pestiek ekkor tapasztalhatták meg először, mekkora

9 Írásné Melis Katalin: Történeti, régészeti adatok a pesti középkori városfal kutatásához. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. Bp., 2017. 199–213., 220–244. [Online: <https://epa.oszk.hu/02100/02120/00042/pdf/> – Letöltés ideje: 2021. március 25.]

10 Nagy Lajos: Terézváros kialakulása. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. Bp., 1956. 97–103. [Online: <https://epa.oszk.hu/02100/02120/00011/pdf/> – Letöltés ideje: 2021. március 25.]

11 Pásztor Mihály: A százötven éves Lipótváros. = *Statisztikai Közlemények*, 1940. 4.sz. 32–44.

jövedelemforrást jelent a lakások bérbeadása. A közárverések az 1820-as években is folytatódtak. Az új tulajdonosoknak a vételár 1/3-át kellett készpénzben a városi pénztárba befizetni. A fennmaradt összegre 5%-os kamattal részletfizetési kedvezményt kaptak, azzal a feltétellel, hogy a lakóházakat négy éven belül felépítik.¹²

A városfejlesztés irányítása eközben Pest város Szépítő Bizottmányának felügyelete alá került, amely Hild János 1805. évi városrendezési és szépítési terve alapján szabályozta az építkezések menetét.¹³ Az 1838-as árvíz tanulságait figyelembe véve 1839-ben készült el a város első építési szabályzata, amely szigorú kritériumokat szabott az új házak építésekor a lakóházak magasságára, boltozására, a falvastagságra, az építőanyagra, a lakásbelső kialakítására és a tűzbiztonságra vonatkozóan.¹⁴ Az 1828-as országos népszámlálás adataiból tudjuk, hogy ekkorra a nagyobb városokban, de elsősorban Pesten és Budán a bérházépítés bevett és elterjedt befektetési forma lett. Erre következtethetünk az azonos tulajdonban álló ingatlanok számának növekvő arányából, illetve az egyes ingatlanokon belüli háztartások mennyiségéből is.¹⁵

A század első felének eredményei után a kiegyezés általi gyors iparosodás és urbanizáció nyitott még nagyobb teret a bérházépítések folytatásához. Az 1867 után létrejött pénzintézetek, a bankok és takarékpénztárak sajátos feladatköreik kialakításával folytattak ingatlan és tőzsdügyleteket, támogattak városi vállalkozásokat, ipari beruházásokat. A bérházépítések anyagi forrásait is a pénzintézetek által folyósított nagy összegű, hosszú lejáratú jelzálogkölcsönök biztosították.¹⁶

Az építkezések felfutását nagyban segítette az 1870-ben létrehozott Fővárosi Közmunkatanács által készített városfejlesztési terv megvalósítása, amely az egyes városrészeket összekötő körutak, illetve a város és külső peremterületei között húzódó sugárutak kiépítésében nyilvánult

12 Körner, 2015, 11–12.

13 H. Boros Vilma: A Pesti Szépítő Bizottság működésének kezdete és a Szépítési Terv. In: *Művészettörténeti tanulmányok*. 1953. Bp., 1954. 507–529.

14 Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. 1686–1873. In: *Források Budapest múltjából I. 1686–1873*. Szerk. Bácskai Vera, Bp., 1971. 63–65.; A reformkori városképről bővebben Id. Antalffy Gyula: *Reformkori magyar városrajzok*. Bp., 1982. 195–257.

15 Körner, 2010, 23.

16 Körner, 2015, 43–45.; Az iparosodás, városfejlődés és urbanizáció összefüggéséhez Id. Angyal Viktória: Városshociológia. In: *A szociológia ágazatai*. Szerk. Kulcsár Kálmán, Bp. 1975.

meg.¹⁷ Ezek közül a Sugár út, a későbbi Andrássy út volt az első, teljesen kisajátított területen végrehajtott, igazán nagyszabású és tudatosan megalkotott városszabályozási létesítmény Pest-Buda területén. Kialakításának költségeihez a képviselőház nagy összeggel járult hozzá, amelynek egy részét a kisajátított telkek értékesítéséből befolyt pénzből kellett az államnak visszafizetni.¹⁸ A Sugár út építése a telkek kisajátításával, majd a zezugos utcákból álló környék bontási munkálataival vette kezdetét. Az útvonal mentén kiárusított telkeket a befektetők azzal a feltétellel vehették meg, ha vállalják, hogy a Sugár utat öt év alatt, a mellékutcákat tíz év alatt kiépítik. A tervek megvalósítását az 1873-ban bekövetkezett tőzsdekrach és világgazdasági válság egy időre visszavetette, melynek következtében többen visszaadták a telkeket, mivel nem tudták időben teljesíteni a szerződéseket. Az építkezéseket végül újfajta befektetői csoportok bevonásával tudták megvalósítani. A pénzügyi vállalkozók helyett ezúttal a felső középosztály és az arisztokrácia körében sikerült kedvet teremteni a telekvásárlásokhoz, amelyek hamarosan beváltották a hozzájuk fűzött reményeket.¹⁹ Budapest körútszerének kialakítása is a Sugár út kiépítésével egy időben kezdődött. Az országgyűlés 1871-ben fogadta el a nagykörút kialakítására vonatkozó törvényt, amely a szükséges kisajátításokra újabb nagy értékű kölcsönt folyósított a Közmunkatanácsnak, továbbá 15 évi adómentességet és egyéb adókedvezményeket biztosított az út vonalában történő építkezésekre.²⁰

A nagyszabású városrendezési és városépítési tevékenység nyomán a századfordulóra a régi városrészek modernizálódtak, az elavult házakat lebontották, helyükbe új, emeletes épületek kerültek. A fejlődést mutatta, hogy 1880 előtt évente még csak 70 új lakóházat építettek, ez szám azonban a század utolsó öt évére megötszöröződött. Egyedül 1885-ben 835 építési engedélyt adtak ki a fővárosban.²¹ A kedvező tendencia csak

17 Siklóssy László: *A Fővárosi Közmunkák Tanácsa Története. Hogyan épült Budapest?* Bp., 1931. 135–146.; Gyáni, 1992, 16–32.

18 Siklóssy, 1931, 147.

19 Siklóssy, 1931, 156–165.

20 Ruisz Rezső: *A Nagykörút*. Bp., 1960.; Az 1871. évi XLII. törvénycikk alapján az új épületek tizenöt évig mentesek voltak az állami és minden községi adótól. A tizenöt év letelte után az építményekért még tizenöt évig állami adó fejében a házbér-jövedelmiadó helyett csak egyszerű jövedelmi adót kellett fizetni, még pedig a ház tiszta jövedelmének 10 %-át. A községi adópótlékot úgyszintén csak a jövedelmi adó után vetették ki. A Sugár út és a körutak kiépítéséről bővebben ld. Dr. Borsos Béla – Sódor Alajos – Zádor Mihály: *Budapest építészettörténete, városképei és műemlékei*. Bp., 1959. 256–288.

21 Körner, 2015, 13–14.

a századforduló előtti években állt meg, amikor a bérházak számának ugrásszerű megnövekedése miatt a kínálat túlhaladta a keresletet, s százával álltak üresen a kiadható lakások. A kedvezőtlen helyzet az 1910-es évek elején szűnt meg, amikor az építkezési kedv ismét magasra szökött. A felemelkedésnek a világháború kitörése vetett véget.²²

A bérházak többféle kialakításban készültek. Az első típusba a városi palotát és bérházat egyesítő palotabérházak, a kizárólag luxuslakásokat tartalmazó házak, valamint azok a bérpaloták tartoztak, amelyek a tulajdonos fényűző lakosztálya feletti szinteken a felső-középosztály számára kínáltak lakásokat. Ezek a házak leginkább a város reprezentatívabb helyein épültek. Így jellemzően a pesti és budai Duna-parton, az Andrassy úton és a józsefvárosi mágnás negyedekben jelentek meg. A második típusba a polgári és kispolgári házak tartoztak. Ezek alkották a pesti történeti bérházak legnagyobb részét. A középosztályt szolgáló, az utcai szárnyakon többnyire háromszobás lakásokat tartalmazó házak jellemzően a nagykorúton, a polgári-félproletár 1–2 szobás lakásokat tartalmazó kisbérházak pedig a Teréz- és Ferencvárosban épültek ki. A harmadik típusba azok a munkásházak tartoztak, amelyek egyszerű kivitelű, többnyire csak szoba-konyhás lakrészekből álltak.²³

A bérházak többségének lakóit az egyes épületeken belül is megmutatkozó óriási társadalmi különbség jellemezte, amely a lakástípusok eloszlásában is megnyilvánult: míg az utcai fronton a tehetősebb rétegek számára készült négy-ötszobás, saját fürdőszobás, tágas lakásokat kínáltak, addig az alacsonyabb jövedelmű bérlők, illetve cselédek számára a belső udvarra tekintő szoba-konyhás, komfort nélküli, a folyosó végén található közös WC-vel rendelkező lakásokat adták ki.²⁴

Az ilyen házakban az első emeleten található díszlakások rendelkeztek a legnagyobb alapterülettel és ranggal, melyekben a háztulajdonos mellett gazdag polgárok, magas rangú nemesi családok, olykor arisztokraták laktak. A második emelet nagyon hasonlított az elsőre, a rangbéli különbségeket néhány szimbolikus elem, így az ablakok egyszerűbb kiképzése, az erkély hiánya, a dísztermek kisebb méretei jelezték. Ez az emelet még mindig a módos középosztályé volt. Jelentősebb eltérések többnyire a harmadik emeleten mutatkoztak, amelyet gyakran kisebb méretű lakásokra bontottak, illetve itt az udvarra néző, cseléd- és fürdő-

22 Körner, 2010, 59., 75–77.

23 Körner, 2015, 37–50.

24 Bierbauer Virgil: *A magyar építészet története*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2004. 174.

szoba nélküli lakástípus is megjelent. A nagyobb házakban a földszinten is kialakítottak néhány szoba-konyhás, vagy kétszobás kislakást.²⁵

A bérházak építetői ugyancsak különböző társadalmi osztályokból kerültek ki. Az előkelőbb helyeken, így a belvárosban, a Lipótvárosban, a Nagykörút és az Andrássy út mentén az arisztokrácia, császári és királyi tanácsosok, kamarások, bankárok és nagyiparosok építkeztek. A Teréz-, a József- és a Ferencváros egyszerűbb negyedeiben az építetők elsősorban nagykereskedők, hivatalnokok és kisiparosok közül kerültek ki. A magánzók mellett ugyanakkor megjelentek a különböző pénzintézetek, biztosítótársaságok, nyugdíjintézetek, illetve a tehetősebb szakmai egyletek, kulturális intézmények és az egyházak.²⁶

A bérháztulajdonosok számára a legnagyobb terhet az 1880-as években átlagosan 5–8 %-os kamattal terhelt jelzálogkölcson törlesztése jelentette, amelyet többnyire a befolyó lakbérekkel fedeztek. Ugyancsak a lakbérekkel kellett finanszírozni a fenntartás költségeit, illetve a fővárosnak fizetett adó összegét, amely több részletből állt. A lakbérjövodelem után fizetendő adólab 1868-ban Budán és Pesten 24%, 1883 után az egyesített városban 20% volt, s plusz adóként az általános jövedelmi pótdó, ami lényegében még egyszer megadóztatta a bevételeket. Mind ezt néhány olyan apróbb adófajta egészítette ki, mint a házbérkrajcár, amely a mai szemétszállítási díj őseként nagyjából 3%-ban terhelte a bérleti jövedelmeket. Így átlagosan 100 korona házbér-jövedelemre 33–40 korona házbéradó jutott, ami az állami és a községi adóból, valamint a házbérkrajcárból tevődött össze.²⁷

A bérházépítés természetesen némi kockázattal is járt, ami leginkább a kiadható lakások túlkínálatából, az adóemelésekből és a nem fizető bérlők miatti bevételekiesésből eredt. Ezért a bérbeadó, ha tehetett, módos bérlőt választott. A szerződés aláírásakor a megbízhatóság fontos kritériumnak számított, csak így lehetett biztosítani a bérházatóke 8–10 %-os kamatozását, ami a befektető nyeresége lett.²⁸

Összességében elmondható, hogy a bérházépítkezések virágkora a 19. század első felében kibontakozó bevezető szakasz után, a kiegyezést követő és a századfordulóig tartó évtizedekre tehető Magyarországon. A viszonylag kevés kockázattal járó, biztos és nagy hozamú jövedelemter-

25 Hanák, 1984, 132.; Hanák Péter: Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Bp., 1988. 17–62.

26 Körner, 2010, 33–43.

27 Körner, 2015, 22.

28 Körner, 2010, 46.

melő vállalkozás kedvelt befektetési formává vált a tehetősebb társadalmi rétegek számára. Nem véletlen, hogy mindez a kereskedő és vállalkozói háttérű Táfler család tagjainak érdeklődését is felkeltette.

A TÁFLER CSALÁD TAGJAI BUDAPEST VIRILISEI KÖZÖTT

A Táfler család tagjainak budapesti ingatlanbefektetéseire vonatkozó kutatáshoz Vörös Károly Budapest legnagyobb adófizetőiről készített elemzése szolgál kiindulópontként.²⁹ A szerző az 1918 előtti nagytőkés uralkodó osztály eredetét, kialakulását, megerősödését, szerkezeti változásait vizsgálva a főváros legnagyobb adófizetőiről készített jegyzékeket dolgozta fel a kvantitatív elemzés módszereivel.

A vizsgálat két idősíkban, előbb 1873-ban, majd az 1903–1917 közötti időszakban mutatja be többek között a Táfler család nagyvállalkozó tagjait, áttekintve a különböző kereskedelmi, pénzügyi és ipari vállalkozásokban lévő érdekeltségeiket, a budapesti ingatlanbefektetésekben végzett tevékenységüket, s végül a vidéki földbirtokvásárlásokat. A tanulmányból kiderül, hogy a családtagok közül elsősorban Táfler Izsák és fia, Kálmán birtokoltak a fővárosban ingatlanokat. Kálmán az 1903., az 1911. és az 1915–1917. évek virilista jegyzékeiben mint Budapest legnagyobb adófizetője szerepelt. Az ingatlanok jelentőségére utal, hogy az apa és fia által 1873-ban együttesen befizetett 2128 forint adójának alapja legnagyobb részben két épület házbérjövödelmeiből állt össze, 143 forint jövedelemadóval kiegészítve. Táfler Kálmán 1903-ban befizetett 50 675 forint adójának alapja pedig több mint kéttucatnyi ingatlan házbérjövödelméből származott.³⁰

A szerző az 1910. évre vonatkozóan tételesen felsorolja azokat a budapesti ingatlanokat, összesen 24 darabot, amelyeket Táfler Kálmán tulajdonának tartott.³¹ Egyben bemutatja a társtulajdonosi státuszban lévő üzleti partnereit – akik családtagjai voltak –, sógorát, Ehrenfeld Ignácot, valamint vejét, Stern Ármint.

A tanulmány szerint 1910-ben Táfler Kálmán tulajdonát képezte a Váci körúton a 39. és a 64. számú ház, illetve Ehrenfeld Ignáccal együtt bírták a 48. számú ingatlant. Ugyancsak Ehrenfelddel birtokolták a Király utcában a 21. számú és az Andrássy úton a 35. számú ingatlan-

29 Vörös, 1979, 39. és 126–128.; A virilizmusról ld. még Halmos Károly: *Besitzbürgertum Magyarországon. (A virilizmus)*. In: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Szerk. Kövér György, 2006. 161–194.

30 Vörös, 1979, 126–128.

31 Vörös, 1979, 126–128.

kat. Az utóbbi helyen önállóan még az 55. és a 84. szám alatti házak tartoztak hozzá. A József körúton Stern Árminnal a 36/b-t,³² önállóan a 8., 10., 12. számú bérházakat jegyezte magának. A Rákóczi úton szintén önállóan a 17. szám alatti ingatlant, a Ferenc körúton a 24. számú házat bírta. Ugyanott ismét Stern Árminnal, valamint saját gyermekeivel a 41. számú ingatlan állt a tulajdonában. Emellett a VIII. kerületből az övé volt – részben meg nem nevezett birtoktársakkal közösen – a Conti utca 36., a Karpfenstein utca 3., a Német utca 3., a Röck Szilárd utca 25. szám alatti épület.³³ Továbbá hozzá tartozott a VII. kerületben a Dob utca 39. és a 4L., a VI. kerületben a Rózsa utca 69., az V. kerületben pedig – fiával, Táfler Árminnal együtt – a Váci út 2. és 8. szám alatti ház. A virilizmus szempontjából ideszámított még feleségének az Arany János utca 22. szám alatti bérháza is a házvagyon részét képezte.³⁴

Vörös Károly 1873-ban a Pest-Budai Kézművesbank tagjaként említi Táfler Kálmánt, ellenben az 1903–1917 közötti időszakban már a budapesti virilisták érdekes típusának tartja, aki több kortársával ellentétben nem töltött be közéleti szerepet, illetve nem szerepelt semmilyen bank vagy egyéb ipari, kereskedelmi vállalkozás igazgatóságában vagy felügyelőbizottságában.

A tanulmány az egyéb családtagok különböző vállalkozásokban betöltött szerepéről is szól. 1873-ban Táfler Kálmán unokatestvérei közül apai ágon Táfler Adolf magánzót a Lipótvárosi Takarékszövetkezet és az Első Magyar Kamarnfonó, Táfler Józsefet a Pest-Terézvárosi Iparbank és a Victoria Malom tagjaként tünteti fel, míg Táfler Antalt bérlőként, Táfler E. Kálmánt mint háztulajdonost és pénzüzért említi meg.³⁵ E felsorolás után rámutat a lokális eredetű bankok s az elsősorban háztulajdonba beépülő nagy vagyon közötti összefüggések lehetőségére is.

Végezetül a tanulmány a családtagok tulajdonában lévő, s leginkább a Tápió patak mentén kiépülő nagybirtok komplexumra is kitér. Táfler Kálmán ugyancsak Ehrenfelddel közösen Tápiószelén és Újhartyánban, önállóan pedig Nagykátán vásárolt birtokokat. A családnevét testvérei-

32 Valójában a József krt. 31/b. *Budapesti Cím- és Lakjegyzék, 1900–1901.* 114.

33 Valójában a Röck Szilárd utca 21. *Budapesti Cím- és Lakjegyzék, 1900–1901.* 121.

34 Az Arany János utca 22. szám alatt lévő ingatlan valójában a névhasznosság miatt könnyen összetéveszthető unokatestvér, Táfler E. Kálmán feleségének a tulajdonában volt. *Budapesti Cím- és Lakjegyzék, 1900–1901.* 63.

35 Vörös, 1979, 126–128.

A TÁFLER CSALÁD BUDAPESTI INGATLANBEFEKTETÉSEI

vel, Antallal és E. Kálmánnal együtt 1881-ben Györgyeire³⁶ változtató Táfler Adolf és annak fia, Györgyei Illés Tápiógyörgyén, Tápiószelén és Farmoson hozta létre birtokát.³⁷

A CSALÁD ÚTJA A FŐVÁROSBA

A Táfler család tagjai az izraelita felekezeti anyakönyvek bejegyzései szerint a 19. század első felében a Pest környéki települések lakói között tűnnek fel, leginkább Maglód és Ócsa községekben. A Dabason vezetett halotti anyakönyvek tanúsága szerint a család egyik tagja, Táfler Rafael 1775-ben született a morvaországi Austerlitzben (Slavkov u brna), s 1865-ben 90 éves korában halt meg Ócsán.³⁸ Ebből arra következtethetünk, hogy a Táflerek a nyugati tartományokból érkezettek Magyarországra.

A család másik tagja Táfler Izsák 1810-ben Maglódon jött a világra. A Budapesten vezetett halotti anyakönyv szerint 1891-ben 81 éves korában Silberstein Regina férjeként halt meg a fővárosban, a Király utca 17. szám alatti lakásában.³⁹ Gyászjelentése arról is hírt ad, hogy elhalálózása házasságának 58. évében történt.⁴⁰ Hét gyermeke közül Kálmán a későbbiekben Budapest legnagyobb adófizetőjévé vált, míg Janka a virilista jegyzékekben ugyancsak előkelő helyet elfoglaló Ehrenfeld Ignác felesége lett.⁴¹

Pest neológ hitközségének házassági anyakönyveiből tudjuk, hogy Táfler Kálmán 1863-ban 24 éves korában házasodott meg Pesten.⁴² Ebből következtetünk a születési évére, amely 1839 lehetett.⁴³ Felesége Engel Berta, Karl Engel 20 éves lánya volt. Házasságukból négy gyermek

36 1906-tól Y végződéssel írhatták a nevüket, amit a 113957/905 sz. belügyminiszteri leirat engedélyezett.

37 Vörös, 1979, 126–128.

38 OL: A3483 - X 5329 - 219 / 5. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Dabas, 5. Band, Sterberegister 1850–1885, 11.

39 OL: A3574 - X 5522 - 423 / 52. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, 52. Band, Sterberegister 1889–1892, 345.

40 Halálozások. = *Vasárnapi Újság*, 1891. március 22. 12. sz. 194.

41 OL: A3572 - X 5522 - 423 / 46. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, 46. Band, Sterberegister 1868–1873, 370.

42 OL: A3567 - X 5522 - 423 / 28. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, 28. Band, Heiratsregister 1851–1866, 146.

43 Más források szerint 1938. augusztus 16-án született Pesten. Roman Sandgruber: *Traumzeit für Millionäre: Die 929 reichsten Wienerinnen und Wiener im Jahr 1910*. Wien, 2013. 34.

született: a csecsemőkorában meghalt Mária,⁴⁴ valamint Kornélia Nelly, Ármin és Malvin.⁴⁵ Érdekes, hogy a két felnőtt lány közül Kornélia a későbbi üzlettárs, dr. Stern Ármin felesége lett,⁴⁶ míg Malvin Stern Ármin testvérével, Gyulával házasodott össze.⁴⁷

Táfler Izsák testvérei közül a budapesti vállalkozásokban betöltött szerepe miatt Illést kell feltétlenül megemlíteni, aki a halotti anyakönyvek bejegyzése szerint 1806-ban született Maglódon, majd 52 éves korában 1858-ban hunyt el Pesten.⁴⁸ Felesége, özv. Táfler Illésné szül. Valatin Leonora 1888-ban 83 éves korában távozott az élők sorából.⁴⁹ Gyermekeik közül Adolf, József, Antal és E. Kálmán szerepelnek a Vörös Kálmán által írt tanulmányban.⁵⁰

A Táfler család budapesti megtelepedéséről az 1850-es évektől kezdve a cím- és lakjegyzékek nyújtanak bizonyosságot, melyek bemutatják a városiak lakóhelyét, foglalkozását, az ipari és kereskedelmi vállalkozásokban, pénzintézetekben betöltött szerepét, egyéb tisztségeit.⁵¹ E kötetekben elsőként a Pester Häuser Schema 1858. évi kiadásában jelenik meg Taffler Elias, aki a Terézvárosban található Tabakgasse 327. régi szám alatt lakott.⁵² Ugyancsak ő szerepel a Pester Lloyd-Kalender 1860. évi kiadásában, amelyben a Kerepescherstr. 4. szám alatt bejegyzett kereskedéséről nyerhetünk tudomást.⁵³ 1863-ban a Sz. kir. Pestvárosában

44 OL: A3570 - X 5522 - 423 / 44. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, 44. Band, Sterberegister 1861–1866, 236.

45 Külön értesítés helyett. = *Pesti Hírlap*, 1905. március 27. 87. sz. 7.

46 Napi Hírek. = *Pesti Hírlap*, 1886. augusztus 10. 220. sz. 8.

47 Esküvő. = *Pesti Hírlap*, 1892. május 31. 151. sz. 8.

48 OL: A3570 - X 5522 - 423 / 43. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, 43. Band, Sterberegister 1851–1860, 281.

49 Napi Hírek. = *Pesti Hírlap*, 1888. december 10. 340. sz. 7.

50 Vörös, 1979, 126–128.

51 Az első Pest városára vonatkozó és önálló kötetben kinyomtatott címtár 1803-ban jelent meg Ráth Pál orvosdoktor, győri származású szemészorvos munkájaként: Adressbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803. Ezt követően szórványosan láttak napvilágot a címükben Adressbuch, Adress-Kalender, Wegweiser, utasító, útmutató, címtár stb. elnevezéssel jelölt önálló vagy egyéb műfajú kiadványok részeként közzétett adatgyűjtemények: *Adress-Kalender der königlichen Freystadt Pest, auf das Jahr 1803–1827.*; *Pesther und Ofner Wegweiser Kalender 1837–1854.*; *Pest Szabad Királyi város házjegyzéke 1848.*

52 *Pester Häuser-Schema*. 1858. 35.

53 *Pester Lloyd-Kalender*. 1860. 43.

lévő házak jegyzéke Táfler Eleonora⁵⁴ nevét tartalmazza, aki a Lipótvárosban, a Váczi út 69. szám alatt lakott.⁵⁵ 1864-ben a Pester Lloyd-Kalenderben tűnik fel Táfler Izsák és fia, Kálmán, egyrészt apa és fia társasága, másrészt az utóbbi cégbejegyzése alapján. Mindez a Dob utca 2. szám alatt.⁵⁶ Ugyanitt 1867-ben Táfler Adolf szerepel a Pesti Biztosítóintézet tagjaként.⁵⁷ A Táfler család tagjaira vonatkozóan az 1867–1881 között megjelent Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen című adatbázis nyújt bővebb információt.

E tanulmányban a bérházépítkezésekben leginkább érdekelt Táfler Izsák és fia, Kálmán életpályájával foglalkozunk részletesen. Apa és fia 1867-ben mint terménykereskedők tűnnek fel, akik a Landsr. 14. szám alatt működtettek árusítóhelyet közeli rokonukkal, Táfler Adolffal együtt.⁵⁸ Mindketten a Königsgasse 19. szám lakói voltak.⁵⁹ Izsák 1873-ban már nem csak kereskedő, hanem háztulajdonos is egyben.⁶⁰ Kálmán, kereskedői és üzletember tevékenysége mellett, 1871–1875 között a Pest-budai Kézművesbank előjárósági tagjaként is megjelenik, majd apjával együtt 1875-től mint ház és telektulajdonos is szerepel.⁶¹ Az utóbbi bejegyzések már az újabb fajta vállalkozás kezdetére utalnak.

A TÁFLER-BÉRHÁZAK

A Táflerek tulajdonába került ingatlanok számszerű vizsgálatához az 1880–1928 között megjelent Budapesti Cím- és Lakásjegyzék,⁶² illetve a Budapest Főváros Levéltárában őrzött tulajdonlapok nyújtanak segítséget. A jegyzék összesen 61 ingatlan esetében jelöli meg a család tagjait tulajdonosként, akik a nevezett időszakon belül hosszabb-rövidebb ideig

54 Táfler Illés felesége.

55 Sz. kir. Pestvárosában lévő házak-jegyzéke 1863. (Pest). 11.

56 Pester Lloyd-Kalender. 1864. 43.

57 Pester Lloyd-Kalender. 1867. 10.

58 Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen, 1867. 422.

59 Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen, 1871–1872. 549.

60 Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen, 1873. 364.

61 Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen, 1871–1872. 280.; Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen, 1873. 584.; Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen, 1875. 482.

62 A főváros hivatalos címtára 1880 és 1928 között, összesen 29 alkalommal jelent meg. A korabeli kötetek egyebek közt tartalmazták Budapest betűrendes ház- és telekjegyzékét a tulajdonosok nevével, a hivatalos szervek adatait, az egyesületek, a vállalatok és különböző foglalkozási csoportok jegyzékeit, az iparosok, kereskedők és egyéb szolgáltatásokat végzők listáját, továbbá a fővárosban élők betűrendes lakcímjegyzékét.

birtokolták az egyes ingatlanokat. A legtöbb ingatlan, összesen 40 Táfler Kálmán tulajdona volt. Ez látszólag jóval több a Vörös Károly által az 1910. évben megnevezett 24 háznál. A fenti adat azonban nem egy időpontra, hanem az egész időszakra vonatkozik. Az ingatlanok tulajdonjoga ugyanis olykor megváltozott, mivel adták és vették őket, illetve egymás között örökölték a családtagok. Táfler Kálmán átlagosan 19–20 ingatlan tulajdonosaként szerepel. Az 1886–1889 közötti években birtokolta a legkevesebb, 12 ingatlant, míg a legtöbb ingatlannal, összesen 26-tal 1898–1905 között rendelkezett.⁶³

A számok meghatározásakor azonban figyelembe kell vennünk egy kisebb torzítást, amely a kétféle forrás tartalmának eltéréséből adódik. Az ingatlanok jelentős részénél tapasztalható, hogy a tulajdonlapon szereplő tulajdonosváltozásra utaló bejegyzés csak pár év késéssel jelenik meg a cím- és lakásjegyzék adatai között. Emiatt a Táfler Kálmán tulajdonában lévő ingatlanok legalacsonyabb száma valójában 1885-ben 14,⁶⁴ míg a legtöbb 1893-ban 28.⁶⁵

Az ingatlanok számának változásában megmutatkozó tendencia viszont nagyjából megegyezik a cím- és lakjegyzék, valamint a tulajdonlapok adataival. Ezek alapján némileg meglepő, hogy az 1882–1883 közötti évek kezdő számadatai (18, ill. 20) után 1884–1886 között jelentős visszaesés (13–12, ill. 14–15) tapasztalható. A mélypontot gyorsuló

63 *Budapesti Cím- és Lakjegyzék, 1880–1928.*

64 HU BFL Telekkönyvi betétek között szereplő tulajdoni lapok alapján: HU BFL - XV.37.c - 311 - 24200, HU BFL - XV.37.c - 939 - 24832, HU BFL - XV.37.c - 979 - 24838, HU BFL - XV. 37. c - 3988 - 29378, HU BFL - XV.37.c - 4031 - 29456, HU BFL - XV.37.c - 3268 - 28612, HU BFL - XV.37.c - 3674 - 29145, HU BFL XV.37.c - 3920- 29311, HU BFL - XV.37.c - 3271 - 28617, HU BFL - XV.37.c - 5204 - 34270, HU BFL - XV.37.c - 5257 - 34182, HU BFL - XV.37.c - 5255 - 34164, HU BFL - XV.37.c - 5705 - 36468, HU BFL - XV.37.c - 5892 - 34625.

65 HU BFL Telekkönyvi betétek között szereplő tulajdoni lapok alapján: HU BFL - XV.37.c - 311 - 24200, HU BFL - XV.37.c - 571 - 24343, HU BFL - XV.37.c - 939 - 24832, HU BFL - XV.37.c - 979 - 24838, HU BFL - XV. 37. c - 3988 - 29378, HU BFL - XV.37.c - 4031 - 29456, HU BFL - XV.37.c - 3268 - 28612, HU BFL - XV.37.c - 3674 - 29145, HU BFL XV.37.c - 3920- 29311, HU BFL - XV.37.c - 3271 - 28617, HU BFL - XV.37.c - 5205 - 34269, HU BFL - XV.37.c - 5204 - 34270, HU BFL - XV.37.c - 5257 - 34182, HU BFL - XV.37.c - 5255 - 34164, HU BFL - XV.37.c - 4521 - 33906, HU BFL - XV.37.c - 4522 - 33906, HU BFL - XV.37.c - 6487 - 35333, HU BFL - XV.37.c - 6093 - 34966, HU BFL - XV.37.c - 5705 - 36468, HU BFL - XV.37.c - 5755 - 34849, HU BFL - XV.37.c - 13325 - 34848, HU BFL - XV.37.c - 5750 - 34850, HU BFL - XV.37.c - 6183 - 36683, HU BFL - XV.37.c - 5464 - 36544, HU BFL - XV.37.c - 5892 - 34625, HU BFL - XV.37.c - 9612 - 37903, HU BFL - XV.37.c - 9321 - 36887, HU BFL - XV.37.c - 9230 - 37106.

A TÁFLER CSALÁD BUDAPESTI INGATLANBEFEKTETÉSEI

növekedés követi, amely az 1893–1910 közötti időszak csúcs adataiban (23–26, ill. 25–28) teljesedik ki. Majd 1911-től egy újabb, immár végleges csökkenés veszi kezdetét, amely a tulajdonos, Táfler Kálmán elhalálózását követően az örökösök közötti osztozkodással ér véget.

Budapesti cím, zárójelben az időközi címváltozásokkal	H r s z . régi	Czím- és Lakjegyzék szerint	Tulajdon- lap szerint	Társtulajdonos
IV. Hatvani utca 15. (Kossuth utca 15.)	312	1885–1916	1883–1919	Ehrenfeld Ignác 1903-ig
V. Váci utca 11. (Váci utca 18.)	572	1890–1907	1886–1906	Ehrenfeld Ignác
V. Hajnal utca 10. (Váci krt. 48.)	948	1882–1913	1874–1913	Ehrenfeld Ignác
V. Kálmán utca 21. (Váci krt. 64.)	988	1882–1916	1871–1919	Táfler Izsák 1892-ig
V. Lipót krt. 34. (Váci út 2.)	1 1 5 5 - 1166/6	1898–1916	1896–1919	Dr. Stern Armin
V. Váci út 8.	1168–70, 1172-73/1	1898–1913	1898–1919	Dr. Táfler Ármin
VI. Felső erdősor 25.	3079	1882–1884	1872–1883	
VI. Andrássy út 35.	395	1882–1916	1873–1919	Ehrenfeld Ignác 1913-ig
VI. Andrássy út 55.	399	1882–1916	1875–1919	Ehrenfeld Ignác 1913-ig
VI. Andrássy út 84.	323	1882–1916	1875–1916	Ehrenfeld Ignác 1876-ig, Táfler Kál- mánné 1906-ig
VI. Bajza utca 36. (Bajza utca 60.)	3048	1882–1884	1872–1883	
VI. Bajza utca 38. (Bajza utca 62.)	3050	1882–1884	1872–1883	
VI. Dálnok utca 19. (Székely B. utca 19.)	3062	1882–1884	1872–1883	
VI. Hajós utca 59. (Váci krt. 39.)	3639	1882–1914	1869–1919	Táfler Izsákné 1894- ig
VI. Petőfi utca 3.	3883	1882–1894	1872–1893	Ehrenfeld Ignác, 1873-tól Táfler Izsák
VI. Rózsa utca 69.	3238/b	1885–1913	1883–1913	Ehrenfeld Ignác
VI. Szondy utca 62.	3049	1882–1884		

NÉMETH CSABA

VII. Dob utca 39.	5165	1896–1916	1893–1919	
VII. Dob utca 41.	5164	1882–1913	1876–1913	Ehrenfeld Ignác
VII. Király utca 17.	5217	1882–1890	1868–1893	Táfler Izsák 1892-ig
VII. Király utca 21.	5215	1898–1913	1884–1913	Ehrenfeld Ignác
VII. Erzsébet krt. 25.	4484	1890–1894	1888–1894	Ehrenfeld Ignác
VII. Erzsébet krt. 27.	4485	1890–1894	1888–1894	Ehrenfeld Ignác
VII. Rákosárok utca 1. (Almássy tér 18.)	4523	1882–1884	1873–1883	
VII. Róna utca 6.	2370	1898–1908	1895–1910	Blum Henrikné sz. Táfler Ilona
VIII. Karpfenstein utca 3.	6429	1896–1911	1893–1911	
VIII. Conti utca 36.	6038	1896–1914	1893–1914	
VIII. Bodzafa utca 21. (Rökk Sz. utca 21.)	5651	1882–1916	1869–1919	Táfler Izsákné 1894-ig
VIII. József krt. 10, 12.	5 7 0 0 - 5701/c	1890–1916	1890–1919	Ehrenfeld Ignác 1894-ig
VIII. Német utca 1. (József krt. 8.)	5 7 0 0 - 5701/d	1891–1916	1890–1919	Ehrenfeld Ignác 1894-ig
VIII. József krt. 14.	5696	1891–1894	1890–1894	Ehrenfeld Ignác
VIII. Német utca 3.	5699	1898–1916	1895–1919	
VIII. Békés u. 2. (József krt. 31/b)	6128	1894–1916	1893–1919	Dr. Stern Ármin
VIII. Kerepesi út 17. (Rákóczi út 17.)	5410/b	1894–1916	1893–1919	Táfler Kálmánné 1906-ig
VIII. Kerepesi út 65.	5838	1898–1905	1873–1919	Ehrenfeld Ignác 1913-ig
VIII. Ősz utca 42. (ma Szentkirályi utca 42.)	5470	1882–1884	1879–1884	
VIII. Stáció utca 30.	5471	1882–1884		
IX. Ferenc krt. 11.	9476	1890–1894	1889–1894	Ehrenfeld Ignác, ill. Táfler Kálmán gyermekei
IX. Ferenc krt. 24.	9185	1890–1916	1887–1919	Ehrenfeld Ignác 1894-ig
IX. Ferenc krt. 41.	9094	1894–1916	1892–1919	Dr. Stern Armin 1888-

1. Táfler Kálmán tulajdonában lévő ingatlanok

A Táfler Kálmán által birtokolt ingatlanok közül 12 kizárólag az ő tulajdonában állt, 28 esetében azonban részben vagy mindvégig mások is osztoztak vele, a legtöbb esetben a családon belül. Sógora, Ehrenfeld Ignác 17 ingatlannak volt a társtulajdonosa, egy esetben Táfler Kálmán gyermekeivel együtt. Utána veje, dr. Stern Ármin következett, aki 4 ingatlanban társult. Majd szülei, Táfler Izsák és Táfler Izsákné 3 és 2, illetve felesége, Táfler Kálmánné ugyancsak 2 ingatlan tulajdonjogában osztozott vele. Végül fia, dr. Táfler Ármin és lánytestvéreinek egyike, Blum Henrikné szül. Táfler Ilona 1–1 ingatlanban szerepelt résztulajdonosként.⁶⁶

A társtulajdonosok közül elsőként Ehrenfeld Ignác szerepére érdemes külön kitérni, aki Vörös Károly szerint egyénileg is több ingatlant birtokolt a fővárosban. 1910-ben a Táflerrel közös házai mellett az ő tulajdonának tekinti a VI. kerületben az Andrássy út 86., a Felső erdősor 46. és a Szondy utca 48. és 50. számú ingatlanokat, a VII. kerületben az Erzsébet körút 25–27. és a Thököly út 42., a Józsefvárosban pedig a József körút 14., Német utca 9., Rákóczi út 65. számú házakat. Ez Táflerrel együtt valóban roppant jelentős ingatlanbirtoknak tűnik, aminek az értékét tovább növeli a Táflerrel szintén közösen jegyzett Tápiószelén és Újhartyánban lévő földbirtok. A tanulmány alapján úgy tűnik, hogy Ehrenfeld Ignác és Táfler Kálmán gyümölcsöző üzleti kapcsolata Táfler házasságán alapult. Vörös Károly Ehrenfeld Karolint nevezte meg Táfler Kálmán feleségként.⁶⁷

Vörös Károly tanulmánya értékes kiindulópontot ad a Táfler család budapesti ingatlanbefektetéseivel kapcsolatos vizsgálatokhoz, ám néhány részletében kiigazításra szorul. Elsőként meg kell jegyezni, hogy Táfler Kálmán felesége Engel Berta volt és nem Ehrenfeld lány. A tévedés Táfler Kálmán hasonló nevű unokatestvérének, a később Györgyeire magyarosító, Táfler E. Kálmánnak a nevéből adódhatott, akinek a feleségét Ehrenfeld Karolinának hívták.⁶⁸ Ehrenfeld Ignác tehát nem ilyen módon, hanem saját házassága révén került családi kapcsolatba Táfler Kálmánnal, mivel a felesége, Janka Táfler Kálmán testvére volt, akit a szerző sehol nem említ. A tévedés az V. kerület Arany János utca 22. szám alatti ingatlant is érinti, amelynek tulajdonosaként a tanulmány Táfler Kálmán feleségét jelöli meg, holott azt az unokatestvér felesége, „györgyei Táfler Kálmánné szül. Ehrenfeld Karolin” birtokolta.⁶⁹

66 *Budapesti Cím- és Lakjegyzék, 1880–1928.*

67 Vörös, 1979, 126–128.

68 Halálozás. *Pesti Hírlap*, 14. (1892. március 19.) 79. sz. 12.

69 *Budapesti Cím- és Lakjegyzék, 1900–1901.* 63.

További pontosításra szorulnak az Ehrenfeld Ignác egyéni tulajdonának tekintett fővárosi ingatlanok adatai, azok egy részén ugyanis 1910-ben Ehrenfeld szintén a Táfler család tagjaival osztozott. Ezek közé tartoztak a VI. kerület Szondy utca 48. és 50. számú ingatlanok, amelyek a tulajdoni lapok tartalma alapján 1906-ig Táfler Kálmánné és Ehrenfeld Ignác közös tulajdonát képezték. Ekkor a feleség nevén álló részt örökösödés jogcímén a gyermekei kapták meg. 1913-ban Ehrenfeld Ignác részét Táfler Kálmán vásárolta meg.⁷⁰ Hasonló pontatlanságot sejtet a Kerepesi út 65. szám alatti ingatlan idesorolása, amely a tulajdoni lapok szerint 1913-ig Táfler Kálmán és Ehrenfeld Ignác közös tulajdonában állt.⁷¹ A tévedés mindhárom esetben abból adódhat, hogy a szerző feltehetően csak a cím- és lakjegyzék adatai alapján tájékozódott, amely 1910-ben az ingatlan tulajdonosának Ehrenfeld Ignácot és b. társait, illetve nejét jelöli meg.⁷² Mindezek ellenére Ehrenfeld Ignác jelentős vagyonnal rendelkezett, amit a budapesti virilista jegyzékekben szereplő előkelő helyezései is alátámasztanak. A Pesti Hírlapban közzétett adatok alapján 1897-ben és 1899-ben 3. helyet foglalta el a virilisták között,⁷³ 1903-ban Vörös Károly említése alapján a lista 7. helyét töltötte be.⁷⁴

A másik jelentős társtulajdonos, dr. Stern Ármin ügyvédi oklevelének megszerzése után zeneszerzőként és műgyűjtőként vált ismertté a fővárosban. Életének nagy fordulata 25 éves korában következett be, amikor szülei heves tiltakozása ellenére feleségül vette Táfler Kornéliát, Táfler Kálmán terménykereskedő-mágnás lányát. Apósával együtt és önállóan is bekapcsolódott a bérházépítkezésekbe. Nevéhez fűződik a Teréz körút 23., a Ferenc körút 41.⁷⁵ és apósával közösen a József körút 31/b alatt álló épület építtetése. Anyagi helyzetét a különféle pénzintézetekben végzett tevékenysége szilárdította meg. Részt vett a Magyar Általános Bizalmi Bank alapításában és igazgatásában, illetve a Magyar Általános Takarékpénztár igazgatóságában.⁷⁶

70 HU BFL - XV.37.c - 3113 - 28488, HU BFL - XV.37.c - 3112 - 28490.

71 HU BFL - XV.37.c - 5892 - 34625.

72 *Budapesti Cím- és Lakjegyzék*, 1910. 146.

73 A legtöbb adót fizetők. *Pesti Hírlap* 19. (1897. október 9.) 280. sz. 5.; A virilisták. *Pesti Hírlap* 21. (1899. március 7.) 66. sz. 5.

74 Vörös, 1979, 126–128.

75 Dr. Stern Ármin a Ferenc krt. 41. szám alatti ingatlant 1888-ban vásárolta meg, majd 1892-ben fele része vétel jogcímén Táfler Kálmáné lett. HU BFL - XV.37.c - 9230 - 37106.

76 Nagy László: Egy monarchiabeli polgár a kultúra szolgálatában. *Artmagazin* 15, (2017. január 12.) 7. (99.) sz. 52–61.

Táfler Kálmán egyik legfontosabb és feltehetőleg hozzá legközelebb álló üzleti partnere édesapja, Táfler Izsák fiával társulva és önállóan is több fővárosi bérházzal rendelkezett. A cím- és lakjegyzék adatai alapján apa és fia együtt birtokolták az V. kerület Váci krt. 64., a VI. kerület Petőfi utca 3., és a VII. kerület Király utca 17. számú ingatlanokat, illetve Táfler Izsák felesége révén a közös tulajdonhoz tartoztak még a VI. kerület Váci krt. 39. és a VIII. kerület Röck Szilárd utca 21. szám alatti házak. Az apa önálló tulajdonában állt további 7 fővárosi ingatlan: a II. kerület Albrecht utca 22., III. kerület Frankel Leó utca 3., az V. kerület Vadász utca 15., a VI. kerület Gyár utca 23., valamint a VII. kerületben a Dohány utca 44., Király utca 105. és a Lövölde utca 7. szám alatti. A felsorolt ingatlanok közül kettő Budán helyezkedett el. Ez azért érdemel külön említést, mert a fia tulajdonában lévő bérházak mindegyike Pesten található.⁷⁷ Táfler Izsák gyászjelentésében nem alaptalanul szerepel, hogy a főváros egyik leggazdagabb polgára volt.⁷⁸ Vagyonának nagyságáról történetek keringtek, az alábbi a Pesti Naplóban jelent meg 1901-ben:

„...Az öreg Taflernek negyvenhét háza volt a fővárosban. Maga sem tudta, hogy melyik az övé a sok közül. A házbért az ügyvédje szedte be. Ő maga egy ócska ház harmadik emeletén lakott. Egy séta alkalmával bement valamely házba, tetszett neki az épület. Megkérdezte a házmestert, eladó-e. – Mit akar itt maga vén rongyos, – förmedt rá a házmester. – Nadrágot nézzen a zsibvásáron, ne házat. Ez a ház itt a Tafler nagyságos úré, menjen oda, alkudozzon vele. Az öreg megköszönte a szíves fölvilágosítást, de akkor rendben van a dolog, nem kell megvenni, mert az övé. Alázatosan köszönt a hatalmas házmester úrnak s tovább ment.”⁷⁹

Táfler Izsák vagyonát halála után gyermekei örökölték, akik közül Kálmán fia is több ingatlan 1/12 és 1/24 arányú résztulajdonosa lett. A tulajdoni hányad aprózódása miatt az utódok ezután egy-egy ingatlan egészének megszerzésére törekedtek, ezért kölcsönösen felvásárolták egymástól a tulajdonrészeket. Kálmán a VII. kerület Dohány utca 44. számú ingatlanra pályázott, amelynek 1893–1894 között egyedüli tulajdonosa lett, amíg a következő évben el nem adta azt.⁸⁰

77 Budapesti Cím- és Lakjegyzék, 1880–1928.

78 Halálozások. Vasárnapi Újság 38. (1891. március 22.) 12. sz. 194.

79 Különös emberek. Pesti Napló 52. (1901. április 21.) 109. sz. 14.

80 HU BFL - XV.37.c - 5038 - 34442.

Budapesti cím, zá- rójelben az időközi címváltozásokkal	H r s z . régi	Czím- és Lak- jegyzék szerint	Tulajdoni lap szerint	Örökösei
II. Albrecht utca 22.	2484	1882–1886		
III. Zsigmond utca 35. (Frankel Leo 3.)	4261	1894		
V. Vadász utca 15.	942	1890–1892	1886–1892	gyermekai között Táfler Kálmán 1/12 részben
VI. Gyár utca 23.	3473	1882–1886	1880–1892	gyermekai között Táfler Kálmán 1/12 részben
VII. Dohány utca 44.	4998	1882–1894	1880–1892	gyermekai között Táfler Kálmán 1/12 részben
VII. Király utca 105.	4680	1882–1894	1880–1892	gyermekai között Táfler Kálmán 2/24 részben
VII. Lövölde utca 7.	4679	1882–1894		

2. Táfler Izsák egyedüli tulajdonában lévő budapesti ingatlanok

Táfler Kálmán tekintélyes vagyont íratott feleségére, aki vele és Ehrenfeld Ignáccal társtulajdonosi szerződésben is több nagy értékű ingatlan tulajdonosává vált. A férj és a feleség együtt birtokolták a VI. kerület Andrassy út 84., és a VIII. kerület Kerepesi út 17. szám alatti bérházakat. Ezen kívül az Ehrenfelddel közös vagyon a VI. kerületi Szondy utca 48. és 50. számú, illetve a Felső erdősor 46. számú házakra terjedt ki.⁸¹

Budapesti cím	Hrsz. régi	Czím- és Lakjegy- zék szerint	Tulajdoni lap szerint	Társtulajdonos
VI. Szondy utca 48.	3082	1898–1905	1876–1906	Ehrenfeld Ignác
VI. Szondy utca 50.	3081	1898–1905	1876–1906	Ehrenfeld Ignác
VI. Felső erdősor 46.	3083	1899–1905	1876–1906	Ehrenfeld Ignác

3. Táfler Kálmánné és Ehrenfeld Ignác közös tulajdonában lévő ingatlanok

⁸¹ Budapesti Czim- és Lakjegyzék, 1880–1928.

A TÁFLER CSALÁD BUDAPESTI INGATLANBEFEKTETÉSEI

Végezetül a család egyéb tagjainak tulajdonában lévő fővárosi ingatlanokat kell szemügyre venni. Táfler Kálmán eddig nem említett testvérei közül Oroszlán Jakabné szül. Táfler Júlia az V. kerület Váci krt. 32. számú házat birtokolta. Táfler Illés gyermekei közül Táfler E. Kálmán és felesége Ehrenfeld Karolin a már említett V. kerület Arany János utca 22. számú ingatlan közös tulajdonosai voltak. A férj nevén szerepelt még a VI. kerület Bajza utca 34/a alatti, illetve egy X. kerületi Jászberényi úti ingatlan. Schönberg Arminné szül. Táfler Terézia az V. kerület Király utca 50., a VI. kerület Próféta utca 6. és a X. kerület Vendel utca 22. számú házakat birtokolta. Nagel Arminné szül. Táfler Róza rendelkezett a IX. kerület Lónyai utca 7. számú házzal. Majd Illés unokái közül Antal gyermekei, Györgyei Ödön, Jenő, Adél és Fréri bírták az V. kerület Bálvány utca 6. számú házat. Adolf gyermekei közül Sváb Gyuláné szül. Györgyei Irma tulajdonában állt az Andrássy út 46. szám alatti épület, illetve Györgyey Illés felesége, szül. Deutsch Ida örökségéhez tartozott a VII. kerület Kertész utca 50. számú ház.⁸²

Budapesti cím	H r s z . régi	Tulajdonos	Czím- és Lakjegyzék szerint	Tulajdoni lap szerint	Társtulajdonos
V. Arany J. utca 22.	855	Ehrenfeld Karolin Táfler E. Kálmán	1899–1916	1877–	E h r e n f e l d Antal, Ehrenfeld Amália
V. Király utca 50.	3900	Schönberg Arminné szül. Táfler Terézia		1884–1889	W a h l k a m p Henrik gyermekei
V. Váci krt. 32.	838	O r o s z l á n Jakabné szül. Táfler Júlia	1882–1894	1895–1895	
V. Bálvány utca 6.	710	G y ö r g y - e i Ödön, G y ö r g y e i Jenő, Györgyei Adél, Györgyei Fréri	1903–	1899–	
VI. Andrássy út 46.	3484	Sváb Gyuláné szül. Györgyei Irma, 1918-tól Györgyey Illés		1894–1918	Sváb Gyula 1905-ig

⁸² Budapesti Cím- és Lakjegyzék, 1880–1928.

VI. Bajza utca 34/a	3111/c	G y ö r g y e y Kálmán	1914–		
VI. Próféta utca 6.	3923	Táfler Teréz	1880– 1886	1878–1886	Topita család tagjai
VII. Kertész utca 50.	4787/6	özv. György- ey Illésné sz. Deutsch Ida	1928–	1926–	Dr. Szécsi F e r e n c - né Deutsch A d r i a n n e , Dénes Tibor
IX. Lónyai utca 7.		Nágel Armin- né sz. Táfler Róza	1882–	1874–1917	Nágel Armin, majd gyerme- kei
X. Vendel utca 22.	8737	Táfler Teréz	1882– 1896	1879–1896	
X. Jászberé- nyi út	7648	Táfler E. Kál- mán	1882– 1890	1881–1916	

4. Az egyéb családtagok tulajdonában lévő ingatlanok

A Táfler-bérházak területi elhelyezkedésében sajátos tendencia mutatkozik meg. A kerületek szempontjából vizsgálva a legtöbb ingatlan, összesen 18 a VI. kerület Terézvárosban helyezkedett el. Ezt követően a VIII. kerület Józsefvárosban 13, a VII. kerület Erzsébetvárosban 11, az V. kerület Lipótvárosban 10, a IX. kerület Ferencvárosban 4, a X. kerület Kőbányán 2, a IV. kerület Belvárosban 1, a II. kerület Országúton és a Vízivárosban 1, a III. kerület Újlakon és Óbudán 1 állt. A felsorolásból kitűnik, hogy a házak döntő többsége Pesten található, s mindössze egy-egy épület (II. Albrecht utca 22., III. Zsigmond utca 35.) helyezkedett el Budán. A régi pesti belvárosban ugyancsak elenyésző mértékben vásároltak házat a Táflerek (IV. Kossuth utca 15.), s ugyanez jellemezte a város peremterületén lévő X. kerület Kőbányát is (Vendel utca 22., ill. a Jászberényi úti házszám nélküli ingatlan). Az ingatlanok többsége az 1870-ben megkezdett városrendezési munkálatok során kiépített új pesti városrészekben helyezkedett el. 1870 előtt csupán három ingatlan (VI. Váci krt. 39., VII. Király utca 17., VIII. Röck Szilárd utca 21.) került a fővárosban a Táflerek birtokába. A bérházak jelentős része, összesen 21 helyezkedett el az újonnan kiépített sugárutak és a körutak mentén, amelyek egyben a város frekventált helyeinek számítottak. Az Andrássy út

mentén 4 és a Kerepesi úton 2 épület állt.⁸³ A körutak mentén 15 bérház épült.⁸⁴

A Táflerek tulajdonában lévő bérházakat nem minden esetben ők építették. Gyakran régebbi épületeket vásároltak meg, amelyeket aztán néhány éven belül tovább adtak vagy hosszabb távú befektetésként megtartottak saját céljaikra. Az előbbiek közé tartozott például a VIII. kerület Ősz utca 42. szám alatt lévő ingatlan, amelyen egy 1856-ban Hild Károly tervei alapján kibővített épület állt.⁸⁵ Ez mindössze öt évig, 1879–1885 között tartozott a közös Táfler-Éhrenfeld vagyonhoz.⁸⁶ Hosszabb távú befektetének bizonyult a VII. kerület Király utca 21. szám alatti ingatlan, amelynek kétemeletes klasszicista stílusú bérházát 1833-ban Pollack Mihály tervei alapján, Dlauchy Ferenc megrendelésére adták át.⁸⁷ Az épület többszöri tulajdonosváltást követően 1884-ben került Táfler Kálmán és Ehrenfeld Ignác közös tulajdonába, akik egészen 1913-ig megtartották azt.⁸⁸ A régebbi épületek megvásárlását követően az is előfordult, hogy kisebb-nagyobb átalakítással vagy emelet-ráépítéssel fejlesztették tovább az ingatlant. Ennek egyik példája a VII. kerület Király utca 17. szám alatt lévő, 1865 körül épült bérház, amely 1868-ban került Táfler Izsák és fia, Kálmán birtokába.⁸⁹ Apa és fia az addig egyemeletes épületet 1873-ban Pán József tervei alapján egy újabb emelettel bővítették, s ezáltal újabb kiadható lakásokat nyertek.⁹⁰ Az új bérházak építésekor a Táflerek ragaszkodtak bizonyos építészekhez és építőmesterekhez. Az Andrásy út mentén felépített 35., 46., 55., 84. számú bérházak tervezőmérnöke minden esetben a kor neves építésze, Feszty Adolf volt.⁹¹

83 Andrásy út 35., 46., 55., 84., Kerepesi út 17., 65.

84 Váci krt. 48., 64., 32., 39., Lipót krt. 34., Erzsébet krt. 25., 27., József krt. 8., 10., 12., 14., 31.b, Ferenc krt. 11., 24., 41.

85 Déry Attila: *Józsefváros Budapest építészeti topográfia 4. VIII: kerület*. Bp., 2007. 420.

86 HU BFL - XV.37.c - 5525 - 36730.

87 Déry Attila: *Terézváros-Erzsébetváros. Budapest építészeti topográfia 3. VI–VII. kerület*. Bp., 2006. 349.

88 HU BFL - XV.37.c - 5255 - 34164.

89 HU BFL - XV.37.c - 5257 - 34182.

90 Déry, 2006, 348.

91 Déry, 2006, 44–57.; Feszty Adolf (1846–1900) Feszty Árpád festő fivére. Tanulmányait Pozsonyban és Bécsben végezte, majd Zürichben Gottfried Semper tanítványa volt, akárcsak a Sugárút kiépítésében hasonló jelentőséggel bíró Freund Vilmos. 1871-ben 25 éves korában Budapesten építészeti irodát nyitott és hamarosan a főváros vezető építészei közé emelkedett. Az ő tervei szerint készültek az Andrásy út 2, 8, 10, 15, 17,

Hasonlóan ragaszkodtak Vojta Donát és Illés Gyula tervezőkhöz. Az előbbi mérnök közreműködött az Andrássy út 35. számú bérház előzetes terveinek elkészítésében, illetve ő végezte a VI. kerület Váci krt. 39. szám alatt lévő bérház teljes tervezési munkálatait.⁹² Az utóbbi szakember a VIII. kerületben lévő József krt. 8., 10., 12., illetve a Kerepesi út 17. szám alatt lévő épületeket tervezte.⁹³ Több esetben a tervezőmérnök személye megegyezett a kivitelező mesterével, ahogyan ezt az Andrássy út 35. és 55. számú ingatlanok tanúsítják, amelyek tervezője és kivitelezője Feszty Adolf volt.⁹⁴ Ugyanakkor ennek ellenkezője is előfordult, amint azt az V. kerület Kossuth utca 15. számú ház bizonyítja, amelynek terveit Heidelberg Sándor készítette, míg a kivitelező munkálatokat Kondor és Feledi nevű mesterek irányították.⁹⁵ A Táflerek gyakran alkalmazták Wellisch Sándor és Gyula építőmestereket, akik a VIII. kerületben lévő József krt. 8., 10., 12., és a Kerepesi út 17. számú bérházak építési munkálatait irányították.⁹⁶

A Táfler-bérházak lakóinak társadalmi összetételét – a város egyéb bérházaira általánosan jellemző módon – a heterogenitás jellemezte. Az erre vonatkozó vizsgálat során a cím- és lakásjegyzék 1900–1901. évi adatai alapján, az ingatlanok elhelyezkedése szempontjából leginkább érintett 5 kerületben, 2–2 épület esetében vettem számba a bérlők foglalkozási szerkezetét.⁹⁷ Ez összesen 10 ingatlan 210 lakóját érinti, akik 15 kategóriába sorolhatók. A szellemi tevékenységet végzők közül 20 fő tartozott az értelmiségi kategóriába (jogász, orvos, gyógyszerész, fogtechnikus, mérnök, tanár), 9 fő hivatalnokokként (országgyűlési képviselő, törvényszéki bíró, királyi aljárásbíró, aljegyző, MÁV hiv., bizt. hiv.), 23 fő magánhivatalnokokként, 16 fő tisztviselőként (írnok, postaszolga,

35, 46, 55, 84, 60, 72 és 96. sz. épületek, a Haris bazár, a budapesti és bécsi lóversenytér épületei stb. Érdemeinek elismerésül 1887-ben megkapta a Ferenc József rend lovagkeresztjét, később képviselő lett, majd papírgyárat nyitott. Tehetségével jelentős módon járult hozzá Budapest századfordulói arculatának kialakításához. Feszty Adolf építész munkásságáról Id. Szénássy Árpád: *Feszty Adolf élete és pályája*. Bp., 1993.

92 Déry, 2006, 85.

93 Déry, 2007, 195., 371–372.

94 Déry, 2006, 44., 50.

95 HU BFL - XV.17.d.329 - 24200.

96 Déry, 2007, 195., 371–372.

97 A vizsgált ingatlanok a következők voltak: V. Váci krt. 48., 64., VI. Andrássy út 35., 84., VII. Király utca 21., Röck Szilárd utca 21., VIII. Kerepesi út 17., 65., IX. Ferenc krt. 24., 41.; A bérházak lakóinak társadalmi összetételével foglalkozó vizsgálatokról bővebben Id. Szívós Erika: *Az öröklött város. Városi tér, kultúra és emlékezet a 19–21. században*. Bp., 2014. 13–34.

rendőrtanonc, gyári tisztv.) dolgozott, 5 fő művész (zenész, karénekes, író) volt. Továbbá 29 kereskedő (fűszerkereskedő, ruhakereskedő, élelmiszerárú, sorsjegyarú), 8 vállalkozó (fuvaros, vendéglős, cselédszerző), 4 ügynök, 35 iparos (lakatos, szabó, szűcs, könyvkötő, varrónő), 24 alkalmazott (pincér, házmester, kereskedő segéd, üzletszolga, iskolaszolga, asztalossegéd, szénkihordó), 2 egészségügyi dolgozó (szülésznő) és 31 magánzó lakott a bérházakban, illetve 2 nyugdíjas, 1 katonatiszt és 1 földbirtokos. A bérlők között legnagyobb arányban (16,9 %) az iparosok szerepelnek, majd a magánzók (15,0 %), a kereskedők (14,0 %), az alkalmazottak (11,6 %) és a magánhivatalnokok (11,1 %). Kisebb mértékben képviseltették magukat az értelmiségiek (9,7 %), a tisztviselők (7,7%), a hivatalnokok (4,3 %) és a vállalkozók (3,8 %). Végül alacsony arányban voltak jelen a lakók között a művészek (2,3 %), az ügynökök (1,9 %), a nyugdíjasok (0,09 %), a katonatisztek (0,04 %) és a földbirtokosok (0,04 %). Összességében a szellemi foglalkozásúak (értelmiségiek, művészek, hivatalnokok, magán hivatalnokok, tisztviselők) a lakók 36,8 %-át alkották, arányuk a többi foglalkozási csoporthoz képest nagyon jelentősnek tűnik. Ellenben a bérlők közül teljes mértékben hiányoznak az arisztokraták és a gyári munkások.

A bérházak földszinti helységeiben üzletek, vendéglátóhelyek és egyéb vállalkozások is üzemeltek, amelyek további jövedelemforrást jelentettek az épület tulajdonosainak. Az Andrássy út 35. szám alatt működött a Helvétia Kávéház, illetve a Kerepesi út 17/b adott otthont a Balaton Kávéháznak. Mindkét szórakozóhely a főváros társadalmi életének közkedvelt helyszínévé vált.⁹⁸ Az országosan elismert és reklámozott vállalkozások közül a VI. kerület Váci krt. 39. szám alatt üzemelt a Héber Sándor által 1896-ban alapított kályhagyár, ahol a csodaszamba menő fa- és széntüzelésű, légfűtéses, folyton égő kályhákat és tűzhelyeket gyártották.⁹⁹ Ugyanezen útszakasz 64. szám alatti épületében bérelt helységeket a Kann Lipót és fia által alapított szeszgyár, amelynek keresett termékeit országszerte fogyasztották.¹⁰⁰ A VII. kerület Király utca 105. számú ingatlan 1893-ban özv. dr. Hilf Józsefné szül. Táfnér Karolin tulajdonában állt.¹⁰¹ Az általa kezdeményezett számos átalakítás közül az 1903-ban elkészült „fényiroda” tűnt a legkülönlegesebbnek.¹⁰² A kétszin-

98 *Magyarországi szállodák, vendéglők, korcsmák és kávéházak címtára az 1912. évre.* Szerk. Zsovák Károly, Bp., 1912. 38–50.

99 *Budapest Cím és Lakjegyzék, 1900–1901.* 637.

100 *Budapest Cím és Lakjegyzék, 1900–1901.* 640.

101 HU BFL - XV.37.c - 4718 - 33983.

102 HU BFL - XV.17.d.- 329/033983 .

tes fényképészeti műteremben 1903 és 1926 között Heimlich (Hollós) Mór a Magyarországi Fényképészek Özvegy és Árvaalap megalapítója és bizottsági elnöke, a Fényképészek Asztaltársaságának elnöke dolgozott.¹⁰³

A bérházak fenntartásáról a tulajdonosoknak kellett gondoskodni, ami a Táflerek részéről állandó karbantartási és szükség szerinti felújítási munkálatok szervezését igényelte. Az épületek mindennapos elhasználódása mellett, a hirtelen jött károk rendbetétele, az építkezések hiányosságaiból eredő hibák utólagos kijavítása, a balesetekből következő személyi sérülések orvoslása okozott az átlagosnál nagyobb nehézséget, amiről a korabeli híradások is rendszeresen tudósítottak. Például 1873. augusztus 6-án hajnali 3 óra körül a Váci út és Csillag utca sarkán található háromemeletes új ház padlása kigyulladt, s a tető egészen leégett. A magas épülethől nagy lángok csaptak fel, s ha nem lett volna szélcsend, a Lipótváros házai – köztük az újépület kaszárnya és a német színház – is nagyobb veszélybe kerültek volna. A tűzoltók csak nehezen boldogultak a nagy magasságban lobogó lángokkal.¹⁰⁴ Az 1873. augusztus 12-én dühöngő szélvihar a Váci úton található házak egyikének tűzfalát ontotta be, áttörve a felső emelet boltozatát.¹⁰⁵ 1874 októberében a Sugárút és a Nagymező utca sarkán épült ház párkányzatának süllyedése okozott nagy riadalmat, amit mielőbb javítani kellett.¹⁰⁶ 1877. augusztus 14-én este 10 órakor a Váci úti Táfler-házak egyikén a párkányzat nagy része lezuhant. Szerencse, hogy abban a pillanatban nem járt alatta senki, de a néhány lépésnyire haladókat a por és malterdarabok még elérték.¹⁰⁷ 1883. május 18-án a VI. kerület Szondy utca 48–50. számú, mintegy 50 családnak otthont adó kétemeletes házban a mennyezet egy része beszakadt, s a 3. emeleti helyiségekben tartózkodó két nő a letört gerendákkal és törmelékkel együtt a 2. emeleti szintre zuhant.¹⁰⁸ 1884. január 28-án az V. kerület Váci krt. 48. szám alatt működő Imperial Kávéházban a Rodich-ezred zenekarának hangversenye alatt omlott le a mennyezet. A lehulló téglák és vakolatdarabok összezúztak egy márvány asztallapot, az asztal mellett ülő vendégek azonban sértetlenek maradtak. A hirtelen robaj hatására rettenetes zsidvaj keletkezett, a megijedt közönség pánikszzerűen menekült kifelé. Itt is csak a szerencsén múlt, hogy az esetből

103 *A magyar ipar almanachja. 1931.* Szerk. Dr. Ladányi Miksa, Bp., 1931. 105.

104 Balesetek, elemi csapások. = *Vasárnapi Újság*, 1873. augusztus 10. 32. sz. 385.

105 Csaknem porrá lettünk tegnap. = *Ellenőr*, 1873. augusztus 12. 185. sz. 3.

106 Hírek. = *Ellenőr*, 1874. október 23. 291. sz. 3.

107 Veszedelemes ház. = *Ellenőr*, 1877. augusztus 15. 318. sz. 3.

108 Beomlott mennyezet. = *Pesti Hírlap*, 1883. május 19. 137. sz. 10.

nem lett nagyobb baj.¹⁰⁹ 1884. május 28-án Wolf Ferenc kőműves zuhant le a VIII. kerület Bodzafa 21. számú ház második emeletéről, súlyosabb sérüléseket szenvedve az arcán és fején.¹¹⁰ Mindezek mellett 1887. január 18-án a fővárosi tanács közegészségügyi kihágások miatt bírságolt meg több háztulajdonost, köztük Táfler Kálmánt.¹¹¹

A saját érdekek képviselése folytán olykor a főváros vezetésével is vállalni kellett a konfliktust és a véleménykülönbséget. Így volt ez 1887-ben a VIII. kerület Kerepesi út 65. számú ingatlan esetében, amely megtörte az oda tervezett út vonalát. A város alkut ajánlott, amit a tulajdonosok – Táfler Kálmán és Ehrenfeld Ignác – nem fogadtak el, sőt olyannyira felszófták a szabályozási vonalhoz igazodó ingatlan átalakításáért kért árat, hogy a város kénytelen volt a kisajátítás gondolatát is felvetni,¹¹² amely végül hosszan elhúzódó egyeztetést eredményezett.¹¹³

A Táfler család fővárosi ingatlanbirodalmának áttekintése után világos, miért tölthettek be a Táflerek majd félévszázadon át meghatározó szerepet Budapest legnagyobb bérháztulajdonosai között. Táfler Kálmán a birtokában lévő több mint két tucat ingatlan révén állt hosszú éveken keresztül a fővárosi virilista jegyzékek élén, miközben családjával együtt bécsi otthonában élt a Türkenstrasse 25. szám alatt.¹¹⁴ Hazai érdekeltiségei mellett a császárvárosban is tetemes vagyona lehetett, ahol nevét nem véletlenül jegyezték a 929 leggazdagabb bécsi milliomos polgár között.¹¹⁵ 1905-ben, 42 évnyi házasság után vesztette el feleségét, aki 62 éves korában Budapesten hunyt el.¹¹⁶ Holttestét a Bécsi Központi Temető izraelita részlegébe temették, ahová később férje is követte.¹¹⁷

109 Beszakadt kávéház. = *Pesti Hírlap*, 1884. január 28. 28. sz. 5.

110 Rendőri Hírek. = *Pesti Hírlap*, 1884. május 28. 147. sz. 6.

111 Megbírságolt háztulajdonosok. = *Pesti Napló*, 1887. január 19. 18. sz. 3.

112 Középítési Bizottság. = *Pesti Hírlap*, 1887. december 31. 359. sz. 4.

113 A Kerepesi út rendezése. = *Pesti Hírlap*, 1898. március 27. 86. sz. 8.

114 A tulajdoni lapok bejegyzésein rendszeresen bécsi lakosként szerepel Táfler Kálmán mellett dr. Stern Aminné szül: Táfler Nelly, Stern Gyuláné szül: Táfler Malvin és dr. Táfler Armin.

115 Sandgruber, 2013, 34.

116 Külön értesítés helyett. = *Pesti Hírlap*, 1905. március 27. 87. sz. 7.

117 1935-ben elhunyt gyermekük, dr. Táfler Ármin is e sírhely alatt nyugszik. [Online: Wiener Zentralfriedhof - Israelitische Abteilung (Tor 1), 11. Simmering, Wien, Österreich. <https://tng.adler-wien.eu/> –Letöltés ideje: 2021. március 21.]

Táfler Kálmán 1923-ban halt meg.¹¹⁸ Óriási vagyonán gyermekei osztoztak, amit az ingatlanok tulajdonlapi bejegyzései igazolnak.¹¹⁹ Az örökösök azonban már egy új korszak szereplői voltak, amely nagy változást hozott a budapesti bérháztulajdonosok összetételében. A háború előtti legnagyobb virilisták elhalálózását követően „a háznagybirtokosztály élére részvénytársaságok és alapítványok kerültek, szám szerint és nagyság tekintetében annyi és olyan ingatlanokkal, amelyeket a háznábobként közismert volt Táfler Kálmán 12 darab háromemeletes sarokházával ma meg sem közelíthetne.” – olvashatjuk a Pesti Napló 1930. április 20-án megjelent számában.¹²⁰

ÖSSZEGZÉS

A 19. század közepén Budapesten letelepedett Táfler család kereskedő és vállalkozó szellemű tagjai a kiegyezést követő nagy gazdasági fellendülés évtizedeiben kapcsolódtak be a fővárosi bérházépítkezések régóta zajló folyamatába, amelynek rövid időn belül fontos és kiemelt szereplőivé váltak. Táfler Izsák és fia Kálmán az 1880-as években Budapest legnagyobb bérháztulajdonosai közé tartoztak, vagyonuk nagysága a leggazdagabb polgárokéval vetekedett. A Táfler-bérházak majdnem kizárólag a pesti oldalon helyezkedtek el, többségük az 1870. évi városfejlesztési terv által kialakított új városrészekben, a sugárutak és körutak mentén épült fel. Az épületeket tervező neves szakemberek közül Feszty Adolf, Vojta Donát és Illés Gyula, az építőmesterek között a Wellisch testvérek, Sándor és Gyula nevét lehet megemlíteni, akikhez az építetők bizonyos mértékben ragaszkodtak. A bérházak lakóinak társadalmi összetétele az ilyen épületekre általánosan jellemző képet mutatta. Az épületek fenntartása, karbantartási munkálataik és a felújítások a tulajdonosok részéről mindig sok energiát és állandó odafigyelést kívántak. A Táfler bérházbírodalom mögött ugyanakkor az egyéb családtagok részéről egy nagyra növő vidéki birtokkomplexum kialakítására irányuló törekvés is megfigyelhető, amit az ipari és kereskedelmi vállalkozásokban, pénzügyintézetekben betöltött érdekeltségeikkel erősítettek tovább. Táfler Kálmán vagyonát gyermekei örökölték, akik a háború utáni újabb korban, jóllehet kevesebb sikerrel és eredménnyel, igyekeztek megtartani édesapjuk felhalmozott örökségét.

118 Táfler Kálmán elhalálózásának időpontjáról Id. A méltóságos muzsikás, a „Zulejka» szerzőjének háromszoros hozománya. = *Pesti Napló*, 1932. június 26. 141. sz. 11–12.

119 Az ingatlanok örökléséről a tulajdoni lapokon bejegyzett Pk. II. 176224/3/1919. és Pk II 185941/924/8 sz. számú hagyatékátadó végzések alapján tájékozódhatunk.

120 Régi és új háziurak. = *Pesti Napló*, 1930. április 20. 90. sz. 156.

Katalin Schrek**Social Prestige and the Stages of Contact during the Ambassadorship of Paul Anton Esterhazy**

From the perspective of political history, the Prince's ambassadorship in London provides a great number of interesting moments. However, besides the issues of international relations and diplomatic history, it is also possible to approach Paul Anton Esterhazy's (1786–1866) stay in England from another aspect. In addition to the – often monotonous – routine of office administration, reporting and intergovernmental consultations, the foreign service also had a more informal side. Social events were transitions between the private and official sphere, and – although personal relations in this period have significance on a formal level as well – they gave a larger amount of room to maneuver for the individual to put forward or use personal abilities successfully. As Austria's ambassador to London, Esterhazy played a role on both the formal and informal side. In this, social status and the representation associated with it – which can almost be considered a mandatory expectation – was a special tool. The Chandos House, home of the Austrian Embassy, was often the stage of social events, and the image of Esterhazy as a Hungarian magnate with extraordinary wealth emerged in the public opinion, who – besides large-scale politics – was a constant member and outstanding character of the elite in London.¹ These events were steady and acclaimed platforms for the meeting of the aristocracy and the political circles, where social contact was not only part of leisure but also personal contact and social representation. In this paper, we will review the locales that served as the main places for the lifestyle and social engagement of Paul Anton Esterhazy, and which were frequently visited by the Prince. In addition to the regular places, we will also touch upon other stages that belong to another division. Those places were listed in this category which were visited as part of an occasional invitation. These usually include visits or trips to the country estates far from the capital. In the meantime, we will also mention the characteristics of and the differences between the locations in the country and in London.

The first stage, which had a peculiar role in the investigated period and enjoyed particular popularity, was the Almack's Club. Although the club – located in the heart of the English capital – had already existed for

1 Supported by the ÚNKP–20–4 New National Excellence Program of the Ministry for Innovation and Technology National Research, Development and Innovation Fund.

decades, it only started to prosper and gain a real reputation in the 1810s. It fitted well with the somewhat extravagant worldview of the Regency era with its own traditions, it kept its significance during the reign of George IV as well and became an important factor in the community formation of the contemporary English elite. The privileged position of the Almack's Club derives from the fact that it is considered one of the first institutions where both sexes were allowed to attend the gatherings at the same time, coeducationally, as opposed to other clubs that were traditionally reserved for men.² The new atmosphere required compliance with new rules in order for the social events to go smoothly and seamlessly. It was also considered an exceptional procedure in the operation of the Almack's that the so-called "*Lady Patronesses*" played a key role in its management and in compiling the list of invited persons.³ They were the otherwise high-ranking women, belonging to the leading segment of the social hierarchy, who decided on and named those, who could become members of the Almack's Club. Admission,⁴ based on an invitation, was part of a selection process in which a committee of Lady Patronesses decided on the participants. The clarification of the process may be of further interest from a social and mental historical point of view, however, considering the topic of the present study, it is also interesting because among the Patronesses we find Paul Anton Esterhazy's wife, Maria Theresia Thurn und Taxis.⁵ Her membership alone would not be a conspicuous phenomenon, but her position as a patron is. To understand its significance, it is important to be aware of what relevance it had in the context of contemporary conditions for a person of great prestige but of foreign origin to have a say in the shaping of the social life of the local elite at this level. Edwin Beresford discusses the operation of the patroness-system, and upon listing the names of the leading ladies he pays particular attention to Princess Esterhazy (and countess Dorothea Lieven) – and not without reason.⁶

2 Rendell, Jane, "Almack's Assembly Rooms: A Site of Sexual Pleasure", *Journal of Architectural Education* 3, 2002, 141–142.

3 Ibid. 142.

4 Ladies Voucher Almack's. The Huntington Library Collections, British History – Stowe Papers (1175–1919). <https://hdl.huntington.org/digital/collection/p15150coll7/id/10670> – Accessed: 25 July 2021.

5 Beresford, E., *Memorials of St. James's Street – Together with the Annals of Almack's*. London, 1922. 211.

6 Ibid. 232–233.

The club located on St James Street evolved into one of the most prestigious stages for social intercourse, which became famous for its exclusivity⁷, thus, membership was not evident even if someone belonged to the English aristocracy due to his/her existential background. No invitation arrived automatically to the events of the Almack's Club. The institution was a sort of separate entity within the aristocratic circles. Those who received an invitation were valuable members of the given community. Obviously, the hype around the Almack's had its own critics. In his work summarizing his experiences in London, Prince Puckler-Muskau expressed his consternation regarding the circumstances of becoming a member of the club: „*It is an immense favour to obtain one; and, for people who do not belong to the very highest or most modish world, very difficult.*”⁸ „*The oddest thing is, that one of these tickets, for which many English men and women struggle and strive, as if for life and death, are, after all, to be paid for with the sum of ten shillings; (...), Quelle folie que le mode! We are sometimes forced to conclude that our planet is the mad-house of the solar system.*”⁹ Therefore, the invitation was of great value, but, at the same time, it was also quite revealing when somebody lost this privilege and was removed from the list of the permanently invited guests. Generally, this occurred when the prestige of the person has been undermined. The fact that the Esterhazy couple and especially Princess Esterhazy herself was part of this community forming process indicates to us the extent to which they, were able to integrate into the English elite. They were not only participants of the events held on Wednesday evenings during the London season, but they were also its shapers.¹⁰ The appreciation for a membership in the Almack's Club increased significantly at the second half of the 1810s and the beginning of the 1820s. Princess Esterhazy and Countess Lieven, being in the same situation, were fully aware of the importance of the role they had as persons from outside the local aristocracy. Beside them the illustrious positions of Patronesses were filled by individuals such as the Countess of Jersey,

7 Jane Rendell emphasizes in her study mentioned earlier that the spatial location of the club within the city contributed greatly to its importance. Rendell, 2002. 142.

8 Puckler-Muskau, Hermann Ludwig Heinrich von, *Tour in England, Ireland and France*. Philadelphia, 1833. 110.

9 Ibid. 111.

10 The Almack's Club was so emblematic in the investigated period that an 'opposing' club opened for the lower class in east London, which was called Allmax Club. See: Rendell, 2002. 142.

the Countess of Shefton, Countess Cowper, Viscountess Castlereagh, and Mrs. Drummond-Barrel.¹¹

Several reports show that Countess Lieven saw a serious rival in Princess Esterhazy because of her remarkably popular personality and positive qualities, and the Countess usually expressed her feelings in the form of dubious remarks and not so flattering diary entries.¹² The disapproval of Dorothea Lieven every now and then was basically the admission or recognition of the high level of social acknowledgement that Paul Esterhazy and his spouse had.

In addition to the Almack's Club, individual invitations and events also held an important role during the ball season. Paul Esterhazy attached great importance to being able to stand tall as a host too, therefore, the Chandos House became a key stage concerning social events. Located in central London, this 18th century building housed the Esterhazy family and the Austrian embassy during their stay. The Prince entered into a lease agreement in 1816 for the house that was originally owned by the Chandos family – and built around 1769–1770 based on the works of Robert and James Adams¹³ – and it remained in his care for decades.¹⁴ Located on the corner of Chandos Street and Cavendish Square, the building, which is extremely impressive even today, completely fulfilled the needs of both the Esterhazys and the official diplomatic service. The period after 1816 was an exciting and eventful one in the history of the house. Prince Esterhazy was particularly keen on hosting soirées, and sending

11 Rendell, 2002, 147–148.

12 Beresford, 1922. 232.; d'Osmond, Boigne, Louise Eléonore Charlotte Adélaïde *Mémoires de la comtesse de Boigne. 1815 – L'Angleterre et La France de 1816 à 1820*. Paris, 1921. 145–146. “The diplomatic circle has been enlarged by the arrival of the Ambassadors of France and Austria, the former the Marquise d'Osmond, a sort of ghost, very thin, very colourless, and a very delightful person; the other, the Princess Esterhazy, small, round, black, animated, and somewhat spiteful.” See: Harley Street, 30th October, 1816. In: Lionel G. Robin (ed.), *Letters of Dorothea, Princess Lieven, during her Residence in London, 1812–1834*. London – New York, 1902. 29.

On the contrary, Dorothea Lieven had a good impression of Prince Esterhazy, as she put it: “*He is a pleasant acquisition for our circle*”; „*We have a very agreeable man (...)*” – later, however, the Lieven–Esterhazy relationship became more nuanced and, although the good relationship was maintained, it was far from being completely flawless. For quotations, see: London, 8th November, 1815; London, 9th January, 1816. In: Ibid. 22.

13 Porter, Roy, *London, a Social History*. Cambridge, 2001. 110.

14 Agstner, Rudolf, “Von Chandos House zum Beigrave Square. Österreichs Botschaft in London 1815–1997”, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 1–2, 1997.; Walford, Edward, *Old and New London: Westminster and the Western Suburbs*. Vol. IV. London, [1887]. 448.

dinner invitations for both the persons close to him and those who were crucial for official contact. The Chandos House was first presented as an Esterhazy residence on 15 July 1816. The occasion was special not only because of the event organized by the Prince, but also because the Chandos house reopened its doors before the public for the first time in twenty years, and the Prince Regent also paid his respects on this event.¹⁵ This type of hospitality has become common over the years, and Esterhazy was happy to fulfil his obligations, whether it was an average dinner invitation or a more serious occasion.¹⁶ In May 1819, Esterhazy gave a dinner party to greet the newly arrived French ambassador, Victor de Fay de La Tour-Maubourg¹⁷, and later another one to honour the birthday of the Austrian Sovereign, where Prince George and Wellington – wishing to flatter the host – appeared wearing Austrian general uniforms.

*„There were present also, the Duke and Dutchess of York, the Duke and Dutchess of Kent, the Duke and Dutchess of Gloucester; the Princess Augusta, Prince Leopold, the foreign ambassadors and ministers and their ladies, and Lord and Lady Castlereagh, with several of the cabinet ministers and their ladies; the company not being numerous but of much distinction.”*¹⁸

A few days after the coronation ceremony of George IV on 19 July 1821, Esterhazy gave an evening in his home to the newly crowned ruler himself.¹⁹ It would be the subject of a separate study to examine the costs of the events in the Chandos House, and the costs of living and representing the Esterhazy family in general in the given years. Currently, we do not have precise data on this, but there is information on the extent to which the Balhausplatz has remunerated its ambassador to London. The research of Rudolf Angster reveals that Paul Estherhazy received a significant annual salary from the Ministry of Foreign Affairs of the Austrian Empire and that his wage exceeded that of Chancellor Metternich's, who

15 The Edinburgh Annual Register for 1816. Vol. IX. Part I–II. Edinburgh, 1820. LXIII.

16 Morning Post – 9th May, 1825.

17 3rd May, 1819. In: Richard Rush (ed.), *Memoranda of a Residence at the Court of London, from 1819 to 1824*. Philadelphia, 1845. 63.

18 19th July, 1819. In: Ibid. 151.

19 26th July, 1821. In: Ibid. 387.; 26th July, 1821. In: Bamford, Francis – The Duke of Wellington (eds.), *The Journal of Mrs. Arbuthnot 1820–1832. Vol. I. February 1820 to December 1825*. London, 1950. 111.

was the Foreign Minister.²⁰ This was probably necessary as the wealth of Esterhazy gradually diminished over the decades. Inconsistencies in property management and the extraordinary, costly lifestyle have steadily increased the family's debts; therefore, it was struggling with severe financial problems. In addition, Paul Esterhazy himself managed his own finances with similar difficulties and tried to maintain his privileged position with loans.²¹ In the meantime, the portrait of a sophisticated Hungarian aristocrat with a luxurious fortune emerged of Paul in the public sphere. The appearance of Esterhazy at the coronation in 1821 and then in 1838 remained memorable for the contemporaries, which supports this overall picture even more. In the official description of the ceremony of George IV, the following was written about Esterhazy's hussar costume encrusted with precious stones:

*"The box assigned to the Foreign Ambassadors presented a most brilliant effect, and was perfectly in a blaze with diamonds. When the sunshine lighted on Prince Esterhazy, in particular, he glimmered like a galaxy."*²²

Another indispensable element of the summaries about the coronation of Victoria were, in addition to the prince's similar outfit, his boots studded with diamonds:

*"The prince, it will be remembered by some, (...) was noted for the splendour of his attire when taking part in any public state ceremonial; and he is commemorated by Ingdolsby in Mr. Barney Maguire's Account of the Coronation of Queen Victoria: 'T would have made you crazy to see Esterhazy, All jewels from jasey to his diamond boots'."*²³

Louise de Boigne's description of Esterhazy may seem apt, in which the Countess portrayed Paul as a man of excellent abilities and intelligence, for whom it is difficult to represent himself „(...) with the many

20 The data documented by the author related to payments in 1841, however, it is well known that Paul Esterhazy's stay in London was extremely expensive and Metternich, who was close to him both humanly and professionally, helped the prosperity of the Esterhazy family. See: Angster, 1997. 2.; Kaposi, Zoltán, "A herceg Esterházy-család magyarországi földbirtoklása", *Limes – Tudományos szemle* 4, 2003, 34.

21 Ibid. 33–34.

22 History of the Coronation of King George IV. London, 1821. 277.

23 Walford, 1887. 448.

advantages of the position (...)” in a way that does not lead to disapproval or jealousy.²⁴ However, unpleasant situations could happen in company, and it was no different during the soirées at Chandos House either.

The daily life of the English elite was shaped by a system of strict conventions, therefore, the violation of certain rules due to a little carelessness was able to cause serious complications. An unpleasant situation survived in one of Thomas Creevey’s letters in which, despite all his consideration, Paul Esterhazy got involved during a dinner he gave. It so happened that from among the noble ladies in the room with him, the Prince handed the wife of George Canning – a determining figure of the Liverpool government – out of the room first. This proved to be a serious negligence, since it was not Mrs. Canning who was the highest-ranking person in the room, but the Countess of Tankerville, and there was no place for mistake. As Creevey gave an account of the situation:

“This proceeding was therefore immediately resented by a spirited remonstrance against so palpable a violation of English Etiquette. Poor Esterhazy defended himself by stating that he had asked for and acted upon the counsel of Madame Lieven, so a conference was appointed between the latter and Lady Jersey to settle this point.”

At last, the conflict was resolved by Dorothea Lieven when she admitted that Paul Esterhazy was indeed acting according to her intentions and followed the European tradition, namely “(...) *that abroad Diplomatic and Ministerial Rank always preceded personal rank (...)*.”²⁵ There was nothing unusual about this for the members of the diplomatic body and their relatives. In the light of all this and referring back to the line of thinking concerning the Almack’s Club, the statement may have become even more valid, that operating as an almost full member within the hierarchical system of the English aristocracy was a serious position of great responsibility for a foreign representative.

At this point, only for a few thoughts, it is worth mentioning the tie between Paul Esterhazy and the court. The relationship of Paul Esterhazy with the Prince Regent and later the sovereign had two segments, a private and a political one. However, the two cannot be separated categorically from one another, as the close, personal relationship was essentially the origin of the development of a higher level of political trust. Partly, this

24 Boigne, 1921. 148.

25 10th May, 1823. In: John Gore (ed.), *Creevey’s Life and Time. A Further Selection from the Correspondence of Thomas Creevey*. London, 1934. 180–181.

may have been the background for the participation of Esterhazy in the Cottage Coterie²⁶, in addition to George IV's sympathy for the Austrian Chancellor and the European cooperation he represented. A considerable part of private pastime and networking was related to George, such as the invitations to Windsor and the evenings at Carlton House. These two main locations²⁷ formed the basis for maintaining the relationship between Esterhazy and George, and keeping contact with the court- and political circles. Meanwhile, the Prince had to adapt to the contemporary conditions of the court, and the capricious and often flagrant habits of the ruler. Political- and social historical works that reveal the 1810s and 1820s commonly mention the peculiar, almost extravagant lifestyle of George, and the fact that because of this he was frequently the target of both political and public opinion. This phenomenon is apostrophized as the "*royal showmanship*" in the works of William B. Willcox and Walter R. Arnstein.²⁸ The romanticism, the exaggerated but emblematic architectural masterpieces, and the Regency era that is associated with a constant spending of money²⁹ created a special environment for the persons in the upper class close to it, the dynamics/operation of which is difficult to understand. But at the same time, for some – such as Esterhazy – it was part of everyday life. This leads us to the "*royal*" locations of contact and personal fulfilment: the Windsor Cottage and the Carlton House.

26 A political coterie created by the ruler that had significance between 1823 and 1825. As a frequent guest of the sovereign's court circle, Esterhazy held a position of trust, and he was a member of a small circle which operated as a sort of political advisory committee and, not counting George IV, had altogether six members: the Count of Münster (envoy from Hannover), Prince Esterhazy, Count Neumann (Secretary of the Austrian embassy), Prince Lieven (Russian ambassador to London) and his wife Dorothea Lieven, and occasionally Prince Polignac (French ambassador to London). The circle was formed and operated in the mid-1820s with the goal of acting as an opposition to the government led by George Canning. The present study does not cover in detail the operation of Esterhazy in the Cottage Coterie, but the Prince's activity in this direction was also the subject of the ÚNKP-20-4 postdoctoral research, the results of which, however, are to be published in a separate study entitled *An Informal Way of Interest-based Negotiations – Paul Anton Esterhazy and the „Cottage Coterie“*.

27 This is sometimes complemented by Buckingham.

28 Willcox, William B. – Arnstein, Walter L., *The Age of Aristocracy, 1688–1830*. Lexington–Toronto, 1992. 304.

29 A typical example of this is the reconstruction of the East-inspired Royal Pavilion in Brighton, the Palaces of Windsor and Buckingham, and St. James' Park. See: Ibid. 305.; Plowright, John, *Regency England. The Age of Lord Liverpool*. London – New York, 1996. 111.

One of the curiosities of the meeting points strongly connected to George IV is that these are no longer exclusively linked to the capital, and a firm duality can be observed between the countryside and the city, in which both parts – although in different periods – have a similar importance. After his appointment as regent, George made Windsor the rural centre of the court and soon after, the castle, which is the main element of the estate, underwent years of renovation. Thus, the Windsor cottage, also known as the Royal Lodge, had become the venue for welcoming the guests and hosting gatherings. The details of Esterhazy's visits to Windsor and his other invitations –without aiming to give an exhaustive list – are given in the diary of Philipp von Neumann, together with whom (or as members of the same company) he usually went to these events. Neumann was the second man of the Austrian embassy after Esterhazy, and their personal relation was balanced. The prince regularly attended social events with Neuman, sometimes even omitting the company of Princess Esterhazy.³⁰ Of course, it is by no means a general conclusion, in the majority of cases the Esterhazy couple appeared together³¹, and the duet of Paul Esterhazy and Maria Theresia was often accompanied by the baron. Neumann also had a good relationship with the Princess, alongside whom he occasionally appeared as her attendant (or dance partner).³²

The Neumann diary also highlights that the Prince Regent not only organized such outings himself, but also expected to be hosted generously. As an example, we can mention the countryside receptions of the Duke of Devonshire or the Count of Münster. Usually, his entourage travelled according to George's needs, while unexpected situations were not uncommon either. In May 1821, for example, the king announced that he would become the godfather of the youngest child of the Lieven couple, and a ceremony was held in honour of this. It is particularly interesting for the participating of the Esterhazys that while the title of "second" godfather was given to the Duke of York, Princess Esterhazy became the

30 There may have been several reasons for this. For example, only the two men attended the dinner party at the Harrow residency of the Décazes family, but the Baron wrote down in his diary that both of them were armed, as attacks had taken place days earlier in the district that belonged to the suburb of London. Neumann, 5th October, 1820. In: E. Beresford (ed. an transl.), *The Diary of Philipp von Neumann 1819–1850. Vol. I. 1819–1833*. London, 1928. 39.

31 This was the case, for example, during their visit to Windsor in May 1820. Neumann, 31st May, 1820. In: *Ibid.* 23.

32 Gronow, Rees Howell, *The Reminiscences and Recollections of Captain Gronow*. Vol. I. London, 1892. 33.; Neumann, 24th June, 1820. In: *The Diary of Philipp von Neumann 1819–1850*. 27.

symbolic godmother.³³ The members of the inner circle, who benefitted from the trust of the ruler, sometimes went on longer journeys with him. We also have information from diary entries that the sovereign was accompanied by the Esterhazy couple throughout his round trip to Ireland.³⁴ Following the summer months, the social and parliamentary “season” tied the nobles more to the capital. At this time of the year, the ruler preferred to stay in Carlton House (actually a mansion) in the Westminster district of London, thus, in many cases, the usual gatherings took place here. Regarding the spatial structure of the capital’s meeting points, it can be narrowly limited to the downtown area between Pall Mall, St James Street and Oxford Street. In addition to the abovementioned locations – Almack’s Club, Chandos House, Carlton House – the homes of those can also be found here who shaped the political and social life, which houses, supplementing the presented venues, also played decisive roles. This includes the Lieven³⁵ residency on Harley Street and the Canning residency on Berkeley Square.³⁶

Other estates in the English countryside also appeared as usual stages alongside Windsor, such as the noble estates not too far from the capital (the Strathfieldsaye residency of the Duke of Wellington, and Richmond), or Brighton, the modish seaside resort, the social life of which – although smaller in scale – was just as colourful and bustling as that of London.³⁷ However, more distant places may have been considered from time to time, as can be seen in the case of Doncaster. Located in the Leeds–Sheffield–Kingston triangle, the city in Yorkshire attracted the general public with its impressive and prestigious horse races. In the autumn of 1824, Prince Esterhazy spent several days together with Neumann in Doncaster, of which the Baron made the following notes in his diary. „*Went to Doncaster for the races with Prince Esterhazy. Over £ 100,000 has been laid in bets.*”³⁸ In addition to his interest in horse racing and commitment to horse-breeding, Esterhazy was certainly attracted by the spirit of the place and the utilization of social capital and networking. As Neumann

33 Neumann, 10th May, 1821. In. Ibid. 60.

34 12th September, 1821. In. *The Journal of Mrs. Arbuthnot 1820–1832*. 118.

35 Appleby, John H., “Sir Alexander Crichton, F.R.S. (1763–1856), Imperial Russian Physician at Large”, *Notes and Records of the Royal Society of London* 2, 1999. 222.

36 <https://www.english-heritage.org.uk/visit/blue-plaques/george-canning/> – Accessed: 11 August 2021.

37 Puckler-Muskau, 1833. 131.

38 Neumann, 18th–22nd September, 1824. In. *The Diary of Philipp von Neumann 1819–1850*. 129. Thomas Creevey also commemorated the happening.

put it: “*This meeting is a notable one; the wealth of Yorkshire, where it takes place, results in its being patronised by all the rich landowners round about.*”³⁹

In this study, our intention was to highlight the important stages where Paul Anton Esterhazy was able to be socially successful, which, in the future, may be of assistance in mapping out the Prince’s system of relationship in space and time. This latter process is undoubtedly complex, however, the long-term goal is to reconstruct the egocentric network of Paul Esterhazy, as well as to define his methods for asserting his interests. By identifying the most significant origins of social relations, we endeavoured to establish a steady base for further research.

39 Ibid.

Csaba Berényi

Socio-economic Effects of Great Britain's Naval Blockade of Imperial Germany During The Great War¹

INTRODUCTION

The bloodiest century of humanity completely transformed the way one looks at warfare. Even though military doctrines, the training and discipline of the average soldier, drilling of armies, geographical position or raw manpower are still indicative of a nation's readiness for conflict, there are other factors to be taken into account when thinking about military strength. Indeed, technological innovations brought on by intense R&D and economic performance are just as important, if not more than conventional means. During the two World Wars, we saw the dawn and rise of economic warfare and in both cases it could be argued that the side with the clear majority of resources came out on top. And while Hitler's Third Reich's admitted aim was economic autarky, the main bottleneck of Kaiser William II's empire during The Great War was being stripped off of its former trade partners all around the globe. That is to say, the Royal Navy's 5-years long blockade completely drained Germany's resources and in this paper, I will argue that British supremacy in the North Sea was at least as important as stopping the German Juggernaut "In Flanders' Fields" in winning the war. In short, I am going to compare the German pre-war economy with its counterpart during the conflict, examine the possible effects of the tightening blockade and see what solutions were found to a shortage of imported strategic resources.

SIGNIFICANCE OF ECONOMIC BLOCKADES

In 1913, Europe's share of world trade stood at a staggering 62%. This means that almost two-thirds of all commercial activities happened between the European nations, even though they only had 25% of the globe's population (1900: 401 million out of 1608 million). Moreover, 15–20% of the yearly national income of the Great Powers (Great Britain, France and Germany) was generated through export activities.²

1 The present paper is the revisited, shorter version of the thesis titled "History and Socio-economic Effects of Great Britain's Naval Blockade of Imperial Germany During The Great War". Special thanks are due to György Borus for supervising my study.

2 Rondo Cameron, *A világgazdaság rövid története*. Bp., 1994. 339. (Hereafter cited as Rondo, 1994.)

SOCIO-ECONOMIC EFFECTS OF GREAT BRITAIN'S NAVAL BLOCKADE

Britain was especially culprit in relying on commerce, as it possessed the world's largest merchant fleet and had the most capital invested in foreign countries.³ The world economy was quickly becoming one single unit where everyone was interconnected with one another when news about the assassination of Archduke Franz Ferdinand, crown prince of the Austro-Hungarian Empire broke. In a month, the fragile world order collapsed and the European Great Powers, all hoping for a quick show-down, completely disregarding the economic consequences, went to war with each other. Despite the hopes, the prolonged conflict would go on to completely drain the Central Powers' resources since they were increasingly cut off from the rest of the world. Economic blockades were a definite part of naval warfare during the XIX. century (most notably the French Revolutionary Wars and the American Civil War), and Geoffrey Till uses A. T. Mahan's classic approach to reinforce their importance:

*"His view was based on a set of important economic assumptions about the prospective victims of blockade. Of these, the most important were, first, that industrialised countries were heavily dependent on overseas trade; second, that their military performance depended heavily on their capacity to maintain their economy in times of conflict; and, third, that in many cases their military performance depended critically on strategic materials imported from abroad."*⁴

My aim is to provide a clear insight into how the German Empire's economy had to be altered to meet these new requirements, and whether we can talk about a successful transition or the Allied economic warfare proved to be decisive in the conflict, given the importance of trade for the industrialised nations at that time.

ANALYSIS OF THE EMPIRE'S PEACETIME ECONOMIC STRUCTURE

On the eve of the Great War, the unified German Empire was the most powerful industrial country in Europe. The astonishing fact about this is that from a relatively poor and fragmented area with an agrarian society,⁵ it only took her around a century to catch up and overtake Britain as the continent's economic sovereign. The Kaiserreich "possessed the largest and most modern iron, steel, metal and chemical industries, was

3 Rondo, 1994. 276.

4 Till, Geoffrey, In. Eric W. Osborne, *Britain's Economic Blockade of Germany 1914–1919*. New York, 2004.

5 Rondo, 1994, 292.

the largest manufacturer of electrical machinery and generated the most electricity. In coal production, she was only lagging behind Britain but was a leading producer of glass, optical instruments, non-ferrous metals, textiles and other industrial goods. The country's rail network was one of the most dense while having a high rate of urbanization."⁶ Not only that, but international commerce had a great influence on the country's economy. German exports were as influential in the growth of the national economy as in the supply of the world markets. The one downside might have been her import-dependencies. Raw materials were scarce in a number of fields and a fair share of her foodstuff-consumption had to be brought in to supplement domestic production. By the outbreak of the war, only the United States was ahead of Germany in industrial output⁷ (albeit the clear advantage in territory, resources and human capital of the American giant was only going to make the disparity larger). With this in mind, a thorough examination of the peacetime German economy is a must, in order to see what effects the beginning of hostilities brought upon the country.

First, the following table can provide the reader with ample evidence that despite the best efforts of Germany, the power balance at the outbreak of the Great War was clearly in favour of the Entente. The triple alliance of Russia, France and the United Kingdom commanded more than twice the population, almost 19 times the territory and almost twice the GDP of the Central Powers. The only real advantage of the Austro-German alliance was in GDP per capita, meaning that in general, their population created more value individually, thus could be seen as economically more advanced. Exclude the economically poor Russia however, and this sole advantage shrivels away as the combination of the UK and France beats the other duo comfortably in this regard too. To further emphasize the importance of development levels,

"the British Empire will do for illustration since it comprised some of the richest and poorest regions in the world. Britain itself had a prewar population of 46 million with an average income per head

6 Rondo, 1994, 293. "Ezzel szemben az I. világháború előestéjén az egyesített Német Birodalom már Európa leghatalmasabb ipari országa volt. Ő rendelkezett a legnagyobb és legmodernebb vas-, acél- és fémiparral, áramtermeléssel és elektromos gépgyártással és vegyiparral. Széntermelésben csak Anglia előzte meg, viszont vezető helyet foglalt el az üveg, az optikai műszerek, a színesfémek, a textilárúk és több más iparcikk gyártásában. Itt volt az egyik legsűrűbb a vasúthálózat, és magas szintet ért el az urbanizáció."

7 Rondo, 1994, 280.

SOCIO-ECONOMIC EFFECTS OF GREAT BRITAIN'S NAVAL BLOCKADE

of nearly \$5,000 (at 1990 prices). Its colonies, excluding the Dominions, had a prewar population of 380 million, mostly Indians, with an average income of less than \$700. Thus a colonial population eight times that of Britain produced a similar volume of output.”⁸

Country	Population, millions	Territory, million sq. km	G D P , \$ billion	G D P , \$ per head
Germany	67.0	0.5	244.3	3,648
Austria-Hungary	50.6	0.6	100.5	1,986
CP, total	117.6	1.2	344.8	2,933
United Kingdom	46.0	0.3	226.4	4,921
France	39.8	0.5	138.7	3,485
Russia	173.2	21.7	257.7	1,488
Entente, total	259.0	22.6	622.8	2,405

Fig. 1. Stephen Broadberry and Mark Harrison: The Economics of World War I. New York, 2005. 8–10.

Again, between the UK, Germany and Russia, there was only around 6–8% difference in produced goods annually (226,4 vs. 244,3 (100%) vs. 257,7 respectively), with Germany having roughly 1,5 times the population of the UK, and Russia having more than 2,5 times the population of Germany. The picture only becomes grimmer for the Central Powers when the colonial subjects of the Entente and the other participants are taken into account. Given these points, the Central Powers’ hope for victory were based only on military prospects, while there was a single possible outcome for a dragged-out war. The ensuing war of attrition clearly favoured the side with the plain advantage of resources as it meant more room for mistakes and possibilities in strategic planning. “The industrial revolution, with its accompanying rise in population, not only permitted still larger armies to be recruited but also provided the financial and material strength for them to be clothed, armed and fed for a very long time.”⁹

⁸ Broadberry, Stephen – Harrison, Mark *The Economics of World War I*. New York, 2005. 6. (Hereafter cited as Broadberry – Harrison, 2005.)

⁹ Kennedy, Paul, *Rise and Fall of British Naval Mastery*. London, 2017. 201. (Hereafter cited as Kennedy, 2017.)

Second, the analysis of the industrial, agricultural and service sectors of the empire's economy reveals a number of interesting peculiarities and weaknesses. During the 19th century, there was an inevitable shift in the balance of these branches, with agricultural production becoming less and less important for an up-to-date economy: "Modern economic growth also has been connected with previously unprecedented increases in population, and with changes in the structure of the labor force, especially the movement from agriculture to industry. In Germany, both the rate of increase in population and the rate of decline in the relative size of the agricultural sector also remained constant through most of the period."¹⁰ But these relative declines were superseded with the enormous advances in technology and crop yields, so talks about a feeble agricultural sector can still be tremendously deceiving. The industrial and service sectors, in parallel with international trends (Germany is categorised as one of the first industrializing countries, alongside Great Britain, the United States, Belgium and France)¹¹, simply grew quicker and commanded a larger share of the domestic output. Of course "Germany also shared with the other nations of Western Europe successively a quantum jump in agricultural productivity with the introduction of crop rotation, a revolution in transportation as the railway system expanded, and a shift from textiles to metals as the leading manufacturing industry, accompanied by mechanization and application of scientific principles to all types of industry."¹²

A spectacular evidence of the swift German industrialisation is the relative decline of the rural and agricultural population because the factory-system required the concentration of the workforce,¹³ so large areas went through the urbanization process. The following table shows the changes in the structure of the populace between the unification of the empire and shortly before the war.

Fig. 2. J. H. Clapham: The Economic Development of France and Germany 1815–1914. Cambridge, 1921. 278.

10 Tipton, Frank B., "The National Consensus in German Economic History", *Central European History* 3, 1974, 195–224. (Hereafter cited as: Tipton, 1974).

11 Rondo, 1994, 271–99.

12 Tipton, 1974, 31.

13 Rondo, 1994, 240.

	Total population	Rural percentage	Urban percentage
1871	41,059,000	63·9	36·1
1880	45,234,000	58·6	41·4
1890	49,428,000	57·5	42·5
1900	56,367,000	45·6	54·4
1910	64,926,000	40·0	60·0

In less than 40 years, the still predominantly agrarian population became aligned with the modern trends. The excess of the rural residents flocked to the emerging cities in the hope of a better livelihood, drawn by the seemingly endless possibilities of labour. However, the rapid demographic revolution and transition meant that the absolute number of people still cultivating the lands did not diminish but rather accomplished a slight increase. “The total in 1849 was 35,128,000, in 1910, 64,926,000. The rural population in 1849 was at least 25,000,000, probably more; in 1910 it was nearly 26,000,000. In sixty years an urban population of 10,000,000, at most, was replaced by one of nearly 40,000,000”¹⁴. These changes induced a transformation from a net food exporter to a net food importer country. In peacetime, imports accounted for 19% of all consumed calories, 27% of proteins and 42% of fats;¹⁵ This proved to be an obvious vulnerability later on. But France and the UK had to rely on a huge foreign supply of food as well, especially the latter. When Germany spent 160 million pounds on imported food (including live animals) in 1912, the British forked out 260 million the same year to feed a population less by one-third than that of Germany.¹⁶ Such an enormous reliance on imported food basically guaranteed that by using modern technologies for a blockade like submarines or stricter measures, belligerents could not only deal a critical blow to the supply of their enemies’ military but to that of the civilian population as well. Still, decision makers on both sides were divided in whether to expect such cruelty in case of an armed conflict. “For instance, Winston Churchill allegedly did not believe that a “civilized power” would engage in unrestricted submarine warfare endangering

14 Clapham, John Harold, *The Economic Development of France and Germany 1815–1914*. Cambridge, 1921. 279. (Hereafter cited as: Clapham, 1921.).

15 Watson, Alexander, *Acélgyűrű. Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia az első világháborúban (1914–1918)*. Bp., 2016. 245. (Hereafter cited as: Watson, 2016.).

16 Clapham, 1921, 378.

the lives of civilians. Others, to be sure, had a better premonition of the horrors to come.”¹⁷

The structural shift in workforce created a shortage of labour, especially in rural areas. Though it was far from the only reason, as emigration (mainly to the US) only started to dry up after 1890.¹⁸ Since Germany herself was becoming a wealthy country, less and less people found the willingness to embark on the big voyage to the new world. It was quite the opposite actually, the economic prowess and the seemingly endless possibilities started to exercise a massive pull in neighbouring countries. Indeed in 1910, official data put the number of foreign residents in the country at 1,260,000 people. There is no saying however, how they were distributed across the branches of the economy. What seems to be sure, is that a further 300,000–400,000 people should be counted as summer migrant workers for that year only. The numerous hiring agencies, along the Russian and Austrian borders, made it easier to find willing and able bodies, largely Poles and other Slavs to supplement the domestic hands.¹⁹

Another peculiarity of the Reich’s agriculture is the lack of some specific materials, like cotton and wool, which occupied the first and third place respectively on the 1913 list of imports of the empire (Hides and pelts were second, with the three taking up 5.6%, 4.6% and 4.4% respectively, totalling almost 15% of all yearly incoming transports).²⁰ These were important resources for the textile industry, the wool for example, was used to create warm clothing for the winter and this might have presupposed a willingness to expand domestic production. However, none of Germany’s other industries relied so heavily on foreign materials. In spite of this, starting in the mid 1870-ies, herded sheep numbers (sheep was mostly kept for wool and mutton) rolled on a steep decline: the 1873 numbers of 25 million animals nearly halved by 1892 to 13.6 million and almost vanished by 1912, only accounting for 5.8 million²¹, a little more than one-fifth of the original flocks, for a nation overseeing a 25 million increase in population during the same period. Such an enormously inverse correlation did not bode well for the wartime prospects of clothing producers requiring wool to manufacture goods. “No great

17 Komlos, John, “The First World War: An Agrarian Interpretation by Avner Offer”, *Journal of Social History* 2, 1991, 421–24.

18 Tipton, 1974, 217.

19 Clapham, 1921, 206.

20 Keynes, John Maynard, *A békeszerződés gazdasági következményei*. Bp., 2000. 181. (Hereafter cited as: Keynes, 2000.)

21 Clapham, 1921, 220.

nation was so dependent on the outside world for the raw material of its warm clothing.”²²

So far the few major takeaways in relation to industry have been its responsibility in absorbing the excess of the workforce, its rapid growth and dependence on foreign trade. But to simply say that Germany was important for the world economy before the Great War would be an understatement. Alongside Great Britain and France, the three “combined less than one-third of the European population, but produced 72% of the continent’s industrial output; 93% of coal, 78% of steel, 80% of machinery, 74% of chemical production and required 73% of all cotton imports.”²³ Measures of industrial greatness include but are not limited to iron, steel and coal production, electricity generation and energy consumption. By 1910, Germany overtook Britain in pig iron production by one-third (UK: ~10 million tons, Germany: ~14,7 million tons).²⁴ Germany’s output of 17,6 million tons (other estimates might differ) of steel was more than twice than that of the United Kingdom (7,7 million tons), even though in 1880 the ratio was the complete opposite (Germany: 4,1 millions tons, UK: 8 million tons).²⁵ These two were essential in machine and armaments production or for shipbuilding as well. Coal production tells a different story nonetheless, as the following table shows. In spite of the rapid rise of electricity, coal was still the major resource of modern industries, for its heating properties allowed the use of steam engines and its by-products proved to be valuable for further usage, like coal tar for shipbuilding and coal gas for lighting.²⁶

Fig. 3. J. H. Clapham: The Economic Development of France and Germany 1815–1914. Cambridge, 1921. 281.

22 Clapham, 1921, 310.

23 Berend, T. Iván, *Európa gazdasága a 20. században*. Bp., 2008. 35. (Hereafter cited as Berend, 2008.) “Nagy-Britannia, Franciaország és Németország együttesen az európai népességnek kevesebb mint egyharmadát képezte, de az első világháború előtt az európai ipari termelés 72 százalékát adta: a szén 93 százalékát, az acéltermelés 78 százalékát, a gépipari termelés 80 százalékát, a vegyipari termelés 74 százalékát és a gyapotbehozatal 73 százalékát használta fel.”

24 Clapham, 1921, 285.

25 Stürmer, Michael, *A Német Birodalom*. Bp., 2005. 124. (Hereafter cited as Stürmer, 2005.)

26 Rondo, 1994, 226.

Output in Metric Tons.

	Great Britain	Germany		France	Belgium
		Coal	Lignite		
1871	118,000,000	29,400,000	8,500,000	13,300,000	13,700,000
1880	149,000,000	47,000,000	12,100,000	19,400,000	16,900,000
1890	184,500,000	70,200,000	19,100,000	26,100,000	20,400,000
1900	228,800,000	109,300,000	40,500,000	33,400,000	23,500,000
1910	268,700,000	152,800,000	69,500,000	38,350,000	23,900,000
1913	292,000,000	191,500,000	87,500,000	40,800,000	22,800,000

Britain's position as hegemon remained unchallenged throughout this period if we only count the amount of coal mined. But combined together with lignite production, which Germany had a clear abundance of, the continental giant comes really close to the islanders. Albeit the heating power of lignite (brown coal) is nowhere near to that of regular coal, "it is easily won, in shallow pits and open workings; for geologically it is far younger than the coal,"²⁷ making it far easier and cheaper to mine and exploit.

Developed, modern economies can not only be described with the possession of a powerful industrial base but with the existence of an even more influential service sector. In such an economy, more than one-third of the active population is employed in this branch, as was the case for the Western European countries before WWI (an even bigger ratio, around half of it in GB and Norway). It included trade, transportation, banking or the personal service sector, providing between 30–45% of the GDP. By the beginning of the war, Imperial Germany had definitely joined this elite club of nations.²⁸ Given this relative (and absolute) relevancy, for the sake of the argument, one cannot make do without the analysis of the commercial numbers of the Reich.

International trade can be seen as one of the building stones of the German Empire because of three major reasons (based on numbers from Berend T. Iván's *Európa gazdasága a 20. században*):

1. Pre-industrial nations (and most of the world was in this state before the Great War) provided the nation with a never-ending demand for industrial goods. This, in turn, instigated a near-constant growth of this sector, so much so that in 1913, Europe was responsible for 52% of the globe's industrial output (72% of this was created by the big three of GB, France and Germany alone, as mentioned above). The trio had a similar share of the continent's exports of processed articles. The inter-

²⁷ Clapham, 1921, 280.

²⁸ Berend, 2008, 27.

national demand granted incentives for the companies to grow, open new factories, employ more people and fund research for technological innovations. The growing number of workers had the byproduct of increasing the domestic market as well.

2. The three nations bought 63% percent of the globe's export of raw materials and foodstuffs. While this need created an incentive for poorer countries to increase domestic exploitation of resources, it intensified the dependence of some of the industries of the Europeans on foreign materials, like the German textile industry, as described above. But outsourcing raw material production was still much cheaper than home extraction and freed up an invaluable labour force for more promising, and more added-value intensive work processes.

3. Thirdly, in the first section of the essay, it was mentioned that between 15–20% of the national wealth of Great Powers was generated through export activities. But as imports sometimes exceeded exports in value, something had to cover for the missing currency. For Great Britain, (and later Germany as well) the returns of international investments not only substituted but even exceeded the missing values. The Old Continent was responsible for 90 % of all the exports of capital during the 19th century, totalling in 40 billion dollars. Out of this, German investments reached around 6 billion dollars in 1914, mostly in the poorer eastern and south-eastern neighbours of the empire. Only sporadic investments could have been found in the USA, Latin-America and other parts of the globe.²⁹ In connection with the second argument, these outlays had a tendency to go into German companies established in these countries whose task was to exploit the resources of the land. Nothing extraordinary was in these habits however, as Germany's own industries on her western parts were built on incoming French, Belgian and British capital, which later enabled the young country to increase exports, amass capital, redeem the ownership of these companies and set foot on the same path.

Another aspect of Imperial trade is the creation and existence of trade barriers. During the 19th century, Great Britain was the main advocate of free trade because her developing industries required the free passage of goods to be cheaply sold in foreign markets. But the continental industrialising countries recognised this notion, leading to an increasing return to protectionist policies after the Great Depression of 1873, to provide defense for their industries, some of which were still in their infancies. According to Thorstein Veblen, German industry as a whole benefitted

29 Rondo, 1994, 345.

from these policies but the Empire would have been better off without the tariff system on the long run:

*“But the Imperial frontier, as a means of obstructing trade, was the chief means of making the Empire a self-sufficing economic community, and therefore a self-balanced whole to be employed in the strategy of international politics. It is true, the country would have been better off, simply in point of material prosperity and in the rate of its economic progress, if no such barrier as the Imperial frontier had been kept up; but the immediate result would have been such a specialisation of industry and such a web of trade relations as would have left the community dependent for a large and indispensable part of its current consumption on foreign countries; from which it would follow that the Empire would be relatively vulnerable in case of war.”*³⁰

Veblen’s words were written when the first gunshots of the Great War were already fired; It had to be obvious by that time in 1915 that German pre-war diplomacy, economic policies and the fleet building program proved inadequate to protect the country’s interests in a prolonged conflict. They were a herald of what was going to come: a transformation to economic autarky, first as an effort to win the war, later, with the disintegration of the European economy, leading to the dirigisme of the interwar period, mostly for the emerging number of autocratic governments.

Lastly and most importantly, German pre-war trade relations deserve a few words. The 1913 data suggests that 52% of all exports were headed in the subsequent Entente countries (18% to the British Empire, 17% to France, Italy and Belgium, 10% to Russia and Romania, and 7% to the USA). Only 12% went to the allied countries of Austria-Hungary, Bulgaria and the Ottoman Empire, while a further 35% to other countries.³¹ Obviously, most of these markets were instantly lost for the empire upon the outbreak of hostilities and thanks to the tightening of the British blockade, neutral markets became more and more alienated from them as well. But a more precise analysis of the trade situation is the topic of another chapter.

TRANSFORMATION TO WAR ECONOMY

30 Veblen, Thorstein, *Imperial Germany and the Industrial Revolution*. London, 1990. 178. (Hereafter cited as Veblen, 1990.)

31 Keynes, 2000, 185.

The aforementioned unpreparedness of Great Powers for a prolonged conflict caused much confusion in the opening few months of the war. Despite Germany's import-dependencies, there was neither plan, nor intention to prepare for a greater alteration to the national economy or the stockpiling of much-needed strategic resources, out of which the empire was relatively short of. The leaders, while realizing the importance of a strong economy in supplying a modern army, failed to connect the pieces together. Then again, planning for a long-drawn conflict would have meant an a priori admission that the country's military was not going to live up to the expectations of quickly being able to crush her multiple enemies, likely causing more alarm and panic in the opening moments of a war. The immediate war-shock of the economy is perfectly epitomised by the words of Hans-Peter Ullmann: "The conversion from a peacetime to a wartime economy changed supply and demand, had an adverse effect on markets, destroyed domestic and international economic relations, shifted weights and profits within industry, overburdened the transport system and caused a shortage of labor."³² In short, the international demand for goods of the civilian branches of industry quickly dried up. Since the country lost its main export partners, the excess of production was cut and factories, artisans and enterprises had to shut down. The resulting upheaval in unemployment instigated a domestic reduction in the demands of industrial products, further weakening the empire's economy and it took quite a bit of time and effort on behalf of the authorities to set things right. An example of this amorphous transformation is the role of the steel industry. Though the following data is specific to Austria-Hungary, one can assume that all warring parties went through a similar change in magnitude. It is estimated "that in 1917, 85 per cent of total steel output was claimed by the army administration to cover direct military demands such as armaments, ammunition, railway equipment, and fortifications. In peacetime, military requirements had probably added up to less than 5 per cent of a smaller volume of steel output."³³ Such an enormous change in supply and demand had an obvious deforming effect on the national economy, especially since a similar pattern existed in many more fields of productions, most importantly raw materials. Civilian companies, stripped of their enormous international markets simply could not compete

32 Ullmann, Hans-Peter, *Organization of War Economies (Germany)*. Berlin, 2014. Online: 1914–1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. https://encyclopedia.1914-1918online.net/article/organization_of_war_economies_germany – Accessed: 19. December 2020. (Hereafter cited as Ullmann, 2014.)

33 Broadberry – Harrison, 2005, 86.

with the state-backed and funded armaments industry for resources. A further precedent would be the reduction of shoemaker companies from 1500 to 400.³⁴

Indeed, state intervention became mandatory in order to organise an efficient economy and to offset the scarce availability of resources. Two main components were essential in this transition:

“on the one hand, a monetary process and on the other, concerning goods and commodities. Both elements needed to align in order to divert the national product to funding a war. Only if both investments and private consumption were cut dramatically, could the military gain access to resources which would adequately fuel the war it wished to wage. This twofold redirecting of the national product to public consumption was accomplished in two ways: either by financing the war in a way which siphoned off buying power from private households and companies, or through financial incentives and direct state intervention which gradually transformed the peacetime economy to one more suitable for war.”³⁵

In order to organize these processes, the first steps included banning exports of vital resources, fixing price levels for provisions and food-stuffs to avoid traders exploiting the situation with unrealistic margins and creating new institutions to oversee the numerous new tasks that emerged on the back of the ensuing chaos. On the suggestion of the famous writer-magnate (and under his leadership), Walther Rathenau, a Raw Materials Section (Kriegsrohstoffabteilung) was created under the Prussian War Ministry whose task was to control the exploitation and redistribution of raw materials.³⁶ And since the superiority of the Royal Navy quickly barred German shipping from the seas, effective usage of what little resources the nation could get their hands on became an urgent necessity. Throughout the war, the German merchant fleet (being only one-fourth of their British counterpart in 1910–11, 11,7 million vs. 3 million of total mercantile tonnage³⁷) was either hunted down by the Royal Navy, confined to neutral ports or restricted to be used in the Baltic to trade, mostly with Sweden. The November analysis of the Royal Navy “showed 221 German merchant vessels idle in German ports, 245

34 Berend, 2008, 54.

35 Ullmann, 2014.

36 Berend, 2008, 53.

37 Clapham, 1921, 356.

detained in Allied ports, and 1,059 laid up in neutral ports.”³⁸ Another estimate put the strength of this merchant navy to around 5,5 million of total mercantile tonnage, out of which around one-half (700 ships out of 2400) anchored in neutral ports, 2 million tons returned home and 1 million was captured by Entente-forces.³⁹ Thus the merchant navy that started to rival and threaten British supremacy in international trade was neutralized. British traders were delighted that their main competitor was negated as a byproduct of the war. Whichever numbers fare closer to reality, one thing seems certain: the direct trade relations of the Reich with overseas contacts had to be forfeited, and the country had to rely on neutral carriers to acquire the missing goods needed to fuel her economy.

A major step toward the needed autarky was the identification of “Ersatz” goods. Such a product could substitute another, of which imports had dried up. Notable mentions are the synthetic nitrogen-fixator, synthetic fibers, synthetic rubber, synthetic fat (from snails) and a replacement for coffee (from acorns).⁴⁰ These scientific breakthroughs made it possible for the country to persevere and not collapse due to the almost immediate, trade-related shortages. In order to shed a better light on how essential innovation had become for the Reich, the story of fertilizers provides a great lesson. Chilean Saltpetre was the major resource for fertilizers, not only for the Germans, but for other countries as well. Ammunition companies used it for explosive production, while farmers needed it to keep their soil fertile and avoid its exhaustion. By July 1914, Fritz Haber’s invention of a process for the fixation of atmospheric nitrogen to produce ammonia was turned into industrial production by Carl Bosch, and his company, Badische Anilin- und Sodafabrik (BASF) “was producing the annual equivalent of 6,000 tons of nitrogen in the form of ammonium sulphate. With a state guarantee of high profits, the BASF increased output to 200,000 tons per annum. Together with another new process to manufacture calcium cyanamide, by the end of 1915 industry was producing 90 percent of the nitrogen for explosives, and 70 percent of the demand for agriculture.”⁴¹ An additional benefactor of the drying up of imports was the lignite distilling sector. Until the war, cheap American

38 Osborne, Eric W., *Britain's Economic Blockade of Germany 1914-1919*. New York, 2004. 61. (Hereafter cited as Osborne, 2004.)

39 Galántai József, *Az első világháború*. Bp., 1980. 185–186. (Hereafter cited as Galántai, 1980.)

40 Berend, 2008, 53.

41 Kramer, Alan, *Naval Blockade (of Germany)*. Berlin, 2020. Online: 1914–1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*; <https://ency->

imports held back the expansion of this field but the conflict necessitated the domestic production of petroleum as well.⁴²

Industrial prioritization can also be accurately seen in employment numbers. When hostilities began, an immediate surge in out-of-work individuals saw the number change from 2.7 percent in July 1914 to 22.7 percent in September of the same year⁴³. This insane jump was the work of the aforementioned closure of companies but after the initial shock, the army's and the reorganised industry's needs were overlapping. Both needed more and more men albeit it was increasingly difficult to satisfy all needs. This is shown in the overall employed number of people: according to the following table, (total number of people employed in industry by the thousands), it shrank by 10.4 percent during the war but other interesting facts can be seen as well.

	By sex			By industry		
	Total I	Male II	Female III	War-related IV	Intermediate V	Civilian VI
1913	7,387	5,794	1,593	2,116	2,970	2,301
1918	6,617	4,297	2,320	3,050	2,359	1,380
% change	-10.4	-25.8	45.6	44.1	-20.6	-40.0

Fig 4. Stephen Broadberry and Mark Harrison: *The Economics of World War I*. New York, 2005. 46.

Decreases (40.0% and 20.6% respectively) in the number of people employed by the civilian and intermediate (those that produced non-military goods but were still essential in the supply of the army) industries and a non-correlating increase in war-related industrial employment indicate a definite sectoral shift as the latter saw 44.1 percent more people working compared to the peacetime aggregates. Armament production had to be augmented because of the constant fighting, attrition of equipment and the growing number of soldiers in the field. Large offensives, like the 1915 Eastern front demolition of Russia, the bloodbath at Verdun in 1916 or Operation Michael in the closing spring of the war all began with long artillery bombardments of enemy fortifications to clear the way

clopedia.1914-1918online.net/article/naval_blockade_of_germany – Accessed: 19. December 2020.(Hereafter cited as Kramer, 2020.)

42 Brinkman, Carl, “The Place of Germany in the Economic History of the Nineteenth Century. *The Economic History Review* 2, 1933. 129–146.

43 Ullmann, 2014.

SOCIO-ECONOMIC EFFECTS OF GREAT BRITAIN'S NAVAL BLOCKADE

for the attacking infantry. The first day of the Battle of Verdun alone saw the Germans firing one million shells at the defending French soldiers.⁴⁴ Such a momentum was naturally hard to keep up.

A further and more obvious evidence of the sectoral shift can be deducted from the output numbers of specific industries (output percentages, 100% = Pre-war levels).

	Industry				
	Agriculture I	Total II	War-related III	Intermediate IV	Civilian V
1913	100	100	100	100	100
1914	89	83	88	91	91
1915	85	67	78	77	53
1916	65	64	89	69	46
1917	60	62	103	63	43
1918	60	57	110	63	41

Fig 5. Stephen Broadberry and Mark Harrison: *The Economics of World War I*. New York, 2005. 46.

Total industrial output fell by almost a half to 57% of pre-war levels in the closing year of the conflict. A number of underlying reasons explain why the German war effort did not falter much earlier. Despite this spectacular fall, the prioritization of war-related output even produced a slight, 10% increase to the detriment of other branches of the economy. What made it possible was the launch of the Hindenburg program in August 1916. By this time, German leaders realized that a quick military victory was not on the cards, and a better stewardship of resources was needed. The compulsory mobilization of men aged between 27–60 for working purposes, price controls, closure of inessential factories, creation of further institutions (for instance the War Office - Kriegsamt, which basically had control over the whole industry) and obligatory cartelization⁴⁵ intended to stimulate the armaments industry and supply the army in the long run.

Although this aim was realized, an obvious price was attached. Along with the dwindling of production in non-military branches of the industry, agricultural output went on a steep decline. A natural explana-

44 *Artillery (Modern weaponry of WWI)*. Online: *National WWI Museum and Memorial*, <https://www.theworldwar.org/learn/wwi/artillery> – Accessed: 19. December 2020.

45 Berend, 2008, 54.

tion might include the lack of forage and fertilizers (only partly offset by the invention of synthetic materials)” or the peasant population who were engaged in subsistence farming. Broadberry & Harrison wrote that the large peasant population of Germany (and for that matter, all poorer countries, like Russia and Austria-Hungary) made it difficult to expand the agricultural sector. There were no great reserves of land and farm labour was relatively low productivity. The introduction of price controls (on low prices for budgetary reasons) had the complete opposite of the desired effect. Peasants were no longer interested in selling what few products they had left, especially since the shrinking output of civilian industries could not adequately supply the needs of the populace, and inflation was eating away the value of the mark. The British responded with a different approach, as their government offered better prices to farmers providing an incentive to boost production. A further bottleneck was the pull of the army and the better-paying industrial sector for the young men of the countryside which created a shortage of labour there as well. Requisitioning horses from peasants to supply the army’s needs for transportation proved to be another strain, as the animals did not only miss from the fields helping in the cultivation but required further forages to be bought up by the government.⁴⁶

SHRINKING WARTIME COMMERCE

The barring of the German fleet from the high seas resulted in the near immediate stoppage of all direct overseas commerce of the country. Moreover, 52% of all peacetime German exports went to Entente-countries (as mentioned earlier). These markets were instantly lost for the empire, maybe with the exception of Italy and Romania, at least until their entry to the enemy’s camp. The huge markets of the United States were mostly unavailable as well, for it was not possible to ship commodities through the English warships patrolling the Channel and the North Sea. (Even though official numbers released by the US government say otherwise: while the overall quantity of direct trade between them and the Central Powers diminished, the ratio of more US exports to them than imports from them seem to be reversed. “The British blockade appears to have been more effective in keeping our goods from reaching Germany than in keeping theirs from reaching us; and very likely the principal effort of

46 Broadberry, Stephen – Harrison, Mark, “Economics of the two World Wars”, In: Matias Vernengo – Esteban Perez Caldentey – Barkley J. Rosser Jr (eds.), *New Palgrave Dictionary of Economics*. London, 2008.

SOCIO-ECONOMIC EFFECTS OF GREAT BRITAIN'S NAVAL BLOCKADE

Great Britain was exerted in that direction.”⁴⁷) But all of this did not mean that the empire’s commerce ceased to exist. It was just redirected. As was the idea of the 1856 Declaration of Paris and the 1908 London Naval Conference, a blockaded belligerent sought a way to rely on neutral carriers. Now with the United Kingdom struggling to balance neutral rights with belligerent rights, the islanders were increasingly ineffective in their attempts to cut Germany off from overseas resources. Whereas the Royal Navy intercepted ships and sent them into British ports for examination, most of the time it was impossible to identify the final destination of goods so inspected ships were released. A prime counterexample could be ships carrying foodstuffs to the ports of Rotterdam, in The Netherlands. They were instantly seized because it was believed that their essence was the supply of the German army in Belgium.⁴⁸ The extension of this same argument later led to an embargo of all foodstuffs. A natural byproduct of such strict blockade measures was a huge increase in the commercial activities of Germany’s direct neighbours. Indeed, while the Scandinavian countries of Norway, Denmark and Sweden, and the continental neutrals, such as Switzerland and Holland on paper tried to comply with the British efforts to institute an effective embargo, the possibility of lucrative trade relations with the Reich was too good to pass up. The total mercantile tonnage of their navies did safely surpass that of the Central Powers’ (Norway: 2.5 million tons, Denmark and Sweden: 2-2 million tons, Holland: 1,5 million tons), and German capital was heavily present in the shipping companies of Denmark and Holland, as was the case for the British with the Norwegian enterprises.⁴⁹ Danish import figures provide a clear example of these wartime trends: in 1915, imports surged to 487 million Danish crowns in value from 178 millions in the last year of peace.⁵⁰ There were similar trends in all mentioned neutral countries, so Germany could clearly circumvent the blockade, at least partially. The official US export numbers to neutrals around Germany further back this claim up which can be deducted from the table below. (million dollars)

		1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Central Powers	U. S. Exports to.....	275	266	276	320	357	377	174	12.2	2.2
	U. S. Imports from.....	152	193	200	202	224	225	183	55	6.6
Allies.....	U. S. Exports to.....	933	934	1010	1098	1299	1320	1254	2539	4251
	U. S. Imports from.....	452	606	640	615	742	737	736	681	908
Near Neutrals.	U. S. Exports to.....	132	118	112	139	145	165	195	354	298
	U. S. Imports from.....	50	70	74	77	81	84	86	69	94
Far Neutrals...	U. S. Exports to.....	114	121	149	165	188	199	146	229	353
	U. S. Imports from.....	185	267	284	258	327	276	320	432	526

50 Watson, 2016, 248.

Fig. 6. Mark Jefferson: Our Trade in the Great War. = Geographical Review, 1917. Vol. 3. No. 6. 474-480.

US shipping to the aforementioned countries (Near Neutrals in the table) saw an increase from a peacetime value of 165 millions of US dollars to 195, 354 and 298 millions in 1914, 1915 and 1916 respectively. “Any stoppage of contraband trade through these neutral powers threatened US trade and consequently had the potential of damaging British relations with the United States.”⁵¹ So Britain had to tread lightly but despite the prospects of endangering President Wilson’s administration, they plainly tried to pressurize neutrals in the hope of further limiting their trade with Germany. For instance, as the world’s biggest supplier of bunker coal (no surprises with such a great extent of territory and quantity of exploitation - see earlier), she instituted a new program in 1915 called “bunker control.” It was planned that “Britain would provide coal for refueling purposes to only those ships that did not conduct trade with Germany and that called voluntarily at a British port for examination.”⁵² Regardless of the best efforts, there was no significant breakthrough until 1916. Indeed, what caused much headache to the Allies was “the redirection of trade patterns by the neutrals adjacent to Germany, who sold their own produce to Germany and imported food from overseas instead. In the first half of 1916 5 million gold marks’ worth of food arrived daily from the Netherlands, which made up the gap with imported food. This may have amounted to as much as 28.5 percent of German imports by value.”⁵³ Not only that, but Swedish and Danish bargaining position was strong as well against Britain. The foodstuffs of the Danes were quintessential in the supply of British domestic markets, for instance “in 1914. From August to December, Britain imported 1,094,114 hundredweight of bacon, 54,706 tons, from Denmark.”⁵⁴ A reliance on Sweden was even more striking, most notably for two reasons. First, the closure of the Baltic and Black Seas by the Central Powers deprived Russia from her important warm water ports which made it impossible to conduct the necessary trade with her allies in order to fuel the war machine. Commerce through the Far Eastern port of Vladivostok remained unhindered but the carriage of large quantities of goods from there to the European theater

51 Osborne, 2004, 78.

52 Osborne, 2004, 103.

53 Kramer, 2020.

54 Osborne, 2004, 78.

was ineffective. Transport through the arctic to the ports of Arkhangelsk and Murmansk was made impossible during the winter, because of the freezing of the water. Sweden remained the only significant “overland route to Russia, which was in vital need of military supply. By the end of September the British were faced with the need to tighten restrictions on Sweden because its own embargo system was not stopping trade in contraband items to Germany.”⁵⁵ Second, the British war economy depended on large quantities of Swedish iron ore. She “consumed between 500,000 and 600,000 tons of Swedish iron ore annually and Britain’s entire national stock at the end of June 1916 was only 253,000 tons.”⁵⁶ The UK was clearly ‘treading the narrow path’ and the conundrum was solved with the entry of the US to the Allies. “From July 1917, the US implemented a virtually total trade embargo on the Netherlands. In 1918 Dutch food exports to Germany dwindled to nothing.”⁵⁷ At the same time however, the collapse of the Romanians and the Russian Empire and the subsequent signing of the treaties of Bucharest and Brest-Litovsk eased some pressure on the Central Powers but this was not enough to offset the decline in domestic production and overseas commerce. “The defeat of Roumania led to an upsurge in German grain imports, as expected. In contrast, the hopes for huge war spoils from the occupation of the Ukraine in the spring of 1918 were badly disappointed, as transport facilities and market integration proved insufficient.”⁵⁸ The table below is ample proof of this failure (in metric tons, monthly averages).

Fig. 7. Stephen Broadberry and Mark Harrison: The Economics of World War I. New York, 2005. 58.

The beginning of the last year of the war saw the near collapse of food imports to the empire and this was only slightly made better with the acquisition of Eastern European territories, like the Baltic or Ukraine. 1916 imports were already proved to be inadequate to fully supplement domestic production so a reduction in these quantities had to worsen the situation.

⁵⁵ Osborne, 2004, 67.

⁵⁶ Osborne, 2004, 137.

⁵⁷ Kramer, 2020.

⁵⁸ Broadberry – Harrison, 2005, 59.

	1918							
	1916		1917		Jan. to June		July to Nov.	
	Imports	Exports	Imports	Exports	Imports	Exports	Imports	Exports
Grains	20,063	617	3,089	492	989	694	7,333	153
Flour	682	9,018	229	2,069	138	3,090	279	298
Cattle (number)	29,686	48	19,699	79	9,690	35	14,502	43
Pigs (number)	322	114	116	216	33	3.3	549	32
Meat	5,778	853	1848	557	244	450	260	6.0
Butter	7,978	158	3513	118	1,492	45	1,239	38
Vegetable oil and fats	791	23	148	17	19	7.7	37.2	1.7
Margarine	555	22	106	78	2.1	0.1	0.4	0.4
Cheese	6,553	20	3,187	21	1,258	23	1,269	55
Fish	17,573	300	5,416	155	2,278	192	2,229	99

The worst of the hoarding of resources of the rural population and the subsequent urban shortages manifested in the black market, especially after 1916. By the closing year of the war, these illegal channels were responsible for the redistribution of one-fifth/one-third of all domestic agricultural output. The large companies, like Thyssen or Krupp, organised illegal purchases of foodstuffs in large quantities with the knowledge and approval of authorities. The main aim was to avoid a reduction in the output of the armaments industry.⁵⁹

THE SOCIAL IMPACT OF THE SHORTAGES

The very first thing mentioned in connection with the British blockade is almost always the number of people who died owing to hunger. Historians' estimates put the casualties of the blockade between 475.000 and 800.000 people.⁶⁰ But the situation was already dire during the first years of the war as domestic supply of foodstuffs dried up especially in urban areas. Already in the Autumn of 1914 and the beginning of 1915, the two imperial capitals first saw a shortage of bread, then even potatoes became a scarcity.⁶¹ The UK's leadership was mostly in the dark as to what were the exact effects of the blockade on the economy of their arch-enemy but there were some promising signs already after one year:

“The German press revealed this growing crisis. The German newspaper Vorwärts stated that ‘It is no exaggeration to say that in

⁵⁹ Watson, 2016, 352.

⁶⁰ Kramer, 2020.

⁶¹ Watson, 2016, 223.

SOCIO-ECONOMIC EFFECTS OF GREAT BRITAIN'S NAVAL BLOCKADE

Berlin there are thousands of people struggling everyday to obtain a scrap of meat or a morsel of lard. Information obtained from private sources in November confirmed this statement but also showed that the degree of hardship varied between cities. Places such as the great port city of Hamburg suffered little, but in Berlin there was a great deal of want among the working classes that resulted in the plundering of food storage facilities and riots at the beginning of November. It was quite clear that the blockade, although it had not yet directly affected the efforts of Germany's armed forces, was a cause of considerable strain on the domestic front and was damaging civilian morale."⁶²

This continued to be a recurring pattern throughout the war. Rural areas remained quite well supplied in terms of food, as producers kept their goods for themselves (see earlier) because of the low prices offered by the authorities. This was even confirmed by the incoming American divisions in 1918, as quoted by Alan Kramer: "As the American Third Army reached the Rhine on a stretch north and south of Koblenz, its units consistently reported that the fields were "well cultivated" and that "the people are not in want but on the contrary seem well fed and well clothed."⁶³ In contrast, the situation was completely reversed in the big cities. "What food it could get, the government gave to the army for a simple reason: hungry soldiers will not fight. Between the army and the peasantry the urban workers were caught in a double squeeze. As the market supply of food dried up, urban food prices soared, and an urban famine set in."⁶⁴

The government, as soon as 1915, gave incentives for women's associations to create cooking schools and offices for nutritional advice. Cookbooks were created, as the calorie requirements of the body were already known, but scientists had yet to invent the role of vitamins and minerals in the nutrition of the people.⁶⁵ The lamentable food situation of the urban areas was sometimes made worse by the officials' incompetence. The 'Schweinemord' of 1915 is a prime example of that. Mass-slaughter of hogs was ordered, 9 million animals accounting for one-third of total stocks was cut down to prevent the animals consuming the invaluable grain instead of the populace. Farmers fed the animals instead of selling

62 Osborne, 2004, 107.

63 Kramer, 2020.

64 Broadberry – Harrison, 2005, 19.

65 Watson, 2016, 231–232.

the crops at a low price, because meat was going on a much higher price than grain. But the immediate surge in the availability of meat was followed by an obvious shortage and a permanent increase in prices.⁶⁶

A natural side-effect of the war was the organization of strikes. In theory, shortages of food would indicate a greater willingness to participate in such movements but this did not prove to be true here. Broadberry & Harrison quote Ferguson by saying “that labour disputes were far less widespread in Germany than in Britain and that their importance has therefore been exaggerated.”⁶⁷ Alexander Watson explains this phenomenon with the Central European thrift way of using money combined with government propaganda.⁶⁸ People were simply willing to put up with more in the long run.

Fig. 8. Stephen Broadberry and Mark Harrison: The Economics of World War I. New York, 2005. 57.

Nevertheless, the reduction of calories did have a long lasting effect on the people. Weight loss, weakening, exhaustion and a receptibility to illness and malaise were amongst the top impacts.⁶⁹ Such horrible conditions should definitely mean a reduction in working capacity. It is no coincidence however, that when the last great German offensive was launched in the spring of 1918 “resources defeated the advancing Germans: their own lack of supply, for they were badly clothed and undernourished even

	Workers on strike (000)		Days lost (000)	
	Britain	Germany	Britain	Germany
1914	306	61	10,000	1,715
1915	401	14	3,000	42
1916	235	129	2,500	245
1917	575	667	5,500	1,862
1918	923	391	6,000	1,452

before they began their advance; the abundance of supplies they found in

66 Watson, 2016, 248.

67 Broadberry – Harrison, 2005, 57.

68 Watson, 2016, 230.

69 Watson, 2016, 353.

the Allied trenches that caused many to turn away from the attack to eat and drink their advantages away”⁷⁰

CONCLUSION

Four and a half years of total warfare left the German economy in ruins. Though the destruction of property and real estate was negligible (only some parts of East Prussia were invaded at the beginning of the war), the changes in the structure of the economy, a subsequent decline in output, war-related casualties and hunger caused much suffering and hardship to the populace. Entire branches of the industry ceased to exist while agricultural output declined to a level where the supply of the urban population was deplorable. In retrospect, German decision to go head-to-head in a naval arms race with the then world hegemon United Kingdom proved to be a total failure. Not only did the fleet building programme of the Kaiserreich alienate the British from a possible alliance, but the threat of the German navy actually drove them in the camp of the Franco-Russian alliance. Initial plans for a blockade on behalf of Britain suffered from severe limitations, like the need to respect neutral trading rights but stricter measures and the entry of the United States to the Allies closed the door on the German Empire. Kaiser William II's country was the top dog economy-wise before the war alongside the United Kingdom in Europe (and only preceded worldwide by the United States) and due to the 'weltpolitik' of the Kaiser and his circle the country found itself isolated against the rest of the world.

In connection with the assumption of this paper, the effectiveness of the blockade remains ambiguous. What seems rather clear is that the short-sightedness of German leadership made the effects of the blockade more perceptible. The low prices offered to farmers for their products, or the allowance of a black market did not bode well for the long-time prospects of the empire as the urban population, which was so important in keeping up armaments production suffered horribly. In the first half of the conflict, even blockade measures were somewhat circumvented through trade with neighbouring carriers, and it took the entry of the United States into the war to fully realise a commercial embargo on the Central Powers. If not for German scientific innovations and the substitutions of several key raw materials, the war effort would have collapsed much sooner. Still, the relative lack of imports of fertilizers for example, exhausted the cultivated lands of the country, further reducing the available quantity of

70 Broadberry – Harrison, 2005, 13.

foodstuffs. Incompetence of officials could have been offset by an increase in imports albeit a good observation in relation to this notion is that Germany was at war with almost the whole globe at that point. “By the end of this process governments representing 70 per cent of the world’s prewar population and 64 per cent of its prewar output had declared war on the Allied side.”⁷¹ The possible number of trading partners quickly diminished, and the entry of the American giant to the conflict bore grave consequences for the Reich. The advantage of resources in armaments, foodstuffs and number of soldiers on the Allied side were obvious by the time of the last great German offensive, during the spring of 1918. In short, as time went on, the Central Powers with their tidy amount of resources compared to the Allied side, could not hope to win the conflict. Economic mobilization and the availability of resources had become equally important (if not more) as military quality.

71 Broadberry – Harrison, 2005, 6.

Pusztai Gábor

Hollandia az első világháborúban

A holland történetírásban az első világháborús események nem kapnak jelentős szerepet. J. C. H. Blom és E. Lamberts összefoglaló munkájában a 432 oldalból másfél oldalt szánnak az első világháborúra.¹ Sőt, gyakran előfordul, hogy egyáltalán nem szentelnek figyelmet a Nagy Háború eseményeinek és hatásának Hollandiában. A 2018-ban megjelent, *Hollandia világtörténelme* [Wereldgeschiedenis van Nederland] című vaskos, 751 oldalas munkában az 1914 és 1918 közötti időszak egyszerűen kimaradt.² A rövid tanulmányokból összeálló, nem klasszikus történelemmesélést alkalmazó, hanem kronológiai sorrendben, egy-egy évszámmal kapcsolatosan kiemelt történetekből összeálló patchwork-történelem (pl. 1648 - A münsteri béke, 1860 - A holland háziasszony megszületése, vagy 1989 - A Rushdi-incidens) nem hagyott helyet az első világháborúnak. Az 1913 – A Békepalota, mint a nemzeti büszkeség nemzetközi jelképe című tanulmány után a következő a 1919 – „Tiny Tine Tammes” professzori kinevezése című írás. De a híres történész, Cees Fasseur, Vilma királynőről (uralkodott 1890-1948) írt életrajza sem foglalkozik az első világháborús évekkel.³

Pedig a Nagy Háború eseményei nem hagyták érintetlenül Hollandiát. Igaz, hogy a kis ország meg tudta őrizni semlegességét és nem zajlottak harci események a területén, nem volt tehát befolyással a nemzetközi helyzet alakítására, de a háború nagy hatással volt a hollandok 1914 és 1918 közötti életére és ez – mint ahogy látni fogjuk - hatással volt a háború utáni magyar társadalomra is.

SEMLEGESSÉG

Hollandia azon kevés európai országok közé tartozott az első világháború idején (Dánia, Norvégia, Svédország és Svájc mellett), melyek semlegesek tudtak maradni. Igaz ez a semlegesség nem erős pozíciójának, hanem a nagyhatalmak taktikájának és a szerencsének volt köszönhető. Hollandia történelme során nem volt mindig semleges kisország Európa

1 J. C. H. Blom – E. Lamberts: *Geschiedenis van de Nederlanden*. Baarn, 2006. 340–341.

2 Lex Heerma van Voss (et al.): *Wereldgeschiedenis van Nederland*. Amsterdam, 2019.

3 Cees Fasseur: *Wilhelmina. Sterker door strijd*. Amsterdam, 2002.

észak-nyugati csücskében. Sokáig tengeri nagyhatalomnak számított és az európai és expanzív gyarmatosító politikája miatt a 16-18. században a világtörténelem fontos alakítójává vált. A 18. század végén azonban elveszítette tengeri nagyhatalmi szerepét. A negyedik angol-holland háború (1780-1784) mely elsősorban azért tört ki, mert a hollandok fegyvert csempészték az amerikaiaknak, az amerikai függetlenségi háború (1775-1783) idején és ezt a britek meg akarták torolni, a hollandok csúfos vereségével végződött. Az eredmény gazdasági válság, magas államadósság és a kereskedelem drasztikus visszaesése volt. Az öt évvel később, 1789-ben kitört francia forradalom nagy hatással volt a holland társadalomra. Az ország két táborra szakadt és polgárháborús helyzet alakult ki. A francia segítséggel kikiáltott Batáv Köztársaság (1795-1806) a régi politikai elit bukását, a polgári középosztály hatalomhoz jutását, de mindenekelőtt francia megszállást és az ország kifosztását eredményezte. Hollandia valójában Franciaország vazallus állama lett. 1806-ban Napóleon úgy döntött, hogy a hollandok nem teljesítik elég gyorsan és maradéktalanul a francia követeléseket, ezért megszüntette a Batáv Köztársaságot és helyette létrehozta a Holland Királyságot, melynek trónjára saját öccsét, Bonaparte Lajost ültette. 1806 és 1813 között, a francia uralom és megszállás alatt Hollandia nemzetközi jelentősége folytatta mélyrepülését. Napóleon elűzése és a Bécsi Kongresszus után az Egyesült Holland Királyság 1815-ös megalapítása és rövid életű tündöklése sem biztosította a nagy visszatérést a nemzetközi politika színpadára. Az ország hamarosan kettészakadt, létrejött Belgium (1830) és Hollandia végleg a kisállamisági létbe zuhant vissza. Egyedül kiterjedt gyarmatbirodalmának maradványai emlékeztettek a valaha volt dicső múltára. Európán belül Hollandia nem számított politikaalakító tényezőnek. A fenti eseménysor 1780 és 1830 között Hollandia gazdasági és társadalmi erejét, katonai befolyását a minimumra csökkentette. A hollandok kissé sértődötten visszavonultak a semlegesség pajzsa mögé és saját magukat inkább morális példaképnek tekintették. Az, hogy az izmosodó nemzetállamok (Németország, Franciaország) a 19. században nem kebelezték be a kicsiny, de gyarmatai miatt gazdag országot, inkább a szerencsének, mint az ügyes holland diplomáciának vagy bölcs politikai döntéseknek volt köszönhető. Vagy ahogy a hollandok maguk fogalmaztak: „Nem akrobaták vagyunk, inkább szerencsés kétbalkezesek.”⁴ Ebből a jelentéktelen politikai és katonai szerepből kínált kiutat a morális elsőbbség lehetősége. Mint

4 Pepijn Corduwener: 1913 – Het Vredespaleis als internationale uiting van nationale trots. In: *Wereldgeschiedenis van Nederland*. Lex Heerma van Voss, Amsterdam, 2019. 486–491.

ilyen, Hollandia szívesen állította saját magát Európában döntőbíróként a nemzetállamok és virágzó gyarmatbirodalmak elé. Ez egyfajta útkeresés volt, hogy milyen nemzetközi szerepet tölthet be Hollandia egy gyorsan változó, modernizálódó, sőt globalizálódó világban. A válasz tehát egy „internacionalista nacionalizmus” volt, mellyel a hollandok ki kívántak emelkedni az európai, vezető szerep után vágyakozó nemzetállamok sorából. Ha már (nagy sajnálatukra) nem tartozhattak közéjük, legalább erkölcsi szempontból ítélkezhessek felettük. II. Miklós cár javaslatára Hágában ült össze az első nemzetközi békekonferencia 1899-ben, majd a második 1907-ben. Ekkor jöttek létre a mai napig Hágában székelő testületek, a Nemzetközi Bíróság és az Állandó Választott Bíróság.⁵ 1913 augusztusában adták át a hágai Békepalotát [Vredespaleis], melyet Vilma királynő avatott fel. A hollandok ezzel olyan nemzetközi szerepet és küldetést kreáltak saját maguk számára, mellyel meghatározták országuk szerepét az akkori Európában és amellyel a lakosság is széles körben azonosulni tudott. Saját szemükben ők lettek a nemzetközi jog és béke védelmezői. Valljuk be őszintén, a részeredmények ellenére, kevés sikerrel. A Békepalota átadása után egy évvel végzetes lövések dördültek Szarajevó utcáin és a Hágába tervezett 1915-ös, harmadik békekonferencia helyett már szerte a kontinensen dörögtek a fegyverek.

A holland kormánynak a háború kitörésekor egyértelmű álláspontja volt, hogy az ország semlegességét minden körülmények között és minden határsársértő országgal szemben meg kell védeni. Ez azonban az ország geopolitikai elhelyezkedése miatt nem volt egyszerű feladat. Németország nyugati szomszédjaként, a németek által lerohant Belgiumtól északra, gyakorlatilag apró semleges szigetet képezett. Egy német támadás esetén a holland haderőnek nem sok esélye lett volna az ellenállásra.

MOZGÓSÍTÁS, HATÁRVÉDELEM

Hollandia szárazföldi hadereje már a 19. század közepén is meglehetősen gyenge és korszerűtlen volt. Az első világháború előtt az utolsó nagy mozgósításra 1870-ben, a francia-porosz háború idején került sor és ez nem volt problémamentes. 1840 és 1860 között Hollandia ugyanis csökkentette hadikiadásait, aminek messzemenő következményei voltak a hadseregre nézve. 1870-ben kiderült, hogy nincsenek megfelelő mozgósítási tervek, elegendő és korszerű felszerelés, a védművek és erődök elhanyagoltak, néhol használhatatlanok voltak. Az 1871-es franciák felett aratott porosz győzelem, a második birodalom kikiáltása és az egységes Németország

⁵ Corduener, 2019. 486–491.

megalakulása a hollandokat új feladatok elé állította. Egyszerre hatalmas szomszédot kaptak keleti határaik mentén. Az új, feltörekvő és agresszív német birodalom félelmet keltett a kis szomszédban, ezért a hollandok belátták, modernizálniuk kell haderejüket, hogy legalább megkísérelhessék elhárítani az esetleges német támadást. 1874-ben határozták el a keleti és déli határok mentén található erődrendszer modernizálását. Ennek a védelmi vonalnak az első csapás felfogása volt a feladata. Ugyanakkor a hadvezetés és a kormány is meg volt róla győződve, hogy a keleti és déli határokat nem lehet majd hosszabb ideig tartani. Ezért az igazi védelmi vonalat mélyen az ország belsejébe, Nyugat-Hollandiába tervezték. Ez az ún. holland vízvédvonal [Hollandse Waterlinie] a Muiden-Utrecht-Gorinchem szakaszon helyezkedett el. Utrechtet a kor színvonalához képest modern védművekkel és erődrendszerrel vették körbe. Az Amszterdam védelmét szolgáló erődrendszert az 1880-as években kezdték építeni és közvetlenül az első világháború kitörése előtt fejezték be. Hamarosan be kellett azonban látniuk, hogy a 19. századi technikával felépített erődök mit sem érnek a modern tüzérséggel szemben.

A mozgósítást követően a hollandok aggódva figyelték, ahogy a német tüzérség 1914-ben sorra rombolja le a belga erődöket. Kiderült, a modern német hadsereg tüzérségének, az új típusú lövegeknek és robbanóanyagoknak köszönhetően nem jelent akadályt a 19. századi erődök elfoglalása. Ennek okán a hollandok gyors tempóban kezdték megerősíteni és modernizálni saját erődrendszerüket. Nem sajnálták a vasbetont és az erődök mellett számos kisebb bunkert hoztak létre, valamint lövészárkokat ástak.

A védművek kiépítése mellett nagyobb problémát okozott a hadsereg modernizálása. Hollandiában már a 19. század elejétől kezdve létezett a Napóleon által bevezetett (és széles körben megvetett) általános hadkötelezettség. A hadkötelezettséget azonban meg lehetett váltani és akinek erre volt elegendő pénze, meg is tette. Ennek az lett a következménye, hogy a hadseregbe elsősorban szegény és kevésbé iskolázott férfiak kerültek, ami nem növelte a holland hadsereg ütőképességét. Végül a hadkötelezettség pénzzel való megváltását, heves társadalmi ellenállás közepette, egy 1898-as törvényben megtiltották.

A holland tábornokok egy része nagy létszámú, jól képzett, modern, mozgékony szárazföldi csapatokat képzelt el. Ehhez nagy létszámú hivatásos katona kellett és a hadkötelesekre egy aránytalanul hosszú sorkatonai szolgálat várt volna. Ez sokak számára mind anyagilag, mind stratégiailag megvalósíthatatlannak és értelmetlennek tűnt. Sokan jobbnak látták egy olyan hadsereg kialakítását, mely a hadkötelesekre épül és a lakosság

széles rétegének kiképzésén alapul. A hollandok ebben a svájci példát akarták követni. Ráadásul úgy gondolták, ez a fajta hadsereg edzettebbé és egészségesebbé teszi majd az ifjúságot. Mint megannyi kérdésben a hollandok itt is kompromisszumra törekedtek. Az eredmény a két elképzelés ötvözete lett. Az általános hadkötelezettség maradt, de a tisztikar és tiszthelyettesek hivatásos katonákból álltak. Az első lépés az 1901-es honvédelmi törvény volt, melynek következményeként a behívhatók száma a szárazföldi haderő tekintetében 200.000 főt tett ki. A növekvő háborús fenyegetés, valamint az 1905-ös orosz-japán háború tanulságai arra ösztönözték a holland politikusokat, hogy tovább növeljék a hadsereg létszámát és ütőképességét. Nem alaptalanul tartottak attól a hollandok, hogy egy német, francia, angol konfliktus alkalmával a hadviselő felek megsérthetik a holland semlegességet és átléphetik a határokat. Ezt az ország védelme érdekében mindenképpen meg akarták akadályozni, ezért az 1913-14-es honvédelmi törvényeknek köszönhetően a szárazföldi csapatok [Landweer] mellett létrehozott egy önkéntes egységet is [Landstorm] és így az akkor 6, 2 millió lakosú Hollandia hadseregébe behívhatók létszámát 367.000 emberre emelte. Emellett modernizálták a hadsereg fegyverzetét és létrehozták a légierőt. A holland sorköteles katonák kiképzése nyolc és fél hónap volt (ellentétben a német és francia katonák kétéves szolgálati idejével). A háború kitörésekor, július 31-én a holland hadsereget mozgósították, 200.000 hadkötelest hívtak be és egészen a háború végéig többszázezer katonát tartottak fegyverben, elsősorban a határvédelem érdekében, de megerősítették a stratégiaiag fontos épületek, hidak, állomások, kikötők védelmét is. A behívott katonák, munkahelyüktől nem kaptak fizetést, mivel nem végeztek munkát. Kaptak ugyan zsoldot, de az nem volt elegendő az otthon maradt család eltartására. Családok tízezrei kerültek a nyomor szélére, egyik napról a másikra nem tudták fizetni a lakbért, nem tudtak elegendő élelmiszert vásárolni, mivel a családfenntartót behívták a hadseregbe. Sokan jótékonysági egyesületek segélyeiből éltek. A katonák, családjuktól elszakítva, tétlenségre ítélve, frusztráltan töltötték napjaikat a zsúfolt kaszárnyákban. A holland hadsereg első problémája az volt, hogy a sorkötelesek nem a katonacsizmához voltak szokva, és felhólyagosodott a lábuk, többszázan képtelenek voltak járni. A katonák éveken keresztül a laktanyákban, vagy a megfigyelőállásaikban várakoztak, unatkoztak, miközben tisztában voltak vele, hogy egy esetleges német támadás esetén napok alatt megsemmisülne az egész holland hadsereg. Mindez nem tett jót a harci morálnak és a katonák lelkesedésének. A hadsereg logisztikai képességeiről sokat elmond, hogy az országban található összesen 130 teherautóból tízet foglalt le a hadvezetés, a géppuskák szállítására pedig

kutyák által húzott kocsikat használtak. Azokat a férfiakat, akiket nem hívtak be katonának, felszólították, hogy önként jelentkezzenek szolgálatra a Landstormnál, de a be nem hívott 600000 főből alig 2000 jelentkezett.⁶

A holland hadsereg felszerelése és kiképzettsége még a háború utolsó évében is katasztrofálisan gyatra volt. Csupán minden negyvenedik katonának volt acél rohamsisakja, nyolcvan katonára jutott egy gázálarc, fejenként összesen két darab kézigránátjuk volt, és az elavul tüzérségi lövegek muníciókészlete legfeljebb tíz napra volt elegendő.⁷ Vagyis a holland hadseregnek egyik hadviselő féllel szemben sem lett volna sok esélye az ellenállásra. Emiatt 1918-ban súlyos válságba került a kormány. A németek az utolsó háborús év tavaszán ugyanis azt követelték a hollandoktól, hogy katonai szállítmányokat engedjenek át az országon a nyugati front felé, ami a semlegesség súlyos megsértését jelentette volna. A holland főparancsnok, Cornelis Jacobus Snijders tábornok (1852-1939) arról próbálta meggyőzni a kormányt, hogy eleget kell tenni a német kérésnek, mivel Hollandiának nincs más választása. Ha a németek át akarnak menni az országon, akkor át fognak menni. Ellenállásnak Snijders szerint nincs értelme. A kabinet ezt gyávaságnak és a semlegességi politika feladásának tekintette és kezdeményezte Snijders elbocsátását. A királynő ennek nem tett eleget, Snijders maradt a főparancsnok, de a német katonai transzportokat nem engedték át az országon.⁸ Szerencsére a németek ebbe beletörődtek és nem támadták meg Hollandiát.

A háború alatt a legnagyobb veszteség a holland flottát érte. Az Északi-tenger háborús övezetté vált, ahol a németek és az angolok kíméletlen harcot folytattak egymás ellen. Sem az egyik, sem a másik fél nem szerette volna, ha a semleges hollandok az ellenséggel kereskednek. Hol német tengeralattjárók torpedózták meg holland halászhajókat, hol a britek foglalták le a holland kereskedelmi flotta egy részét. A kereskedelem ettől még nem állt le. Sőt, most lehetett csak igazán nagy üzletet csinálni. A németeknek nagy szükségük volt élelmiszerre, amit a semleges Hollandián keresztül tudtak beszerezni. A határ mentén virágzott a csempészet. Nem csak a határ mentén élő hollandok vittek át illegálisan a belga vagy német oldalra vajot, sajtot vagy dohányt, a nagykereskedők hatalmas mennyiségű élelmiszert adtak el a németeknek. Főleg a háború első éveiben profitált a holland ipar és kereskedelem a németekkel való üzleteléssel, noha a hollandok ígéretet tettek a briteknek, hogy nem fognak árut szállítani a központi hatalmaknak. A csempészet megakadályo-

6 Jaap ter Haar: *Geschiedenis van de Lage Landen*. Weesp, 1988. 533.

7 Geert Mak: *De eeuw van mijn vader*. Amsterdam, 2000. 55.

8 Besty Udink: *Wilhelmina. Een portret in herinneringen*. Amsterdam, 2003. 106–108.

zása érdekében a holland kormány 23.000 holland katonát vezényelt ki a határra, sőt a belga-holland határon a németek egy 332 km hosszú kerítést is felhúznak, amibe áramot vezettek, remélve, hogy ez majd visszatartja a csempészeket, a német dezertőröket, a kémeket és a Belgiumba igyekvő önkénteseket.⁹ A köznyelvben csak „haláldrótnak” nevezett határzár többszáz ember vesztét okozta. A kormány erőfeszítései nem voltak sikeresek. 1914 és 1917 között az illegális kereskedelemnek köszönhetően a holland nemzeti jövedelem 50%-kal nőtt.¹⁰ Sokan meggazdagodtak a németekkel való kereskedelemről. A holland milliomosok száma a háború alatt megduplázódott, de a szegények még szegényebbek lettek, a társadalmi különbségek egyre nőttek. 1917-ben az angolok megelégtették a hollandok illegális üzleteit a németekkel és erősen korlátozták a tengeri úton Hollandiába irányuló élelmiszerszállítmányokat. Ennek következményeként élelmiszerhiány lépett fel, a holland kormány kénytelen volt bevezetni a jegyrendszert és éhséglázadásokra is sor került. Ezek közül a legismertebb az ún. „krumplilázadás” [aardappeloproer] volt, melyre Amsterdam szegénynegyedében került sor 1917. június 28. és július 5. között. Éhező munkásasszonyok burgonyát szállító vagonokat és hajókat fosztottak ki, amire a hatóságok erőszakkal válaszoltak. A fosztogatás tovább tartott, de most már boltokat és raktárakat is megtámadtak az éhezők. A munkások tömegtüntetésén a rendőrök belelőttek a tömegbe: 9 halott és 114 sebesült maradt az utcán.

KÉMEK ÉS KÉMELHÁRÍTÁS

Hollandia földrajzi fekvésénél fogva és semleges státusza miatt kedvelt színtere volt a hadban álló felek hírszerzésének. Elsősorban Rotterdam volt az a kikötőváros, ahol különösen nagy volt a hírszerzőaktivitás. Mind a britek, mind a németek központokat hoztak létre és igyekeztek helyi, holland lakosokat beszervezni a saját hálózatukba. A brit titkosszolgálat rotterdami vezetője, Richart Tinisley, az Uranium hajózási társaságot használta fedőcégnak és igyekezett minél többet megtudni a német haditengerészet terveiről. A német császári haditengerészet hírszerzése, a Nachrichten-Abteilung im Admiralstab ugyanitt szerzett információkat az antant hajóiról. Mindkét oldalon sikerült hollandokat beszervezni a saját kémhálózatukba. A leghíresebb és talán a legügyetlenebb holland kém Mata Hari (1876-1917) volt. A Margaretha Geertrudie Zelle néven Leeuwardenben született holland nő egzotikus táncaival és megvásá-

9 Ter Haar, 1988. 536.

10 Mak, 2000. 58.

rolható bájai révén vált híressé a századelő Párizsában. Erotikus táncos műsorát a francia főváros exkluzív klubjaiban, szalonokban és színházakban adta elő. Később nemzetközi hírnévre is szert tett, de a háború kitörése és a határok lezárása után bevételei jelentősen csökkentek. Ezért más pénzforrás után nézett. Először a németek szolgálatába állt, ő volt a H21-es ügynök, de nem sokkal később a francia hírszerzésnek is felajánlotta szolgálatait. Kémnek meglehetősen pocsék volt, gyakorlatilag nem tudott használható információt szállítani egyik megbízója számára sem. A franciák végül letartóztatták, elítélték és 1917-ben kivégezték.¹¹

A nagyhatalmak rotterdami kémtevékenységéből a holland titkosszolgálat is hasznot húzott. Amíg az idegen kémek nem szegték meg a holland törvényeket és nem Hollandia ellen kémkedtek, addig a hollandok is békén hagyták őket. Viszont ennek az volt az ára, hogy az idegen titkosszolgálatok az ellenségről információkat szállítsanak a hollandoknak. Így a németek a britekről és a franciákról, a britek pedig a németekről jelentettek a hollandoknak. Így a holland katonai hírszerzés, a *Generale Staf sectie III* [Főparancsnokság III. alosztálya] röviden GS III, meglepően sok információhoz jutott a hadban álló felekről.

GYARMATOK

A holland történész, Geert Mak szerint Hollandia az első világháború kitörésekor egy kicsiny, gyenge ország volt, mely a gyarmatbirodalmából élt.¹² A karib térségben található gyarmatok mellett (Suriname, Curacao és a körülötte elhelyezkedő szigetek, melyek később a Holland Antillák nevet kapták) a legjelentősebb gyarmat a Holland Indiák, a mai Indonézia volt. A Holland Kelet-indiai Társaság (VOC) csődjét követően a holland állam vette át 1799-ben a területet és gyarmatosításba kezdett. A VOC csupán a kikötővárosokban és a partvidéken igyekezett katonai és kereskedelmi bázisokat kiépíteni, a szigetek belsejében lévő államalakulatokat, szultanátusokat és hatalmi struktúrákat többnyire érintetlenül hagyta. Az állami gyarmatosítás kezdetével azonban a 19. század folyamán a hollandok igyekeztek kiterjeszteni befolyásukat az egész szigetvilágra. Ez természetesen konfliktusokat eredményezett. Míg az európai gyarmati hatalmakkal kötött megállapodásokban a holland diplomácia elsősorban gyarmatai külső határait igyekezett megvédeni, addig az őshonos lakossággal szemben keményen lépett fel. A bennszülöttek nem szívesen hajtották holland igába fejüket, melynek egy sor fegyveres konfliktus lett

11 Lásd bővebben: Jan Brokken: *Mata Hari*. Amsterdam, 2017.

12 Mak, 2000. 55.

az eredménye. A jávai háború (1825-1830) és a több mint negyven évig elhúzódó atjehi háború (1873-1914) talán a legismertebbek a sorból, de ezeken kívül is rengeteg véres összecsapás volt az indonéz szigeteken. Csak néhány példa a gyarmati háborúk sorából: Bali rádzsáinak leigázása (1846, 1848, 1849, 1858, 1868, 1906, 1908) bantami háború (1850, 1888), niasi háborúk (1856, 1863), timori háború (1857), cerami háborúk (1860, 1864, 1865, 1875), tobai háborúk (1878, 1883, 1889), közép-szumátrai háború (1838-1856), asahani háború (1865), deli háború (1872), katonai expedíció Lombokon (1894). És a sort még lehetne folytatni. Tehát amíg Hollandia Európában a béke és a jog védelmezőjeként lépett fel, addig gyarmatain véres konfliktusokba keveredett és nyers erővel verte le a bennszülöttek lázadásait, szabadságharcait.

Emellett 1901-től progresszív gyarmatpolitikát folytatott, melyet a holland történelemben „etikus politikának” neveztek. Ennek lényege az volt, hogy a gyarmatokon szerzett haszon egy részét visszaforgatták a gyarmati egészségügybe, oktatásügybe, infrastruktúrába és mezőgazdaságba. Vagyis iskolákat, kórházakat, utakat és vasútvonalakat építettek, öntözőrendszereket alakítottak ki és modernizálták a mezőgazdasági termelést. A bennszülött elit számára lehetővé tették, hogy fiaik holland egyetemeken tanuljanak. Emellett elindult a bennszülöttek szervezetekbe tömörülése. Először szakmai egyesületek alakultak (pl. Budi Utomo 1908-ban, Sarekat Dagang Islam 1911-ben), de csakhamar megjelentek az első politikai pártok is (Indische Partij 1911-ben, Indisch Sociaal Demokratische Partij 1914-ben). A Holland Indiák lakossága ekkor, 1905-ben félmillió kínai és 27.000 arab mellett 38 millió bennszülöttből és csupán 95.000 európaiból állt.¹³ Az indonézek politikai követelései között hamar megjelent a függetlenség igénye. Ezt a szándékot nagyban erősítették nemzetközi események is, mint az orosz-japán háború (1904-1905) mely Japán győzelmével végződött és mely nagymértékben erősítette az ázsiai népek öntudatra ébredését. Ez volt az első eset, hogy egy ázsiai ország le tudott győzni egy európai nagyhatalmat. De a gyarmati szomszédnál, a Fülöp-szigeteken bekövetkezett változások is hatással voltak az indonéz nacionalizmusra. Az amerikai-spanyol háború (1898) eredményeként Spanyolország elvesztette maradék gyarmatait, így a Fülöp-szigeteket is. Az Egyesült Államok azonban izolációs politikája jegyében nem szándékozott klasszikus gyarmatokat létrehozni és az amerikai kontinensen kívül terjeszkedni. Ezért a Fülöp-szigetek kormányzása sokkal lazább keretek között folyt, mint a többi gyarmat irányítása.

13 J. van Goor: *De Nederlandse Koloniën*. Den Haag, 1994. 264.

Az első világháború kitörése Hollandia semlegessége ellenére háttással volt a gyarmatokra is. Az anyaországgal való kereskedelem és kapcsolattartás nehézkessé vált. A hollandok nem voltak képesek megvédeni saját hajóikat, biztosítani a tengeri kereskedelmet az anyaország és a gyarmat között. Sőt, annak is tudatában voltak, hogy egy, a gyarmataik ellen irányuló, esetleges külső támadást (például az angolok részéről) képtelenek lennének kivédeni.¹⁴ A hadszíntérré változott tengereken a hajózás veszélyes volt. Az angolok a gyarmatokon is igyekeztek mindenféle Németországgal folytatott kereskedelmet megakadályozni. A hollandok kénytelenek voltak új, ázsiai és amerikai piacok felé orientálódni. Mindemellett nagy volt a félelem egy esetleges japán invázió miatt is.¹⁵

A holland gyarmatok ültetvényein a hollandok mellett számos európai ország fiai próbáltak szerencsét. A háború a köztük lévő, korábban felhőtlen viszonyra is rányomta bélyegét. Székely László, szumátrai magyar ültetvényes egyik írásában így emlékszik erre:

„Egy szép napon lángba borult a világ. Johnny már nem ült egy asztalnál Hansszal, Niels már nem koccintott Gereddel. Angol angollal barátkozott, német némettel. A többi eleinte csak szemlélte a széthúzást, aztán csatlakozott valahová. Az angol propaganda elsöpörte a barátságot. A „gyerekgyilkos” teuton barbárok - ahogy az angolok mondták róluk - egyedül maradtak, elhagyatva, barát nélkül. És egyszer a pénzforrás is eldugult. Az érintkezés Európával megszakadt, a földkerekség tengeri hatalmassága, Anglia kiadta a jelszót: német vállalatokat elpusztítani! Leveleket, pénzt, megbízást elkoboztak, még a semleges hajókról is. Még csak körutakon sem lehetett semmit elérni. A feketelista gondoskodott arról, hogy aki a teutonokat segíti, azt tönkre tegyék, senki sem vállalkozott hát a segítségnyújtásra.”¹⁶

A gyarmatok elsősorban gazdasági téren érezték a háború hatásait, de társadalmi szinten is voltak változások. A bennszülöttek függetlenségi törekvései felerősödtek, ideológiai téren egyre közeledtek a kommunista eszmékhez, ami egy új korszak kezdetét vetítette előre. A gyarmati társadalom polarizálódott, melyben a háborús események, a gyarmati rendszer bizonytalankodása katalizátorként hatott a függetlenségi törekvésekre.

14 Mak, 2000. 55.

15 Van Goor, 1994. 284.

16 Székely László: Az Annahat ültetvény története. In. *A lehetetlenségek országa*. Szerk. Pusztai Gábor, Debrecen, 2014. 213.

HADIKÓRHÁZAK

Hollandiát már a háború kitörésekor elárasztották a menekültek. Csak Belgiumból több mint egymillió ember érkezett az északi szomszédhoz, akiknek többsége a háború végén visszatért hazájába.¹⁷ A hollandok internálótáborokat is létrehoztak azoknak az idegen katonáknak, akik valamiért holland területre kerültek. Itt általában dezertőrök, lezuhant repülőgépek pilótái, a holland partokon zátonyra futott hadihajók legénysége vagy menekülő (elsősorban belga) katonák próbálták túlélni a háborút. Külön táborokban helyezték el a briteket, franciákat, németeket és a belgákat. A háború végén több mint 30.000 internált idegen katona élt holland táborokban.

A hollandok a háború folyamán mindenáron igyekeztek megőrizni semlegességüket és ez abban is megnyilvánult, hogy hivatalosan, politikai szinten egyetlen hadban álló ország felé sem kötelezték el magukat. Azonban, hogy az egyes magánszemélyek melyik országgal szimpatizáltak, természetesen magánügynek számított. A kép meglehetősen vegyes volt. A hollandok hagyományosan atlanti orientáltságúak, de a búr háborúk miatt egy részük britellenes volt. Nem felejtették el, hogy az angolok mit tettek Dél-Afrikában a testvérnépnek tekintett búrokkal. Voltak, akik németbarátoknak számítottak, de a semleges Belgium lerohanása és a *Lusitania* elsüllyesztése (1915. május 7.) jelentősen csökkentette a németbarát hollandok számát. A hatalmas keleti szomszéd mind katonailag, mind gazdaságilag fenyegetően hatott a hollandokra. Mások a franciákat támogatták.¹⁸ A háború alatt számos kezdeményezés volt arra, hogy magánszemélyek, egyesületek, helyi bizottságok valamilyen formában humanitárius segítséget nyújtsanak egy hadban álló félnek. Ennek az egyik módja volt, hogy külföldi hadikórházakban holland önkéntesek sebesülteket gondoztak, vagy úgynevezett missziós kórházakat küldtek külföldre. Holland missziós kórházak [*Nederlandse Ambulance*] működtek többek között Németországban, Franciaországban, Szerbiában, Bulgáriában, Romániában, Csehország és Magyarország területén is. Egy ilyen kezdeményezés keretein belül érkezett Henriëtte (1870-1933) és Johanna Kuyper (1872-1947) 1916. január 9-én Budapestre. Ők nem hétköznapi, átlagos, önkéntes ápolónők voltak, hanem Hollandia egyik legismertebb politikusának, Abraham Kuyper (1837-1920) volt holland miniszterelnök (kormányfő 1901-1905) lányai. Abraham Kuyper a holland történelmi kálvinizmus atyjának szá-

17 Ter Haar, 1988. 534.

18 E. H. Kossmann: *De Lage Landen 1780-1980*. Amsterdam, 1986. 353.; Mak, 2000. 56.

mított, ő volt a „szigorú református egyház” [Gereformeerde Kerken in Nederland] vezetője, az első holland politikai párt, az Ellenforradalmi Párt [Anti-Revolutionaire Partij] és az Amszterdami Protestáns Egyetem, a *Vrije Universiteit* alapítója. A holland tábori kórház személyzete hat orvosból, húsz ápolóból és két diakónusból állt.¹⁹ A Kuyper nővérek Budapesten, a Mexikói út 60-ban, a volt Zsidó Vakok Intézetében berendezett kórházban hat hónapon keresztül segítették a sebesültek ápolását. Elsősorban református körökben keltett nagy feltűnést a Kuyper nővérek jelenléte és egyházi körökben találtak magyar barátokra. (Ilyen volt Biberauer Richárd, a Bethesda igazgatója²⁰ és Sebestyén Jenő (1884-1950) református lelkész, teológiai tanár is.) 1916 júniusában véget ért a holland missziós kórház megbízatása a magyar fővárosban és a Kuyper nővérek is haza mentek. 1918-ban jelent meg Henriëtte Kuyper könyve magyarországi tapasztalatairól *Hongarije in oorlogstijd* [Magyarország a háború idején] címmel. Ebben a könyvében hazánkról nemcsak pozitív képet festett, de ezzel egy olyan országról, kultúráról, nyelvről, társadalomról tájékoztatta a holland olvasókat, melyről addig nem sokat hallottak.²¹ Hollandia ezzel egy kis lépéssel közelebb került hazánkhoz, a Kuyper nővérek pedig egész életükre elköteleződtek Magyarország mellett.

Ugyanabban az évben, mikor megjelent Henriëtte Kuyper könyve, újabb megpróbáltatáson esett keresztül a holland társadalom. 1918 nem csak a háború végét jelentette Hollandiában, hanem a társadalmi feszültségek csúcspontját is. Az éhező lakosság, a munkanélküliség, a társadalmi egyenlőtlenségek, a lázadások a holland hadseregben, a német és orosz kommunista forradalmak történelmi tapasztalata arra sarkallta a holland szocialista népmozgalmat, Pieter Jelles Troelstrát (1860-1930), hogy forradalmi tetteire ösztönözze a hollandokat és megdöntse a királyság intézményét. Troelstra szerint a holland társadalom megérett a szocialista forradalomra és 1918 novemberében utcára hívta híveit. A holland társadalom többsége azonban nem akart változást és Troelstra radikális szocialistái hamarosan hatalmas tömegeket megmozgató királypárti ellentüntetésekkal szembe-

19 Aalders, Maarten J.: Magyarország barátai. Henriette Kuyper (1870-1933) és Jan Clinge Fledderus (1870-1946). In: *A gyermekvonatok. Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*. Szerk. Aalders, Maarten J. – Pusztai Gábor – Réthelyi Orsolya, Bp., 2020. 15–37.

20 Bodoky Richárd: *Égei sziget*. Bp., 1999. 96.

21 Egy évvel később, 1919-ben második kiadásban *Hongarije. Herinneringen van een Hollandsche vrouw* címmel jelent meg Baarnban a Bosch kiadónál Henriëtte S. S. Kuyper könyve.

sültek. A szocialista forradalom ötlete Hollandiában megbukott és Troelstra belátta, hogy tévedett.

GYERMEKMENTÉS HOLLANDIÁBAN

A fent leírt társadalmi konfliktusok, gazdasági nehézségek és politikai viharok ellenére a hollandok úgy gondolták, semleges országgént morális kötelességük segíteni a viláégés áldozatain. Ez elsősorban a már említett tábori kórházak kiküldését és segélyszállítmányokat jelentett, valamint külföldi gyermekek hollandiai elhelyezését nevelőszülőknél. A háború alatt körülbelül 30.000 éhező német gyermeket helyeztek el Hollandiában, akik magánszemélyek vagy egyesületek kezdeményezésére (tehát nem állami szinten szervezett akcióról volt szó) jutottak el Hollandiába.²²

A háború befejezése után gyűjtés indult az éhező Ausztria és Németország polgári lakosságának megsegítésére, valamint ekkor kezdik különböző egyesületek és bizottságok²³ szervezésében nagyobb tömegben Hollandiába vinni a német és osztrák gyermekeket 10-12 hetes üdülésre. A 16 évesnél fiatalabb gyermekeket 500 fős kontingensekben, előzetes orvosi vizsgálat után, vonaton szállították Hollandiába.²⁴ 1919-ben már szervezeten vittek Németországból és Belgiumból gyermekeket Hollandiába nyaralni, amiről a Német és Belga Gyermekek Üdültetési Bizottsága [Rijks-Commissie voor Vakantiekinderen uit Duitsland en België] gondoskodott.²⁵ 1920-ban csak Ausztriából már havonta mintegy 3.500 gyermek érkezett Hollandiá-

22 Greber lelkész levele a holland kormányhoz a német Keresztény Segélyegyesület [Verein der Christlichen Hilfe] nevében, Coblenz, 1919. április 4. Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken (továbbiakban NADH MBZ) Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551.

23 A német gyermekakció tekintetében ilyen szervezetek voltak a Nederlandsche Centrale voor vakantiekinderen uit Duitsland [Német Gyermekek Hollandiai Üdültetési Központja], Het Nederlandsche R.K. Huisvestingscomité [Holland Római Katolikus Üdültetési Bizottság], Het Comité voor Nederlandse Kinderen in den Vreemde [Külföldön élő Holland Gyermekek Bizottsága], Verein zur Pflege Deutscher Kinder [Német Gyermekek Gondozásáért Egyesület]. Lásd: F.C.A. van der Minne, a holland határőrség tisztjének [administrateur van de grensbewaking] levele az igazságügyi miniszterhez, 1922. szeptember 22-én. NADH MBZ Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551.

24 F.C.A. van der Minne, a holland határőrség tisztjének [administrateur van de grensbewaking] levele az igazságügyi miniszterhez, 1922. szeptember 22-én. NADH MBZ Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551.

25 Rijks-Commissie voor Vakantiekinderen uit Duitsland en België [Német és Belga Gyermekek Üdültetési Bizottsága] levele a holland belügyminiszternek, 1919. április

ba.²⁶ A holland társadalom széles rétegei viselték szívükön a háború sújtotta országok gyermekeinek sorsát. A schiedami téglagyár munkásai egy napi túlórabérüket ajánlották fel az éhező bécsi gyermekek javára.²⁷ Az orosz gyermekeknek is gyűjtöttek a hollandok. Az oosterbeeki L.O.V. bútorgyár munkásai például napi bérük egy részét ajánlották fel az orosz gyermekek segélyezésére.²⁸ Az, hogy Magyarországra is kellene segílyt küldeni, vagy magyar gyermekeken is lehetne segíteni, a háború utáni első évben nem jutott eszükbe a hollandoknak. Ennek az volt a magyarázata, hogy Henriëtte Kuyper könyvének pozitív fogadtatása ellenére Magyarország a hollandok fejében még mindig az Osztrák-Magyar Monarchia egy részét jelentette, és úgy gondolták a Bécsbe küldött segélyek mindkét ország javát szolgálják. De ezek a holland küldemények csak Bécsig jutottak, a Lajtától keletre ekkor még nem érkezett segítség.

A magyar gyermekek hollandiai üdültetésére létrehozott bizottság [Comité voor het Hongaarsche Kind] melynek tagjai között ott találjuk Johanna Kuypert is, a sajtóban hívta fel az olvasók figyelmét, hogy ha adakozni akarnak a Holland Vöröskeresztnél a magyar gyermekek számára, akkor feltétlenül jelezzék, hogy a *magyar* gyermekek javára teszik ezt, ugyanis az osztrák gyermekekért alapítvány nem gondoskodik a magyarokról.²⁹

Végül 1919 novemberében megalakult Hágában a Központi Bizottság a Rászoruló Magyar Gyermekekért [Centraal Comité voor noodlijdende Hongaarsche Kinderen] nevű szervezet, mely kulcsszerepet játszott a magyar gyermekek Hollandiába utaztatásában. A bizottság 1919 decemberében kért engedélyt a holland belügyminisztertől, hogy gyermekeket utaztathasson be Hollandiába és helyezhesse el őket holland nevelőszülőknél. Ekkor a bizottság már rendelkezett elegendő fedezettel,

14. NADH MBZ Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551.

26 Rijks-Comissie voor Vakantiekinderen uit Duitsland en België [Német és Belga Gyermekek Üdültetési Bizottsága] levele a belügyminiszterhez, Nijmegen, 1920. március 2. NADH MBZ Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Inventarisnummer: 551.

27 De nood in Oostenrijk en Hongarije. = *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1919. 351. sz. 1.

28 Az L.O.V. igazgatóságának levele a Holland Vöröskereszthez, 1919. december 31. Nationaal Archief Den Haag, Nederlandse Rode Kruis (továbbiakban NADH VRK) Hoofdbestuur toegangsnummer: 2.19.224, bloknummer: 127101 Inventarisnummer: 318.

29 De nood in Oostenrijk en Hongarije. = *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1919. 351. sz. 2.

hogy ki tudja fizetni az útiköltséget, Hollandia szerte harminc albizottsága volt és több mint 1500 holland nevelőszülő jelentkezett náluk, akik mind magyar gyermekeket akartak befogadni. A bizottság már kapcsolatban állt Magyarországon az Országos Gyermekvédő Ligával, a hágai magyar követtel és a budapesti holland főkonzullal, Jan Clinge Fledderus-szal is (1870-1946) aki a legtöbb magyar segélyakció esetében ott állt a háttérben, így ennek a bizottságnak a létrehozásánál is ő bábáskodott.³⁰

Jan Clinge Fledderus budapesti főkonzulként közvetlen közelről látta a magyar fővárosban uralkodó állapotokat, a nyomor, az éhezés következményeit. Ő volt az, aki Hollandiában felhívta a figyelmet arra, hogy a háború sújtotta országok közül Magyarország is komoly segítségre szorul. Az ő kezdeményezésének volt köszönhető, hogy Hollandiából 1919 őszén már élelmiszer, ruha és gyógyszer segélyszállítmányok érkeztek Magyarországra. 1919. december 15-én elindult a második segélyeket szállító vöröskeresztes vonat Ausztria és Magyarország felé. 1920 elején aztán egész Hollandia megmozdult. Magánszemélyek, cégek, egyesületek és vállalatok ajánlottak fel ingyen adományokat Magyarország számára. Csak 1920 januárjának első hetében például az eindhoveni Philips cég (mely manapság elektronikai és orvosi eszközeiről híres, de akkor még hivatalosan izzógyár [gloeilampenfabriek] volt) röntgengép-alkatrészeket, az amszterdami *Bijenkorf* áruház két láda „cumisüveget cumival,” a Királyi Gyógyszer-kereskedelmi Egyesület [Koninklijke Pharmaceutische Handelsvereniging] Amszterdamból 15.000 gulden (ami mai áron 85.000 euró) értékű gyógyszer- és kötszerszállítmányt küldött Budapestre. De voltak magánszemélyek is, akik saját vagy vásárolt használati eszközöket küldtek a Holland Vöröskereszt közvetítésével hazánkba. 1920. március 4-én már a negyedik, vöröskeresztes segélyekkel megrakott holland vonat is befutott Budapestre és tizenkét nappal később már az ötödiket indították.³¹ De az igazán látványos segítség a magyar gyermekek hollandiai nyaraltatása volt.

ELINDULNAK A MAGYAR GYERMEKVONATOK

A Segély Magyarországnak [Comité tot verlichting van den nood in Hongarije] nevű szervezetet jóvoltából az első magyar gyermekek, már 1919

30 Th. Van Schelven levele a holland belügyminiszterhez, Hága 1919. december 18. NADH MBZ Armwezen, toegangsnummer: 2.04.55, bloknummer: B24092 Invensnummer: 551.

31 De nood in Oostenrijk en Hongarije. = *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1920. március 8. 1.; De vierde Roode Kruistrein. In: *Dagblad voor Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 1920. 68. sz. 1.

decemberében elindultak Budapestről Hollandiába. A szervezet a Hollandiában élő gróf Batthyány Béla, Ótordai Weress Jenő és Benedek-Lammers Oszkár kezdeményezésének volt köszönhető. Eredeti céljuk az Angliában lévő magyar hadifoglyok hazajuttatása volt, de később már a magyar gyermekeknek is gyűjtést rendeztek. Ennek a szervezetnek a megbízásából indult Magyarországra De Graaf van der Mooren asszony és vitt 24 gyermeket Hollandiába³² akiket Hágában, illetve Baarnban helyezték el 4-5 hónapi nyaralásra.³³

A gyermekmentő akció akkor kapott nagy lendületet, mikor az Országos Gyermekvédő Liga a szükséges előkészítés (toborzás, válogatás, orvosi vizsgálat, utazásszervezés, vasúti útvonalengedélyek beszerzése, kollektív útlevelek beszerzése, külföldi partnerekkel való egyeztetés) után 1920. február 10-én elindíthatta az első 600 főből álló gyermekvonatát Hollandia felé. A cél az volt, hogy lesoványodott, beteges, (fél) árva, rossz szociális körülmények között élő, magyar (főleg budapesti) gyermekek holland nevelőszülőknél töltsenek néhány hónapot, hogy ott, nyugodt körülmények között feltáplálják őket, megerősödjenek, majd hazatérjenek szüleikhez.

A holland gyermekmentő akció 1926-ban hivatalosan véget ért, de 1930-ig még jártak gyermekvonatok Magyarország és Hollandia között. Összesen több mint 28.000 magyar gyermek jutott ki Hollandiába és töltött kint hónapokat, egyesek éveket nevelőszülőknél. Belgiumban 1923 és 1930 között több mint 21.000 kis magyar nyaralt. Ugyanebben az időben Svájcba 10.000, Svédországba 131, Angliába 603 gyermek került ki. Összesen több mint 60.000 gyermek vett részt a gyermekmentő akcióban.

Hollandiának első világháborús semlegessége ellenére rengeteg konfliktussal és nehézséggel kellett szembenéznie 1914 és 1918 között. Gazdasági válság, munkanélküliség, menekültek áradata, jegyrendszer, éhezés, politikai válságok, lázadások és forradalom sújtotta az országot. Ha azonban idegen nemzetek éhező gyermekein kellett segíteni, akkor az egész ország összefogott. Német és osztrák gyermekek mellett több tízezer magyar gyermek is élvezhette a holland befogadó családok vendégszerezését egy olyan korban, amikor Magyarországnak hatalmas szüksége volt segítségre.

32 Een reis naar Boedapest in 1919. = *Haagsche Courant*, 1920. 3. sz. 9–10.

33 Magyar gyermekek utazása Hollandiába. = *Pesti Hírlap*, 1919. 350. sz. 7.

Ali Mohammed Qader Mahmada

The Effect of the Great War on the Role of Women in British Society

INTRODUCTION

Throughout history, wars have somehow affected economy and society in most of the countries all over the world, both at the time of conflict and the post war era. The changing position of women became one of the most notable areas in society that had been affected by the Great War. Great Britain was one of the countries that had been drastically affected, as British society was entirely devoted to the war. In the era before the outbreak of the Great War women were basically played the role of house care, as the society didn't judge them by their abilities but by their beauty rather than by their ability. Their positions were home-based such as, childcare, cooking, maintaining the yard, cleaning of the house and caring for the house, thus, a few of them can be seen taking part in industries. Day by day, this unfair treatment of females pushed women to ask for their right in the British society to be equal to men. Likewise, in the second half of the nineteenth century women started to change their previous acting roles in the society.¹

The most significant impact of the Great War of 1914 on British society was the changing position of women. This changing role of women took place directly after the Great War. For example, in the first year of the war, Britain faced a labour shortage as men were called to participate in the war. As a result, the British war industries had a gap in all the sectors, but the most notable gap was found in the war factories, such as ammunition factories.²

However, all development was halted during the war, and many working-class men quit their occupations to fight. Notwithstanding this, British industrial output remained constant as shells, boats, and steels were produced to aid the war effort. The Munitions of War Act of 1915 gave the government control over all factories involved in war production. Meanwhile, the Treasury Agreement Act of 1915 was Britain's

1 Kim, Tae H, "Where Women Worked During the World War I", *Seattle General Strike*, 2003. Online: <https://depts.washington.edu/labhist/strike/kim.shtml> – Accessed: 25. August 2021.

2 "Domestic impact of the World War One – Society and Culture: Changing Role of Women", *BBC*, 2021. Online: <https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/ztx66sg/revision/5> – Accessed: 15. July 2021.

response to the shrinking workforce. This allowed competent employees in industries to be diluted and inexperienced workers to take their place on the front lines of war. At the time of the war, most of the workers in industrial sectors were women, so the war had resulted in a significant shift in society.³

Working women have always worked, whether in paid or unpaid jobs, and frequently both at home and in factories. However, their efforts go mostly unnoticed and unappreciated. The war industries witnessed that half of the workforce in the United Kingdom was made up of women. While there have been many significant developments in recent decades, the challenges that female employees have faced in the workplace have remained remarkably consistent. Some people believe that the majority of women did not work to earn money until the second half of the twentieth century. Other groups of people were against that because women worked for pay in the era before the Industrial Revolution.⁴

British working-class women were able to demonstrate their independence by taking up roles formerly designated for men, and many even risked their lives as nurses and volunteer relief workers at the front. For the first time, some people started working in industries and quickly learnt about the technical elements of the war. They proved their ability to perform both hard physical labour and skilled labour, and they were directly responsible for mobilizing large numbers of men to the front lines. The various charity groups that sprouted up to help the war effort included many women.⁵

The aim of this work is to investigate the changes that happened to the position of women in society as a result of the Great War, such as their role at home and in factories. This piece of writing is going to examine the difficulties that women faced before and after the war and how those changes affected the position of women in society in the era after the war. This work will also study the participation of women in industrial employment, which was dominated by men, and how women's activities during the war changed the role of women in factories and society.

3 Broadi, Douglas, *A History of British Labour Law: 1867-1945*. Oxford, 2003. 119–120.

4 “Striking Women, ‘ 19th and early 20th century: Women and work in the 19th century”, *Striking Women*, 2021. Online: <https://www.striking-women.org/module/women-and-work/19th-and-early-20th-century> – Accessed: 21. July 2021.

5 Goscilo, H, “Women at war”, *Journal of the Poyntzpass and District Local History Society* 13, 2015, 53–4.

THE EFFECT OF THE GREAT WAR ON THE ROLE OF WOMEN

1. THE BRITISH WOMEN'S ROLE IN THE SOCIETY IN THE PRE-WAR DECADES

1.1. Women's Rights and Suffragist Movement

The era before the outbreak of the Great War witnessed the differences between men's and women's positions in European society. The role of women can be described based on the German phrase "Kinder, Küche und Kirche," which means "children, kitchen, and church."⁶ British women's position in society was not that far from this in terms of their rights and roles in society, which were mainly based on child care, cooking, and religious duties. In the 19th century, men and women were not equal, as women were seen as the weaker gender. Thus, they didn't have the right to work outside; most of their roles could be played at home. Women were to be the angels in the house, taking care of the family and supporting their husbands. They had more opportunities to play the role of woman in the community than other middle-class women because they didn't have to worry about poverty. Nonetheless, a woman becomes the poverty of her husband once she gets married.⁷

According to the law, a married woman had no vote, no property, and no rights to her children. Throughout the nineteenth century, Britain made coverture a part of English common law, which was the legal status of a married woman, which required the woman to be subject to her husband's authority and protection. Married women were excluded from their claim, and they had no equivalent rights. For example, statistics show that in 1880 in England and Wales, about one million women had a local franchise.⁸ During the 1880s the word "Feminist" had newly added in the English Language supporting equal political and legal rights of women with men.⁹ Moreover, during the second half of the nineteenth

6 Tapalaga, Andrei, "Women of the Third Reich, Kinder, Kuche, Kirch (Kids, Kitchen, Church)", *History of Yesterday*, 2020. Online: <https://historyofyesterday.com/women-of-the-third-reich-3e16c329cf43> – Accessed: 03. August 2021.

7 Hughes, K. Malcolm, "Gender roles in the 19th century", *British Library*, 2021. Online: <https://www.bl.uk/romantics-and-victorians/articles/gender-roles-in-the-19th-century> – Accessed: 03. August 2021.

8 Remy-Hébert Brigitte, *The first women's movement Suffragist struggles in the 19th and early 20th centuries*, 2011. 4–5. Online: https://www.jfki.fu-berlin.de/academics/SummerSchool/Dateien2011/Papers/juncker_remy.pdf – Accessed: 13. July 2021.

9 Lovell, Lin, *The British Suffragette Movement: The history of feminist thought Part I. The development of wide-ranging and conceptual feminist frameworks*. Bristol, 2012. 1.

century, it was obvious that women had worked alongside their brothers and husbands in the family matters.¹⁰

The UK parliament rejected a proposal in 1867 that supported the concept of granting women the right to vote based on men's equal rights. Women's organizations grew in popularity across the British Isles in the years that followed. By 1872, the first national movement for women's rights had been established under the name the National Society for Women's Suffrage (NSWS). Following that, in 1897, the National Union of Women's Suffrage Societies (NUWSS) was created. This group gained the support of twenty national societies, run by Millicent Fawcett (1847–1929), the leader of the National Federation of Women's Suffrage Associations, who asked for equal rights for women. At the beginning of the 20th century, specifically in 1903, the main group had been split and a new group was established called the Women's Social and Political Union (WSPU) for the desire to provide a militant, and more proactive style of demonstration.¹¹

Their insistence on obtaining women's rights in society promoted parliament to discuss women's suffrage, which took place almost every year in Parliament between 1870 and 1884.¹² It has to be said that all over the country, many suffragist groups were established under different names, but their goal was the same; to gain the right for women by peaceful means.¹³ The British parliament of 1906 contained 426 members pledged to women's suffrage as the premier, Sir Henry Campbell Bannerman (1905–1906), himself was a suffragist, which meant women had more opportunities to achieve their rights.¹⁴

10 Hughes. K Malcolm, "Gender roles in the 19th century", *The British Library*, 2014. Online: <https://www.bl.uk/romantics-and-victorians/articles/gender-roles-in-the-19th-century> – Accessed: 12. July 2021.

11 Brain, Jessica, "Votes for Women", *Historic UK*, 2021. Online: <https://www.historic-uk.com/HistoryUK/HistoryofBritain/Votes-For-Women/> – Accessed: 13. July 2021.

12 "Early suffragist campaigning", *UK Parliament*, 2021. Online: <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/electionsvoting/womenvote/overview/earlysuffragist/> – Accessed: 13 July 2021.

13 Remy-Hébert, 2011, 5.

14 Stanton, Cady Elizabeth – Harper, Ida Husted, *The History of Women Suffrage 1900-1920: in a true democracy every citizen has a vote*. New York, 2007. 726–7. Online: https://chswg.binghamton.edu/docs/historyofwomensuffrage_vol6.pdf – Accessed: 13. July 2021.

1.2. *Women's Works and Wages*

The British working-class women in the nineteenth century had to work to support their families. Taking care of children, cooking, and cultivating vegetables and fruit to help feed their family were the most popular indoor or unpaid jobs for women at the period. On the other hand, women had worked in factories, and some others worked in domestic service for richer households. Along with that many women carried out handicrafts such as finishing garments and shoes for factories, laundry, or preparation of snacks. Women at home, at any time, are typically believed to be unproductive, the polar opposite of women at work. Married women's property regulations in late-nineteenth-century Great Britain, a protestant country, changed women's civil status, and political liberation in the form of suffrage occurred in 1918.¹⁵

According to the 1891 census reports on the employment of women and girls in England and Wales, women were divided into 18 professional groups or classes and were concentrated in three primary classes. There was also a clear age divide, calculating that 68.6% of the 15-20-year-old group were employed. In the 1901 and 1911 census returns, this age distribution remained considerable. Women's labour force involvement was very high at the turn of the century, with 61 per cent of the 15-24-year-old age group. The following age group, 25-34, saw a significant drop of 30 per cent, with more of an increase than the age group of 35 years. In 1901, fifty per cent of all female workers were under the age of 25, while three-quarters were under the age of 35, and those over 35 were a relative rarity. Age was also a significant factor within occupations, particularly for the largest single group, where women aged 10 to 25 made up the majority of those working as domestic servants. Overall, women accounted for 29.1 per cent of the total labour force in 1901 and 29.7 per cent in 1911, and women in employment accounted for 31.6 and 32.5 per cent of the total labour force in those years, respectively.¹⁶

Lewis has pointed out that both "a woman's job" and "a woman's rate" were viewed as "natural" phenomena by employers of trade unions and female employees. In a letter to May Tennant (1869-1946), Chief Woman Inspector of Factories, in 1901, a male factory inspector said

15 Scott, Joan Wallach – Tilly A, Louise, "Women's Work and the Family in Nineteenth-Century Europe." *Comparative Studies in Society and History* 1, 1975, 36-64.

16 Harrison, Barbara, *Not Only the Dangerous Trades: Women's Work and Health in Britain 1880-1914*. London, 2005. 5-6. Online: Not Only The Dangerous Trades: Women's Work And Health In Britain 1880-1914 - Barbara Harrison - Google Books – Accessed: 18. August 2021,

that the gender distribution of labour was dictated by economic considerations. Men were more valuable because of their superior intelligence and flexibility. Women will never be engineers, mechanics, stonemasons, builders, miners, or other professions, he decided. Men are also unlikely to work as operators, dressmakers, milliners, or launderers.¹⁷

Stakeholders believed that working class women deserved lower wages as their works has less value comparing to men's work. As well as, women were seen as not just weak, but also unwilling to help themselves, according to society. Women in the workplace were affected by two independent but interrelated issues: the assumption that women were unfit for wage-paying employment and the threat that their lower wages posed to male employees. These challenges sparked a long-standing conflict between male and female workers that predated the industrial revolution. The situation was best summarized by the founder of the National Federation of Women Workers (NFWW), Mary Macarthur (1880–1921), when she pointed out that “While women are badly paid because of their unorganized condition, they may be unorganized mainly because they are badly paid”.¹⁸

Furthermore, scientific female workers were paid less than men at all levels and were assigned comparatively menial tasks. During the war, women comprised nearly 90% of industrial chemists.¹⁹ The basic roles of working-class women were home-based and within the family business. It was hard for historians to find accurate data records regarding women's works because most of their works were irregular and had not been included within statistics in official documents. Although women worked for family survival and for such long working hours, their wages were lower compared to men's.²⁰ In addition to that, these women, who were frequently malnourished, worked hard doing physical labour in their homes. Very few husbands take on household chores. In the families of cotton workers, where married women's work had a long tradition, However, if

17 Lewis Jane, *Women in England, 1870-1950: sexual divisions and social change*. Brighton, 1985. 162–4.

18 Pyecroft, Susan, “British Working Women and the First World War”, *The Historian* 4, 1994, 701–3. Online: https://www.jstor.org/stable/24449074?seq=1#metadata_info_tab_contents – Accessed: 07. September 2021.

19 Fara, Patricia, “Women, Science and Suffrage in World War I”, *Notes and Records of the Royal Society of London* 1, 2015, 12–6. Online: <https://royalsocietypublishing.org/doi/pdf/10.1098/rsnr.2014.0057> – Accessed: 07. September 2021.

20 “19th and early 20th century: Women and work in the 19th century”, *Striking Women*, 2021. Online: <https://www.striking-women.org/module/women-and-work/19th-and-early-20th-century> – Accessed: 03. August 2021.

THE EFFECT OF THE GREAT WAR ON THE ROLE OF WOMEN

the woman cotton worker was married to a miner or an engineer, the husband usually refused to do the housework. His much higher earnings gave him the status of breadwinner and, regardless of his wife's employment, the right to leisure at home.²¹

Many of the historical changes that characterized the Victorian era led to discussions about the nature and role of women. These issues include a group discussion of women's physiological nature, women's political abilities, moral character, and place in society. The question of the place of women in society and politics was most clearly raised during the war, from the Revolution of 1848 to industrial change. Also, women's issues were discussed on a daily basis, because women resisted restrictions on education, property rights, marriage, and status in the family.²²

2. WOMEN'S CONTRIBUTION TO THE BRITISH WAR EFFORTS 1914–1918

The Great War had a massive impact on all aspects of life in Europe and elsewhere in Africa and Asia, and changed the lifestyles in the countries that participated in the war. This led to the changing role of gender in society. The most notable change can be found in the role of women in the war that can rarely be discovered in the pre-war period, as most of their roles can be seen at home. During the war, the need for human power forced governments to turn to women to fill the voids in the factories and on the fronts. For example, in Britain because of the dire realities of war, suffrage prisoners were released and suffragettes were encouraged to assist to the war efforts. Meanwhile, the NUWSS continued to advocate for women's rights and gender equality.²³ However, as soon as the war broke out, all suffrage activists unanimously ceased their activities.²⁴

2.1. Women in the propaganda of War

At the outbreak of the war, in Britain women had different views and reactions to the war some of which were with idea of defending the home and others concerned about it. Along with some other tasks that had been given to women, they were also the targets of war propaganda. Women's

21 Lewis, 1985, 28.

22 Remy-Hébert, 2011, 2.

23 Brain, 2021. Online: <https://www.historic-uk.com/HistoryUK/HistoryofBritain/Votes-For-Women/> – Accessed: 03. August 2021.

24 Bermingham, Ciaran, “The populist world leader that refused to meet women”, *BBC* 2021. Online: <https://www.bbc.co.uk/programmes/articles/1V0fmfrvjhbW38m-0bVDkY0s/the-populist-world-leader-that-refused-to-meet-women> – Accessed 03. August 2021.

images were used in propaganda from the beginning of the war. The state utilized posters to create a combat image in which troops were seen defending women, children, and their nation. One poster in Ireland depicted a lady holding a weapon in front of a burning Belgium, with the phrase „Will you go, or must I?”.²⁵

As a result, women put moral and sexual pressure on males to enroll or fear being excluded. In the United Kingdom, „white feather campaigns” persuaded females to present feathers to non-enlisted men as a sign of shyness. These initiatives, along with women’s participation as military recruiters, were designed to „persuade” males to join the military. Additionally, the posters exhorted women to be calm, pleased, and proud while their men went out to fight at the time of the war. Later, the posters demanded the same kind of commitment as was expected of men when it came to doing what was required to support the country. Women were symbols of the nation as well: Britannia and Marianne, tall, beautiful, and powerful goddesses, were used as political shorthand for countries at war in the United Kingdom and France, respectively.²⁶ In addition, from 1914 to 1918, women’s representations in British propaganda served a range of goals and appealed to a diverse audience. They tended to represent women in one of two ways: as impotent victims, defenseless in the face of the war; or as the war’s face, in need of protection, possibly as an essential element of the nation’s war economy.²⁷

2.2. *Women in the Military Services*

When the war broke out in 1914, there was no plan in place for a concerted effort to recruit employees for both industry and the military. It was thought that the public’s patriotic responses to immediate demands would be enough to meet manpower requirements. As a result, soldiers were initially recruited solely through volunteer calls. By April 1915, roughly 2,387,000 men, or 51% of males aged 18 to 38, had abandoned civilian

25 Wilde, Robert, “Women in World War I: Societal Impacts Societal Impacts on Women of the “War to End All War”, *Thought Co*, 2019. Online: <https://www.thoughtco.com/women-in-world-war-1-1222109> – Accessed: 18. July 2021.

26 Ibid.

27 Reed, Stacey, “Victims or Vital: Contrasting Portrayals of Women in WWI British Propaganda”, *Hohonu* 13, 2014, 81. Online: <https://hilo.hawaii.edu/campuscenter/hohonu/volumes/documents/VictimsorVital-ContrastingPortrayalsofWomeninWWIBritishPropagandaStaceyReed.pdf> – Accessed: 20. July 2021.

jobs for the military or naval services.²⁸ Whereas, women, who wanted to exhibit their patriotism as well, were unsure what to do. Volunteer nursing was an apparent first choice for many. As Olive Dent explains: “defense was a man’s job, and I, unfortunately, was a woman ... And yet the New Army of men would need a New Army of nurses. Why not go and learn to be a nurse while the Kitchener men were learning to be soldiers?”²⁹

From the 1880s forward, these conceptions of war and war nursing became more widespread in the United Kingdom. Thus, British females were encouraged to compare their talents with those of males, as there was growth in schooling and physical education for girls, which made an expansion of options for female employment. It’s no surprise that between 1909 and 1914, almost 50,000 medically untrained women flocked to become Voluntary Aid Detachments (VAD), which was founded in 1909.

³⁰ In this regards, Helen Fraser stated that, “when war broke out on August 4, 1914, probably the only women in our country who knew exactly how they could help, and would be used in the war, were our nurses In the Navy and Army nursing services.”³¹

The majority of British VADs completed training, passed exams, and received certificates in four areas of nursing care: sick-room cooking, hygiene, first aid and bandaging, and home nursing. Fully qualified nurses were employed by Voluntary Aid Detachments to show skills and provide basic knowledge on these important topics to their volunteers.³² Despite the War Office’s objections, the First Aid Nursing Yeomanry operated freely in Belgium and France. When qualified women doctors were denied commissions in the military medical services, they established their hospitals to treat troops and civilians on both the Western and Eastern Fronts.³³

28 Kimball, Toshla, *Women, war, and work: British women in industry 1914 to 1919*. 1993. 10–11. Online: https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc500947/m2/1/high_res_d/1002778278-Kimball.pdf – Accessed: 20. July 2021.

29 Dent, Olive, *A V.A.D. in France*. London, 2007. (Internet archive, in E-Book Library) 14–15. Online: <https://archive.org/details/vadinfrance00dentrich/page/n8/mode/2up?ref=ol&view=theater> – Accessed: 21. June 2021.

30 Summers, Anne, *Women as voluntary and professional military nurses in Great Britain, 1854-1914*. 1986. 391. Online: http://oro.open.ac.uk/56913/8/371029_2.pdf – Accessed: 20. June 2021.

31 Fraser, Helen, *Women and War Work*, G.A. Shaw. New York, 1918. 53.

32 Hallett, Christine E., *Nurse Writers of the Great War*. Manchester, 2016. 187.

33 Shipton, Elisabeth, “The role of women in the First World War”, *The History Press*, 2021. Online: <https://www.thehistorypress.co.uk/articles/the-role-of-women-in-the-first-world-war/> – Accessed: 21. June 2021.

In comparison to other professions, the role that women played in nursing did not break as many barriers. There was still a widespread perception that nurses were subservient to doctors, reflecting the gender roles of the time. Nursing, on the other hand, witnessed a considerable surge in enrollment, and many women from poorer backgrounds were able to receive a brief medical education and contribute to the war effort. With the information and skills, they received, these nurses were able to return to their normal lives after witnessing the horrors of war.³⁴

2.3. *Women in military uniform*

Women have often participated in the military during times of conflict, but not necessarily in jobs that we would consider “traditionally” military. For years, women have followed armies, many of them the spouses of soldiers, providing essential public services such as cooking, nursing, and washing. In fact, “armies could not have functioned as well, perhaps could not have functioned at all, without the service of women.”³⁵ Non-combatant women also participated in a number of military sectors, filling administrative roles and freeing up more men for front-line duty. Nearly 80,000 women served in the three British armed services in the United Kingdom, where women were largely refused weapons training. However, the war witnessed women taking positions in many military sectors, particularly in the army, air forces, and navy.³⁶

The British Army tried a variety of tactics to increase the size of its ranks and attract more men to enlist, but in 1916, the government was compelled to implement conscription. Even back then, there was a severe lack of men in combat roles, prompting conversations about replacing men in auxiliary roles with women, freeing them up for frontline duties. The government, on the other hand, would be in charge of the female soldiers this time. Therefore, the government established the Women’s Army Auxiliary Corps and the Women’s Royal Naval Service in 1917, while the Women’s Royal Air Force was founded in 1918.³⁷

34 Wilde, 2019. Online: <https://www.thoughtco.com/women-in-world-war-1-1222109> – Accessed: 18. July 2021.

35 Hacker, Barton C., “Women and Military Institutions in Early Modern Europe: A Reconnaissance”, *The University of Chicago Press Journals* 4, 1981, 644. Online: <https://www.jstor.org/stable/pdf/3173736.pdf> – Accessed: 11. August 2021.

36 Wilde, 2019. Online: <https://www.thoughtco.com/women-in-world-war-1-1222109> – Accessed: 18. July 2021.

37 Shipton, 2021. Online: <https://www.thehistorypress.co.uk/articles/the-role-of-women-in-the-first-world-war/> – Accessed: 21. June 2021.

It has to be said, during the early phases of the conflict, the concept of women wearing military-style clothing was controversial, and woman dressed in men's attire was a private in the public eye, and the term "public women" was connected with prostitution.³⁸ The Woman's Army Auxiliary Corps within the British forces hired about 40,000 ladies. However, as people in communications, inclusive of telephone operators, typists, and orderlies.³⁹ Nonetheless, the war of 1914 was very much a man's world, and women fighting alongside men was unimaginable. Nonetheless, by the end of the war, over 200,000 women were employed to serve in the military in all the warring countries. Indeed, the majority of women served behind the lines of fire and kept away from the danger of the frontlines.⁴⁰

2.4. *The Spying Role of Women*

Espionage was one of the most significant and important roles that the British women played during the Great War. Prior to 1914, women involvement of information gathering existed but in small-scale operations, but it became necessary for the entire war period thus women had been recruited as informants, secret agents and spies. Nursing women were more targeted for taking the spy position as they were close to the enemy's front lines. Planning and techniques and movements of the enemy were concerning issues that matters the other side of conflict to be aware of the date and time of the next actions of their enemy.⁴¹

During the Great War Britain recruit women for taking part in espionage role against Germany, on the other hand, Germany also established agencies for such a purpose against France and Britain. For examples, Edith Cavell, an English nurse, was sent to the Berkendael Institute, just outside of Brussels, Belgium. She was an excellent teacher, passing on Florence Nightingale's nursing principles, for which she was given the title of "founder of modern-day nursing." When the Germans took over

38 Watson, Janet S. K., "Khaki Girls, VADs, and Tommy's Sisters: Gender and Class in First World War Britain", *The International History Review* 1, 1997, 40. Online: https://www.jstor.org/stable/40108082?seq=1#metadata_info_tab_contents – Accessed: 13. June 2021.

39 Demm, Eberhard, "Propaganda and Caricature in the First World War", *Journal of Contemporary History* 1, 1993, 182. Online: <https://www.jstor.org/stable/260806> – Accessed: 07. September 2021.

40 Shipton, 2021. Online: <https://www.thehistorypress.co.uk/articles/the-role-of-women-in-the-first-world-war/> – Accessed: 21. June 2021.

41 Proctor, Tammy M., *Female Intelligence: Women and Espionage in the First World War*. New York, 2003. 1–2.

the institution and turned it into a military hospital, Cavell went on as a Red Cross volunteer, assisting people of all nationalities. During the Battle of Mons, Belgium Cavell assisted 200 allied men caught behind enemy lines in returning to their units. She was ultimately apprehended and charged with foreign army harboring rather than espionage. Cavell was found guilty and executed and her body had been returned to England.⁴²

In August 1914, the British Intelligence Agency recruited Marthe McKenna to work for them as a spy directly after the German invasion of the Belgian. McKenna dressed as a hospital nurse for the cover, despite the fact that she spoke many languages. German medical authorities praised her dedication to duty, and she was granted the Iron Cross for her humanitarian services. McKenna's honorable cover allowed her to elicit information from German officers, both doctors and patients, which she then passed on to British Intelligence Service operatives stationed in nearby churches under the nickname 'Laura.' "She reported the movement of troops; she destroyed, or endeavored to destroy, ammunition dumps; she assisted the escape of British prisoners; she directed the British airplanes where to strike at the billets, camps, and assemblies of the German troops". She was apprehended and sentenced to death, but thanks to her Iron Cross, she was given life in prison.⁴³ As like the above mentioning names many other females took part in such an accurate and dangerous work that cost their life for their country's such as Anne Dawson, Gabrielle Petit, and Louise de Bettignies.⁴⁴

2.5. *Women at work*

Many women were obliged to fill the vacancies created by men who went to fight. Women found work not only in industries where they had previously worked, such as textiles, but also in other factories that mainly selected to work for war-efforts such as munition factories; anything that was required for the war meant that women were suddenly important for the country's everyday industries, transportation, and infrastructure.⁴⁵ In this regard, David Lloyd George pointed out that from March 6th, 1915,

42 Petit, Gabrielle, *The Death and Life of a Female Spy in the First World War*. London, 2015. 6.

43 McKenna, Marthe, *I Was a Spy! The Classic Account of Behind-The-Lines Espionage in The First World War*. London, 2015. 6.

44 Petit, 2015, 6.

45 Gosling, Lucinda, *Great War Britain: The First World War at home Stroud*. Gloucestershire, 2014. 37.

THE EFFECT OF THE GREAT WAR ON THE ROLE OF WOMEN

to June 4th, 1915, the Board of Trade took the first systematic step to register women to take the place of male labour. Consequently, in two months and a half, roughly 78,946 women were registered on the Special War Register for Women, but of this number, only 1,816 of them were accepted for the work connected with munitions.⁴⁶

The Great War should be seen in the context of the general development of women's employment during this period, the most notable feature of which was dilution. Thus, dilution can be defined as employing women in all types of employment for which they were qualified, and only skilled men on jobs that could not be done by either less skilled (male) labour or women.⁴⁷ Thus, women and girls employed increased from 82,589 women in July 1914, by November 1918, this number had increased to 1,587,300 women were engaged in munition production working under government orders, either directly or indirectly. These numbers demonstrate the enormous increase in women's efforts on behalf of their country throughout the war.⁴⁸

New vocations, such as ammunition manufacturers, were formed as part of the war effort. In 1918, weapons industries were the single greatest employer of women due to the high demand for munitions. Employing females for whatever was considered a "men's job" was originally opposed, but the introduction of conscription in 1916 necessitated the need for women in the labour force. Around such a time, the government has started coordinating female labour force participation through campaigns and recruiting drives. As a consequence, women have become employed in positions previously reserved for men, such as bus and tram conductors, railroad guards and ticket collectors, police, firefighters, postal workers, and bank 'tellers' and clerks. Many women were employed in heavy equipment engineering, as cart horses on farms, and in the public service and industry. Nevertheless, they were paid less for performing the same duty, prompting some of the first calls for wage equality.⁴⁹

By 1917, eighty per cent of the British army's weapons and shells were produced by munitions factories, which were mainly run by female employees known as "canaries" because they had to work with TNT that

46 George, David Lloyd, *War Memoirs of David Lloyd George, I*. London, 1933. 174.

47 Gould, Jennifer Margaret, *The Women's Corps the Establishment of Women's Military Services in Britain*. 1998. 55. Online: <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1317607/1/260868.pdf> – Accessed: 15. July 2021.

48 George, 1933, 175.

49 Pyecroft, 1994, 701–3. Online: https://www.jstor.org/stable/24449074?seq=1#metadata_info_tab_contents – Accessed: 07. September 2021.

caused their skin to turn yellow. These women put their lives in danger by working with poisonous substances without proper protective clothing or safety precautions. During the Great War, roughly 400 women died as a result of TNT overexposure.⁵⁰

The Minister of Munitions, Lloyd George, expressed his concern on October 21, 1915, that lower salaries paid to women engaged in munition work might damage the position of skilled men returning from the war: "It would be a violation of the spirit and the letter of the Munitions Act if the employment of women or unskilled men on munitions work should be utilised for the purpose of lowering the remuneration of men customarily engaged on that class of work."⁵¹ In this regard, John Merriman pointed out that, thirty per cent of the British labour force were made up of women, most of them were relegated to non-skilled jobs with lower wages compared to men. The most notable work women had taken were knotting fishnets, making boxes, buttonholes, and doing food-processing work. In addition, many male employees also refused to recognize women as equals, claiming that they were taking their jobs.⁵²

The total employment of women's participation in war-efforts had increased from 24% in July 1914 to 37% by November 1918. The female enhancement in the workforce helped them to gain the right to vote, but employment numbers decreased following the war.⁵³ Moreover, the number of women engaged in the industrial sectors had climbed to 2,970,600 by July 1918, compared to the figures of July 1914, which was 800,000 women working in ammunition factories.⁵⁴ Accordingly, the Board of Home Office and Trade Office established the Women's Employment Committee to address matters like housing, transit, canteens, and rec-

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ "Legislation and Acts of War, Munitions of War Act 1915", *UK Parliament*, 2021. Online: <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/parliament-and-the-first-world-war/legislation-and-acts-of-war/kdjgh/> – Accessed: 15. July 2021.

⁵² Merriman, John M., *A History of Modern Europe: from the Renaissance to the Present*. New York, 1996. 787.

⁵³ McCalman, Janet, "The Impact of the First World War on Female Employment in England", *Labour History* 21, 1971, 38.

⁵⁴ Long, Vicky, "Industrial Homes, Domestic Factories: The Convergence of Public and Private Space in Interwar Britain", *Journal of British Studies* 2, 2011, 437. Online: https://www.jstor.org/stable/23265319?seq=1#metadata_info_tab_contents – Accessed: 07. September 2021.

reaction that arise as a result of the wholesale replacement of women by males.⁵⁵

Nevertheless, since women get paid less than males, it was believed that once the men returned from the war, businesses will indeed continue to hire females in such vocations. Yet, this did not occur; either the women were let off to make some space for the returning troops, or they remained to work alongside the men, albeit at a lesser salary. However, well before the war ended, many women refused to admit lesser wages for jobs that had traditionally been demonstrated by males. In 1918, female bus and tram drivers in London general strike to seek the same wage raise (war allowance) as males. The strike stretched throughout the South East, as well as the London Underground. This was the first strike in England for wage equality that was organized, led, and ended up winning by females.⁵⁶

At the request of women for equal pay, the War Cabinet established a commission in 1917 to investigate the issue of women's earnings, and its final report was published after the war. (Cabinet Warfare Committee report on women in industry). The concept of "equal pay for equal work" was validated in this study. However, they expect women's "performance" to be lower than men's due to "lower strength and special health problems". Even so, "the biggest changes brought about by the war were the entry of women into the workforce, taking on jobs that men left because they were called. Lesley Hall, historian and researcher at Wellcome Library. Between 1914 and 1918, about two million women took on jobs previously held by men.

At the request of women for equal pay, the War Cabinet established a commission in 1917 to investigate the issue of women's earnings, and its final report was published after the war. (Cabinet Warfare Committee report on women in industry). The concept of "equal pay for equal work" was validated in this study. However, they expect women's "performance" to be lower than men's due to their "lesser strength and particular health problems."⁵⁷ Despite that "the biggest changes brought by the war were women moving into work, taking up jobs that men had left because they had been called up." says Lesley Hall, a historian and research fellow at the Wellcome Library. Until the outbreak of the Great War, females

55 Ibid.

56 "World War I: 1914-1918", *Striking Women*, 2021. Online: <https://www.striking-women.org/module/women-and-work/world-war-i-1914-1918> – Accessed: 07. September 2021.

57 Ibid.

have often worked within home, whether it was their own or somebody else's. Approximately two million women took up positions traditionally reserved for men during 1914 and 1918. Lesley Hall explains, "Women were earning more than they would have done in their roles before the war. And in their war work roles they were much less constrained than they would have been in jobs like domestic service."⁵⁸

By 1918, it was estimated that 1.5 million women were employed in jobs previously done by men. 400,000 women are estimated to have left domestic service and never returned. Rebecca West, a young feminist writer, was one of many women pushing for the right to vote who believed that without the suffragist movement, the labour movement would never have been organized. She could have equally well-observed subsequently that the suffragist struggle would have taken longer to achieve its aim if the war had not occurred.⁵⁹ It has to be mentioned that men's opposition to women's participation in war work was massive. Uniformed women as well as volunteer nurses in France were treated lightly. However, by the end of the war, nearly 60,000 women served in the armed forces, mostly as cheap labor in routine jobs such as cooking and cleaning. It was true, the war created new opportunities for women to work in the medical field. Nonetheless, it was obvious to women that what would be acceptable from a man would not be acceptable from a woman, so you must do better.⁶⁰

3. THE POSITION OF WOMEN IN THE POST-WAR DECADE

As a result of the war, regardless of class, race, colour, or age, women gained remarkable social and economic possibilities as well as an increased political voice, despite the fact that almost all countries generally saw women mainly as mothers. The rising independence of females as a direct result of the acknowledgement of their contribution to the war might be the most prominent outcome of the expanded hiring of women's role in the Great War in common perception as well as in historical records.⁶¹

58 "How life for women changed during World War One", *BBC*, 2021. Online: <https://www.bbc.co.uk/programmes/articles/1CyKfX4JlmbPdmGHHmFWRcS/how-life-for-women-changed-during-world-war-one> – Accessed: 18. August 2021.

59 Paxman, Jeremy, *Great Britain's Great War*. 2014. 152.

60 Fara, 2015, 19–20. Online: <https://royalsocietypublishing.org/doi/pdf/10.1098/rsnr.2014.0057> – Accessed: 07. September 2021.

61 Wilde, 2019, Online: <https://www.thoughtco.com/women-in-world-war-1-1222109> – Accessed: 18. July 2021.

Many women in Britain during the Great War hoped the war would be a defining moment for them. The war shaped the new face of the female labourer, who left the house for the first time to go to work. In 1916, Lloyd George, the minister of munitions, praised women employees' accomplishments, requesting Parliament, "Where is the man who would now deny to women the civil rights which she has earned by her hard work?" Many historians agree with him, noting that women took advantage of a variety of new job options, gained political and legal rights, and put to rest "sillier prejudices" in opposition to their gender.⁶²

3.1. The Positive Impact of the War on Women

During the great war, when society launched a very public campaign against the government's decision to impose an "excess profit tax" on the surplus of cooperatives, some people suggested that women's rights were very important to the movement: 'When women vote they will vote for the things they want as housewives and wage-spenders, for high wages and low prices, and the things that vitally concern them as women'.⁶³ Moreover, the constitutionalist suffragists were the women who defined the vote as political power. After the war, the Suffragist National Union of Women's Suffrage Societies formed a new organization called the National Union of Societies for Equal Citizenship (NUSEC). The NUSEC attempted to appeal to women as spouses and mothers under the presidency of Eleanor Rathbone.⁶⁴

According to a common story, Lloyd George "gave" women the vote as a "reward" for their service in the Great War. Women's contributions to the war effort, whether in nursing, agriculture, or assisting in producing munitions, were undeniably important, as we demonstrated on the Home Front.⁶⁵ Furthermore, Martin Gilbert, pointed out that, during the war, the suffragettes believed that Winston Churchill (1874-1965) was an

62 Pyecroft, 1994, 699. Online: https://www.jstor.org/stable/24449074?seq=1#metadata_info_tab_contents – Accessed: 07. September 2021.

63 Hilson, Mary, "Women voters and the rhetoric of patriotism in the British general election of 1918", *Women's History Review* 2, 2011, 337. Online: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/09612029400200045> – Accessed 09. September 2021.

64 Kean, Hilda, "Searching for The Past in Present Defeat: The Construction of Historical and Political Identity in British Feminism in the 1920s and 1930s", *Women's History Review* 3/1, 1994, 63. Online: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09612029400200045> – Accessed 09. September 2021.

65 Birmingham, 2021. Online: <https://www.bbc.co.uk/programmes/articles/1V0fmfrvjhbW38m0bVDkY0s/the-populist-world-leader-that-refused-to-meet-women> – Accessed 03. August 2021.

outspoken opponent of women's voting rights. This was not the case; in a vote in the House of Commons in 1917, Churchill voted in favour of women's votes.⁶⁶

A representative meeting in January 1917 suggested to grant women the right to vote, but only for females above the age of thirty. It felt like millions of young female workers who had made great contributions were deliberately excluded.⁶⁷ In other words, the war had given a partial advantage to Britain's women, but because the majority of factory workers were under the age of thirty and were not householders, they were denied the right to vote.⁶⁸ However, a decade later in 1928 females over the age of twenty-one were finally got the right to franchise. In practice, this meant that 8.5 million women, or 40% of the total population of females were enfranchised in 1918. This was increased to fifteen million in 1928, accounting for 53% of all women.⁶⁹

Moreover, the Women's Housing Sub-Committee that new women voters' ability to participate fully in the country's political life may be tied in some manner to the furnishing and design of their homes has been echoed throughout the political scale.⁷⁰ The woman's sphere of interest has always been her home and her children. Her responsibilities have grown as a result of the vote. She now has the ability to defend and advance family life, which is the foundation of our civilization.⁷¹ It is clear that the role of women in wartime greatly advanced their cause. This in addition to the pressure exerted by suffrage groups had a great effect on politicians, as was the fear that millions of empowered women would all subscribe to the more hardline branch of women's rights if they were

66 Churchill, Gilbert Martin, *A Life*. 2000. 221–2.

67 Kim, 2003. Online: <https://depts.washington.edu/labhist/strike/kim.shtml> – Accessed: 25. August 2021.

68 “How World War One was a watershed for women's rights”, *BBC*, 2021. Online: <https://www.bbc.co.uk/teach/history-world-war-one-women-in-the-war/z6q2vk7> – Accessed: 28. September 2021.

69 Bourke, Joanna, “Women on the Home Front in World War One”, *BBC*, 2011. Online: https://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwone/women_employment_01.shtml – Accessed: 28. September 2021.

70 Cowman, Krista, “From the Housewife's Point of View’: Female Citizenship and the Gendered Domestic Interior in Post-First World War Britain, 1918–1928”, *Oxford Journal* 543, 2015, 374.

71 Cowman, 2015, 378.

ignored. As Millicent Fawcett, her view of World War One in regard to women was that “It found them serfs and left them free.”⁷²

Additionally, in the annual conference of the National Union of women’s suffrage societies in 1919, Mrs. Fawcett stated that “we were standing on stronger and firmer ground of than ever.” Moreover, she pointed out that “During the war women became industrially free”, she continued her speech by saying that “One of the great tasks lying before the NUWSS to which I hope they will devote all their energy and skill will be to see that this industrial freedom is preserved. There are dangers ahead, but I do not believe it is going to be possible in the future to put women out of the skilled trades now that their wonderful ability has been recognized throughout the world.”⁷³

3.2. Women’s Work and their Demands for Equal Wages

By the 1920s, new kinds of representation were required that reflected both the previous experiences of women involved in the suffrage movement as well as the new and difficult period for women’s rights campaigns. Economic, equal pay, and democratic rights, as well as equal representation of men and women on juries and, less visibly, equal moral standards for men and women, were all included.⁷⁴ Addition to working in industries, which were generally male-dominated occupations, women held a range of vocations. They posed as physicians, attorneys, bankers, and government representatives. Grain harvesting, business administration, and driving trucks were all commonly women’s occupations. Female’s responsibilities and views have shifted as a consequence of the war’s needs.⁷⁵ Evidences shows that during the war time roughly two million women occupied works previously run by males. As a result, by the time the armistice was signed in November 1918, the percentage of women in the labor force had risen to 37%, compared to the female labor

72 Wilde, 2019, Online: <https://www.thoughtco.com/women-in-world-war-1-1222109> – Accessed: 18. July 2021.

73 “Women in Industry: N.U.W.S.S. Declare Against New Restrictions”, *The Manchester Guardian Newspaper*, March 6, 1919.

74 Kean, 1994, 61–62. Online: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09612029400200045> – Accessed 09. September 2021.

75 Kim, 2003. Online: <https://depts.washington.edu/labhist/strike/kim.shtml> – Accessed: 25. August 2021.

force participating at the outbreak of war, which was 24 per cent of the total number.⁷⁶

During the 1930s, some changes happened to working-class women in Britain, which meant one third of British working women over the age of fifteen worked in public. Out of this number, roughly a third still worked in domestic service. Nonetheless, married women gained the low rate of this which just one-tenth of them worked. By 1930, in most industries the weekly wages of females had decline to half that of working men. During this time, women were granted the right to vote, which led to some initial attempts to mobilize women's votes on issues that were important to them, such as work issues.⁷⁷ Generally, the war had an impact on British society, particularly on women. The Great War had given many women opportunities to work in industries. As a result, women were able to care for their families on a personal level while also contributing significantly to the British war effort. On the other hand, post-war life was much the same as the pre-war period for married women and their families. For instance, middle-class women followed the same style of life by receiving guests and doing household duties.⁷⁸

3.3. *The Negative Impact of the War on Women*

There is no doubt that the wide participation of women in the war has positively affected women and has its advantages. Nevertheless, directly after the war ended, such a role had some negative outcomes as well, especially when many returning troops recovered available positions, and the number of women workers, notably in industry and trade, dropped. The British economy was thrown into a recession in the 1920s and 1930s, resulting in extremely high unemployment. Unemployment varied across demographic groups in the same way that it varied across industries and regions. Typically, men had nearly twice the unemployment rate as women, and males aged 55-59 had nearly twice the unemployment rate as those aged 18-24. When examining the unemployment rates of individuals of various ages, a U-shaped pattern emerged, with high rates

76 Castlelow Ellen, "World War One: Women at War", *Historic UK*, 2021. Online: <https://www.historic-uk.com/HistoryUK/HistoryofBritain/World-War-One-Women-at-War/> – Accessed: 28. September 2021.

77 "Women and work: the inter war years: 1918-1939", *Striking Women*, 2021. Online: <https://www.striking-women.org/module/women-and-work/inter-war-years-1918-1939> – Accessed: 29. September 2021.

78 Johnson, Ben, "The 1920s in Britain", *Historic UK*, 2021. Online: <https://www.historic-uk.com/HistoryUK/HistoryofBritain/The-1920s-in-Britain/> – Accessed: 29. September 2021.

among young adults, low rates among employees in their late 30s and early 40s, and then growing among older workers. In addition to that, before the interwar crisis, unemployment had risen to alarming levels. As the economists Daniel Benjamin and Levis Kochin recently suggested that unemployment was subsidized by high insurance benefits. (See Figure 1).⁷⁹

Furthermore, the post war era witnessed a high increase in unemployment, as directly after the end of the post-war prosperity of 1919–1920, unemployment rose rapidly in Britain to over 10% and remained high until the Second World War. The unemployment crisis was especially upsetting for many veterans who returned home from the Western Front to find an unemployed situation. (See Figure 2).⁸⁰ Consequently, a widespread strike immobilized the country in 1929, and employees from the poorer areas were displaced. As a result, the majority of females whom tried to find out jobs that utilized their industrial skills obtained during the Great War were chastised by the press for “taking up ex-jobs.” So much of this, forced women back into “household roles,” like washing, clothing, and domestic responsibilities, as well as employment in “sweated industries.” Throughout this period, the state reproduced females’ uneven wage levels in the labor market by making jobless implications for women less than for males.⁸¹

3.4. *Historians Point of Views on Women's Position*

Directly after the war, the question of women and their future came under a controversial debate among historians. Some of them were in favour of women’s rights, while others were against them. Many dedicated historians have concentrated on the role of women in the Great War, particularly as it relates to their social development in the years following the war. Relatively, Gail Braybon stated that the Great War merged several matters that changed the whole society in the post-war era, one of which was the question of women, which pushed the society to review their pre-war thoughts toward women’s rights from the family stage to the highest level in the community. During the war, women played a remarkable role

79 Eichengreen, Barry, *Unemployment in Interwar Britain*, London, 1988. 7.

80 Pettinger, Tejvan, “UK Economy in the 1920s”, *Economic Help*, 2017. Online: <https://www.economicshelp.org/blog/5948/economics/uk-economy-in-the-1920s/> – Accessed: 29. September 2021.

81 “Women and work: the inter war years: 1918-1939”, *Striking Women*, 2021. Online: <https://www.striking-women.org/module/women-and-work/inter-war-years-1918-1939> – Accessed: 29. September 2021.

that needed to be appreciated in the post-war era. In this regard, Neville Chamberlain, prime minister (1937–1940), presented women's role in the war by stating that;

*Among the changes in our social fabric which have been brought about by the war ... none is more remarkable than the development of women's activities. In previous wars they had been confined to especially feminine tasks such as the nursing and feeding of soldiers and the making of garments and bandages. In this war they had not only done these things, but they had invaded the spheres hitherto considered sacred to men. They had come into the office, the munition factory, even to the tramcars. They had become postmen, police- men and agricultural labourers, and they had done all those things with an efficiency which had surprised and delighted the whole nation.*⁸²

Ellen Castelow pointed out that during wartime, approximately two million women replaced men in jobs. Thus, the number of employed women had increased to 37 per cent by November 1918, compared to their July 1914 number, which was 24 per cent. The war led to advancing the social position of women in society and giving women the right to vote in 1928. As well, by the war, British women started to break down social taboos and overcome prejudice.⁸³

In her book (*Evidence, History, and the Great War*), Gail describes how the war was a major watershed in women's history, as they won the vote and gained new jobs, which changed their position in society forever. Gail mentioned that the importance of women's work and its impact on society had emerged. The war in England began in the mid-nineteenth century, and the war witnessed this impact in a more visible way. Women's contributions to the war have influenced their social status, workplace, and relations with men at home and in the workplace.⁸⁴

The significant contribution of British women to the national war effort was a critical aspect of the country's ability to overcome manpower shortages. By July 1918, there were almost 7,310,000 women employed. About 947,000 of them were working in munitions manufacturing, which

82 Braybon, Gail, *Women Workers in the First World War*. London, 1981. 156–7.

83 Castelow, 2021. Online: <https://www.historic-uk.com/HistoryUK/HistoryofBritain/World-War-One-Women-at-War/> – Accessed: 28. September 2021.

84 Braybon, Gail, *Evidence, History and the Great Wars Historians and the impact of 1914-1918*. Oxford, 2003. 89–91.

THE EFFECT OF THE GREAT WAR ON THE ROLE OF WOMEN

accounted for 90% of the industry's workforce. While, 117,000 people worked in transportation and another 228,000 in agriculture, with many of them serving in the Women's Land Army, which was founded in 1917. Which was followed by the creation of the Women's Royal Naval Service in November, and the Women's Royal Air Force in April 1918. The Representation of the People Act of February 1918.⁸⁵

Likewise, the Manchester Guardian Newspaper in an article published in March 6, 1919, made a clear comparison between industrial position of women at the outbreak of the war with their position six months before the sign of armistice by figuring out that the total number of women employed in July 1914 was 3,276, 000 women. Whilst, by April 1918 the number of women newly employed reached 1, 532, 000. Furthermore, the number of women employed in agriculture were 80,000 by July 1914, this number has increased to 113, 000 in July 1918.⁸⁶

Hollowy argued that the Great War opened up the opportunity for women to ask for equal pay as male workers. Evidence shows that the war witnessed a great improvement in the average of women's wages concerning men's wages. In 1901, for example, women in the industry earned nearly 43.7 per cent of the male wage. The evidence of 1935 showed a huge improvement in women's industrial earnings of 48 per cent. Furthermore, there was a slight rise in the metal industry, as the percentage went from 38.1 per cent in 1906 to 47.6 per cent in 1931.⁸⁷

Similarly, Professor Joanna Bourke, who quoted from Mrs. Millicent Fawcett speech when she presented in 1918 that "The war revolutionized the industrial position of women- it found them serfs and left them free". Politically and economically the great war had opened up opportunities of work for women. At the beginning of her writing Bourke has raised this question "Did world war one actually improve women's lives in Britain?", an answer to this question can be that the war had opened up wide range opportunities for female workers in domestic service. It has to be mentioned that from the nineteenth century to the year 1911, domestic servants made up around 13 per cent of the female population in England and Wales, comparing to 1931, this number had dropped to 8 per cent. On the other hand, in the civil service, the number of women increased from 33 thousand in 1911 to 102 thousand in 1921. There were some signifi-

85 Simkins, Peter and others, *The first world war: the war to end all wars*, Osprey, 2013. 172.

86 "1,500,000 Women Doing Men's Work", *The Manchester Guardian Newspaper*, 1919.

87 Hollowy, Gerry, *Women and Work in Britain since 1840*. London, 2005. 151.

cant advantages to these alternative employments over domestic service, such as: conditions were better, wages were higher, and freedom was enhanced.⁸⁸ It can be understood from the previous speech that the high interest of people over civil service was the reason behind the emergence of unequal pay problem.

Susan Pyecroft pointed out that immediately after the signing of the armistice in 1918, male soldiers started to send this message “women must go” and should go back to their pre-war activities, to the unemployment line, to the home kitchen. Statistics show that roughly three-quarters of a million women had lost their jobs by the fall of 1919. As a result, women accounted for 75% of all those claiming unemployment benefits in the same year. In this regard Clementina Black in her article “The Women’s Reward” stated that;

To let these women, fall back from their new level into the old morass of unskilled, underpaid, unvalued work is stupid, cruel, wasteful Even a six-months’ course would have been a refreshment to wearied minds But our rulers did not understand; and as non-understanding is brother to indifference some of them are already beginning not to care.

According to Mitchell, who stated that, even though women were employed more frequently during the war, there appears to have been no long-term influence on female participation. According to the 1921 census, approximately 25.4 percent of females in the United Kingdom were classified as employed, the same percentage as in 1911.⁸⁹ He also stated that, despite the fact that women were employed more frequently during the war, there appears to have been no long-term influence on female participation. According to the census of the 1921, roughly 25.4 percent of females in Great Britain were classified as employed, the same percentage as in 1911.⁹⁰ In addition, some critics have highlighted greater female employment in the public service, clerical crafts, and engineering industries. This has been countered by decreasing employment in typically feminine industries such as textiles and clothes.⁹¹

88 Bourke, 2011. Online: https://www.bbc.co.uk/history/britain/wwone/women_employment_01.shtml – Accessed: 28. September 2021.

89 Pyecroft, 1994, 708-10. Online: https://www.jstor.org/stable/24449074?seq=1#metadata_info_tab_contents – Accessed: 07. September 2021.

90 Mitchell, Brian R., *Abstract of British Historical Statistics*, Cambridge. Cambridge, 1988. 104.

91 Milward, Alan Steele, *The Economic Effects of the Two World Wars on Britain*. London, 1984. 35–36.

THE EFFECT OF THE GREAT WAR ON THE ROLE OF WOMEN

Although their wartime vocations were taken away from them after the war, women developed skills and gained independence between 1914 and 1918, and most allied countries granted women the right to vote within a few years of the conclusion of the war.⁹² Likewise, many people thought and still believe that the war had changed women's position in society by liberating them and allowing them to work and vote for the first time.⁹³ Historian Gifford Lewis believes that "the highly skilled and dangerous work done by women during the war was probably the greatest factor in the granting of the vote to women." However, for years, women have worked in trade and industry with very little official acknowledgment.⁹⁴

Scholars such as Arthur Marwick have suggested that the Great War merely hastened a tendency that began long before 1914, even when it was evident that women's contribution to the workforce ultimately led to governmental growth, it was the war that emphasized the strategic and economic role of women in the state. Furthermore, Marwick also believed that the Great War only expedited a process that began long before 1914. While women's contributions in the workplace may have eventually led to political development, it has to be said that the war underlined the economic and strategic importance of women to the country. Women's contributions throughout the conflict influenced women's perceptions. Women needed more political rights than men, both as regards politicians and the general population. It also disproved any remaining notions that women were incapable of handling traditionally masculine vocations.⁹⁵

According to historian Merriman, the percentage of working women in the United Kingdom fell for the first time in decades during the 1920s. Despite this, women now have access to a wider range of career opportunities. Many women found work in textile industries, trade, transportation, and new service-related occupations during the next two decades (as hairdressers, department store clerks, or telephone operators). Such employment marked a step upward in opportunities and working circumstances for many women.⁹⁶ Moreover, David Fromkin argued that the character of the electorate had been drastically transformed by wartime

92 Wilde, 2019, Online: <https://www.thoughtco.com/women-in-world-war-1-1222109> – Accessed: 18. July 2021

93 Fara, 2015, 12. Online: <https://royalsocietypublishing.org/doi/pdf/10.1098/rsnr.2014.0057> – Accessed: 07. September 2021.

94 "Why women won greater political equality by 1928", *BBC*, 2021. Online: <https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/zx9887h/revision/4> – Accessed: 26. September 2021.

95 Ibid.

96 Merriman, 1996, 979–80.

legislation that granted the vote to women over the age of thirty and to all males over the age of twenty-one). In 1918, twenty-one million people were entitled to vote, up from just seven and a half million before the war, and the new working-class and female voters seemed to have dramatically different perspectives on matters such as paying the bills for imperial expansion overseas.⁹⁷

Joanna Bourke pointed out that the war had little effect on women's salaries. Industries got around equal pay rules during the war by hiring multiple women to replace one male, or by splitting difficult work into several lower skilled parts. In this way, women may be employed at a reduced pay yet not being regarded to be directly replacing man. By 1931, in many industries a working female's basic salary had recovered to its pre-war level of half that of a man. Hence, many working women has left their work to go back to their pre-war duties at home and in the family work filed. During World War One, many employee rights were positively related to organizational contracts amongst trade unions and companies that stated that females might only be hired for the war duration."⁹⁸

CONCLUSION

The influence of the Great War on women's social roles was enormous. Women were drafted to fill the void created by the males who were enlisted. Despite losing the employment they'd had before the war, women acquired independence and skills between 1914 and 1918. Many historians have turned their attention in recent decades to the contribution made by women during the Great War, particularly about their subsequent social advancement. Going back to the era before the outbreak of the Great War which witnessed the unfair dealing with women's rights as most of their time was at house. All aspects of public life, particularly politicians, were often perceived to be male dominance. It was assumed that female politicians should disregard their family responsibilities. Some progress was made in correcting this attitude toward women. A number of legislations have been enacted to assist them in bettering their circumstances. Women had higher rights to the land and kids during marriage and divorce. All of these laws paved the way for further reforms to improve women's place in society.

97 Fromkin, David, *A Peace to End all Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. New York, 1989. 384.

98 Bourke, 2011. Online: https://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwone/women_employment_01.shtml – Accessed: 28. September 2021.

THE EFFECT OF THE GREAT WAR ON THE ROLE OF WOMEN

Even though women had worked in various industries for many years before the Great War, the war pushed women into the workplace in unprecedented numbers. Not only that, but many of these ladies were from the middle class and had never done manual work before. Nevertheless, most of these females would like to participate in the war, and the conflict's intensity and breadth necessitated governments' consideration of their interests. Due to the shortage of manpower, such ambitions arose, but there was also a belief that women might contribute significant abilities to the war effort. Any thinking about the role of women in the armed forces begins in the field of military nursing. Countries such as Britain had begun to recruit nurses into their military systems at the beginning of the century. And in the war, much larger numbers of them were recruited. Once the war broke out, the National Union of Women's Suffrage Societies (NUWSS) ended its political activity and cooperated fully with the government. During the war, the Women's Social and Political Union (WSPU) became patriotic. It encouraged male enrollment while also encouraging women to participate in jobs that were previously considered to be exclusively for males.

The Great War was defined as the war that marked a significant turning point in the female position in British community. Nonetheless, at the end of the war, the majority of them did not keep their wartime jobs for some reason. Firstly, the returning soldiers force them to give their old jobs back. Secondly, women labours were no longer needed once most ammunition industries closed. Thirdly, more than a quarter of British female workers returned to domestic duty within several years after the war's end. However, scholars disagree on the extent to which the great war influenced British women's changing social status after the conflict ended. It's possible that granting women the right to vote was a way to show thanks to them for their contributions during the Great War.

As a consequence of the Great War, British women over the age of thirty were eventually granted the right to vote in 1918, and it was expanded to all women over the age of 21 in 1928. Moreover, the Great War had a positive impact on British women's role in society, and the experiences they had gained helped the country become more aware of how to use female power in the future. The Second World War witnessed British women playing an even more important role during the Second World War than during the Great War.

Table 1
Wages, Benefits and Unemployment Rates
United Kingdom 1920-38

<u>Year</u>	<u>Average Weekly Wages</u>	<u>Average Weekly Benefits</u>	<u>Benefits/ Wages</u>	<u>Unemployment Rate</u>
1920	73.8	11.3	.15	3.9
1921	70.6	16.8	.24	17.0
1922	59.1	22.0	.37	14.3
1923	55.5	22.0	.40	11.7
1924	56.0	23.7	.42	10.3
1925	56.4	27.0	.48	11.3
1926	55.8	27.0	.48	12.5
1927	56.2	27.0	.48	9.7
1928	55.7	27.7	.50	10.8
1929	55.8	28.0	.50	10.4
1930	55.7	29.5	.53	16.1
1931	54.9	29.5	.54	21.3
1932	54.0	27.3	.50	22.1
1933	53.7	27.3	.51	19.9
1934	54.3	28.6	.53	16.7
1935	55.0	30.3	.55	15.5
1936	56.1	32.0	.57	13.1
1937	57.2	32.0	.56	10.8
1938	58.9	32.8	.56	12.9

Notes: Wages (for adult males) and benefits (for typical family of four) in shillings per week. Unemployment rate in per cent.

Figure 1

THE EFFECT OF THE GREAT WAR ON THE ROLE OF WOMEN

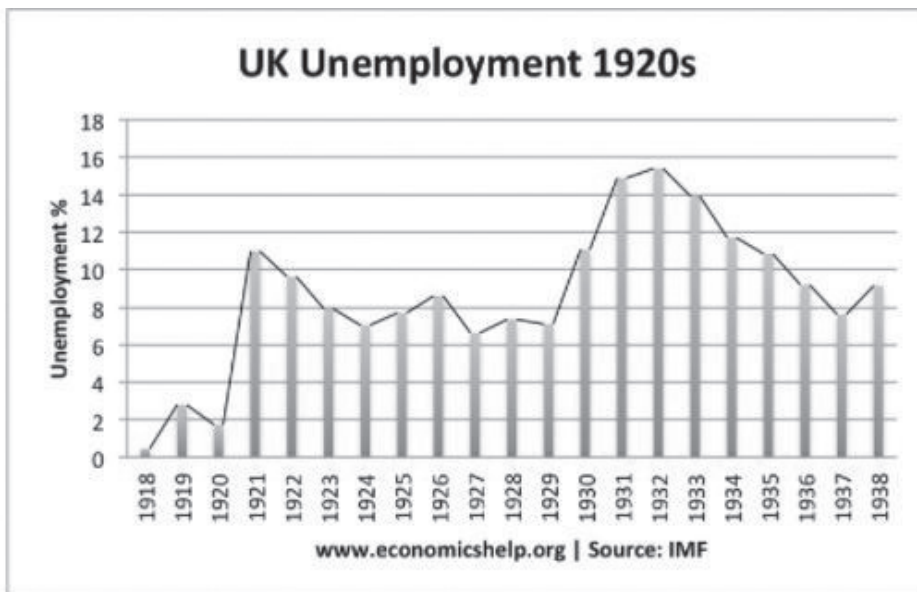

Figure 2

Bartha Ákos

Az összeomlás hullámlovasa: Zsabka Kálmán
(ellen)forradalmi karriere*

Az első világháborút követő magyarországi paramilitáris erőszakról ma már igen sokat tudunk. Az örökzöldnek tűnő „számháború” immáron nem csupán a vörösökre és a fehérekre vonatkozóan zajlik, de kiegészült az 1918 őszi forrongó vidék, majd az 1919-es román megszállás áldozatainak számbavételével is. A helytörténeti kutatások újabb és újabb eredményekkel színezik az országos áttekintésekben szükségszerűen mindig kicsit általánosító képet, míg a felelősséget illetően a mindenkori államhatalom szerepe kerül rendre terítékre. Mindeközben – igazodva a nemzetközi trendekhez – egyre többet tudunk a terror háttérében meghúzódó ideológiákról, csoportdinamikákról és az erőszak szerteágazó természetéről.¹ Az alábbiakban mikrotörténeti perspektívából, egyetlen (mellék)szereplőn keresztül mutatok be egy kevésbé hangsúlyozott jelenséget: a folytonosságot. Az egymással szögesen ellentétes politikai kurzusok karhatalmában ugyanis nem csupán az eszmék megszállott fanatikusai kaptak helyet, hanem azok a(z) esetenként meglehetősen szerencsétlen sorsú szerencselovagok is, akik az érvényesülés útját keresték a felbolydult viszonyok közepette. Soraikat erősítette Zsabka Kálmán (1897–1971), aki később a Horthy-korszak közismert szélsőjobboldali utcai aktivistájából lett a Kádár-korszak kitüntetett zsidómentő ellenállója. Az alábbiakban az ő 1918 és 1921 közti pályaszakaszán keresztül igyekszek bepillantást engedni az átjárók csoportjába, egyúttal bemutatva a különböző korszakokban – gyakorta épp a hatalom nyomására – készí-

* Jelen tanulmány az alábbi kétrészes portré egyes általam írt részein alapszik (melyeket itt tovább bővítettem): Bartha Ákos – Pócs Nándor – Szécsényi András: Egy hosszan „ébredő” túlélőművész. Zsabka Kálmán pályarajza (1897–1971). I–II. = *Múltunk*, 2019. 2–3. sz. 138–181., 234–278.

1 Csupán néhány – kiragadott – fontosabb munka az utóbbi évek terméséből: Bödök Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921)*. Doktori (PhD) értekezés, Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, 2018.; Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Bp., 2018.; Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Bp., 2019.; Bodó Béla: *Antisemitic and Political Violence in Hungary, 1919–1921*. London – New York, 2019.; Csiki Tamás: A parasztság „forradalma” 1918-ban. In: *Háborúból békébe: A magyar társadalom 1918 után*. Szerk. Bódy Zsombor, Bp., 2018. 129–150.; Perczel Olivér: Atrocitások Békés és Csongrád megyében a román megszállás idején, 1919–1920. = *Archivnet*, 2018. 1–2. sz.

tett önéletrajzok és visszaemlékezések valamint a korabeli források közt feszülő ellentmondásokat is.²

ANDREAS ŽABKA METAMORFÓZISA ÉS AZ IFJÚ ZSABKA KÁLMÁN

Zsabka Kálmán szlovák származású római katolikus családban született 1897. október 19-én a Túrócszentmárton melletti Znióvárálján. Szülei tíz évvel korábban házasodtak össze a Zólyom vármegyei szlovák bányászfaluban, Tajón, ahonnan a férj, Andreas Žabka származott.³ Andreas Žabka és Rosalia Chmelik kilenc – felnőttkort megért – gyermeke közt találni varrónőt és szabót, de akadt köztük pénzügyi tanácsos valamint bírósági irattáros is. A későbbieket illetően nem elhanyagolható körülmény, hogy utóbbi családtag férje bírósági tisztviselőként dolgozott, míg Zsabka Kálmán egy másik sógorát a „Horthy rendőrség” foglalkoztatta nyomozóként.⁴ A legkomolyabb karriert befutó családtag azonban Kálmán mellett Gyula volt, akit elismert filmhíradós operatőreként tart számon a filmtörténet.⁵ Zsabka Gyula 1917-ben került a filmes szakmába. 1928-tól a Magyar Film Iroda csapatát erősítette, ahol laboratóriumvezetőként, majd operatőrként alkalmazták.⁶ Később részt vett a revíziós sikereket népszerűsítő propagandafilmek készítésében is. Alighanem ekkor lett a Magyar Királyi Fővezérség Különleges Csoportjának tagja, hiszen ez által hadműveleti területen is szabadon mozoghatott.⁷ Munkásságáért 1941-ben nemzetvédelmi keresztet kapott, míg két évvel később Magyar Arany Érdemkereszttel jutalmazták.⁸

2 Az önéletrajzokra vonatkozóan lásd legutóbb: Rainer M. János: *Századosok*. Bp., 2018. 258–259.

3 Slovakia Church and Synagogue Books, 1592–1935; Online: Family search, <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9RQF-135?cc=1554443&wc=9P3L-ZNP%3A107654301%2C120673801%2C140061101%2C140073801> – 2021. január

4 Zsabka Kálmán vallomása. 1957. július 18. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 3.1.9. V-142431/1 – Toller Károly és társai.

5 Kurutz Márton: Budapesti helyszíntár: Budapest a híradó- és dokumentumfilmek tükrében, a kezdetektől 1945-ig. = *Budapesti Negyed*, 2001. 1. sz. 19–45.

6 Zsabka Gyula életútjához, online: Hangosfilm, <https://www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/zsabka-gyula> – 2021. május

7 ÁBTL 3.1.6. P-563 – Horváth József.

8 *Budapesti Közlöny*, 1941. 226. sz. 27.; *Budapesti Közlöny*, 1943. 251. sz. 1.; Zsabka Gyula 1939 és 1942 közti munkáival az online filmhíradók adatbázisában is gyakorta találkozhatunk. Online, Filmhíradók, <https://filmhiradokonline.hu/search.php?page=0&q=zsabka> – 2020. május

Mint láthatjuk, sok fajvédő politikushoz hasonlóan Zsabka Kálmán családja sem büszkélkedhetett „turáni ősókkal”. A magyarrá válás igénye ugyanakkor már a szülők értékpreferenciáiban, például a névválasztásban is megragadható, hiszen mind a Gyula, mind a Kálmán olyan történelmi csengésű magyar nevek, melyeket nem csak vezérek és uralkodók, de dualizmus-kori magyar miniszterelnökök is viseltek.⁹ Kálmán saját anyját utóbb „öreg tót asszonyként” aposztrofálta egyik verseiben, ahol kendőzetlenül vallott származásáról és családjának anyanyelvi környezetéről is: „Bár egyszerű bölcsöm, /- Nem volt selyem rajta - / Egy öreg tót asszony / Pórkeze ringatta, / Bár az altató dal / Nem magyarul csengett / Fölöttem, ha anyám / Dajkálni elkezdett, / És bár imádkozni / Sohasem tanultam / Magyar imakönyvből, / Amíg gyermek voltam - / Mégis magyar földért / Hullatom a könnyet / S a vérem is adnám / Érte, csakhogy többet / Panasza ne szálljon, / Szívemnek ne fájjon.”¹⁰ Apjáról 1957-ben azt vetette papírra a hatóságoknak, hogy „mint paraszt dolgozott, azonban földje nem volt”.¹¹ Andreas Žabka valójában szénégetőként és borbélyként is szerencsét próbált, majd – immáron Zsabka András-ként¹² – a besztercebányai törvényszéknél lett hivatalos szolgálat, ahonnan 1913 nyarán helyezték át a pestvidéki királyi járásbírósághoz.¹⁴ A kis Kálmán ezt megelőzően négy elemít, majd négy év gimnáziumot végzett Besztercebányán, ahol 1911–1912-ben a helyi kereskedelmi iskolába is beíraták. Itt azonban másodikban megbukott, így talán nem is nagyon bánta a budapesti költözést. Ám a Ponty utcai kereskedelmiben sem

9 Köszönöm Szabó András Péternek, hogy felhívta erre a vonatkozásra a figyelmemet.

10 Zsabka Kálmán: Magyar vagyok. In: *De szolgálak nem leszünk! Versek*. Szerk. Zsabka Kálmán, Bp., 1924. 100–101.

11 Zsabka Kálmán vallomása, 1957. július 18. 3.1.9. V-142421/1 Vö. *Az én apám* c. versével. Zsabka Kálmán: *Örök Tiborc*. Bp., 1941. 13–14. Az általa gyakorta hangoztatott szegényparaszti gyökök kapcsán óvatosságra int, hogy neve rendre feltűnik a szegény tanulókat – jóllehet szerény összegekkel – segélyezők között a besztercebányai evangélikus gimnázium 1907 és 1910 közti értesítőiben. Online: Hungaricana, https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_besztercebanya_evangelikus_gimnazium/ – 2020. május

12 Hasonló váltás figyelhető meg Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) édesapja esetében is, aki Zsilinszky András-ként látta meg a napvilágot, de utóbb a magyarosabb Endrére váltott. Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Bp., 2020. 18.

13 Zsabka Andrást 1900-ban léptették elő az I. fizetési fokozatba. *Budapesti Közlöny*, 1900. 239. sz. 1.

14 Zsabka Kálmán önéletrajza. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban HIM HL) Katonai anyakönyvi lapok (a továbbiakban: AKVI) 2466/1897. és Budapesti Közlöny, 1913. június 26. 2.

nagyon jeleskedett a fővárosban magánszíni iskolai tanfolyamot is végző fiatalember: az „1914. évi tanévzáró vizsgákon a német nyelv ismét megbuktatott, akárcsak Besztercebányán. Lemondtam a kereskedelmi iskoláról és a budai nyári színházhoz szerződtem kardalosnak, ősszel pedig a Sziklai-féle városligeti színházhoz szerződtem, énekes bonvivánnak” – emlékezett 1951-ben, a hatóságok számára írt önéletrajzában.¹⁵

Zsabka Kálmánra azonban nem a gondtalan(nak gondolt) színészpálya, hanem az erőszak iskolája, a világháború várt. Bár a történetírásban nem jutott nyugvópontra a vita, hogy az 1918 őszén feltörő elemi erejű erőszakhullám a négyéves, industrializált vérontás brutalizációs hatásának, vagy inkább a vereségnek és a forradalmaknak a következménye, tizennyolc éves főszereplőnkre egészen bizonyosan komoly hatást gyakorolt a fronttapasztalat és ami utána következett. Zsabka 1915 januárjában vonult be a „K. u. K. Landsturm Radfahrer” zászlóalj budapesti századához.¹⁶ Művészi hajlamait itt sem hanyagolta el, így rövid budapesti tartózkodása során egy hadikórházban megrendezett hangversenyen is szerepelt.¹⁷ Májusban aztán már önkéntes tizedesként szolgált az olasz fronton. „1915. szeptemberben kétszer egymásután gránát temetett be. Tüdővérzéssel frontmögötti kórházba kerültem, annak megszűnése után visszakerültem Pestre a pótszázadhoz, ahol az orvosi vizsgálat súlyos tüdőcsúcshurutot állapított meg, miért is tartósan szabadságoltak, majd leszereltek” – emlékezett sérülésére, s tartósnak bizonyuló tüdőbajára. Egészségügyi problémái ellenére még leszerelése előtt, „tartós szabadsága” kezdetén leszerződött az aradi színházhoz „második vonalbeli drámai és énekes színésznek”. Itt sem maradt sokáig, mert „1915. október első hetében mint östehetséget felvittek Budapestre s mint ingyenes tanulót (...) felvették a Színművészeti Akadémiára. Mint akadémiai hallgatót szerelt le a csapattestem” – emlékezett.¹⁸

A korabeli sajtó ekkor már hírt adott kisebb szerepeiről, noha az állítólagos „östehetség” berobbanása megközelítőleg sem volt olyan zajos, mint például Sértő Kálmáné másfél évtizeddel később (hogy egy

15 HIM HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán önéletrajza. Mindeközben a cserkészek hangversenyén műdalokat adott elő. Az Ujság, 1914. december. 12. 18. Zsabka 1951-es önéletrajzát közlöm: Bartha Ákos: Ellenállás és elhallgatás: Zsabka Kálmán esete a kommunista „biokráciával”. = *Lymbus*, 2019. 655–678.

16 HIM HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán önéletrajza.

17 *Pesti Hírlap*, 1915. 68. sz. 8.

18 HIM HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán önéletrajza.

másik későbbi szélsőjobboldali poétát említsünk helyüzt).¹⁹ Zsabka saját elmondása szerint bár az akadémia első évfolyamát dicsérettel végezte, s 1916 őszén be is iratkozott a második évfolyamra, az Akadémiát ott kellett hagynia, mivel 1917 januárjában újra behívták.²⁰ Érdekes módon 1951-ben arról megfeledkezett, hogy a Tanácsköztársaság idején visszatért, sőt a Színésznevelési Direktórium által „megrostált” Színművészeti Akadémia növendékek közt a „beváltak” közé került 1919 nyarán.²¹ A fronton azonban ezúttal sem volt szerencséje. „1917-ben, az év második felében a 11. offenzíva alkalmával roham közben egy olasz dum-dum löveg összetörte a bal felsőkaromat. Különböző tábori és ausztriai kórházakon keresztül Bécsbe kerültem a Pálffy-féle kórházba. Mire Bécsbe értem, nehéz sebem teljesen elüszkösödött a rossz és hanyag kezelés miatt, sőt a gipsz alatt el is tetvesedett, csontom pedig olyan szerencsétlenül forrt össze, hogy a kezem béna maradt. A bécsi kórházban még rosszabb volt a kezelés, miért is állandó és magas seblázban feküdtem. A sebláz és a hiányos ételmezés olyannyira legyengített, hogy kiújult a tüdőbajom is. Ezt a siralmas és nehéz helyzetet aztán teljesen betetőzte a kórházban uralkodó évszázados magyargyűlölet és az ebből fakadó magyarellenes intézkedések.” – vetette papírra a mások által is felemlegetett állítólagos magyarellenes bécsi viszonyokat.²² Amikor aztán a kórház főorvosa állítólag „többől amputálni akarta” karját, Zsabka két társával együtt Budapestre szökött. Itt a „budai Győri úti Vörös Kereszt Kórházban” vették gondozásba; karját újból eltörték, összeforrasztották, s tüdőbaját is kezelték.²³

A FORRADALMAK SZOLGÁLATÁBAN?

Zsabka 1951-es, ideologikus önéletrajzában úgy fogalmazott, 1918 nyarán került érintkezésbe „a háborúellenes, a magyar függetlenségi, a Habsburg-ellenes és a forradalmi mozgalmak szürke katonáival”. Sőt, eszerint a forradalom előtti hetekben már tüntetéseken is részt vett, ahol a tüntetők ellen kivezenyelt katonákat rögtönzött beszéddel agitálta: „tagadják meg

19 Bartha Ákos: Egy mélytengeri hal szárazon. Sértő Kálmán – az „urbánus”, a népi, a hungarista. = *METSZETEK*, 2015. 2. sz. 28–50.

20 HIM HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán önéletrajza. Zsabka a Fővárosi Nyári Színház *Marci* című „énekes és táncos bohózatában” is játszott újabb bevonulása előtt. *Színházi Élet*, 1916. 26. sz. 20.

21 *Színházi Élet*, 1919. 27. sz. 11.

22 Vö. Révész, 2019. 66–67.

23 HIM HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán önéletrajza.

a háborúban való további részvételt és álljanak a függetlenségi és forradalmi gondolat mellé”. A fiatal zászlóst a „forradalom kitörése utáni órákban” előbb „az Astoria szállóban székelő forradalmi központba”,²⁴ majd a Városparancsnoksághoz (VÁP) osztották be.²⁵ Jóllehet a Habsburg-ellenesség ekkoriban valóban „konjunktúráját élte”,²⁶ Zsabka ténykedése inkább az anarchikus állapotok kihasználására, mintsem a fenti patetikus gondolatok megvalósítására irányult. Erre bőségesen adódott lehetősége, mivel az 1918 őszén az országban végigsöprő vidéki spontán népmozgalmaknak több áldozata volt, mint az azt követő vörös- és fehérterrornak együttesen.²⁷

Főszereplőnk működése pontosan ebbe a miliőbe illeszkedik. Zsabka Kálmán 1918 novemberében Kiskőrösön vezetett egy italozva fosztogató, erőszakoskodó katonaegységet, melynek bűnlajstromán egy ember meggyilkolása is szerepelt. Végül csak a hadügyminisztérium géppuskás osztaga és a helyi nemzetőrség együttes fellépése tudta őket Kiskőrösről eltávolítani. Az egységet leszerelték és felküldték a Hadügyminisztériumba.²⁸ Zsabka azonban nem sokáig nyugodott. November második hetében sajtóértesülés szerint a nemzetőr tengerészeti csoportot megszervező korábbi budapesti városparancsnok, Heltai Viktor alvilági elemekből rekrutált különítményének tagjaként rándult társaival Pozsonyba azzal a céllal, hogy ott a kémkedéssel vádolt Ferdiš Juriga szeparatista „tót népzéért” megöljék.²⁹ Zsabka későbbi karrierjét illetően aligha mellékes körülmény, hogy a nem éppen tisztakezű Heltai később Prónay különítményében ténykedett.³⁰ Tarján Vilmos, a kor ismert újságírója szerint az 1918-as „Heltai-féle különítmény legnagyobb részét szélhámosokból és gyilkosokból állt”,³¹ s nem volt róluk jobb véleménnyel Budapest rendőrfőkapitánya sem. Dietz Károly úgy vélekedett, a különítmény „ahelyett, hogy a csehek ellen ment volna”, a Felvidéken fosztogatott.³²

24 Itteni szolgálatát megerősíti: Gárdos Miklós: *Őszirózsa, vörös szekfű.* = *Magyarország*, 1968. 43. sz. 20.

25 HIM HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán önéletrajza.

26 Hatos, 2018. 232.

27 Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon.* Bp., 2020. 102.

28 Bukovszky Jenő községi jegyző, nyugalmazott főhadnagy jelentése a M. Kir. Délpestvármegyei Katonai Parancsnokságnak. Kiskőrös, 1920. dec. 9. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) VII.18.d 15/119/1920. (Szili Török Miklós és társai).

29 *Népszava*, 1918. 307. sz. 7.; *Az Est*, 1918. 280. sz. 2.

30 Hatos, 2018. 139. Az 1918-as felvidéki különítményhez: Uo. 212. 312–313.

31 *Az Est*, 1921. 110. sz. 3.

32 Dietz Károly: *Októbertől – augusztusig.* Bp., 1920. 48.

Zsabka maga annyit jegyzett meg ebből az időszakból 1945 után, hogy „a karhatalomtól önkéntes jelentkezés alapján a Felvidékre kerültem és pedig az előre nyomuló cseh csapatok feltartóztatására rendelt különböző csapatokhoz. A Felvidékről – emlékezetem szerint – 1918. december első felében vezényeltek vissza Budapestre, mert kiújult a tüdővérzésem”.³³

Visszatérésének idejére datálható első komolyabb sajtóvisszhanggal bíró botránya, melyről egy szót sem ejtett idézett önéletrajzában. A korabeli sajtóban részletesen tárgyalt Rákóczi úti lövöldözés a főváros népe által csak „Csikágóként” tisztelt környék szomszédságában játszódott le. A mai VII. kerületben, Erzsébetváros külső részén található terület a századfordulótól gyors ütemben épült be körfolyosós bérkaszányákkal, egyúttal pedig hamar a fővárosi bűnözés melegágyává is vált. „Legmélyébe” a rendőrök még békeidőben sem szívesen tették be a lábukat.³⁴ A szomszédos Rákóczi út mulatókkal népesedett be – 1918 decemberére leginkább frontról hazatért és felejteni igyekvő katonákkal. Zsabka konfliktusa abból adódott, hogy 1918. december 27-ére virradó éjjel a kávéházak, bárók és mozik távozás helyett az utcán csoportokba verődő közönségét egy arra vonuló népőrségi járőr oszlatni kezdte. A járőrt vezető Bácsy Lajos hadapródjelölt őrmester határozott fellépésére és figyelmeztető lövésére az egybegyűlt tömeg – köztük szép számmal katonák, tengerészek – egy része fegyverrel felelt, s csakhamar előkerültek a pisztolyok mellett a bajonettek és a kések is. „Ebben a nagy káoszban Zsabka Kálmán nemzetőri tengerész-zászlós, mikor figyelmeztették, hogy itt van az őrzáratnak az a vezetője, aki a részeg katonát elhurcolta magával, az őrzárat vezetőjére lőtt. A golyó a hadapród-őrmester gallérját súrolta. Az őrzárat vezetője erre nyomban rálőtt Zsabkára. Zsabka ismét lőtt, golyója a tömegben meg is sebesített valakit, hogy kit, azt nem lehetett megállapítani” – tudósított *Az Est*.³⁵ A rendet végül csak a Szentkirályi Béla rendőrfőkapitány-helyettes vezetésével helyszínre siető, katonasággal és lovasrendőrökkel megerősített karhatalom tudta helyreállítani. A legkomolyabb sebesült maga Zsabka volt, olyannyira, hogy a *Népszava* másnap halálhírét keltette.³⁶ A „nemzetőri tengerész-zászlós” azonban életben maradt, s a kihallgatás során másképp vallott, mint ahogyan az a fenti tudósításban szerepelt.

33 HIM HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán önéletrajza; A magyar csapatok kis időre visszafoglalták Zsabka szülőföldjét, Túrócszentmártont is. Hatos, 2018. 308–310.

34 Perényi Roland: *A bűn nyomában – A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914*. Bp., 2012. 177–178.

35 *Az Est*, 1918. 304. sz. 3.

36 A munkáslap *Az Est* – egy nappal későbbi – cikkéhez képest másképp, Zsabka verziójában adta elő a történeteket. *Népszava*, 1918. 306. sz. 8.

Eszerint a Roboz bárt záróra után elhagyva szembesült a lövöldözéssel, majd a népőrség parancsnokától érdeklődött a helyzet felől. „Akkor ez kétszer rálőtt és az egyik golyó a hasába fúródott.”³⁷ A hatóságok nem fogadták el verzióját, így a budapesti kerület katonai parancsnok ügyésze a belügyminisztériumnak 1919. március 7-én kelt levelében arról írt, hogy „Zsabka Kálmán alhadnagy”, aki a budapesti „Radetzky laktanyában székelő nemzetőrségi különítményben teljesített szolgálatot” rálőtt „Bácsi Lajos hadapródra”, „ki mint járőrparancsnok egy ittas tengerész/ember [sic] megfékezését akarta keresztülvinni”. Zsabka „azzal a szándékkal, hogy őt megölje revolveréből 3 ízben rálőtt, de el nem találta”. A levélből azt is megtudhatjuk, hogy bár a vádlottat szabadlábon hagyták, az ügyész „a budapesti hadosztálybíróság által keresztülvendő nyomozó eljárást rendel el”.³⁸ Az eljárásnak könnyen hadbíróság lehetett volna az eredménye, ha a nagybetűs Történelem nem szól közbe. Két héttel később azonban uralomra jutott a Tanácsköztársaság.

Zsabka önéletrajza szerint „1919. február végén, vagy március elején” lábadozó betegként került vissza a Városligeti Színházba, ahonnan mint énekes bonviván egy vidéki színtársulathoz szerződött. A Tanácsköztársaság idején aztán a Vörös Hadsereg kötelékében ismét részt vehetett „a csehek elleni felvidéki harcokban”,³⁹ noha a húszas években más irányú küzdelmeire is felhívta a figyelmet ebből az időszakból. 1925-ben arról vallott, „két zsidót csakugyan megölt” a kommün idején,⁴⁰ majd sietett közlését nyilatkozattal pontosítani: „a szóban forgó két zsidó a kommün alatt a krisztinavárosi ellenforradalmi puccs alkalmával szerepelt, akiket azért lincsel meg a közönség – amelyiknek én is tagja voltam –, mivel a katolikus körmenetet támadták meg”.⁴¹ A dolog szépséghibája, hogy az említett „puccs” egyetlen halottja a kivonuló vörösőrség által lelőtt helyi polgár volt,⁴² vagyis alighanem itt is – mint oly sokszor – kényszeres nagyotmondás állhat a háttérben.

37 Az esetet követően Dietz Károly rendőrfőkapitány sajtóközleményben igyekezett megnyugtani a lakosságot. *Az Est*, 1918. 304. sz. 3.

38 Budapesti kerület katonai parancsnok ügyésze levele a Belügyminisztériumnak. 1919. márc. 7. HIM HL 1920 ált. 13. oszt. (bűnügy) Zsabka Kálmán.

39 HIM HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán önéletrajza.

40 *Esti Kurír*, 1925. 37. sz. 5.

41 Zsabka aláírással ellátott nyilatkozatát közli: *Esti Kurír*, 1925. 41. sz. 10.

42 Nagy Sándor: Vörösmegtorlás a fehér Budán: Véres úrnapi körmenet a Krisztinavárosban, 1919. június 22. Esettanulmány. = *Rubicon*, 2011. 2. sz. 39–41.

Az viszont biztos, hogy Zsabka 1919 augusztusában megházasodott, s elvette a nála egy évvel idősebb, budapesti illetőségű Nagy Annát.⁴³ Decemberben aztán a Szim Lőrinc-féle miskolci „katonai terrorkülönítmény” letartóztatta – saját állítása szerint a forradalom alatti magatartása miatt –, s csupán három hónappal később sikerült kiszabadulnia a miskolci katonai börtönből.⁴⁴ Amikor ezt papírra vetette, Latorczay (Szim) Lőrinc már három éve halott volt. A „Szim szanatóriumként” elhíresült Borsod megyei nyomozóosztály parancsnoka ellen annak ellenére indítottak eljárást a háború után, hogy azon kevés tiszt közé tartozott, akik 1944. október 15-én fegyvert fogtak a németpárti puccsisták ellen.⁴⁵ Latorczayt – aki a kialakult összetűzés során tisztjeivel meg is sebesült – a világháború után ezért igazolták is, ám huszonöt évvel korábbi tettei miatt a miskolci népbíróság halálra ítélte. Az ítéletet 1948. október 6-án végrehajtották.⁴⁶ A hasonló életutat bejáró Zsabka – akinek sohasem esett nehezére halott tanúkra hivatkozni – mindezzel alighanem tisztában volt, így itt is érdemes kritikával fogadni önéletrását. Annál is inkább, mivel korabeli levéltéri források szerint borsodi lefogatása nem ideológiai okokból történt. A miskolci katonai parancsnok ugyanis arról jelentett a hadügyminisztériumnak 1920. február elsején, hogy Zsabka Kálmán „állítólagos trt. alhadnagyot” az a gyanú terheli, hogy hadnagynak adta ki magát, s „ezen rang után járó fizetést húzza”, ráadásul szolgálata alatt „tetemes összeget vett fel”, vagyis a „kincstárt is súlyosan megkárosította”. Zsabka emellett ismételten civilektől rekvirált, ezért a parancsnok „csalás” és „szolgálati hatalommal való visszaélés büntette” miatt eljárást indít ellene.⁴⁷ Ennek eredményéről nem tudunk; csupán annyi valószínűsíthető, hogy Miskolcra történő szabadulása után kisebb vidéki társulatoknál álnéven színészkedett.⁴⁸

43 ÁBTL 3.1.5. O-12644/2-es dosszié, 314/358.

44 HIM HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán önéletrajza. (Nem tudni, mit keresett Borsodban – talán színészkedett.)

45 Gosztonyi Péter: Magyarország katonai szerepe a második világháborúban (XII.) = *Katolikus Szemle*, 1985. 1. sz. 37.

46 Apor Péter: *Fabricating authenticity in Soviet Hungary. The Afterlife of the First Hungarian Soviet Republic in the Age of Socialism*. London–New York–Delhi, 2015. 104–117.; *Népszava*, 1948. 231. sz. 4.

47 HIM HL 1920 ált. 13. oszt. (bűnügy) Zsabka Kálmán. Saját visszaemlékezése szerint még a világháború idején, 1917 második felében érte „érte utol” zászlósi – tehát nem hadnagyi – előléptetése a klagénfurti kórházban. HIM HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán önéletrajza.

48 HIM HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán önéletrajza.

AZ ELLENFORRADALMÁR

Hasonlóan viharosan és ellentmondásosan alakult az ifjú színész ellenforradalmi karriere is. Zsabka egy liberális újság szerint saját 1919-es szegedi múltját emlegette 1932 nyarán,⁴⁹ az ellenforradalmi érdemeket jutalmazó Nemzetvédelmi Keresztért benyújtott kérelmében pedig a bíráló bizottság visszaigazolta részvételét a budapesti ellenforradalomban, a „salgótarjáni-balassagyarmati csehek elleni akcióban” (1919) és az 1921-es „nyugat-magyarországi felkelésben” is.⁵⁰ Az *Est* szerint a vörös uralom után Zsabka „hadapródjelölt őrmesterként” jelentkezett az Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) nemzetvédelmi osztályánál.⁵¹ Bekerült a Sashalom területén található Ehmann-telepen állomásozó Adonyi zászlóaljhoz, ahonnan egyenes út vezetett a „britannias tisztek” közé. Itt „mint nyomozótisztet osztották be”.⁵² A sok menekültnek ott-hont adó Ehmann-telepen tanyázó „zászlóalj” kormánytámogatással, egy felvidéki katonai akció reményében szerveződött 1920 elején. 130 tiszts és 1200 főnyi légénység tartozott kötelékébe, akik jórészt az elcsatolt területekről származtak. Két külön nyomozócsoporthal is rendelkeztek, ezeket a Britanniába telepítették.⁵³ Itt jegyzendő meg a Britannia (ma: Béke Hotel, Budapest, Teréz körút 43.) és a tőle meglehetősen távol fekvő Ehmann-telep közti szoros kapcsolat, mely a mindkét telephelyen aktív Babarczy-különítmény révén állt fenn.⁵⁴

Zsabkának – a hatalmi változásokat követve – igen hosszúra nyúló ellenforradalmi korszakához köthető az 1920 novemberében kirobbant Soltra-ügy. Ez a trianoni békeszerződés ratifikálásának idején kirobbant botrány adta a döntő lökést a kormánynak a Britannia (és másik három) szállóban tanyázó, önkényeskedő szabadcsapatok felszámolásához. A konfliktus 1920. november 10-én a hajnali órákban kezdődött, amikor is egyenruhát viselő támadók igazoltattak, majd súlyosan bántalmaztak és kiraboltak két nyomdászt a Teréz körúton, az Aradi utcánál. A helyszínré

49 *Magyarország*, 1932. 136. sz. 3.

50 ÁBTL 4.1. A-424. – Kimutató az Országos Nemzetvédelmi Bizottsághoz felterjesztett „Nemzetvédelmi Kereszt” elnyerésért. 1941. június 20.

51 Az ébredőkhöz és az ÉME-hez legújabbban: Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Bp., 2012. 206–212.; Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*. Bp., 2012. 44–60.; Paksy Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939*. Bp., 2013. 23–32.

52 *Az Est*, 1927. 243. sz. 7.

53 Pataki István: *Az ellenforradalom hadserege*. Bp. 1973. 91–92.

54 Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora, 1919–1923*. Bp., 1989. 99.

érkező, régóta a környéken szolgáló rendőr,⁵⁵ Soltra József szóváltásba keveredett a tiszti különítménnyel, majd lövések dördültek el. Soltra összerogyott, a támadók a közeli Britannia szállóba menekültek, ahonnan nemsokára visszatértek és a rendőr segítségére siető Miklós József rendőrellenőrt megverték, miközben a haldokló Soltrát is bántalmazták. Az ütések elől elmenekülő Miklóstra többen rálöttek.⁵⁶

Noha a rendőr temetésén a kormányzó is részt vett, az ÉME budapesti szervezetének működését pedig már a gyilkosság másnapján felfüggesztették, a háttérben korántsem volt konszenzus a pacifikálás és a számonkérés mélységét illetően.⁵⁷ Horthy kormányzó Fischer Lajos századoson keresztül már november 10-én egyeztetett Prónayval a diszkrét fellépés érdekében,⁵⁸ majd „a szolgálata teljesítése közben hősi halált halt Soltra József hozzátartozóinak 5000 koronát engedélyezett”.⁵⁹ Nádasy Imre rendőrfőkapitány a rendőrtámadás utáni este – vagyis az események után majdnem egy nappal – vonult nagy erővel a szállók megtisztítására. A razziát Teleki miniszterelnök éjjel a helyszínen tekintette meg, másnap pedig ugyanő már a nemzetgyűlésben referált az eseményekről. „Elsősorban négy budapesti szállodát: a Britannia-, Berlin-, Deák Ferenc- és Savoy-szállodát vettük elő, mert ezek voltak olyan tanyák, amelyek a rendőrség előtt gyanúsaknak látszottak. Ezeket a szállodákat tegnap a rendőrség katonai asszisztencia mellett – de a rendőrség maga cselekedett – megszállotta, az azokban tartózkodó összes egyéneket igazoltatta s azon egyének közül négy katonai és 26 polgári egyént, tehát összesen 30 egyént tartóztattak le. Megjegyzem, hogy itt a határok megvonása meglehetősen nehéz, mert hiszen polgári egyének néha katonaköpenyben járnak és igen sok van olyan a polgári egyének között, aki mint katonai egyén jelentkezett és utólag polgári mivolta sült ki.” – fogalmazott a miniszterelnök, nem rejtve véka alá az utóbb az eljárás során is sok gondot okozó azonosítási problémákat, ugyanakkor védve ezzel a mundér

55 Vö. *Pesti Napló*, 1913. 249. sz. 13.

56 Az üggyhöz részletesen: Bartha Ákos: Az utolsó csepp a pohárban: Soltra József rendőr meggyilkolása és a tiszti különítmények pacifikálása. In: *Csoportosulás, lázadás és a társadalom terrorizálása. Rendészettörténeti tanulmányok 2.* Szerk. Jámbor Orsolya Ilona, Tarján G. Gábor, Bp., 2019. 28–46.

57 Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Bp., 2005. 176–177.; *Ország-Világ*, 1920. 47. sz. 1. A budapesti szervezet bezárását az ÉME aszói fiókjának felfüggesztése követte. Jegyzőkönyv az november 19-i minisztertanácsról. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 27. 20. oldal.

58 Bodó Béla: Héjjas Iván. = 2000, 2010.10. sz. és Uő: *Paramilitary Violence in Hungary, 1919–1921*. Pittsburgh, 2011. 27–28.

59 Magyar Távirati Iroda Napi Hírek, 1920. nov. 13. 6. kiadás.

becsületét is. Teleki arról is beszámolt, hogy a katonaság részéről Sávoly tábornok és Szvasztics ezredes mellett „Prónay alezredes is részt vett a tisztítás munkájában”.⁶⁰ Vagyis – legalábbis részben – a kecskére bízta a káposztát, mivel Prónay Pál (illetve Héjjas Iván) maga is részt vett a nyomeltakarító munkában, illetve embereik kimenekítésében a Fischerrel történő egyeztetést követően.⁶¹ A hatóságok mindazonáltal nem csupán a szállodákhoz, de az Ehmann-telepre is kivonultak. Fellépésük itt négy halálesetet eredményezett. Az egyre terebélyesedő, újabb és újabb neveket és bűnlajstromokat felszínre hozó nyomozás során szétválasztották a ténylegesen szolgáló katonákat a nem hivatalosoktól (utóbbiak polgári bíróság elé kerültek).

Zsabkát a korabeli lapok egyértelműen az atrocitásban részt vett „britanniasok” közt tartották számon, ami legalábbis különítményest kell jelentsen. Az ügyészségnek november 23-án átadott tíz személy közül a legterhelőbb adatok eleinte éppen ellene voltak, mivel „a gyilkosság több szemtanúja határozottan felismerte” a „Zólyomi” álnéven is szereplő fiatal színészt,⁶² akit egy mulatóban tartóztattak le november 12-én éjjel.⁶³ Helyzetét tovább rontotta, hogy a rendőrellenőr betegágyánál történő szembesítéskor Miklós úgy nyilatkozott, hogy „ez volt az az ember, aki mint, járőrvezető jött oda (...) és verte meg a haldokló” Soltrát, illetve őt magát is. Utóbbi tettet Zsabka is beismerte,⁶⁴ ahogyan azt is, hogy az összetűzés után beszaladt a Britanniába, ahonnan Héjjas Iván parancsára járőrt vezetett a helyszínre.⁶⁵ Héjjas vallomása szerint a Britanniában november 10-e hajnalban „alarmírozták” az embereket, egyúttal Prónay Páltól kapott fegyverekkel igyekeztek védeni magukat az esetleges „meglepetések” ellen.⁶⁶ A riadó alatt gépfegyvert állíttattak fel a hallban, to-

60 Nemzetgyűlési Napló, 1920. VI. köt. 474–475. (1920. nov. 11.)

61 *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945.* Szerk. Pernecki Mihály. Bp., 1983. 70. (1920. nov. 11.)

62 *Pesti Napló*, 1920. 276. sz. 3.

63 *Friss Ujság*, 1920. 269. sz. 2. Fogolytörzslapja szerint az alábbi bűncselekményekkel terhelték: „zsarolás, rablás stb. britanniás ügy”. BFL – VII.102.0 fogoly – 1920 – 8736. Megerősíti: 8 *Órai Ujság*, 1920. 274. sz. 5.

64 *Világ*, 1920. 270. sz. 3. Marinovich Jenő főkapitány-helyettes jelentése a belügyminiszternek. 1920. nov. 16. BFL. 18.d. 8963/1925/Kmetty Károly, 482–483.

65 8 *Órai Ujság*, 1922. 217. sz. 2. Zsabka vallomása: Marinovich Jenő főkapitány-helyettes jelentése a belügyminiszternek. 1920. november 14. BFL 18. d. 8963/1925/Kmetty Károly.

66 Marinovich Jenő főkapitány-helyettesjelentése a belügyminiszternek. 1920. nov. 18. BFL. 18.d. 8963/1925/Kmetty Károly, 497–498. Babarczy is arról vallott, hogy a riadó alatt a „várbeli vadászszázalójtól” kértek és kaptak fegyvereket. Marinovich

vábbá kézigránátokat és lőfegyvereket osztottak szét.⁶⁷ Zsabka szavaival: „örült fejtelenség keletkezett, a hallban Héjjas Iván is megjelent. Közben a második emeleten egy beretvált arcú hadnagy dicsekedett azzal, hogy ő veszekedett a rendőrrel, akit bajonettjével megszúrt, egy teltképu tisztt pedig serült balkezét kötözgette”. November tizedikén délután négy órakor a szálloda halljában – a Héjjas szerint általa nem ismert – Zsabka és társai jegyzőkönyvet vettek fel az esetről,⁶⁸ majd este hétkor az iratokat és a fegyvereket a Várba, a Nándor laktanyába vitték át (itt székelt Prónay vadászászlóalja).⁶⁹ Héjjas azzal magyarázta a fegyverek visszavitelét, hogy ígéretet kapott a Városparancsnokságtól, miszerint „katonaság nem fog kivonulni, csak a rendőrség és pedig feltűnés nélkül.” Cserébe a VÁP-on megígérte Sávoly tábornoknak, hogy minden gyanús személyt kiadnak.⁷⁰ Erre azonban nem került sor.

A rendőrgyilkosságot Zsabka a társaságához tartozó, Imre nevű tiszthelyettesnek tulajdonította. Vallomása nyomán november 19-én sikerült azonosítani az illetőt,⁷¹ majd néhány napra rá kézre is kerítették az addig szökésben lévő Mészárost Imre munkanélküli szerelőt.⁷² Az összes letartóztatott ellene vallott, így Zsabka is,⁷³ aki azonban Mészáros decemberi tárgyalásán korábbi vallomását visszavonta,⁷⁴ arra hivatkozva, hogy a rendőrségén veréssel és ütlegetéssel kényszerítették a „jegyzőkönyvbe foglalt terhelő vallomás megtételére.” Az egyik szemtanú, Tannenbaum Manó rokkant katona ugyanakkor Zsabka „mozdulataiból és hangjából fölismeri vélte benne azt, aki Soltrára lőtt. Ez ellen Zsabka erőiesen

Jenő főkapitány-helyettes jelentése a belügyminiszternek. 1920. nov. 17. BFL. 18.d. 8963/1925/Kmetty Károly, 486–487.

67 Marinovich Jenő főkapitány-helyettes jelentése a belügyminiszternek. 1920. nov. 13. BFL. 18.d. 8963/1925/Kmetty Károly, 473.

68 Pesti Napló, 1920. december 18. 3.

69 Marinovich Jenő főkapitány-helyettes jelentése a belügyminiszternek. 1920. nov. 13. BFL. 18.d. 8963/1925/Kmetty Károly, 473.

70 Marinovich Jenő főkapitány-helyettes jelentése a belügyminiszternek. 1920. nov. 18. BFL. 18.d. 8963/1925/Kmetty Károly, 491–498.

71 Marinovich Jenő főkapitány-helyettes jelentése a belügyminiszternek. 1920. nov. 19. Uo.

72 Pesti Napló, 1920. 276. sz. 3.

73 A haldokló Soltra Tőkés Ferencet nevezte meg gyilkosaként. Tőkést a városparancsnokság vette őrizetbe, ám már Mészáros ügyészségre történő átvitelekor szabad lábra helyezték a kilencszer kitüntetett tartalékos hadnagyot, aki „távol állott a Britanniások üzelmeitől”. *Magyarország*, 1920. 276. sz. 4

74 8 Órai Ujság, 1920. 297. sz. 4.

tiltakozott”, s a szintén a tárgyalóteremben tartózkodó, a vádra hisztérikusan reagáló feleségével kisebb botrányt produkált. „A Britanniások közül néhányan tagadták, hogy Mészáros lenne a gyilkos, más részük szemébe mondotta az egyre kétségbeesőbbben viselkedő Mészárosnak, hogy az ő golyója küldte a másvilágra Soltrát. Mészáros egyetlen egy tanúvallomást sem hagyott szó nélkül, minden vádat határozottan tagadott.” – olvashatjuk a *Pesti Napló*ban.⁷⁵ Zsabka fordulata és a vádlott magatartása ellenére Mészáros Imrét halálra ítélték és december 19-én felakasztottak.⁷⁶ Hat nappal később a kormányzó kihirdette a kegyelmi rendeletét.⁷⁷

Zsabka az eset után három hónapig volt vizsgálati fogságban többemagával, majd 1922 őszén ugyanebből az ügyből kifolyólag hatóság elleni erőszak miatt állították bíróság elé, társaival egyetemben.⁷⁸ Itt már úgy vallott, a kávéházból egyenruhában hazafelé tartva ők szabadították ki az ismeretlenek által vegzált nyomdászokat, majd útjukat állta az ellenük fegyverrel arrogánsan fellépő, őket igazoltatni akaró, részeg (!) rendőr. A konfliktust a helyszíne érkező Miklós simította el ideiglenesen, ám távozásukkor Soltra tüzet nyitott rájuk. Lövöldözés kezdődött, s bár ők Ehmann-telepiek voltak, a közeli Britannia szállóba távoztak. Innen azzal a paranccsal tért vissza Zsabka, hogy járőrével csináljon rendet. Ennek szellemében akadályozta meg, hogy Mészáros puskatussal leüsse a rendőrellenőrt,⁷⁹ aki – korábbi szembesítésükkel szöges ellentétben – a bíróság előtt igazolta Zsabka segítségnyújtását.⁸⁰ Miklós véleményváltoztatására senki sem kérdezett rá a bírósági teremben. Így aztán a vádlottakat „megnyugtató bizonyíték” hiányában felmentették.⁸¹

75 *Pesti Napló*, 1920. 297. sz. 3. Néhány újság láthatóan ki akart térni Zsabka korábbi vallomására, ám a cenzúra közbelépése nyomán erre csupán üres sorok vagy jelzett törlés utal. 8 *Órai Ujság*, 1920. 297. sz. 4. *Magyarország*, 1920. 297. sz. 2. Zsabka eredeti vallomásából az idézett rendőrkapitányi jelentésen túl annyi tudható, hogy letartóztatása után „eleinte semmire nem akart feleletet adni”, majd „úgy látszott, mintha megtört volna és először arra vonatkozólag adott felvilágosítást, kik vettek részt az utcai lövöldözésekben (...)”, majd pedig elmondotta azt is, hogy (...) nagyon érdekes vallomásokot tudna tenni.” *Világ*, 1920. 270. sz. 3.

76 BFL VII.102.a - fogoly - 1920 – 8818; BFL - VII.101.c - fegyenc. I – 4956.

77 A Soltra-ügy időben nem esett az amnesztiarendelet hatálya alá. *Budapesti Közlöny*, 1920. 296. sz. 1.

78 1920. november 11. és 1921. február 12. közt volt előzetes letartóztatásban. BFL – VII.102.0 fogoly – 1920 – 8736.

79 *Az Est*, 1922. 216. sz. 4.

80 *8 Órai Ujság*, 1922. 217. sz. 2.

81 *Népszava*, 1922. 215. sz. 6.; *Az Ujság*, 1922. 216. sz. 5.

A Soltra-ügyben maradtak homályos foltok. Bár Mészáros bírósági ügyének iratai rejtélyes módon eltűntek,⁸² a korabeli hírlaptudósítások is árulkodóak a sietve vezetett, inkább a közvélemény gyors megnyugtatására és a tiszti becsület védelmére hivatott, mintsem az eset pontos rekonstruálását erőltető tárgyalás felületességére nézve. E tekintetben beszédes, hogy bár a bírósági teremben minden tanú több lövésről értekezett, ahogyan a vádirat szerint is „több revolverlövessel” „terítette le” Mészáros Soltrát, Kenyeres Balázs és Minich Károly orvos szakértő csupán egy – „feltétlenül halálos” – találatot véleményezett.⁸³ Prónay a Britannia-beli visszaélésekért Hir György nemzetgyűlési képviselő „szedett-vedett”, „zsidófosztogatásokból élő” Adonyi különítményét – vagyis Zsabka csapatát – nevezte meg felelősként. A különítményes vezér szerint nem is a valódi gyilkost végezték ki, sőt meglebegtette, hogy Mészároست sem akasztották fel, mivel néhány nappal később „vígan látták sétálni”.⁸⁴ A korabeli pletykákat jól szemlélteti egy 1924-es, Huszár Károly megjegyzése kiváltotta kisebb parlamenti „vihar”, mely egyszerre idézi fel Zsabkát, az őt vádoló Tannenbaumot és Prónay véleményét: „Soltra rendőr gyilkosa is amnesztiát kapott!) Én úgy tudom, hogy Soltra rendőr gyilkosát kivégezték. (Peyer Károly: Friedrich találkozott vele Nyugat-magyarországon!) Azt ő mondja. (Pikler Emil: Egy strohmannt végeztek ki. – Rupert Rezső: Zsabka Kálmán a gyilkos és Mészároست végezték ki. – Zaj.)”⁸⁵

Zsabka maga 1920-ben és 1925-ben is sejteni engedte, hogy nem mondott el mindent a törvényszék előtt. „Ami a Soltra-gyilkosságot illeti, ezzel kapcsolatban még igen sok körülményt tudnék elmondani, azonban ennek még nincs itt az ideje.” – fogalmazott utóbb.⁸⁶ 1951-ben aztán a rá jellemző bőbeszédűséggel, s az új idők szellemében részletezte szerepét az eseményekben, a kommunista hivatalosságok előtt rögzített önéletrajzában. Arról értekezett, a Soltra-ügy idején a VÁP-on szolgált és éppen a Britannia szálló megfigyelésével kiküldött járőr vezetőjeként került a konfliktusba. Szerinte a pacifikálásnak azt az árat szabták a különítményparancsnokok, hogy nem kérhetnek számon csapataikból senkit

82 Zinner, 1989. 103.

83 *Magyarország*, 1920. 272. sz. 2. Minich 1912-ben közreműködött a hasonló indulatokat kiváltó Áchim-ügy kúriai tárgyalásán is. Bartha, 2020. 72.

84 Az igazi elkövető véleménye szerint Sesevics László volt. *A határban a Halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*. Szerk. Szabó Ágnes – Pamlényi Ervin. Bp., 1963. 214–215.

85 Nemzetgyűlési Napló 1922. XVIII. köt. 350. (1924. jan. 3.)

86 *Esti Kurír*, 1925. 37. sz. 5. *Vö. Világ*, 1920. 270. sz.

az atrocitásokért. Ezért – jobb híján – őt és járőrét tartóztatták le, letagadva honvédségi státuszukat. Így végezték ki a teljesen ártatlan Mészároset, írta. Zsabka arról is tudni vélte, hogy a britanniásokra vonatkozó minden terhelő vallomást „megsemmisítették, illetve jegyzőkönyvbe se vették” azokat, a tárgyalásokon pedig beléjük fojtották a szót, amint kínos témákról kezdtek el beszélni.⁸⁷ Az első olvasásra megmosolyogtató forgatókönyvet esetleg az Ehmann-telep, a szállodák és a VÁP – kifejezetten a baloldal ellen létrehozott – T(ájékoztató) szolgálatának 1920. novemberi nyomeltakarító együttműködése magyarázhatja.⁸⁸ Ám a Zsabka által említett titkos parancsnak nincsen nyoma a VÁP 1920-as bizalmas parancsai közt, ahogyan Zsabka nevét is hiába keressük a vonatkozó dobozokban.⁸⁹ Saját állítása ellenére nem volt ténylegesen szolgáló katona 1920 őszén.⁹⁰

Az „ébredő” színész valóban vezetett járőrt az ominózus este – csak hogy nem a Nándor laktanyából, hanem a Britanniából és nem a megtámadottak védelmében lépett fel, hanem vezette az ütlegelőket.⁹¹ Zsabkának nyilván rosszul esett, hogy járőrvezetői és közvetítői szerepe ellenére sem került be Prónay és Héjjas kimentett kedvencei közé, így bizonyos érdekközösség is kialakulhatott a konszolidálódó államhatalom és a sértett utcai harcos között. Meglehet, az 1922-es szabadulásnak is megkérték az árát. Zsabka maga is utalt rá, egy közeli ismerőse – a hozzá igen hasonló karriert befutó Mátray Máthé Ferenc⁹² – pedig 1955-ben ki is mondta, hogy a Horthy-korszak kérlelhetetlen szélsőjobboldali akti-

87 A nyomdászok és Miklós ellenőr vallomásaikban viszont „mindenben megerősítették” az általa előadottakat, ezért végül őt és néhány társát felmentették – emlékezett ehelyütt az 1922-es eljárásra. HIM HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán.

88 Ehhez: Helgert Imre: *A budapesti városparancsnokság*. Doktori (PhD) értekezés, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, 2003. 78–79.; Suba János: Karhatalmi formációk Magyarországon 1918–1920. = *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 2008. 18. sz. 137.

89 HIM HL Budapesti Katonai Városparancsnokság. 1–2. doboz. A VÁP nyomozásához a Soltra-ügyben: Gfeller Károly alhadnagy „T” tiszt jelentése a budapesti VÁP-nak. 1920. dec. 22. HIM HL Budapesti Katonai Városparancsnokság 1. doboz. Bp-i katonai VÁP „T” osztály 1920.

90 1920/21-es fogolytörzskönyvében leszerelt zászlósként szerepelt. BFL – VII.102.0 fogoly – 1920 – 8736. (Zsabka Kálmán) 1945 utáni adatlapján 1919 van feltüntetve utolsó szolgálati éveként. HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán.

91 *Világ*, 1949. 1083. sz. 4. Vö. *Pesti Napló*, 1920. 266. sz. 3

92 Mátray Máthé színészből lett KISKA parancsnok 1944-ben. Abban is hasonlítottak, hogy mindketten Szálasi egykori híveiből lettek ellenállók. Bartha Ákos: A kisegítő honvéd karhatalom és az ellenállás Budapesten, 1944–1945. = *Századok*, 2020. 2. sz. 301.

vistája a rendőrség besúgója („piszkos spicli”) volt.⁹³ Emellett Ujszászy István ÁVO-n tett vallomásai szerint a 2. vkf. osztály különleges kémelhárító hálózatának is tagja volt az a fegyházakban gyakorta megforduló „»turulista« ifjúsági vezér”, akit a magyar hírszerzés által már a húszas évek elején alkalmazott „beugrató ügynökök” – vagyis a cellákba juttatott vamzerek – között is ott találunk.⁹⁴ Meglehet, erre a méltatlan szerepre nem vállalkozott mizantróppá lett 1922-es vádlott-társa, Gellért Antal orvostanhallgató, akit a vizsgálati fogság állítólag olyannyira „búskomorrá tett”, hogy kiszabadulása után felakasztotta magát.⁹⁵

Zsabka a Britannia-ügy után egy kis időre eltűnt. Saját elmondása szerint ácssegéd apósa mellett dolgozott napszámosként, majd 1921 novemberében egy vidéki színházársulathoz szerződött,⁹⁶ miközben 1922-ben már fel-feltűnt budapesti rendezvényeken.⁹⁷ Az 1951-es önéletrajzában nagy kedvvel ecsetelt színi pályafutásánál fontosabb, hogy ekkoriban lett munkatársa az ébredők szélsőséges és a húszas évek legelején igen népszerű lapjának, *A Népnek*. Fellépéseinek és – mindenekelőtt – szünni nem akaró botrányainak köszönhetően hamarosan minden újságolvasó ember megismerhette a nevét.⁹⁸ Zsabka Kálmán közéleti pályája ugyanakkor már nem témája ennek a dolgozatnak.

93 Jelentés, 1948. május 25.; Jelentés, 1950. febr. 24.; Jelentés, 1955. febr. 15. (Idézet innen.) ÁBTL 3.1.5. –O-7763 Zsabka Kálmán. A Horthy-kori politikai rendőrség információszerzési módszereihez, a „b(izalmi) egyének” működéséhez: *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943.* Szerk. Kovács Tamás, Bp., 2009. 23–28.

94 Zsabka emellett tisztként szerepelt a 2. vkf. osztály kebelében 1920-tól működő, a kisantant államokban tervezett szabotázscelemekények előkészítésére szakosodott csoportban, mely 1936 októberétől Homlok Sándor vezérkari alezredes felügyelete alatt működött. Ők feleltek a „rongyos gárda” „végrehajtó alakulatainak” reaktiválásért 1938-ban. Bartha – Pócs – Szécsényi, 2019. 159.

95 *Nemzeti Ujság*, 1921. 37. sz. 4.

96 Zsabka Kálmán önéletrajza. HIM HL AKVI 2466/1897.

97 Közreműködött a Gábor Áron Munkásszövetség – itt titkári teendőket is ellátott (Budapesti Czim- és lakásjegyzék, 1928. 330.) – és a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Dalegylete „hazafias ünnepéllyel egybekötött bálján” a Budai Vigadóban (Pesti Hírlap, 1922. március 12. 11.), majd a nyomorenyhító Horthy-akció táncestélyén feleségével lépett fel. *Szózat*, 1922. 271. sz. 5. Önéletrajza szerint 1923-ban a pesti angolparki színházban, majd ismét vidéki társulatoknál játszott. HL AKVI 2466/1897. Zsabka Kálmán

98 *A Nép* eladási listájához: Sipos Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás.* Bp., 2004. 99.

ÖSSZEGZÉS

Zsabka Kálmán 1918 és 1921 közti pályaszakasza aligha befolyásolta érdemben a magyar történelem menetét. Két okból kifolyólag azonban talán mégsem volt teljesen haszontalan egy mellékszereplő négy különböző politikai berendezkedés keretei között eltöltött négy évének részletező elemzése. Egyrészt, módszertani szempontból rá tudunk mutatni a korabeli primer források elsőbbségére a különböző (motivációjú) visszaemlékezésekkel szemben, másrészt alulnézetből nyerhettünk bepillantást eltérő rendszerekhez kötődő karhatalmak működésébe. Láthattuk, hogy az ideológiák indoktrináló felfogása könnyen tévútra vezethet. Amint azt számos két világháború közti politikus és katonai vezető esete bizonyítja, az életrajzokból könnyen kiretusálódhatnak a visszaemlékezés megörökítésekor éppen pettyesnek minősülő részek, egyúttal felnagyítódnak a különben jelentéktelen, ám az adott pillanatban rendszerkonform vonatkozások. Emellett azt a banalitást sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a kortársak nem feltétlenül láthattak át a ma már evidensnek tartott folyamatokat. A „történelem szédülete”⁹⁹ azoknak kedvezett, akik jobban és gyorsabban tudtak alkalmazkodni az egymást gyorsan váltó és élesen tagadó politikai kurzusokhoz.

A fiatal Zsabka Kálmán ebbe a táborba tartozott. Szocializációját együttesen formálta az altisztesedő családja által tudatosan vállalt asszimilációs program, az iskolában töltött évek sikertelensége, a romantikus színészi ambíciók és a nagy háború sokkszerű élménye. Ami az utóbbit illeti, a rutinszerűvé váló fegyverhasználat, az erőszak mindennapos tapasztalata és a testi-lelki sérülések nem múlhattak el nyomtalanul, ráadásul a vereség és a szülőföld elvesztésének lehetősége (majd valósága) is további radikalizálódást eredményezett. A felvidéki fiatalember számára bizonyára éppen elég feszültséget jelentett a nagyvárosi léthez történő alkalmazkodás, ehelyett azonban egy korábban elképzelhetetlennek gondolt összeomlás közepén találta magát, ahol éppen az a világ hullott szét darabjaira néhány hét leforgása alatt, ahová családja hosszú évek munkájával igyekezett felkapaszkodni. Zsabka 1918 őszének anarchikus miliójében hamar felismerte az érvényesülés lehetőségeit. Heltai Viktorhoz hasonló fordulataiban a frissen szerzett harctéri ismeretei, színészi képessége, valamint féktelen és gátlástalan természete is segítette. Annak

99 Hatos Pál szavait idézi: Jankovics Márton: Vörösteror vagy véres komédia volt a Tanácsköztársaság 133 napja? Online: <https://24.hu/kultura/2019/03/25/trianon-kommunizmus-proletardiktatura-politika-horthy-korszak-trianon-elso-vilaghaboru/> – 2020. május

BARTHA ÁKOS

eldöntése azonban, hogy mennyire unikális ez a pályáí, vagyis mekkora volt az átjárás az 1918 és 1921 közötti időszak különböző karhatalmi alakulatai között, további kutatásokat igényel.

Turbucz Dávid

Horthy Miklós, a fővezér¹

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedekben a történeti kutatások foglalkoztak már azzal a kérdéssel, hogyan is jellemezhető az az időszak, amikor Horthy Miklós a nemzeti hadsereg fővezére volt.² Mivel az 1919. augusztus közepe és 1920. március eleje közötti időszak politikatörténetéről sok mindent tudunk, így e tanulmányban annak bemutatására törekszem, hogyan is írható le Horthy Miklós és a fővezérség hatalomgyakorlása az újabb kutatásaim, a szakirodalom kritikus áttekintése és a releváns elsődleges források szisztematikus elemzése után. Az elsődleges kérdés amire választ keresek, az, hogy lehet-e katonai diktatúráról beszélni a vizsgált időszakban.

A FŐVEZÉRSÉG BERENDEZKEDÉSE A DUNÁNTÚLON

A legyőzött Magyarországon a hatalmi viszonyok alakulása szempontjából a döntő tényező a győztes hatalmak álláspontja volt. Augusztus közepén, egyik budapesti útja során, a fővezér kapcsolatba is lépett a Szövetségek Közi Katonai Misszióval. Nyelvtudása és közvetlen személyisége miatt jó kapcsolatot tudott kialakítani a magas rangú amerikai, brit és olasz tisztekkel.³

Az antanthatalmak budapesti képviselői és az ország területének jelentős részét ellenőrzése alá vonó román hadsereg tekinthető az elsőszámú

1 A tanulmány megírásához szükséges kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával, a PD 128 500 azonosítószámú „Jobboldali radikalizmus és konzervativizmus között. Horthy Miklós 1919–1931 című”, NKFI alapból megvalósuló projekt keretében történt. Ennek a tanulmánynak a bővebb változata a Történelmi Szemle 2020. évi 3. számában jelent meg.

2 Vargyai Gyula: *Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör (1919–1921)*. Bp., 1971.; Pataki István: *Az ellenforradalom hadserege 1919–1921. A hadsereg szerepe az ellenforradalmi rendszer kialakításában és megszilárdításában Magyarországon (1919. augusztus – 1921. július)*. Bp. 1973.; Pölöskei Ferenc: *Horthy és hatalmi rendszere (1919–1922)*. Bp., 1977.; Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Bp. 2006. 257–258.; Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. Bp., 2001. 44–48., 53–54.; Pritz Pál: Horthy Miklós és a katonai diktatúra. = *Történelmi Szemle*, 2011. 1. sz. 127–139.; Sipos Péter: A kormányzó. = *História*, 1990. 5–6. sz. 4.; Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Bp., 2015. 79–81.

3 Sakmyster, 2001. 37.

hatalmi tényezőnek. A Katonai Misszió feladata a versailles-i békekonferencia döntéseinek végrehajtása, érvényesítése és a magyarországi folyamatok moderálása volt. A Friedrich-kormány helyzete bel- és külpolitikai tekintetben is meglehetősen ingatag volt.⁴ Azért is, mert – mivel Horthy Miklós nem ismerte el – a kormány nem rendelkezett katonai erővel, amelyre támaszkodva az akaratát érvényesíteni tudta volna. A mozgásterét a román hadsereg is jelentős mértékben korlátozta. A harmadik és idővel egyre jelentősebb hatalmi tényezővé váló fővezérség Siófok központtal a Dunántúl déli részét irányította, majd Horthy Miklós befolyása és hatalma – több szakaszban – fokozatosan terjedt ki az ország többi területére.⁵

Augusztus közepén tehát a nemzeti hadsereg a kormányoktól függetlenül működött és a fővezér jó viszonyt kezdett kiépíteni a győztes államok budapesti képviselőivel. Horthy törekvése, hogy önálló tényezőként jelenjen meg az akkori bizonytalan politikai színtéren, akár tudatos volt a részéről, akár nem, függetlenül attól is, hogy saját elhatározása vagy a környezetének tanácsa állt-e mögötte, az adott helyzetben hozzájárult a hadsereg önállóságának és így a saját jövőbeli politikai szerepének a megalapozásához.⁶

Azt követően, hogy áttette székhelyét Siófokra, a fővezér és környezete megkezdte a Dunántúl déli részére kiterjedő hatalmának kiépítését. Augusztus 18-án Horthy úgy rendelkezett, hogy a katonai közigazgatást – a megszállt területeket leszámítva – a fővezérség irányítja. Az ország területét hat katonai kerületi (körlet) parancsnokságra osztotta be, bár ezek közül egy ideig még nem mindegyik tartozott a fővezérség ellenőrzése alá.⁷ A közigazgatás részletes szabályozása szeptember 14-én történt. A kormány és a fővezérség közötti erőviszonyokat jól mutatta, hogy ezt – a belügyminiszter saját hatáskörben kiadott rendelete vagy a kormány és a fővezérség kompromisszuma helyett – az 1334/VI. 1919. sz. fővezérségi rendelet szabályozta. Egyetlen személy írta alá: a fővezér. Horthy a

4 A szegedi kormány időközben lemondott.

5 A hatalmi tényezőkhöz lásd Zsiga Tibor: *Horthy ellen, a királyért*. Bp., 1989. 8., 35–40.; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., 2003. 133.; Romsics Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve*. Bp., 1982. 52–72.; Gergely Jenő – Pritz Pál: *A trianoni Magyarország, 1918–1945*. Bp., 1998. 35–40.; Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)*. Debrecen, 1997. 66–74.

6 Ormos, 1997. 67.; Dombrády Lóránd: *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Bp., 1990. 22.; Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Bp., 2001. 75.

7 Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban HL) I. Országos Katonai Hatóságok. 89. M. kir. Honvéd Vezérkar Főnöke levéltára. B/153. d. 2474. mf. 95. sz., A katonai közigazgatás beosztása, 1919. aug. 18.; Pölöskei, 1977. 23–24.

hatalmának kiépítése során olyan tisztekre támaszkodott, akik, például Gömbös Gyula, Kozma Miklós, Magasházy László, a háború idején a szárazföldi hadseregben szolgáltak, így megszállási tapasztalatokkal is rendelkeztek. Emellett közvetetten is lehettek ismereteik a Monarchia megszállási politikájáról, amelyeket alkalmazni lehetett 1919 Magyarországon.⁸ Horthy ilyen tapasztalatokkal, ismeretekkel nem rendelkezhetett, mert a cs. és kir. haditengerészet nem látott el megszállási feladatokat. A megszállás szó nyugodtan használható a bolsevik diktatúra bukása utáni időszakra vonatkozóan, mivel a fővezér és környezete pacifikálandó területként tekintett a Dunántúl déli részére, ahogyan majd a román hadsereg visszavonulása után az ország többi régiójára is. (A korabeli iratokban a megszállás szó rendszeresen elő is fordult.)

A szeptember 14-i rendelet célja a polgári és katonai hatóságok hatáskörének elkülönítése volt. Eszerint a jelenlegi rendkívüli, átmeneti helyzetben indokolt, hogy „a magyar nemzeti hadsereg hatóságai és parancsnokságai inkább előtérbe lépjenek minden téren, mint rendes békeidőben. Mert ők most nagyobb karhatalom felett rendelkeznek, mint rendes időben”. A rendelet szerint a Dunántúl katonai parancsnoka, Horthy Miklós, irányítja a katonai kerületek és a vármegyék katonai vezetőit. A kerületi parancsnokok ellenőrizték és irányították a katonai parancsnokok vezette vármegyéket. E struktúrával párhuzamosan működtek a polgári hatóságok. A polgári közigazgatást – a katonaihoz hasonlóan egy főkormánybiztos (Pallavicini György) alá rendelve – a kormánybiztosok irányították. Legalábbis elviekben. A gyakorlatban ugyanis sokkal inkább a hadsereg akarata érvényesült. A rendelet értelmében ugyanis a polgári hatóságok kötelesek voltak figyelembe venni a döntéshozatal során a katonai hatóságok álláspontját. A rendelet azt is leszögezte, hogyha a politikai hatóságok nem lennének érélyesek vagy nem fogadnák el a katonai hatóságok javaslatait, akkor az illetékes katonai parancsnoknak azt jelentenie kellett a fővezérnek.⁹

8 A Monarchia háború alatti megszállási politikájához lásd Jonathan E. Gumz: *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*. New York, 2009. Elsősorban a 62–116. és a 231–248. közötti oldalak. Manfred Rauchensteiner: *The First World War and the end of the Habsburg Monarchy*. Wien, 2014. 729–738.

9 HL I. 89. VKF B/155. d. 2663. mf. 1334. sz. A polgári és katonai hatóságok hatáskörének szabályozása. Siófok, 1919. szeptember 14.; Pölöskei, 1977. 23–26., 30–40.; Romsics, 1982. 59–60.; Vargyai, 1971. 41–43.; Pataki, 1973. 54–55.; Földesi Ferenc: Fejezetek a területi katonai igazgatási rendszer történetéből. A nemzeti hadsereg megalakulásától a trianoni békeszerződés ratifikációjáig (1919–1922). = *Honvédségi Szemle*, 2019. 1. sz. 102.

Ez a rendelet elvi szinten szabályozta a katonai és a polgári hatóságok viszonyát. A gyakorlatot illetően néhány példát említenék, amelyek a fővezérség működésének fontosabb területeibe engednek bepillantást.¹⁰

A fővezérség intézkedései közül kiemelkedett a nemzeti hadsereg szervezésének folytatása.¹¹ A honvédelmi miniszter és a fővezér viszonyát tekintve az utóbbi dominanciája érvényesült.¹² Az antant szeptember 7-én ismerte el a nemzeti hadsereget, onnantól kezdve a 30 000 főben maximált létszám feltöltését nem akadályozták.¹³ A hadsereg létszáma, ha lassan és vontatottan is, de emelkedett.¹⁴ Horthy az általa parancsnokolt katonai erő mellett a közvetlen, megnyerő személyisége és az antibolsevista meggyőződése miatt is elfogadhatóvá vált a Katonai Misszió számára.¹⁵ Kezdett körvonalazódni, hogy ő és a hadserege lesz az antant számára az a fegyveres erő, amivel el lehet érni a politikai viszonyok stabilizálását. A fővezér fokozatosan közelebb és közelebb került ahhoz, hogy az ország jövőjét meghatározó döntések részese legyen.¹⁶

Horthy fővezéri tevékenységétől elválaszthatatlan a fehérterror jelensége. A hadsereg legtöbb egysége a Dunántúlon fegyelmezett magatartást tanúsított. Ez a különítményekről azonban már korántsem mondható el. A terror több aspektusáról (az áldozatok számáról, az elkövetőkről, a terror okairól és típusairól, az intenzitásáról, stb.) itt nem szükséges szót

10 A fővezérség szervezeti felépítéséhez lásd HL I. 89. VKF B/152. d. 2439. mf. Szám. nélkül. A Magyar Nemzeti Hadsereg szolgálati rendje. Siófok, 1919. okt. 5.

11 A hadseregszervezésről legújabban Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918-1919-ben*. Bp., 2019. 252–259.

12 Vargyai, 1971. 25–27., 35.

13 A sorozás dokumentumait lásd HL I. 89. VKF B/155. d. 2607. mf. 1567. sz., A Nemzeti Hadsereg szervezése. Siófok, 1919. szept. 23. 14. sz. melléklet.

14 Dombrády, 1990. 20–21.; Földesi, 2019. 102–103.

15 Sakmyster, 2001. 41–42.

16 L. Nagy Zsuzsa: A fővezér. = *Rubicon*, 2001. 1–2. sz. 20–22.; Sipos Péter: Egy Horthy-életrajz problémái. = *Történelmi Szemle*, 2007. 3. sz. 435–436.

ejteni.¹⁷ A fővezér felelősségének értékelése sem tartozik e tanulmány lényegéhez.¹⁸

Ehelyütt az lényeges, hogy a fővezér hogyan reagált a különítmények tevékenységére. Horthy és az alárendelt katonai parancsnokságok augusztus második felétől kezdődően rendszeresen adták ki a parancsaikat, amelyekben elrendelték, hogy a katonák fegyelmezetten viselkedjenek és ne lépjék túl a hatáskörüket. „Egyes osztagok rendcsinálási működésénél minden túlkapás kerülendő” – szögezte le augusztus 23-án a fővezér a tiszteknek szóló bizalmas parancsában.¹⁹ A szeptember 22-én kiadott 4. sz. fővezérségi parancsban a fővezér egyértelművé tette, hogy a nemzeti hadsereg tagjainak úgy kell viselkednie, hogy a románok visszavonulását követően „a felszabadult [értsd: a nemzeti hadsereg ellenőrzése alá került – T. D.] területek lakosságában tényleg a felszabadulás érzését váltsa ki megjelenésünk”.²⁰ A szombathelyi katonai kerületi parancsnokság augusztus 30-án arra utasította a zalaegerszegi állomásparancsnokságot, hogy az „összes fehér tiszti alakulások” kötelesek a törvényes formákat betartani, az „önkéntes és igazságtalan eljárásnak még a látszatát” is kerülniük kell.²¹ E parancsnok mellett a fővezérség arra is utalt a korabeli hivatalos dokumentumokban, hogy a terror a polgári és katonai hatóságok erélytelenségének eredménye. Azaz, ha ezek a hatóságok nem teszik meg azt, ami indokolt a ’rendteremtés’ érdekében, akkor egyes katonák és a civilek fogják megtenni.²² Ezek a források a katonai és polgári hatóságok

17 Ezekhez lásd Bödök Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921)*. Doktori disszertáció. Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger, 2018. 171–220., 292–341.; Paksa Rudolf: A fehérterror „logikája”. Események, olvasatok, kontextusok. In: *Terror 1918–1919. Forradalmárok, ellenforradalmárok, megszállók*. Szerk. Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva. Bp., 2019. 217–223.; Béla Bodó: Paramilitary Violence in Hungary. = *East European Quarterly*, 2004. 2. sz. 129–172.

18 Ehhez lásd Romsics Ignác: Horthy-képeink. = *Mozgó Világ*, 2007. 10. sz. 7., 30.; Ormos, 1997. 71–74.; Sakmyster, 2001. 38.; Dombrády, 1990. 23–24.; Turbucz Dávid: Horthy Miklós antiszemitizmusa. A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között. = *Kommentár*, 2012. 5. sz. 52.

19 *Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez 1919–1938*. Szerk., jegyz. Hetés Tibor – Morva Tamásné. Bp., 1968. 120.

20 HL I. 89. VKF B/256. d. 277/3123. mf. 4. sz. fővezérségi parancs. Siófok, 1919. szept. 22.

21 HL II. Alsófokú katonai területi hatóságok. Helyi hatóságok, Állomásparancsnokságok. 1306. M. kir. katonai állomásparancsnokság, Zalaegerszeg. 10. d. 192/II. sz. Zalaegerszeg, 1919. aug. 30.

22 HL I. 89. VKF B/153. d. 2476. mf. 142. sz. Horthy Miklós utasítása a katonai kerületi parancsnokságoknak és a megyei kormánybiztosoknak, Siófok, 1919. aug. 28.; Uo.

korántsem egyenrangú viszonyán túl azt is jelzik, hogy a fővezér a polgári hatóságok erélytelenségére hivatkozással is – részben ellentmondva a parancsnainak – elfogadhatóvá tette a terror alkalmazását.

A parancsnok léte bizonyítja, hogy a fővezérség pontosan tisztában volt az egyes katonák által alkalmazott fizikai és lelki erőszakkal. Nem lett volna ugyanis szükség ezekre az utasításokra, ha minden rendben lett volna a hadseregen belüli fegyellemmel.²³ Ezek az utasítások a hadsereg fegyelmének megerősítését, tevékenységének törvényes keretek közé illesztését célozták. Horthy ugyanis arra törekedett, hogy a hadsereg fegyelmezett haderő legyen: egy főparancsnok sem akar egy lázongó, fegyelmezetlen és önjáró katonákból álló hadsereg felett parancsnokolni. Azonban a bolsevik diktatúra utáni kaotikus viszonyok között a szervezés alatt álló, jól működő reguláris hadseregnek nem nevezhető nemzeti hadseregben nem volt egyszerű a rendet és a fegyelmet fenntartani. Ráadásul maga Horthy is egyetértett azzal, hogy a 'lázungó' országban 'rendet kell tenni', akár olyan eszközökkel is, amelyek békeidőben nem megengedettek. Horthy Miklós tehát szemet hunyt a történetek felett. Ennek ellenére a nyilvánosság előtt – és az elemzett levéltári iratokban is – a 'népítéletként', 'egyéni akcióként' beállított erőszakos cselekményeket kivizsgáló fővezér képét igyekezett magáról terjeszteni. Ez azonban kizárólag imázsépítésként értékelhető. A szavai és a tettei ugyanis nem voltak egymással összhangban. E parancsok ugyan egyrészt tényleges szándékot tükröztek, azt, hogy a hadsereg fegyelmezett, megbízható módon, a fővezér elvárásaival összhangban működjön, de emellett, mint említettem, kommunikációs technikaként, imázsépítésként, illetve önfelmentésként is értékelhetők.

A fővezérség intézkedései a statárium és internálás intézményeit is érintették. Ezeken keresztül ráadásul jól modellezhető a fővezérség és a kormány egyoldalú viszonya. A budapesti kormány ugyanis hiába próbálta a statáriumra vonatkozó rendeletekkel törvényes keretek közé szorítani a különítmények tevékenységét, az akaratát nem tudta érvényesíteni.²⁴ A fővezérség ugyanis nem alkalmazta a statáriumra vonatkozó – enyhének

B/155. d. 2663. mf. 1336. sz. Statárium kihirdetése. Horthy levele a miniszterelnöknek. Siófok, 1919. szept. 19.; Vargyai, 1971. 44., 47–49., 52–53.

23 Ehhez a kérdéskörhöz lásd Szakály Sándor: Horthy Miklós és a Nemzeti Hadsereg. In: *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szerk. Miklós Péter. Szeged, 2010. 310–312.

24 Püski, 2006. 200.; Pölöskei, 1977. 57–58., 60–61.

ítélt és a terrort korlátozó – szabályokat.²⁵ A statáriummal szemben az internálás intézménye viszont kedvelt és önkényesen – a kormány által elfogadott rendeleteket szintén figyelmen kívül hagyva – alkalmazott eszköz volt a nemzeti hadsereg részéről, hogy felelősségre vonja a ’bolsevik gyanús’ személyeket.²⁶ A fővezérség hatalomgyakorlását tehát nem a politikai szabadságjogok tiszteletben tartása jellemezte. Sőt, még a kormány jogszűkítő intézkedéseire sem volt a hadsereg vezetése tekintettel.²⁷

A politikai szabadságjogokat illetően még a sajtóviszonyok is jól mutatják ezt. Röviden: 1919 őszén nem volt sajtószabadság Magyarországon.²⁸ November közepe előtt a fővezérség saját hatáskörben intézkedett a sajtótermékek terjesztésével kapcsolatban.²⁹ A hadsereg ellenőrei, cenzorai a fővárosból érkező lapokat szállító vonatokat megállították és az általuk ’destruktív’, ’hazafiatlan’ jelzővel minősített sajtótermékeket elkobozták, megsemmisítették, de legalábbis nem engedték bevenni az ellenőrzése alatt álló területre.³⁰ Az intézkedés oka az volt, hogy a fővezér és környezete – a „tördőfés-elmélet” jegyében – a ’destruktív’ sajtót tette felelőssé az összeomlásért. A katonai hatóságok egyrészt tehát korlátozták a sajtószabadságot a cenzúra alkalmazásával, a lapok terjesztésének akadályozásával, másrészt támogatták, népszerűsítették az ún. ’keresztény’ és ’nemzeti’ sajtót, igyekeztek azt minél kedvezőbb helyzetbe hozni.³¹ A posta-, távíró- és távbeszélő-forgalom ellenőrzését sem tudta a kormány megvalósítani, ezért szeptember folyamán ezt a feladatot is átvette a fővezérség.³² Az október és november folyamán történt hasonló esetekből is jól látható, tehát akkor, amikor a nemzeti hadsereg ellenőrzése alatt állt

25 HL I. 89. VKF B/155. d. 2663. mf. 1336. sz., Statárium kihirdetése. Horthy levele a miniszterelnöknek. Siófok, 1919. szept. 19.; Vargyai, 1971. 143–144.

26 Pataki, 1973. 42–44. Az internáláshoz lásd még Tálas Kolos István: A második világháborús munkaszolgálat genezise. Munkásalakulatok Horthy Nemzeti Hadseregében (1919–1921). = *Clio Műhelytanulmányok*, 2018. 2. sz. 8.

27 Püski, 2006. 208–209.

28 Sipos Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Bp., 2004. 28–30., 35–36.

29 HL II. 1306. 10. d. 539/II. sz., Zalaegerszeg, 1919. nov. 1., A lapok betiltásáról szóló rendelet.

30 Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban MNL) Fejér Megyei Levéltára (továbbiakban FML) VI. 1. Dunántúli Központi Kormánybiztosság Iratai, 1919–19202. d. 81/1919. sz., Sajtótermékek ellenőrzése. Sopron, 1919. nov. 4.; Sipos, 2004. 28–36.

31 Vargyai, 1971. 151–166.

32 MNL FML VI. 1. 3. d. 441/1919. sz., A sajtótermékek elkobzása, a postai, távíró és távbeszélő forgalom ellenőrzése. Siófok, 1919. okt. (dátum nélkül).

már a Dunántúl területének egésze, hogy még mindig a katonai közigazgatás irányította a sajtóéletet illetően a polgári hatóságokat.³³

A fővezérség pénzügyi tevékenységét (adók behajtása, pénzkészletek lefoglalása) a hadsereg szervezéséhez szükséges anyagi források kiegészítése motiválta.³⁴ A fővezérség a szénhelyzet és a közlelmezés állapotának felügyeletére is törekedett. Egyrészt politikai okokból ellenőrizni kívánta a bányákat, üzemeket és gyárakat, hogy a szervezett munkásságot kontroll alatt tudja tartani.³⁵ Másrészt, ha van szén, ha rendelkezésre áll gabona, akkor ez pozitívan befolyásolhatja a fővezérség és a hadsereg megítélését. A fővezérség törekvéseit tehát a saját politikai érdekei, illetve ettől nem függetlenül a lakosság életkörülményei javításának szándéka határozta meg. A szénellátás és a közlelmezés területén volt leginkább hajlandó a fővezérség együttműködni a kormánnyal. Ennek oka elsősorban a kompetenciahiány volt.³⁶

A fővezérség II. csoportja foglalkozott az offenzív és defenzív hírszerzéssel. Emiatt a fontosabb bel- és külföldi – elsősorban a szomszédos államokban történt – eseményekről, folyamatokról a fővezér rendszeresen értesült.³⁷ Ez lehetőséget adott arra, hogy – mindenekelőtt a bolsevizmus veszélyére hivatkozva – a fővezérség befolyásolja a külpolitika alakulását, állást foglaljon bizonyos kérdésekben, háttéranyagokat készítsen és javaslatokat fogalmazzon meg. A területi revíziót célzó külpolitika megszűlésében így a fővezér is szerepet kapott.³⁸ Minden bizonnyal e hírszerzési jelentések alapján készítette el a fővezér azt az emlékiratot, amely a külpolitika fő irányait tekintette át. Ez alapozta meg azokat az 1919 és 1921 között megszületett hadműveleti terveket, amelyek a revízió mielőbbi

33 MNL FML VI. 2. 1. d. 21/1919/eln. sz., A győri kerületi kormánybiztos körrendelete. Győr, 1919. okt. 13., 102/1919/eln. sz., A Freie Tribune zsidó lap elkobzása. Győr, 1919. nov. 28., 103/1919/eln. sz., Az Est című lap nem kobzandó el. Győr, 1919. nov. 28.

34 HL II. Felsőfokú kat. ter. hatóságok. A m. kir. szombathelyi katonai kerületi körletparancsnokság, 1243. 1. d. Parancskönyv. 1. sz. kerületi parancs, Szombathely, 1919. szept. 4. 21. pont.; Vargyai, 2004. 167.; Pataki, 1973. 57.

35 Vargyai, 1971. 167–173.; Pataki, 1973. 57., 156–157.

36 Bódy Zsombor: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Szerk. Bódy Zsombor. Bp., 2018. 175–182.

37 HL I. 89. B/152-155. dobozokban található az offenzív és defenzív hírszerzésre vonatkozó dokumentumok.

38 Vargyai, 1971. 58–59., 61.; Dombrády, 1990. 46–48.

végrehajtását tűzték ki célul.³⁹ Az október 28-ára keltezett dokumentumot a miniszterelnök, a hadügyminiszter és a külügyminiszter kapta meg.⁴⁰ Ez az emlékirat jól jelzi, hogy a fővezérség a lehetőségeihez mérten nyomon követte a külpolitikai helyzetet és javaslatokat is megfogalmazott a kormánynak. Az emlékirat legalapvetőbb hibája az volt, hogy a szomszédos államok már 1919 őszén is „egységesek voltak a Magyarországtól szerzett területeik megtartásában”. A mielőbbi revízió végrehajtásához tehát egyáltalán nem voltak meg a nemzetközi feltételek.⁴¹

A defenzív hírszerzés (‘vörösvédelem’, ‘nemzetvédelem’) tevékenységének középpontjában a ‘zsidó’ és ‘bolsevik’ szellemiség elleni küzdelem állt. Kozma Miklós előterjesztése alapján Horthy Miklós augusztus 22-én határozta meg a hírszerző szolgálat (nemzetvédelmi osztály) feladatát.⁴² Eszerint, egyrészt, a fővezérséget tájékoztatnia kell „az ország hangulatáról”, illetve az esetleges „kommunisztikus ellenáramlatokról”. Másrészt, a hangulatjelentések alapján „egy széles alapokra fektetett erőteljes propagandát” kell kifejtenie.⁴³ A propagandát tehát ez a hierarchikusan működő, a fővezérség II. csoportja alá rendelt hírszerző szolgálat irányította. A nemzeti hadsereg Dunántúlra történő átvonulása után meg is kezdték a munkát járási szinten a hírszerző csoportok.⁴⁴ A fővezérség propagandatevékenységének volt még két fontos eleme: a hadsereg és a fővezér népszerűsítése. Megkezdődött ugyanis a Horthy Miklós személye körüli vezérkultusz építése.⁴⁵

Sir George Clerk brit diplomata két feladattal érkezett október 23-án Magyarországra.⁴⁶ Az első a megszálló román hadsereg kivonulásának megszervezése volt. A második pedig, hogy tegye lehetővé egy olyan

39 Pritz Pál: A fajvédők külpolitikai nézetei (1918-1936). = *Századok*, 1990. 5–6. sz. 627.

40 HL I. 89. VKF B/152. d. 2421. mf. 2045. sz., Horthy Miklós fővezér szigorúan bizalmas emlékirata. Siófok, 1919. okt. 28.

41 Dombrády, 1990. 48.

42 Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*, I. Bp., 2000. 63.

43 HL I. 89. VKF B/152. d. 2413. mf. 235. sz., Utasítás a karhatalmak alkalmazásával kapcsolatban. Siófok, 1919. aug. 22.

44 HL II. Felsőfokú kat. ter. hatóságok. A m. kir. (II.) siófoki katonai körletparancsnokság, II. 1241. 1. d. Program a hírszerző osztály számára. Székesfehérvár, 1919. szept. (a pontos dátum nem ismert).

45 A Horthy-kultusz kezdeteihez lásd Turbucz, 2015. 61–67.

46 A Clerk-misszióhoz lásd Ránki György: A Clerk-misszió történetéhez. = *Történelmi Szemle*, 1967. 2. sz. 156–187.

koalíciós kormány megalakulását, amit a győztes nagyhatalmak elismernek. Az ország jelentős részét megszállás alatt tartó román haderő október elején már kiűrtette a Dunántúl északi részét. A főváros és környékének átadása a nemzeti hadsereg számára, a román hadsereg kivonulásának második szakaszaként, november közepén valósult meg.⁴⁷ A koalíciós kormány megteremtése miatt indokolt volt, hogy azok a politikai erők, amelyek szemben álltak a nemzeti hadsereggel, fogadják el, hogy a közeljövőben a politikai kibontakozás részese lesz Horthy és hadserege. A fővezér november eleji nyilatkozata tehát a hazai liberális, kisgazda és szociáldemokrata ellenzéknek volt lényeges, mert garanciákat kerestek arra, hogy a budapesti bevonulás után a hadsereg hatalomgyakorlását korlátozni tudják.⁴⁸ Horthy november 5-én tette meg – taktikai célzattal – ezt a nyilatkozatot, amikor polgári demokrata, liberális, kisgazda és szociáldemokrata politikusokkal tárgyalt. Eszerint nem épít ki katonai diktatúrát a budapesti bevonulás után, alárendeli magát az új kormánynak és elismeri a polgári jogegyenlőséget.⁴⁹ A fővezér tárgyalópartnerei nyilvánosságra hozták a nyilatkozatát, mert úgy vélték, hogy így – a nyilvánosság erejével – elérhető lesz a hadsereg kormánynak történő alárendelése.⁵⁰ Azonban rövidesen jár kellett jönniük, hogy túlzottan optimisták voltak.

Horthy Miklós november elejére – az antant támogatásának és a kedvező hatalmi változásoknak köszönhetően – egyértelműen az ország jövőjét meghatározó tárgyalások egyik főszereplőjévé vált. A fővezér környezetében egyre többször felbukkanó Bethlen István tanácsaira is hallgatva belátta, hogy az antant támogatása, a békeszerződés megkötése nélkülözhetetlen a formálódó politikai berendezkedés megszilárdulásához. A fővezér továbbra is igyekezett megfelelni az antant elvárásainak, mert tudta, hogy csak így szélesítheti ki a „befolyását, ellenkező esetben azonban meglevő pozícióit is elveszítheti”.⁵¹ A fővezér november 5-i nyi-

47 Pilch Jenő: *Horthy Miklós*. Bp., 1928. 254–261.

48 Clerk budapesti tárgyalásaihoz lásd még Romsics, 1982. 62., 72–74.; Pölöskei, 1977. 44–46.; Dombrády, 1990. 25–26.; Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Bp., 1984. 352–353., 358., 360–364.; Arday Lajos: *Térkép, csata után. Magyarország a brit külpolitikában (1918–1919)*. Bp., 1990. 281–283.

49 Lásd például *Pesti Hírlap*, 1919. nov. 6. 1.; *Budapesti Hírlap*, 1919. nov. 7. 2.; *Népszava*, 1919. nov. 6. 3.

50 Varga Lajos: *Garami Ernő. Politikai életrajz*. Bp., 1997. 233–235.; L. Nagy Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931)*. Bp., 1980. 16–19.

51 Pölöskei, 1977. 46–48. Az idézet a 48. oldalon olvasható. Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Bp., 2005. 143.

latkozata hárította el a katonai diktatúra lehetőségére ezután is fogékony Horthy Miklós számára az utolsó akadályt a magyar fővárosba történő bevonulás elől.

A KORMÁNYZÓVÁLASZTÁSHOZ VEZETŐ ÚT

A román hadsereg november közepén ürítette ki a magyar fővárost, a Duna-Tisza közét és az észak-magyarországi területeket. Ezzel a nemzeti hadsereg ellenőrzése alá került a trianoni Magyarország jelentős része.⁵² Onnantól a fővezér az országos szintű politika alakításában már úgy vehetett részt, hogy a döntéseket és eseményeket nem kellett messziről követnie. Az első lényeges döntéshozatali folyamat a koalíciós kormány megalakítása volt.

A kormányalakítást célzó első pártközi értekezletre november 17-én került sor.⁵³ Horthy a vita során hangsúlyozta, hogy az antant elvárásainak meg kell felelni, mivel a nemzeti hadsereg nem erős annyira, hogy a magyar állam dacoljon a győztes hatalmakkal.⁵⁴ Huszár Károly személyét a fővezér álláspontjának hatására is november 20-án fogadták el a politikusok.⁵⁵ A november 21-i értekezleten a fővezér elmondta: örül a kormányalakítással kapcsolatos megegyezésnek. A Huszár vezette koalíciós kormány november 24-én alakult meg, amit Clerk az antant nevében el is ismert.⁵⁶ A fővezérség támogatásáról biztosította a koalíciós kabinetet.⁵⁷ Kétségtelen, hogy az új kormány pozíciója – már csak az antant általi elismerés miatt is – valamivel erősebb volt az elődjénél, de a politikai és hatalmi erőviszonyok lényegét tekintve nem változtak meg. A kormány ezt követően is a hadsereg árnyékában működhetett.

December 9-én a szociáldemokrata párt – ennek jeleként – követeléseket terjesztett a kormány elé, amelyekkel a hadsereg hatalmi szerepét kívánták korlátozni.⁵⁸ A minisztertanács a fővezér jelenlétében december

52 HL II. Felsőfokú kat. ter. hatóságok. M. kir. szegedi körletparancsnokság, II. 1247. 2865. sz., A Duna-Tisza-közben szervezésre intézkedések a románok kivonulása esete, Szeged, 1919. szept. 23.; Ormos, 1984. 366.; Pilch, 1928. 261–263.; Dombrády, 1990. 26.

53 Clerk november 16-a utáni tevékenységéhez lásd Ránki, 1967. 183–187.; Pölöskei, 1977. 51–56.

54 *Pesti Hírlap*, 1919. nov. 18. 6. Az idézet itt olvasható. Sakmyster, 2001. 52.

55 *Pesti Hírlap*, 1919. nov. 22. 1–3.

56 Uo. nov. 25. 1., nov. 26. 1.

57 Uo. nov. 25. 2.

58 MNL Országos Levéltára (Budapest, = OL) K 27. 1919. dec. 15. 47–49.; *Népszava*, 1919. dec. 10. 2., dec. 11. 1.; *Pesti Hírlap*, 1919. dec. 10. 2.; Fehér András: *A Magyar-*

15-én kezdte el tárgyalni a baloldali párt követeléseit. Először a politikai szabadságjogok helyzetének megvitatására került sor. Horthy szerint az ország „még forradalmi állapotban” van, így az „izgatás” ellen fel kell lépni, a politikai szabadságjogokat korlátozni szükséges.⁵⁹ A kormány döntése értelmében a polgári és a katonai hatóságoknak a gyülekezési jogot „pártokra való tekintet nélkül” liberálisabban kell a jövőben kezelnie. A cenzúra kapcsán Horthy leszögezte, hogy a cenzúrát nem szabad még megszüntetni, sőt, szigorítani kellene és érdemes lenne a hadsereg irányítása alá vonni.⁶⁰ A kormány végül alapelveként leszögezte, hogy a cenzúrát szigorúan és pártatlanul kell a jövőben alkalmazni, figyelve arra, hogy a hadsereg fegyelmének lazítására irányuló cikkek ne jelenjenek meg.⁶¹ A különítmények tevékenységét illetően az igazságügyminiszter elmondta, hogy a hadsereget alá kell rendelni a kormánynak.⁶² A fővezér erre úgy reagált, hogy „még forradalmi állapotban vagyunk”, így a rendet a nemzeti hadseregnek kell fenntartania.⁶³ A kormány döntött a karhatalom átszervezéséről.⁶⁴ A hadsereg kormánynak történő alárendeléséről – az erőviszonyok ismeretében nem meglepő módon – azonban nem született döntés. A hadsereg tehát továbbra sem a kormány utasításai szerint és annak ellenőrzése alatt működött.

Az MSZDP vezetése végül olyan döntést hozott, hogy a rendezetlen kérdések ellenére nem lépnek ki a kormányból. A koalíció felbomlása ugyanis késleltethette volna a békekötést. A párt választmányának határozatában olvasható volt, hogy remélik, követeléseik minél előbb meg fognak valósulni.⁶⁵ Az adott körülmények között, a hadsereg hatalmi helyzetére is tekintettel, azonban ez az elvárás túlzottan idealista volt. Azért is, mert a politikai konszolidáció akkor is egy időigényesebb folyamat, ha erre törekszik az összes politikai aktor.

Bandholtz tábornok, a Szövetségesközi Katonai Misszió egyik tagja, 1919 végén arra kérte a fővezért, hogy készítsen egy jelentést a nemzeti

országi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer, 1919. augusztus – 1921. Bp., 1969. 63–70.; Sipos Péter: *Legális és illegális munkásmozgalom 1919–1944.* Bp., 1988. 27–31.

59 MNL OL K 27. 1919. dec. 15. 50.

60 Uo. 52.

61 Uo. 53.

62 Uo. 60.

63 Uo.

64 *Pesti Hírlap*, 1919. dec. 16. 1.

65 *Népszava*, 1919. dec. 27. 1–2.

hadsereg szervezetéről.⁶⁶ A memorandumban Horthy hangsúlyozta, hogy Magyarország önerőből nem képes talpra állni.⁶⁷ Úgy vélte, hogy „csak egyetlen megoldás van: katonai diktatúra, amely az antanthatalmak autoritása alatt áll, de máskülönben az illetékes magyar hatóságok vezetik”.⁶⁸ A fővezér tehát nem tekintette magára nézve kötelezőnek a november eleji nyilatkozatát. Mivel nem volt elégedett azzal, ami azóta történt az országban, engedélyt kért a Katonai Missziótól a katonai diktatúra kiépítésére.⁶⁹ 1920. január 7-én Horthy személyesen is felkereste a Katonai Missziót. Ismertette álláspontját, majd hozzátette, hogy mások is így gondolkodnak: ugyanis őt „folyamatosan arra kérik, hogy vegye át a diktátori tisztelet, és oldja meg a valóban életbe vágó problémákat”. A mások alatt elsősorban a radikális jobboldali környezetére, például Gömbös Gyulára, Kozma Miklósról és Zsilinszky Endréről utalt, akik komoly hatással voltak a fővezérre.⁷⁰ Az antant magyarországi képviselői azonban nem támogatták a katonai diktatúra bevezetését.⁷¹

Horthy elfogadta a Katonai Misszió elutasító álláspontját és letett arról, hogy katonai diktatúrát építsen ki Magyarországon. Az antant magyarországi képviselőinek ez volt 1919 augusztusát követően a leghatározottabb és legeredményesebb fellépése a fővezér hadseregre épülő erősödő hatalmával szemben. Ezzel ugyan megakadályozták a katonai diktatúra bevezetését, de ennek ellenére a nemzeti hadsereg politikát alakító szerepe nem korlátozódott. Emiatt január közepén az MSZDP vezetése úgy döntött, hogy kilép a kormányból és a nemzetgyűlési választásokon sem indul el.⁷² A decemberi kormánydöntések tehát nem érvényesültek a gyakorlatban.⁷³

A nemzetgyűlési választást követően a kormánypártokban eltérő elképzelések fogalmazódtak meg a politikai hatalom gyakorlásának alkotmányos alapokra helyezésének folytatását illetően. A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjában két álláspont alakult ki. Az egyik, amelyet Friedrich István képviselt, azt tartalmazta, hogy még a nemzetgyűlés

66 Sakmyster, 2001. 53.

67 Horthy memorandumát közli Pritz, 2011. 129–134.

68 Uo. 134.

69 Uo. 134–135.

70 Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs, 2018. 178–181.; Ormos, 2000. 68.; Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Bp., 2019. 104–107.

71 Pritz, 2011. 137.

72 Sipos, 1988. 29–30.; *Népszava*, 1920. jan. 16. 1.

73 MNL OL K 27. 1920. jan. 3. 38., jan. 7. 22–23., jan. 9. 41–43., jan. 13. 50–52.

összeülése előtt alakuljon meg az új kormány.⁷⁴ Friedrich azért képviselte ezt az álláspontot, mert így – a választási eredmények akkori állása szerint – visszatérhetett volna a miniszterelnöki székbe.⁷⁵ A miniszterelnök ezzel szemben úgy gondolta, hogy a nemzetgyűlés összeülése és az új államfő megválasztása után mond le.⁷⁶ A Kisgazdapárt is ezt tartotta elfogadhatónak.⁷⁷ A politikusok közötti vitát a fővezér döntötte el, ami szintén jelezte, hogy a katonai és a polgári hatóságok közötti még mindig nem volt egyenrangú viszony. Január 30-án ugyanis Horthy kiadott egy hadparancsot. Eszerint: „a nemzetgyűlés a megalakulása után egy ideiglenes államfőt választ, annak kezébe adja át a koncentrációs kormány a mandátumát és ez ideiglenes államfőtől nyeri ezután megbízását az új miniszterelnök”. A fővezér és a fent említett politikusok álláspontja azért nem volt azonos súlyú, mert katonai erővel csak ő rendelkezett. Horthy ugyanis leszögezte, hogy a hadseregre támaszkodva „feltett szándékom ez álláspontnak minden – bárhonnan jövő – az eredeti megállapodással ellenkező törekvéssel szemben érvényt szerezni”.⁷⁸ A közjogi berendezkedés kialakításának következő lépéseit így Horthy Miklós határozta meg. A politikai folyamatok alakulása szempontjából ez egyáltalán nem volt lényegtelen, mert az új államfő számára nem volt mindegy, hogy lesz-e befolyása az új kormány megalakulására vagy sem.

A kormányzói hivatal betöltésére – az antant támogatása és a hadseregnek köszönhetően – az adott politikai viszonyok között „az egyetlen reális választás Horthy Miklós volt”.⁷⁹ Ez az állítás nemcsak Thomas Sakmysternél, hanem más történeti szakmunkában is megtalálható. A fővezér kormányzóvá választásának további okainak felsorolása itt nem lényeges.⁸⁰ Ennél lényegesebb, hogy az 1920. február 28-án kihirdetett 1920. évi I. tc. „az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom ideiglenes rendezéséről”, ami a Horthy Miklós nevét viselő korszak

74 *Virradat*, 1920. jan. 30. 1., jan. 31. 1.; *Budapesti Hírlap*, 1920. jan. 29. 2., jan. 30. 2.

75 Szinai Miklós: *Ki lesz a kormányzó? A Somogyi–Bacsó-gyilkosság háttere*. Bp., 1988. 34–35., 37.

76 *Pesti Hírlap*, 1920. jan. 28. 3.

77 *Szózat*, 1920. jan. 30. 1–2.

78 A hadparancs szövegét lásd például *Szózat*, 1920. jan. 31. 1.

79 Sakmyster, 2001. 56.

80 Ehhez lásd, például, Sakmyster, 2001. 56–60.; Dombrády, 1990. 32–34.; Romsics, 1982. 85.; Pölöskei, 1977. 98.

egyik alaptörvénye lett, egy gyenge államfői jogkörrel ruházta fel a kormányzót.⁸¹

ÖSSZEGZÉS

Horthy Miklós fővezérként alapvetően katonaként gondolkodott és cselekedett. Emlékirataiban évtizedekkel később viszonylag pontosan jellemezte a hadsereg szerepét: „a hadsereg nagyobb szerepet töltött be, mint ha csak a nemzet egyszerű fegyverhordozója lenne. A nemzeti hadsereg képviselte az államhatalmat”.⁸²

A hadsereg ellenőrzése alatt álló, idővel egyre kiterjedtebb területen egymással párhuzamosan létezett a katonai és a polgári közigazgatás, de nem mellérendelt, hanem alárendelt viszony volt közöttük, a hadsereg javára. A katonai hatóságok hatalma, befolyása volt ugyanis meghatározó. A polgári hatóságok a saját hatáskörüikkel és döntési jogosítványaikkal nem tudtak élni, nem vagy csak korlátozottan tudtak érvényt szerezni akarataiknak. Nem demokratikus elvek alapján történt a hatalom gyakorlása, a politikai szabadságjogok nem vagy csak erősen korlátozottan érvényesültek. A terror a hatalom gyakorlásának részét alkotta. A hatalom legitimitását nem a törvények, az alkotmány, stb. adta, hanem a katonai erő. A legitimitás kapcsán a propaganda, a vezérkultusz is fontos szerepet játszott.

Arról azonban nincsen szó, hogy a fővezér hatalomgyakorlása kialakult, letisztult és egyértelmű keretek között történt. A katonai közigazgatás hatalmát ugyanis korlátozta az antant: elsősorban a fővezér katonai diktatúra bevezetésére vonatkozó javaslatának elutasításával. A kormány és polgári közigazgatás is jelentett némi korlátozó tényezőt. Ennek mértéke a Huszár-kormány idején nőtt meg. Az is korlátozta a fővezér hatalmát, hogy a hadsereg nem volt egy jól működő és fegyelmezett szervezet. Ráadásul nem épült ki – időhiány és a kaotikus viszonyok miatt sem – a hadseregre támaszkodó hatalmi mechanizmus, a döntéshozatali folyamatok sem tisztultak le. Erre említhető példaként, hogy a fővezér parancsait nem mindig hajtották végre, vagy nem úgy, ahogyan azt a felsőbb szinten elvárták. Erre a különítmények terrorisztikus tevékenységére vonatkozó – rendszeres, sokszor megismételt – parancsok jelentenek tökéletes példát.

81 Szabó István: Az államfői hatalom ideiglenes rendezése (1920–1944). = *Rubicon*, 2001. 1. sz. 52–55.; Olasz Lajos: A kormányzói jogkör. In. *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2009. 103–110.; Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon, 1867–1944*. Bp., 1999. 286–292.; Püski, 2006. 18–21.

82 Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Bp., 2011. 137.

Meglátásom szerint a vizsgált időszakban a hatalomgyakorlás modelljét a kezdetleges katonai diktatúra fogalma írja le a legpontosabban. A kezdetleges katonai diktatúra a katonai diktatúra előszobája. A tendenciák a katonai diktatúra kialakulása felé mutatnak, de nem törvényszerű, hogy az létre is fog jönni. Horthy Miklós, ráadásul, 1919 őszén – a hatalmát korlátozó tényezők miatt – nem is tekinthető diktátornak. A kezdetleges katonai diktatúra egy olyan kialakulás alatt álló, nem demokratikus és nem is totalitárius, tehát autoriter politikai rendszernek tekinthető,⁸³ amelyben a hatalmat alapvetően a hadsereg gyakorolja, de ezt több tényező – eltérő mértékben – korlátozza. Így például:

1. a polgári közigazgatás, egy nem katonai vezetőkől álló vagy nem a hadsereg által kinevezett kormány, amely bizonyos fokú önálló jogosítvánnyal rendelkezik,
2. a szervezés alatt álló, nem fegyelmezetten működő reguláris hadsereg egyes egységei, az alsóbb parancsnokságok önjáró magatartása, az egyértelmű és letisztult döntéshozatali folyamatok hiánya,
3. a kaotikus, válságos politikai szituáció egy vesztes háborút követően, amikor a győztes hatalmak is érvényesítik saját akaratukat.

A nemzetgyűlési választások után Horthy kormányzóvá választásával megtörtént a második lépés a politikai konszolidáció felé. A fővezérség hatalmi szerepe 1919. augusztus második felétől egészen 1920 tavaszáig szinte megkerülhetetlen volt. Érdemi ellensúlyt a hadsereggel szemben lényegében az antant magyarországi képviselői jelentettek. Az ún. kezdetleges katonai diktatúra keretei közül a politikai berendezkedés végül nem a katonai diktatúra, hanem az alkotmányos keretek közötti hatalomgyakorlás felé mozdult el. Ennek alapvető oka az antant elvárásaiban található meg, amelyeket a fővezér tudomásul is vett. A kormányzó megválasztása azt jelentette, hogy Horthy alárendelte magát a jogkörét meghatározó törvény rendelkezéseinek, tehát feladta az addigi jóval kiterjedtebb hatalmát. 1920 tavaszán megkezdődött az a folyamat, amely eredményeként idővel egyre inkább az alkotmányos, választott intézmények hozták a döntéseket. Addig a katonai hatóságok hatalmi szerepe volt meghatározó, majd a kormányzó döntéseinek is köszönhetően lassan a polgári hatóságok kerültek döntő pozícióba.

83 Az autoriter rendszerekhez lásd Juan J. Linz: *Totalitarian and authoritarian regimes*. London, 2000.; *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*. Hrsg. Erwin Oberländer - Ferdinand Schöningh. Paderborn – München – Wien – Zürich, 2001.; Domenico Fischella: *A politikatudomány alapvonalai*. Bp., 2000. 284–292.

Vargyai Gyula szerint az 1920. évi I. tc. által szabályozott kormányzói jogkör lehetőséget adott „mindannak gyakorlásához, amelyet 1920 márciusa előtt csak az erőviszonyok tettek lehetővé”.⁸⁴ Az elsődleges források szisztematikus és a szakirodalom kritikus átnézése alapján ez az értékelés azonban nem állja meg a helyét. Horthy Miklós ugyanis elfogadta a jogkörének korlátozását, ami lehetővé tette a politikai konszolidáció megkezdését. Emiatt tehát nemcsak Vargyai idézett értékelése, hanem az 1960-as és 1970-es évek szakszerűsödő történetírásának a katonai diktatúrára vonatkozó megállapításai (is) alapos átértékelésre szorulnak.

84 Vargyai, 1971. 319.

Uzonyi Anita

Újpétery Elemér lisszaboni tevékenysége (1942-1945)

BEVEZETÉS

Jelen tanulmány egy olyan időszak egy intervallumát emeli ki, amely a mai napig meghatározó Magyarország diplomácia történetét vizsgálva. Számos álláspont, koncepció áll rendelkezésünkre, amennyiben a második világháborús magyar szerepvállalást vizsgáljuk, én egy új nézőpontból világítok rá a korabeli magyar külpolitikai lépésekre.

Kutatásom alanya Újpétery Elemér Magyarországon kezdte diplomata tevékenységét, annak minden fontosabb lépcsőfokát bejárva. A kiváló munkája, igyekezete és nem utolsósorban a kialakított kapcsolatai – felsőbb szinteken – mind hozzájárultak ahhoz, hogy 1942-ben a lisszaboni magyar követségen folytassa munkásságát. Mivel jelen munka az 1942–1945 közötti évekre koncentrál, szükséges egy rövid összefoglaló, amely az idáig vezető utat mutatja be.

A DIPLOMÁCIAI PÁLYA KEZDETEI

Újpétery már középiskolás kora óta – bár középpolgári család sarja – folyamatosan törekedett arra, hogy felnőtt korára nagy karriert fusson be. Mindig is érdekelték az idegen nyelvek, a történelem és a természettudományok, főképpen a földrajz. Ezen a vonalon folytatta tanulmányait, amikor egyetemre jelentkezett. Már felsőoktatási tanulmányai során olyan oktatóval dolgozhatott együtt, mint Teleki Pál, akivel a későbbiekben politikai kapcsolatot is létesített és, mint bizalmi ember állt vele kapcsolatban. Ez a kapcsolat még inkább megerősítette abban, hogy tanulmányait egy cél motiválja, diplomata lehessen. A korszak körülményeinek áldozatául vajmi csekély eséllyel indult származása miatt, hiszen főképp arisztokraták tölthették be – a vizsgák teljesítését követően – a diplomáciai pozíciókat, ugyanakkor ebben az első világháború következményei változásokat indukáltak. Kánya Kálmán mondta ki – bár nem igazolható, hogy elsődlegesen az ő nevéhez fűződik, hogy ne származáshoz, hanem tehetséghez kössék azon fiatalok jelentkezését, akik a hazájukat szolgálva külpolitikai pályát választanak. Tagadhatatlan, hogy az első világháború következtében számos az OMM-át szolgáló diplomata disszidált, így szükséges volt egy új generáció felállítása, ez is erősítette Újpétery Elemér esélyeit. Jelen kezdetlegesen törekvé-

sek, a vizsga körülményei szervesen nem szolgálják a fejezet teljességét, így ezeket a részleteket átugrom. 1938-tól valóban már gyakorlatban is elkezdhetette hivatását: elsőként Imrédy Béla, majd Csáky István személyi titkára volt és sok esetben belpolitikai ügyekkel is kellett foglalkoznia. A nagy változást számára az 1942-es év hozta: a lisszaboni kiutazása. Ennek háttere is érdekes, hiszen legtöbbször unszimpatíát mutattak felé, a források több esetben úgy emlegetik, hogy „protezsált”, nem érzik érdemesnek a feladatra. Túlnyomóan diplomata társai vélekedtek így, kivételt jelent ez alól Ullein-Reviczky Antal személye, aki folyamatosan támogatta, illetve Imrédy Béla és Csáky István ajánlása is a szimpatizánsok oldalát erősítette. Ullein-Reviczky Antal személyesen nyújtotta át számára a döntő fontosságú levelet a kiutazásával kapcsolatban és az alábbiakat fűzte hozzá:

„A „KÜM” (Kállay) hozzájárult kihelyezéshoz. A következő Külügyi Közlönyben benne lesz a rendelet. Nem volt könnyű. Wodianer csakugyan tiltakozott. De magán a KÜM-en belül is több ellenséged van, mint gondoltam. Mindenesetre az én érvem győzött, hogy ti. az én külön utasításaim alapján fogsz dolgozni. Egy leszel azok közül, egy újabb, akiket már hosszú idő óta a semleges országokban elhelyeztem. Más országokban, mint sajtó előadók, MTI-tudósítók, Revíziós Liga megbízottak dolgoznak. [...] De Lisszabonban ezek a helyek már be vannak töltve. Nem az én embereimmel. Ezért esett a választásom rád. A magyar külpolitika veszélyes talajra lép. Az irányt, amint én kezdem kiépíteni, a KÜM-en belül és kívül mások is osztják. De óvatosak. Én vállalom a rizikót. De csak olyan emberekkel akarok dolgozni, akikben teljesen megbízom. Ismerlek. Teleki tanítványa és Csáky titkára voltál. Lehet, hogy volt idő az életedben, amikor németbarát voltál. De biztos vagyok, hogy sosem voltál náci. Munkád nehéz lesz, talán nagyon nehéz. De ha nem sikerül az angolok irányt győzelemre vinni, elvesz nemzeti függetlenségünk. A németek kesztyűs kézzel vagy erőszakkal, de megszüntetik a magyar önállóságot.”¹

Ullein-Reviczky Antal szavai gyakorlatilag magába foglalják azt a dilemmát, amely végigkíséri az egész magyar álláspontot a második világhégés alatt. Központi kérdés: németek vagy angolok. Újpétery Elemér esetében is kulcsfontosságú ez a felvetés, hiszen németbarátságát egész karrierje során nem tudta levetkőzni, még az angolok felé történő nyi-

1 Újpétery Elemér: *Végállomás Lisszabon*. Bp., 1987. 197.

tásakor sem. Erre a problémára vissza fogok térni egyéb összefüggések tükrében.

Mielőtt rátérek Újpétery lisszaboni munkásságára, elengedhetetlen, hogy kellően pontos képet kapjunk és felmérjük az adott ország jelenlegi helyzetét.

Mit képvisel a tárgyalt időszakban, milyen kapcsolatokat ápol, vannak-e diplomáciai kapcsolatai vagy semleges szereplőként szemléli a külpolitikai történeteket? Jelen esetben Újpétery Elemér 1942-től a lisszaboni magyar követségen folytatta felfelé ívelő diplomata pályáját, így jelen munka felütéseként a portugáliai helyzetképet kívánom bemutatni. Beszámolómat valamelyest korábbról kezdem – ami irrelevánsnak hathat –, de ezáltal egy permanens képet kapunk a portugáliai állaspontról, annak stagnálásról vagy esetleges átalakulásáról. Ezek az ismeretek nem csupán a hátszág szempontjából relevánsak, hanem magyarázatot adnak a diplomaták döntési mechanizmusainak hátteréről is. Nevezetesen, mennyire kapnak szabad kezet tevékenységük során, az ottani politikai közeg milyen mértékben nyújt támogató kezet felénk és mennyire rendelkeznek szabad mozgástérrel tevékenységük során. Portugália semleges ország lévén látszatra kiváló hely Újpétery Elemér számára, hogy Magyarország külpolitikai irányvonalait érvényre tudja juttatni, ugyanakkor az országokkal való fennálló viszony nem mindig igazolja ezt az állítást. Ezeket a viszonyokat jól szemléltetik a korabeli politikai összefoglaló jelentések, amelyekből most kiragadok párat, melyek többnyire Wodianer Andor (Újpétery Elemér lisszaboni felettese) tollából származnak és Kánya Kálmánnak címzett. Külpolitikai viszonylatban:

„A Népszövetségben a portugál delegáció igen nagy tevékenységet fejtett ki az olasz abesszin konfliktussal kapcsolatban. Mint Anglia szövetségese teljes mértékben az angol politikát támogatta. A portugál delegáció ezen magatartása, valamint a sajtónak szinte egyöntetű olaszellenes beállítása hátrányosan befolyásolja a portugál olasz viszony alakulását.

A portugál-spanyol viszonyban tavaly megindult javulási folyamat az 1935. esztendőben tovább tartott, jóllehet a februárban kipattant spanyol fegyvercsempészési botrányval kapcsolatban kitudódott, hogy ezek később a spanyol baloldali elemeknek szánt fegyverek az Azana-kormány idején eredetileg portugál lázadók részére voltak készenlétben tartva, amely körülmény Lisszabonban visszatetszést szült. [...]

A két állam kulturális közeledése az év folyamán mindkét részről erősen szorgalmazva lett. [...]

*Magyar vonatkozásban említésre méltó esemény nem történt. A két ország viszony változatlanul korrekt volt.*²

A fentebb citált szövegrészlet Wodianer egy 1935-ös jelentéséből olvasható. A két világháború közötti portugál kapcsolatokra kíván rávilágítani, amely elsősorban az angol kooperáció meglétét hangsúlyozza, amely mint egy jövőbeni terv is szerepel a portugál külpolitikai iratok sorában. A magyar viszony tekintetében permanensen fenn állt a jó viszony, ezt bizonyítják azok a beszámolók, amelyek Kánya Kálmán részére szóltak, ezzel szükségesnek érezve, hogy Magyarország tudomást szerezzen az aktuális portugál helyzetképről. A későbbiekben, így nem véletlen, hogy Újpétery Elemér Lisszabonban folytatta tevékenységét. A két ország bizonyította egymással szembeni lojalitását, így a politikai körülmények megfelelőnek bizonyultak.

A politikai kapcsolatok tekintetében fontosnak bizonyulnak a Portugáliában történő személyi váltások – a bel – és külpolitikában egyaránt. Ezek a következőkben hivatkozott mellékletben olvashatók.³

December 28-án sor került a külügyminisztérium újjászervezésére, amely még szorosabb viszonyt kívánt kialakítani a magyar kormánnyal és egyértelművé tette az angol orientáció elsődlegességét. Ezzel párhuzamosan a diplomáciai karban is változások történtek, megbízólevelet adtak át többek között Lengyelország követének de Romer Tádé-nak, Franciaország követének Amé Leroy-nak, megbízatást kapott a Brit Birodalom követe, O. Gnosval és Magyarország ügyvivője, maglódi Wodianer Andor is. Wodianer kinevezése is bizonyítja azt a kölcsönös lojális kapcsolatot a két állam között, amely az 1935-ös évtől folyamatosan felfelé ívelő tendenciát mutat.

A külpolitikai kapcsolatok kialakításán túlmenően egy politikai fejlődés tapasztalható Portugáliában a két világháború között. A stabil belpolitika megteremtése elengedhetetlen feltétele egy jól működő külpolitikának, így kisebb változtatásokat eszközöltek az alkotmányon. A kisebb forradalmi próbálkozásokat sikeresen meggátolták, így 1936-tól gyakorlatilag az országban a legteljesebb rend és nyugalom uralkodott.

Egy 1936 évvégi jelentésében Wodianer Andor arról számol be, hogy bár Salazar miniszterelnök „a nála megszokott körütekintéssel és

2 Magyar Országos Levéltár. Magyar Királyi Követség Madrid. K-4./pol. 1935-1936.

3 Lásd: 1. számú melléklet: Magyar Országos Levéltár. K-szekció 26/1935. *Tárgy: Portugália: a kormány.*

„bölcsséggel”⁴ vezeti az országot, a spanyol bolsevista veszély nem szűnt meg létezni. Wodianer Andor méltatva számolt be minden jelentésében Salazar diktatórikus módszereiről, és egyetértett azzal a döntéssel, miszerint bárminemű bolsevista együttműködést el kell vetni.

Jelen kitérőt Wodianer gondolkodásával kapcsolatban szükségesnek éreztem későbbi motivációja és Újpéteryvel való kapcsolata szempontjából. Az is kiderül jelentései alapján, hogy bizonyos konzervatív körök minden politikai restaurációt üdvözölnének, de semmilyen a kormány összetételét célzó restaurációs tevékenység nem tapasztalható. A spanyol-portugál viszony a két világháború között sem rendeződött, sőt a spanyol kormányváltás óta lényeges rosszabbodás állt be. Az évek óta fennálló portugál bizalmatlanság megnőtt és a spanyol politikai körök sem törekedtek egy békésebb viszony kialakítására. Így a két ország közötti ezen antagonizmus nem csupán sajtóorgánumok egymás ellen irányuló támadásaiban, hanem hivatalos körök egymásnak címzett hivatalos nyilatkozataikban is tapasztalható. Jelen szövegek prezentálására nem térek ki, csupán a két ország közötti ellentét tényét kívántam bemutatni és rávilágítani arra, hogy nemzetközi konfliktus esetén már nyílt lapokkal állnak egymással szemben. A benyomás itt többek között az, hogy jelen esetben egy nagyhatalom sem kíván állást foglalni, de egy esetleges konfliktus esetén – Monteiro portugál külügyminiszter angol tárgyalásai okán – a franciák igen nagy angol befolyást látnak felfedezni. Így gyakorlatilag, bár semleges félként fog Portugália részt vállalni a második világháborúban a fentebb tárgyalt, és kiemelt angol befolyás és orientáció folyamatosan jelen lesz, amelyet követi munkája során Újpétery Elemér is meg fog tapasztalni, és amely körülmény valóban nagy hatással lesz tevékenységére egyebek mellett.

A két világháború közötti időszak a fentebb tárgyalt lépések és motivációk tükrében zajlott le Portugália politikai felelősségét, szerepvállalását tekintve. A második világháború kitörésekor Portugália, mint semleges ország lépett fel az európai küzdőtéren, bár voltak megegyezései és egy kialakult politikai orientációja, de ezek a szóbeli tárgyalások, politikai közeledések mind kodifikálatlanok maradtak. A portugál külpolitika célja a második világháború során is az volt, hogy távol tartsa az országot a konfliktusoktól és biztosítsa az anyaország és a gyarmatok integritását. Amikor Újpétery Elemér megkezdte a tevékenységét a lisszaboni magyar követségen az alábbi nemzetközi helyzet állt fenn Portugália és az európai

4 Magyar Országos Levéltár. K-szekció. Politikai Osztály 1936. IV/22. 1367. sz.

országok között. Itt elsősorban az angol, német és a magyar viszonyokat kívánom szemléltetni:

„Az év folyamán Portugália korrekt viszonyt tartott fenn Nagybritanniával. Ez a viszonyt az északnyugatafrikai partraszállás óta szinte barátságossá vált. Bár semleges elveinek megfelelően Portugália a hadviselő felek propagandáját letompítja, az angol propaganda érezhetően erősebb a tengelynél. Az itteni közvélemény élénk figyelemmel kíséri az angolok háború utáni újjáépítésére vonatkozó terveit, természetesen főleg a portugál gyarmatok szempontjából.

[...]

Németországgal szemben Portugália igyekszik a korrekt semlegességet fenntartani. Az év folyamán német részről sajtótámadások nem érték Portugáliát. Időnkint felbukkant Portugália esetleges német megszállásának híre, meglehetősen idegességet keltve, de a legutolsó hasiesemények és az ibér-blokk megalakítása óta ez a félelem megszűnt.

A német birodalmak Oroszország ellen folytatott háborúját még a portugál közvélemény angolbarát része is szimpátiával kísérte az év folyamán és az év utolsó heteiben elért orosz sikerek határozott aggodalmat váltottak ki portugál hivatalos körökben.

[...]

A portugál közvéleménynek az a része, amely tud Magyarországról, változatlanul szimpátiával kíséri sorsunkat. A Kormányzóhelyettes Úr halálhíre mély benyomást keltett és a lapok szinte rokonszenv hangján emlékeztek meg a gyászbaborult kormányzói családról és a magyar nemzetről.

A sajtóban szaporodnak a magyar tárgyú hírek. A honvédevezérkar kommunikéit a lapok időnkint átveszik.

Magyarország október hó végén kereskedelmi delegációt küldött Portugáliába árucsereforgalmi egyezmény megkötése céljából. Barátságos légkörben lefolyt tárgyalások után december 5-én parafálásra került a sor. Az árucsereforgalmi egyezmény december 31-én jegyzékváltás formájában kötött meg.

A portugál kormány az angol-magyar, amerikai-magyar és brazil-magyar kapcsolatok megszakítása alkalmával a diplomatacsere lebonyolítását közvetítette.

[...]

Megbízólevelet adtak át:

1942. január 28. Román követ /Victor Cadera/

UZONYI ANITA

1942. febr. 3. Guatamalai ügyvivő /Adam Manrique Rios/
1942. febr. 26. Ír követ /Colman. J. O'Donovan
1942. márc. 27. Kolumbiai követ /Francisco Umana Bernal/
1942. okt. 3. Venezuelai követ /Dr. Rafael Angarita Arvelo/
1942. okt. 3. Thaiandai követ /Mom Snidvongsséni ezredes/
1942. okt. 3. Bolgár követ /Ilia Bovadjieff/
1942. dec. 16. Japán követ /Morito Morishima/”⁵

A LISSZABONI ÉVEK

1942. szeptember 15-én Újpétery Elemér megkapta megbízólevelét és megkezdte diplomata tevékenységét Lisszabonban. Kihelyezési rendeletét pár nappal később a Külügyi Közlöny is rögzítette. Más vonatkozásban is érdemesnek tartotta, hogy papírra vesse Újpétery Elemér előrehaladását. A Külügyi Közlöny szinte kivétel nélkül minden számában közöl személyi híreket, azon belül kinevezéseket, menesztéseket és egyéb – a hivatali körökben befolyást keltő – adatokat.

„dr. Újpétery Elemér miniszteri titkári címmel és jelleggel felruházott miniszteri segédtitkár miniszteri titkárrá 1942. évi július hó 1-én.”⁶

„dr. Újpétery Elemér miniszteri titkár a központból a lisszaboni m. kir. követséghez 1942. évi augusztus hó 6-al.”⁷

Az 1942-es év mérföldköve Újpétery Elemér életében, ugyanakkor korántsem konfliktusmentes politikai környezetben került új pozíciójába. A fentebb leírtak alapján az általános portugál viszonyok tisztázásra kerültek, amely semleges politikai álláspontot képvisel, így kiváló diplomáciai környezetet biztosít a követek számára.

A magyarországi viszonyok feltárása éppúgy fontos, mint Portugália esetében. Ezen belül szeretnék rávilágítani Újpétery Elemér 1942 – 1943 éveket jellemző kapcsolataira. Illetve így módon térek rá tevékenységére, követi jelentéseire és a külpolitikai viszonyok alakulására.

Újpétery Elemér karrierje kezdetén Imrédy Béla és Csáky István külügyi személyi titkáráként tevékenykedett, amely kiváló lehetőség volt számára, hogy bizalmas státuszba kerülhessen, és felettesei méltatását elnyerhesse. Ez a későbbiekben is kirajzolódott, hiszen külföldi posztjára

5 MOL. K-szekció. Politikai Osztály. 1942/1943.

6 *Külügyi Közlöny*, 1942. 4. sz. 15.

7 *Külügyi Közlöny*, 1942. 4. sz. 17.

szívesen ajánlották. Egykori tanára, Teleki Pál is hasonlóan vélekedett a fiatal diplomatáról, sőt a leírások alapján bizalmi embere volt.

Előrehaladásában fontos szerepet játszottak kapcsolatai. Ily módon Ullein-Reviczky Antal.⁸ Ő is fontos események tanúja és a II. világháborúba sodródott Magyarország drámájának átélője. Az 1938-as és az 1939-es év a tapogatózásokból, a kapcsolatok elkeseredett kereséséből állt, melynek következménye a teljes német befolyás, később kiszolgáltatottság lett.

Újpétery visszaemlékezésében kiválóan lefesti a fennálló helyzetet, amit sok éven át a magyar politikát irányító személyiségek sem láttak be.

A nagy világégés nyomait bizonyos tekintetben befoltozta az ország, ám a nemzetközi porondon egyedül kevésnek bizonyult. A békés, bölcs konfliktusmegoldás igénye a német nyomás hatására egyre csak hanyatlani látszott. Mégis érdekes a tény, hogy 1938 és 1939 folyamán – még sehol ez a maximális elköteleződés, sem a világháborús szerep – mégis revizionista törekvések beteljesülni látszanak. Diplomáciai úton, az új diplomata kar segítségével sikereket mutatott fel az ország. Újpétery Elemér is a békés megoldásokat támogatta. A reformok sikerességében és a diplomáciai megoldások hitébe vetett ereje egyértelműen a háborúellenességet pártolta.

Diplomatatársai is nyomon követték a fiatal diplomata pályautját, bár napi kapcsolat nem mutatható ki, emlékirataikban többen szenteltek pár sort a megemlézésére, így módon emelem ki Szegedy-Maszák Aladárt. Szegedy-Maszák Aladár gyakorlatilag párhuzamosan tevékenykedett Újpéteryvel és az 1939-es év végére már jól látszott számára, hogy milyen embernek tartja őt. Emlékirataiban Újpéteryt is megemlíti, de nem, mint ellenség, hanem, mint tehetséges fiatal (megjegyzem korábban, mikor Csáky István személyi titkárjaként tevékenykedett, Szegedy-Maszák Aladár „meleg üdvözlétét fejezte ki iránta a külügyminiszter úr” – mármár kijelentése itt cinikusan hat, de 1939-re alakított véleményén):

8 *Ullein-Reviczky Antal*: Újpétery Elemérrel már egyetemi tanulmányai során megismerkedett – később nagy szerepet töltött be előremenetelében. Több külpolitikai utazáson közösen vettek részt, így volt módjuk egymást megismerni. Egy ilyen jellegű utazás végén, Budapesten hangzott el köztük – az amúgy igen bizalmasnak tekinthető - párbeszéd:

„Ullein: Azt hiszem haladunk az angolszász kapcsolatok kiépítésében. A ME eddig is híve volt, de most már burkoltan, aktíve is bele akar nyúlni ebbe a komplexumba. Még majd visszafele elmondok egyet-mást. [...]

Elemér, tudom, hogy régóta keresel külföldi posztot. Igaz?

Újpétery: Igaz, követ uram.

Ullein: Van Lisszabonban egy betöltendő követségi titkári állás. Én Téged szánlak oda. Megfelel Neked?” Újpétery, 1987, 196.

„Újpétery apja a DDSG⁹ egyik hajóállomásának bunyevác eredetű főnöke volt. A tehetséges és ambiciózus fiú kitűnően értett a földrajzhoz, erősen jobbra húzott, társasági ambíciói is voltak, nappal a barikádon, este szmokingban a szalonban szeretne lenni, mondta egyszer saját bevallása szerint Hubay Kálmánnak. Ő határozottan be akart illeszkedni a fennálló rendbe, azt átalakítani, de nem lerombolni. És mire 1942-ben kihelyezték Lisszabonba, már a háború kimenetelét illetően egészen más véleménye volt, mint mondjuk 1938-ban.”¹⁰

Szegedy-Maszák Aladár is kiemeli, hogy Újpétery Elemér jobboldali beállítottságú, Barcza György emlékirataiban is ezt foganatosítja, bár leírása nem az 1939-es évre vonatkozik. Így, részben feloldható az a hipotézis, amely egész kutatásom során fenn áll, hogy Újpétery Elemér hogyan viszonyul a németekhez, milyen szintű volt jobboldalisága és a későbbiekben ez miként változik meg. Újpétery Elemér jobboldali beállítottságára, a németekhez való viszonyulására a későbbiekben még kitérek, hiszen pályáját vizsgálva ennek a problematikának a feloldása bizonyul a legösszetettebbnek.

1942-re már egyértelműen látszódom a német nyomás alá vetett Magyarország sorsa, egyre jobban felerősödött az angol orientáció esetleges lehetősége. Ez a kettős politikai dilemma végig kísérte Újpétery Elemér tevékenységét Lisszabonban is.

Természetesen nem csak szimpatizánsai voltak, hanem olyanok is, akik egyértelműen nem támogatták külföldi kiküldetését és kvázi, mint „protezsáltként” vélekedtek róla. Ez esetben Szent-Iványi Domokost emelem ki. Visszatekintésében Szent-Iványi Domokos¹¹ kifejezetten ne-

9 Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft – Duna Gőzhajózási Társaság.

10 Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy magyar diplomata emlékirataiból.* Bp., 1996. 238–239.

11 *Szent-Iványi Domokos* (Budapest, 1898. április 28. – Heidelberg, Német Szövetségi Köztársaság, 1980. július 19.) Diplomata. A Pázmány Péter Tudományegyetemen jogot és közgazdaságtant végzett. Teleki Pál tanársegéde lett, aki diplomáciai pályára irányította. A Sorbonne-on és a College, de France-ban képezte tovább magát. 1938 szeptemberétől Teleki megbízására tanulmányozta az Egyesült Államok állásfoglalását egy esetleges háborús konfliktus esetében. Előre látta, hogy Németország elveszti a háborút, és a Szovjetunió ennek köszönhetően befolyása alá vonja a kelet- és közép-európai országokat. Az 1939 júliusában felállított miniszterelnökségi Tájékoztató Osztály vezetője. Teleki Pál halála után Szent-Iványi létrehozta az úgynevezett Teleki-csoportot, amely továbbra is azon dolgozott, hogy Magyarország kapcsolatban maradjon a nyugati hatalmakkal, és minél kevésbé szolgálja ki Németországot. Az 1944. március

gatián emlékezik meg Ullein-Reviczky két utóbb lényeges szerephez jutó „protezsáltjáról”: Újpétery Elemérről és dálnoki Veress Lászlóról. Évtizedek múltán is átüt a mély sértettség emlékező sorain, amikor feleveníti Ullein-Reviczky keresetlen javaslatát, miszerint is a legüdvösebb számára, ha a nála korban, rangban hátrébb álló Újpétery „tanácsait” munkája során követi. Újpétery csakugyan Ullein-Reviczky kivételes bizalmát élvezhette, vele már a béketapogatódzások kezdeti fázisában a legőszintébb hangot megütve beszélt terveiről, miközben – valamikor 1942 nyarán – az Orient Expressz hálókocsijában Isztambul felé robogtak. Szent-Iványi később, több hosszú és különböző változatokban is fennmaradt írásában negatív, intrikus arcéllal láttatta Ullein-Reviczkyt [...].”¹²

Újpétery Elemér 1942 őszén kezdte meg tevékenységét a liszzaboni magyar követségen. Magyarországon az 1942-es évben politikai változások alakultak ki: A Kállay Miklós¹³ által vezetett politikai berendezkedés

19-i német megszállást követően a Teleki-csoportból létrejött Magyar Függetlenségi Mozgalom ellenálló szervezet vezetője. A magyar kiugrási kísérletek egyik kidolgozója. Az ő megbízottja volt Koszorus Ferenc ezredes, aki katonáival megakadályozta a budapesti zsidók deportálását, valamint Soós Géza, aki segítette az üldözött zsidókat, és eljuttatta az úgynevezett Auschwitz Jegyzőkönyvet az ország vezetőihez. Előkészítette a Sztójay-kormány leváltását, valamint a Faragó Gábor-féle fegyverszüneti bizottság tagjaként 1944. szeptember

28-án Moszkvába utazott. Részt vett az 1944. október 11-én aláírt fegyverszüneti egyezmény megírásában. 1944 decemberében az Ideiglenes Nemzeti Kormányban felajánlották neki a külügyminiszteri tárcát, amelyet

visszautasított. 1946-ban az Államvédelmi Osztály letartóztatta, a Magyar Közösség ellen indított koncepciós persorozatban a Népbíróság 15 évi kényszermunkára ítélte. 1956. október 26-án, a forradalom alatt szabadult ki, ezt követően 1957-től nyelvtanításból tartotta fenn magát. 1972-ben a Német Szövetségi Köztársaságban telepedett le, ott élt 1980-ban bekövetkezett haláláig.

12 Joó András: A magyar sajtófőnök „tudtával és segítségével”: háborús portrévázlat kérdőjelekkel – Ullein-Reviczky Antal (1942-1944) 'With the knowledge and help' of the hungarian press chief: a wartime portrait with question marks – Antal Ullein-Reviczky (1942-1944) = *Közép-európai közlemények*, 2017. 4. sz. 65–82.

Online: http://real.mtak.hu/81555/7/KEKNo392017.4.szC3A1m_u-65-82.pdf – Letöltés ideje: 2020. 03. 15.

MNL OL K 63 (473. csomó) 75/a, Csonka-Magyarország külpolitikája (Szent-Iványi Domokos kézírata)

13 Kállay Miklós: (Nagyhalász, 1887. január 23. – New York, Egyesült Államok, 1967. január 14.) Politikus, földművelésügyi miniszter, miniszterelnök. 1929-1930-ban kereskedelemügyi miniszter, majd a Gömbös-kormány földművelésügyi minisztere. 1942. március 10-én Horthy Miklós Bárdossy László helyére miniszterelnöknek nevezte ki, mivel Bárdossy kizárólagos német orientációja veszélyt jelentett az országra, illetve a nyugati hatalmakkal szinte teljesen megszakadni látszottak a kapcsolatok. „Hintapolitika” jellemezte miniszterelnökségét, látszólag németbarát intézkedéseket

(Kállay-kormány) 1942. március 9-én alakult meg. Csak Bárdossy vált ki, a kormány összetétele egyébként nem változott. Kállay magának tartotta meg a külügyminisztériumi tárcát is. Ez a változás azért is volt domináns, hiszen nagyban befolyásolta a későbbi világháborús politikát, a jól ismert „hintapolitika” módon. Kállay kettős játszmát űzött a német befolyás és az angol orientáció kettősége között. Politikai megfontolása óvatos alapon nyugodott, de Magyarország későbbi sorsát tekintve kedvezőtlennek bizonyult.

Ugyanakkor Újpétery leírásai arról tanúskodnak, hogy az angolszász politika dominanciája erősebben volt jelen a külügyminiszter gondolkodásában:

„Kállay a dzscentri prototípusa volt, minden jó és rossz tulajdonságával. Ő a külpolitikában majdnem nyíltan az angolszász vonalat tette magáévá, és azonnal megkezdte a „kiugrás” előkészítését. Sokat tudtam a kétségbeesett törekvéseiről az angolszászokhoz való közeledés érdekében. Később Lisszabonban tiszta képet kaptam kitartásáról ezen a vonalon. Ismerte a veszélyt, amelynek kiteszi magát, és vállalta. Még reménytelen körülmények között is. Ez irányú munkásságra csak tisztelettel tudok visszaemlékezni.”¹⁴

Mindezek ellenére, Újpétery Elemér ekkor már tisztában volt azzal, hogy a németek nem győzhetnek és Magyarországnak valahogy meg kell kísérelnie a kiugrást, de jól érezhetően a régi beállítottsága szült némi tartózkodást Szegedy-Maszák Aladártól és utazótársaitól, akik a kezdetől fogva angolszász orientációt követtek. Ennek a távolságtartásnak érzékelhetően hangot is adtak, ami nem Eleméren, mindinkább feleségén, Imrédy Magdán okoztak sérelmeket:

„Felesége, Imrédy Magda, kedves, nagyon érzékeny nő volt, egyszer minden látható ok nélkül sírni kezdett, annyit sikerült csak megállapítanunk, hogy valamiért megbántva érzi magát. Lehet megérezte, azt az egyfajta tartózkodást, mely politikai kapcsolataik és férje politikai priusza miatt velük szemben mégiscsak megnyilvánult.”¹⁵

hajtott végre, de nyitott volt a nyugati hatalmak irányába is, természetesen titokban. Politikája kudarcot vallott, ennek következménye az 1944. március 19-i német megszállás. Letartóztatták, majd az Amerikai Egyesült Államokba emigrált, ahol továbbra is aktívan tevékenykedett, beszédeket tartott, előadói körutat tett illetve megírta emlékiratait.

14 Újpétery, 1987, 190.

15 Szegedy-Maszák, 1996, 114.

Újpétery Elemér pályája során megannyi kollégájában keltett és hagyott bizonytalanságot egykori beállítottsága miatt és késztette őket a tartózkodásra. Valószínűsíthető, hogy ez a kételkedés állt a magyarországi kollégák ellenzése mögött is, amelyet Ullein kiváló érvelésével csillapítani tudott, bár monológjában –, amelyet Újpéteryhez intézett – ő maga is leírja, hogy tapasztalta jobboldali beállítottságát, de leszögezte, hogy sosem volt náci, és Ullein egész bizalmát és támogatását élvezheti. Ez igen alapos alátámasztás, hiszen egy olyan embertől való elfogadást jelent, aki mindvégig németellenes és angolbarát volt, nem beszélve politikai befolyásoltságáról. Ettől eltekintve Újpétery Elemér lisszaboni tevékenységét végig kísérte ez a kettő megítélés.

Családjával Estorilban szállt meg és tevékenysége Wodianer Andor¹⁶ főnöksége alatt zajlott, akinek az unszimpátiája aligha múlt el irányába, így teltek az első évek.

Újpétery Elemér lisszaboni tevékenységének kezdetén még csak nem is sejtette, hogy ez a kezdet jelenti külügyi pályájának a végét. 1942. október 9. Újpétery Elemér első napja a magyar királyi követségen.¹⁷ Wodianer Andorral találkozott elsőként, aki a következő szavakkal fogadta:

„Ülj le Elemér! Nyilvánvalóan tudod, hogy nem akartalak itt helyettesemnek. Minden információm úgy szól, hogy túlságosan németbarát vagy. Azt is tudod, vagy ha nem, meg fogod tudni, hogy én, már származásomnál fogva is németellenes és főleg náciellenes vagyok. Megtettem mindent, hogy ne te kerülj ide. De ha már itt vagy, és minthogy a KÜM fogalmazási karába tartozol, ne annyira főnököt láss bennem, hanem karrierbeli kollégát. Rangodnál fogva te vagy a helyettesem. Hivatásunk és beosztásunk összeköt. Ha speciális tengely-összeköttetéseid vannak, légy velem őszinte. Légy nyílt velem, és én is az leszek veled. Iszol egy sherryt? Utána együtt ebédelünk.”¹⁸

16 Wodianer Andor: (Bp. 1890. május 3. – Argentína, Buenos Aries, 1964.) Követségi tanácsos, ügyvivő. 1939-1944 között a lisszaboni magyar követség vezetője. A béketapogatózások, a kiugrás egyik vezéralakja. Magyarország német megszállása után lemond és csatlakozik a Követi Bizottsághoz. Újpétery Elemérrel kapcsolata nem volt zökkenőmentes, németellenessége miatt az első években nem tudott a fiatal diplomatában megbízni. A későbbiekben – Elemér bizonyítva lojalitását – kapcsolatuk stabilizálódott.

17 Alexandre Herculano 27.

18 Újpétery, 1987, 201–202. (A dokumentumot betűhíven az eredeti helyesírásnak megfelelően idéztem.)

Wodianer ismertette Újpétery feladatkörét is:

„Első dolgod legyen a követség belső munkáját megismerni. Sima, a sajtóattasénk, mindennap készít angolszász sajtószemlét. Biztos vagyok, hogy az újságokon kívül, amelyeket kiértékel, nincs semmi közvetlen összeköttetése itteni angol vagy amerikai sajtóközegekkel. Hagyd ezt egyelőre így tovább futni...[...] építs ki minden elképzelhető kapcsolatot a portugál sajtóval, mert az nagyon hiányzik. Tanulj meg folyékonyan portugálul. Építsd ki portugál társadalmi kapcsolataidat. [...] És a tengelyhatalmak itteni képviselői előtt tartsd meg tengelybarát beállítottságodat. Én is ezt csinálom.”¹⁹

A portugál nyelv tanulására nagy hangsúlyt fektetett Újpétery, majd igyekezett kapcsolatokat kiépíteni a német és az olasz követség tisztviselőivel. A németek közül Breiskyvel²⁰ gyorsan jó kontaktust sikerült kialakítania.

Lisszabonban töltött első féléve alatt a portugál újságírókkal is felvette a kapcsolatot, célja, hogy megnyerje valamennyit, hogy egyre nagyobb számban helyezzenek el magyar vonatkozású híreket a portugál sajtóban. Wodianernek volt egy kialakított köre –akik minden ebédmeghívás tagjai voltak. Újpétery Elemér is bekerült ebbe a körbe, először közös hivatásuk miatt, későbbiekben már valamelyest a szimpátia is szerepet játszott. 1942-ben a tapogatózások, az információszerzések, a nemzetközi kapcsolatok kialakításának színhelyéül szolgál minden ebédmeghívás. Olyan személyek voltak ezek aktív résztvevői, mint például Pangal (volt román követ), Olga Cadava grófnő, Kowalewski lengyel ezredes. Utóbbi Újpéteryre nagy hatást gyakorolt.

Újpétery sokirányú tevékenysége megcélozta a követségen kívüli magyarokat, prioritást élvezett a velük való kapcsolat kialakítása. Az egyik ilyen személy Tamás András volt, az MTI lisszaboni tudósítója, a Revíziós Liga kiküldöttje.

A másik ilyen, követségen kívüli személy volt Bazovszky János.²¹ Igen intelligens ember volt, erről a képességéről egy beszélgetésük során Újpétery Elemér is meggyőződött:

¹⁹ Újpétery, 1987, 204.

²⁰ Követségi titkár az osztrák diplomáciai szolgálatban kezdte meg a pályafutását. Az Anschluss után került át a német külügyi szolgálatba. Régebb óta tevékenykedett Portugáliában, így megszerzett információi nem voltak elhanyagolhatók Újpétery Elemér számára.

²¹ Az USA-ból került Lisszabonba, de nem szerepelt a portugál diplomatalistán.

„Nektek nincs és nem is lehet fogalmatok az USA katonai és katonai jellegű iparának gyors, robbanásszerű fejlődéséről. Az amerikaiak megszokták, hogy alaposan terveznek, de aztán gyorsan gyártanak. Az ezerszámra kiépült új gyárak, és csak azokról beszélek, amelyeket az USA-ból való távozásom előtt látni és érzékelni lehetett, kívülről nagyon egyszerűek. [...] Ipari kapacitásukat nemcsak a tengely, de a világ összes többi nagyiparral rendelkező hatalma együtt sem éri el.”²²

Ez a Bazovszky által nyújtott helyzetkép 1942-ben elég volt ahhoz, hogy a tengelyhíreket megcáfolja. Nem beszélve arról, hogy eddig ilyen konkrét állításokkal nem találkozott Újpétery Elemér, ami az USA iparát illeti, így mindenképp fontosnak érezte a további kapcsolattartást is.

Újpétery Elemér diplomáciai jelentéseire térek át, néhány konkrét példával alátámasztva. Jelentéseinek tematikáját sokkal inkább meghatározta a magyar részről érkezett igények, mintsem Portugália politikai vonala. Ettől függetlenül számos dologról ad számot a fiatal diplomata, és ezekből a jelentéseiből kiváló kapcsolati rendszereket világíthatunk meg, amelyek befolyással voltak tevékenységére is.

Mióta Magyarország belépett a második világháborúba folyamatosan elsőrendű szerepet kap az angolokkal való viszony értékelése, mérlegelése. Már 1942-ben jelentést közölt erről Wodianer Andor, amelyben az angol sajtó híreit ismertette Magyarország és szomszédjai viszonylatában:

22 Újpétery, 1987, 213.

51

Melléklet a 13/Pol-1942.számhoz.

Lisszabon, 1942.február hó 8-án

Ez a dokumentum a
Magyar Országos Levéltár
gyűjteményébe tartozik.

This document belongs to the
collection of the National
Archives of Hungary.

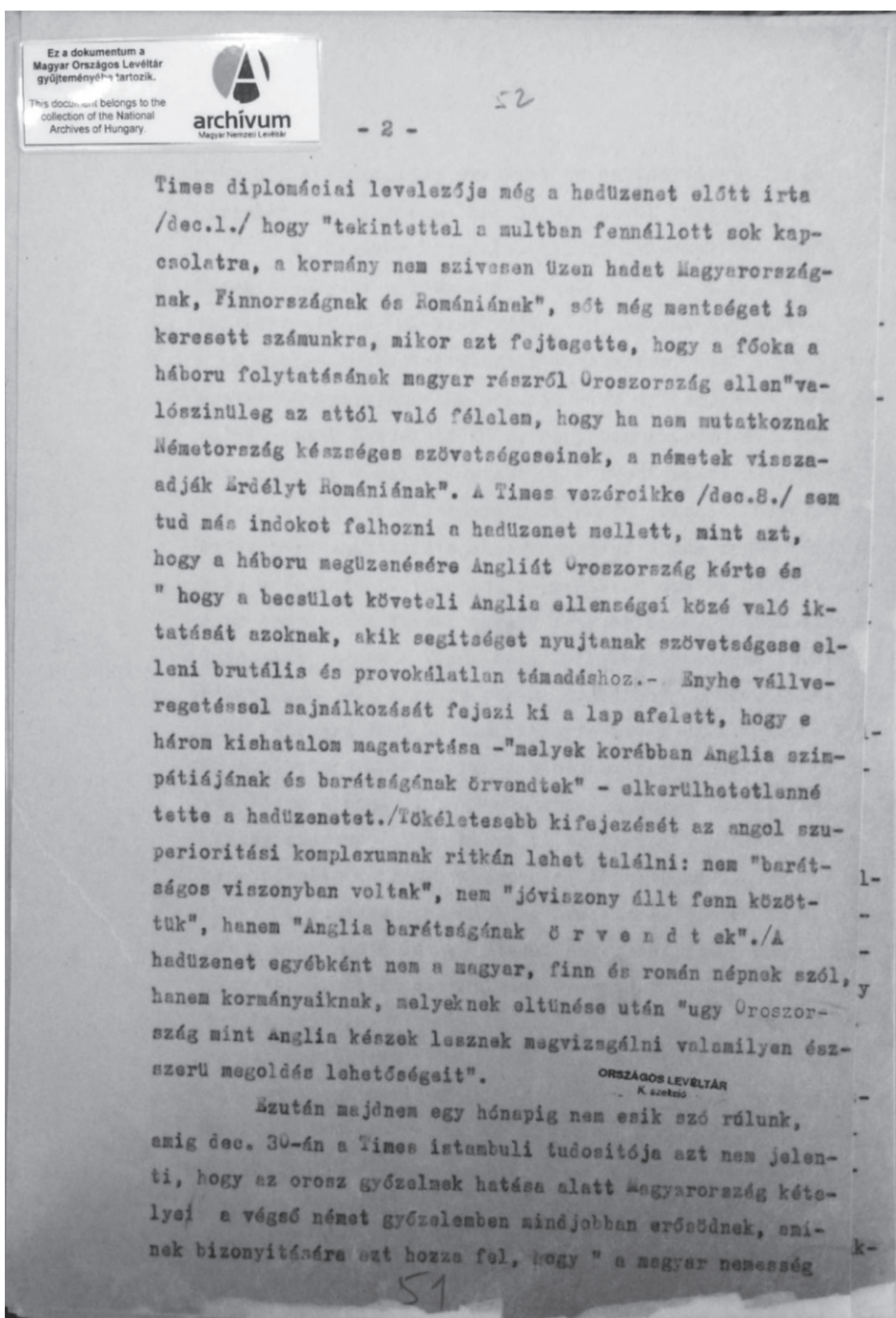

Tárgy: Magyarország és szomszé-
dai az angol sajtóban az an-
gol hadüzenet óta.

Az angol sajtó magatartásán Magyarországgal szem-
ben a hadüzenet nem sokat változtatott: már a diplomáciai
viszony megszakítása óta lekicsinylő hangon irtak rólunk,
melynek bántó éle a hadiállapot óta legfeljebb csak árnya-
latokkal erősödött és párosult az eddiginél nagyobb tájé-
koztatatlansággal. Ez a beállítottsága a sajtónak főleg abban
nyilvánul, hogy Magyarország magatartásának indító okairól,
önálló céljairól, szomszédaitól eltérő státusáról szarkasz-
tikus modorban irnak a lapok; hogy belső viszonyainkat el-
ferditve, eltorzítva, hamis beállításban festik; hogy Ma-
gyarországot másként mint "vazallus vagy "csatlós állam"-
nak, vezetőinket másként mint "Hitler bűntársainak" alig
aposztrofálják és hogy általában Romániával és Bulgáriával
vesznek bennünket egy kalap alá. Mindez elsősorban a Times-
re vonatkozik, mert ez jóformán az egyetlen lap, mely még
szerkesztői kommentárokban foglalkozik velünk; a többiek
esetében legfeljebb egyes tudósítók rosszindulatáról vagy
tájékoztatatlanságáról lehet szó.

Hogy a hadüzenet nem volt tulságosan az inyére
az angol kormánynak nemcsak abból nyilvánvaló, hogy a hábo-
ru megüzenése érdekében Oroszország részéről Londonban tett
első lépés és az angol-magyar háborus állapot deklarálása
között több mint 6 hét telt el, hanem kitűnik ez a sajtó
magatartásából is. A Times szinte mentegetődzve kommentálta
a hadüzenetet, míg a többi lap szónéklul regisztrálta azt.

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
K. szekció

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár, K-szekció. 13/Pol.-1942. Wodianer Andor követi jelentései

A fentebb mellékelt dokumentum egy bizonyos részét közli az angol megnyilvánulásnak, de mindenképp bizonyítja számunkra, hogy az angolok negatív véleménnyel vannak Magyarországról. Ettől kezdve nem titkolt cél lett az angol orientáció megerősítése, így ebben a reményben tevékenykedett Elemér is.

1943-as évben megsokszorozódott azon jelentések száma, amelyet Újpétery Elemér közölt, ebben már a háború utáni helyzetek latolgatása is szerepelt, illetve különböző politikai hangvételű anyagok átadása a magyar vezetőségnek:

„Lengyel forrásból már néhány hónappal ezelőtt arról értesültem, hogy a lengyel kormányhoz közel álló körök, a Szövetséges Nemzetek, de főleg az Egyesült Államok és Anglia ismertetni fogják a háború utáni ujjaépítésre és a Középeurópai federációra vonatkozó terveiket [....].”²³

A jelentést Ghyczy Jenőnek címezte 1943 júliusában. Az általa közölt Central Union néven befutott terv azért volt fontos a magyar vezetői köröknek, mert 11 országot, beleértve Magyarországot is a federáció részeként tünteti fel az 1938-as határok figyelembe vételével. Konkrétan kiter a magyar határrevízió kérdésére, amely bár nem irányul egy teljes határrevízió kialakítására, mégis szükségesnek tartja annak felülvizsgálatát. Újpétery lengyel kapcsolatai útján értesült jelen tervről, így nem fér kétség ahhoz, hogy a terv a lengyel kormányhoz közel álló körökben született meg, de aligha lehetne komolyabban venni, mint egy kísérleti lépést. A magyar körök bizakodva álltak a felvetés előtt, hiszen egy támogató angol befolyást sejtettek mindezek mögött és a lehetőséget arra, hogy kiugrási kísérletük megvalósulni látszik.

Ugyanakkor 1943 és 1944 folyamán olyan magyarellenes csoportokkal is megismerkedett Újpétery, mint például a francia sajtó. Jelentéseiben közölte ezeket a híradásokat és napi szinten juttatta el feletteseinek Magyarországra:

„Legyen szabad Nagyméltóságod figyelmét felhívni arra a körülményre, hogy úgyszólván nem múlik el nap az utóbbi időben, amikor a Franciaországon kívüli szabad francia rádióadásban valamely magyarellenes megnyilatkozás ne fordulna elő. [...] Ellenpropagan-

23 MNL. K-szekció. 115/Pol. -1943. Újpétery Elemér követi jelentései

dára csak úgy látok módot, ha sikerülne a szabad francia elemekkel érintkezésbe lépni.”²⁴

Újpétery Elemér addigi tapasztalatai viszont jól sejtetik, hogy az angolszászok szövetségesei, még akkor is ha magyar részről nem állt fenn háborús helyzet sokkal intranzigensebbek a magyarokkal szemben. A lengyel kapcsolataira való tekintettel és Wodianerrel folytatott beszélgetése nyomán jelen problémára egy megoldást látott, hogy a lengyelek olyan anyagokat juttassanak az illetékes kezekbe, amelyek bizonyítják, hogy Magyarország mit tett Franciaországért.

Hasonló negatív hangvételű sajtóanyag szivárgott ki csehszlovák részről, amik szintén Magyarországot és magyar kormány lépéseit kritizálják. Újpétery erről is számot ad jelentéseiben. Születtek olyan tematikájú követi jelentések, amelyek „vegyes információ” tárggyal jelentek meg. Ezekben a portugál helyzetről számol be, különféle követekkel való beszélgetést említi meg – bár magát a kommunikációnak a tartalmát nem közölte.

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Érdekes fordulatot jelentett számomra az Állambiztonsági Levéltárban tett látogatásom útján megismert anyagok feltárása, amelyek egy lehetséges új kutatási irányt szabhatnak meg, ugyanakkor a szóban forgó anyagok hitelességét alapos kutatás kell, hogy megerősítse.

Újpétery Elemért egész karrierje során megbélyegezték jobboldali beállítottsága és németbarátsága miatt. Ezt igazán sosem tudta levetkőzni, és a háború előrehaladtával a kiugrási csoporthoz való csatlakozása ellenében is sokak nem bíztak meg benne. Eddigi kutatásaim alkalmával én sem találtam konkrét bizonyítékot arra, hogy bármilyen közeledés tapasztalható lett volna a németek irányába, most viszont bizonyos anyagok említést tesznek ennek az esetlegességére. Nyomatékosan kijelentem, hogy mindez nem bizonyítja, hogy Elemér Gestapo ügynök lenne, ennek teljeskörű bizonyítására népbírósi peranyagok szövegei lennének alkalmasak, amennyiben megemlíti Újpétery Elemér nevét, de egyelőre ezekre utaló források sem kerültek a birtokomba. Ugyanakkor tanulmányomba fel szeretném tüntetni jelen álláspontot is, hiszen a kutatás részévé vált. Jelen forrás Németország Magyarországi tevékenységére vonatkozik, Újpétery Elemér kapcsán.

24 MNL. K-szekció 128/Pol. – 1943 Újpétery és Wodianer követi jelentései

„Kapcsolatot tartott fenn Kornhuber SD ügynökkel, akinek tudomására hozta az 1942 július hónapban megtörtént változásokat a magyar diplomáciai körökben.

Ugyanabban a hónapban szolgálati ügyben a magyar külügy-minisztérium sajtóattaché-jának Ullein Reviczky utasítására Lisszabonba utazott és útját felhasználta az SD által kapott utasítások végrehajtására. 1942 nyarán Lisszabonból való visszajövele után referált Kornhubernak és részletesen beszámolt a politikai életről, mely abban az időben dominált Portugáliában, Spanyolországban és Franciaországban.

Ugyanazon év október havában ismét elutazott Lisszabonba, ahol a Kornhubertől kapott vízilap segítségével összeköttetést teremtett az SD lisszaboni ügynökével, Bragard újságíróval.”²⁵

Ezáltal akár egy teljesen új megvilágításba is helyezhető Újpétery Elemér tevékenysége, amelynek feloldása továbbra is a legproblematicusabb részét képezi vizsgálódásaimnak. A kutatásom nyomán egy névsor is került a kezeim közé, amely „Gestapo ügynökei” tárgycímmel közli az esetleges emberek nevét, köztük Újpétery Elemér, Ullein-Reviczky Antal és Zilahi-Sebess Jenő neve is fellelhető.²⁶

Ugyanakkor ezek az anyagok zömmel 1956 utánra datálhatók, ezáltal forráskritika alá kell venni őket. Vélhetően, nem arról van szó, hogy ezek az emberek valóban Gestapo ügynökök voltak, már csak azért sem, mert nevezetesen Ullein-Reviczky Antal az elsők között volt, aki a kiugrást támogatta és elősegítette, mint ahogyan Zilahi-Sebess Jenő is. Külpolitikai beállítottságuk sem ezt az irányvonalat képviseli. Újpétery Elemér, bár Csáky mellett sok időt eltöltött, aki nyíltan vallotta németbarátságát, de Újpétery-nél is az angol orientáció fontossága már 1941-től tetten érhető.

Vélhetően az 1945 utáni kommunista rendszer politikai manipulációját tapasztalhatjuk ezen anyagok olvasata közben. A Kádár-rendszer pozitív hazai és külföldi megítélésében nagy szerepet játszott az a politikai törekvés, amely a Horthy-korszakot oly mértékben bélyegezte meg, hogy abban minden hatalmat birtokló személy náci, fasiszta beállítottságú volt és ennek tükrében a későbbi szocialista rendszer minden eleme igazságos és demokratikus. Természetesen ez a gondolatmenet sem bizonyíték a fentebb említett két forrásrészlet hátterére, ugyanakkor ezek a tények nagymértékben elősegítik a problematika feloldását.

25 ÁBTL -4.1 – A – 2128/2 /26 /27

26 ÁBTL -3.1.5. – O-11541/1 /83

Sokkal inkább, hiszen Újpétery Elemér felettese, Wodianer Andor közvetlen mindennapi kapcsolatot ápolott vele, jelentéseit átnézte, rendezte, így ez a kontakt sem engedhette volna meg Elemér számára az ilyen szintű német elköteleződést. Jelentéseinek zöme is mind segítőszándékkal, a magyar törekvéseket szem előtt tartva íródott, és hazafias érzések, valamint a lojalitás hajtotta egész diplomáciai tevékenysége során.

Természetesen ez a kérdéskör további kutatásokat igényel, de a kutatás ezen részénél fontosnak tartottam ezt a lehetséges vizsgálati szálát is bemutatni.

Visszatérve Újpétery Elemér tevékenységéhez, megállapítható, hogy nem csak az általa megírt jelentések maradtak fent. Feladatai közé tartozott más országok követeivel való kapcsolattartás. Ily módon szeretnék egyet kiemelni, amely egy – Újpétery Elemérrel – történő bizalmas beszélgetésről ad számot, amely főképpen Magyarország háború utáni helyzetéről számol be, ahogyan azt 1943-ban Újpétery látta:

„Josef Potocki liszaboni lengyel ügyvivő levele a külügyminiszternek (London)

Lisszabon, 1943. március 39. A Miniszterelnök Úr részére, K. Morawski követ Úr kezéhez, London

Miniszter Úr tájékoztatására csatoltan megküldöm Zdziarski úrnak Újpétery Elemér úrral folytatott beszélgetéséről készített feljegyzést, amelyet adaléknak tartok a jelenlegi magyarországi hangulat megvilágításához. Megjegyzem, hogy Zdziarski urat felhatalmaztam az említettel való találkozásra, akit ő korábbi időkből jól ismer. Chargé d’Affaires a. i. Josef Potocki – meghatalmazott miniszter.”²⁷

A jelentésből Újpétery Elemér álláspontját közlöm a magyarországi helyzet tekintetében:

„Kérdésemre, hogy hogyan képzei Magyarország jövőjét, ez után a háború után, azt válaszolta, hogy Magyarország ezen a téren, a Vatikán, Lengyelország és a zsidók segítségére számít, mivel egész idő alatt különösen ügyelt arra, hogy megőrizze a jó viszonyt mind a három tényezővel és e tekintetben az országnak elég tiszta a lelkiismerete.

27 Vida István: A lengyel emigráns kormány liszaboni követségének magyar vonatkozású iratai. = *Történelmi Szemle* 1987–1988. 4. sz. 447.

*Kérdésemre, hogy a háború befejezése után Magyarországon ki játszaná el a gondviselés emberének szerepét azt felelte, hogy egész Magyarország reménykedik abban, hogy Horthy megtarthatja pozícióját a háború után is, sajnos azonban egészségi állapota sok kívánnivalót hagy maga után. Úgy véli, hogy a válság időszakában komoly szerep juthat mind Bethlen István grófnak, mind pedig Eckhardt Tibornak.*²⁸

Jelen beszélgetés is bizonyítja, hogy Újpétery még 1943-ban is pozitívan szemléli Magyarország jövőjét, és egy nagyobb vezetői váltásra sem számít, noha a német befolyás egyre inkább nőtt, amely természetesen politikai változásokat is indukálnak.

Lisszaboni tevékenysége során hatalmas figyelmet fordított a különféle sajtóorgánumok megismerésére és azok továbbítására a magyar felettesi felé. Főképpen figyelemmel kísérte a háború előrehaladtával az angol sajtó visszhangját Magyarország viszonylatában. 1943-ban értesült egy igen egyértelmű angol álláspontról Újpétery, melyet a „The Times” egyik segédszerkesztője Carr²⁹ közölt, miszerint az angolok egyelőre semmilyen hivatalos, vagy esetlegesen nem hivatalos tárgyalásokba nem szeretnének bocsátkozni Magyarországgal, egyelőre kívánnak, míg az európai helyzetkép valamelyest stagnálódik. Természetesen Újpétery továbbított minden ilyen jellegű anyagok Magyarország felé, ami az ottani további cselekvést indukálta.

Újpétery Elemér lisszaboni tartózkodása során felismerte a kapcsolatok fontosságát, így az alapvető elvárások mellett kedvtelésből is tartotta a kapcsolatot diplomata társaival. Ezek az összejövetelek szolgálták a legmegfelelőbb színhelynek a politikai törekvések, az országok diplomáciai hátterének feltárásához.

„A lisszaboni magyar követség titkárának vendéglátása.

Lisszabon, 1943. április 18. (Magyar Távirati Iroda)

A Diari da Manha április 18.-i száma hírt ad arról, hogy Újpétery Elemér, a lisszaboni magyar követség titkára, április 17.-én

28 Vida, 1987–1988, 448.

29 Carr, Edward Hallett: angol diplomata, történész egyetemi tanár. 1916-1936 között különböző diplomáciai szolgálatokban állt, majd 1941-1946 között a The Times egyik segédszerkesztője lett.

koktél-partit adott, amelyben a lisszaboni diplomáciai testület színes tagja tagja vett részt.”³⁰

A diplomácia lét 1942-től Újpétery Elemér számára nem csak a politikai életben nyitott ki új ajtókat, hanem társasági életét is magas színvonalon élte. Ezek a találkozók, bár formailag nem politikai diskurzusok helyéül szolgáltak volna, de a legtöbb külföldi kapcsolatát ezeken a találkozókön alakította ki.

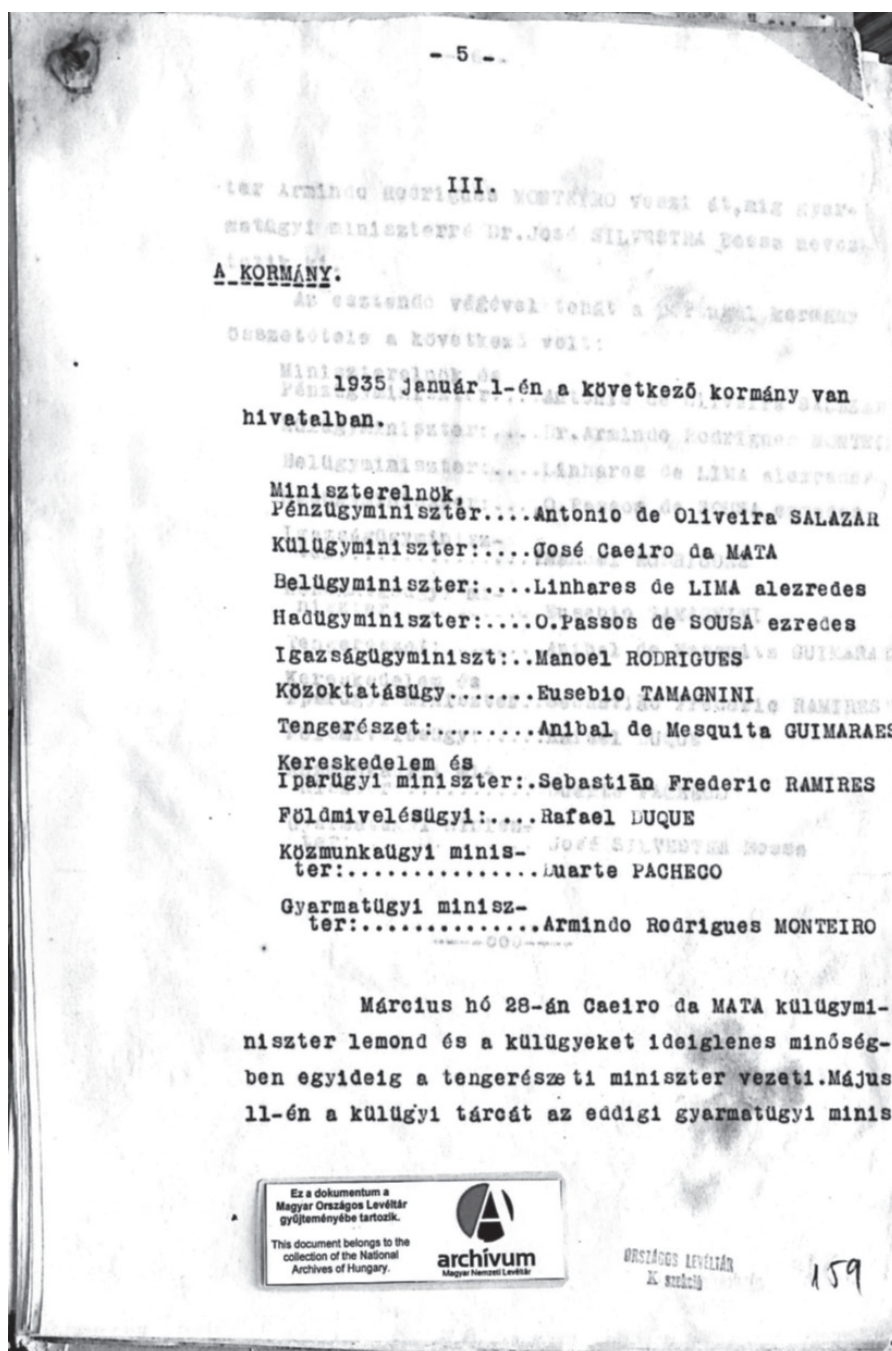
Újpétery Elemér nagyon ígéretesnek induló diplomatakarrierje – mint a korszakban sokaknak – kettétört. Bár 1944. március 19-ei német megszállást követően – Wodianer Andorral ellentétben – maradt pozíciójában, majd lisszaboni magyar követség ügyvivője lett. Az októberben megalakuló Szálasi-kormányt azonban nem ismerte el. A Debrecenben megalakuló Ideiglenes Kormányt törvényesnek ítélte, ugyanakkor nem tudta felvenni a kapcsolatot velük. Az 1945 őszen megalakult Nagy Ferenc kormány nem tartott igényt a szolgálataira, így 1946. március 31-én végleg véget ért diplomáciai pályafutása és életének egy teljesen új szakasza kezdődött.

30 Magyar Távirati Iroda (későbbiekben MTI). 1943. április 18. 2918. szám. Online: https://adatbazisokonline.hu/pdfview2?file=static/documents/MTI/Magyar%20Távirati%20Iroda/Belso_sorozatok/Hazi_tajekoztato/HU_MNL_OL_K_428_t_1974_1943_04_18.pdf#search=Újpétery%20Elemér&page=27&rnd=47276217052061490 – Letöltés ideje: 2021. 10. 10.

UZONYI ANITA

MELLÉKLETEK

1. számú melléklet: Magyar Országos Levéltár. K-szekció 26/1935.
Tárgy: Portugália: a kormány.

Keresztes Bence

A taxisblokádnak elbeszélése a magyar sajtóban

BEVEZETÉS

Tanulmányomban az 1990. október 25-29-én zajló taxisblokádnak média reprezentációjával és a blokádról megjelent sajtóanyagok értékelő szövegeinek elemzésével foglalkozom. A taxisblokádról mai napig különböző értelmezések születtek, azonban napjainkig sincs egységes álláspont, hogy a háromnapos közlekedési blokádnak spontán akció, vagy szervezett, tudatosan előkészített puccskísérlet lett volna.

1990. október 25-én jelentette be a kormányfő, hogy az MDF kormány drasztikusan megemeli a benzin és gázolaj árát, ez által október 26-ától 60%-os benzináremelés lép életbe. A hírre felvásárlási láz kezdődött a kutakon, majd aznap este több száz taxis gyülekezett a Kossuth téren, akik miután nem tudtak megegyezni a kormánnyal, lezárták a budapesti hidakat, a nagyobb útszakaszokat, valamint a be- és kivezető szakaszokat a fővárosban és a nagyobb vidéki városokban. A közlekedési blokádnak során kezdetben akadozott az ellátás, rémhírek terjedtek, hogy a belügyminiszter Horváth Balázs a tömegbe lövetne, illetve az október 27-én rendezett MDF szimpátiatüntetésen is heves szóváltásokra került sor a taxisok és a kormánypárti tüntetők között. A sajtó, a politikusok és a civil lakosság eltérően reagáltak az eseményekre, amelyhez hasonló tömegmegmozdulásra csak 1956-os forradalom idején volt példa, leszámítva a budapesti, nyolcvanas évek végi tüntetéseket.

A blokádot végül az Érdekegyeztető Tárgyaláson elért kompromisszumnak köszönhetően számolták fel, az Országgyűlés pedig amnesztiában részesítette a résztvevőket, annak ellenére, hogy a taxisblokádnak jogilag kimerítette a polgári engedetlenség fogalmát. A blokádnak megítélése azonban az elmúlt harminc évben sem tisztázódott, révén, hogy az akkori szereplők közül többen ma is aktív közéleti tevékenységet folytatnak, amely miatt a téma további kutatásokat igényel.

A taxisblokádnak a sajtóban hol sztrájkként, hol meg, mint puccskísérletként jelent meg, így írásomban az azóta megjelenő sajtó narratívák elemzését végeztem el, amelynek során két alapvető álláspontot vetettem össze. Az első, ami javarészt az 1990 utáni sajtóban jelent meg, az a taxisblokádnak pozitív megítélése, spontán demonstrációként való leírása, melyben az MDF kormány és azon belül is az Antall Józsefet helyettesítő Horváth Balázs felelőssége dominál. Ezzel szemben, a főként a kézezres

évek során megjelenő, az évforduló kapcsán megszólaló visszaemlékezők által, egy titkosszolgálati akcióról, szervezett destabilizációs kíséretről olvashatunk.

Ehhez elsősorban az akkori napi és országos sajtó és audiovizuális termékeket használtam fel, amelyeknél a lapok jobb és baloldali irányultságát vettem figyelembe a többoldalú megközelítés végett, illetve felhasználtam még a blokádról keletkezett és a narratívákhoz illeszkedő visszaemlékezéseket.

Az alapvetően a jobboldali, konzervatív sajtó ragaszkodott ahhoz az állásponthoz, hogy ez egy megszervezett akció, vagy puccskísérlet volt az akkori kormánnyal szemben, még inkább a baloldali, liberálisabb sajtótermékekben vagy meg sem jelent a taxisblokádnak, vagy csak spontán akcióként számoltak be róla. Általában az évfordulók alkalmából került előtérbe a téma, gyakran tárgyilagosan, csupán kronológiai összefoglalókkal.

Tanulmányomban ezért először a blokád napjaiban keletkezett írásokat elemzem, majd egy következő alfejezetben az említett kilencvenes és kétezres évek vitáit vizsgálom, választ keresve a harmadik Magyar Köztársaság első legsúlyosabb válsághelyzetére és értelmezésére.

AZ 1990 OKTÓBERÉBEN KELETKEZETT SAJTÓ NARRATÍVÁK

1990-ben, a blokád napjaiban számos publicisztika jelent meg a blokád mellett vagy ellen szót emelve. Ezen anyagokat vizsgálva tanulmányomban főként a Magyar Nemzet, Népszabadság, Népszava és a Magyar Hírlap által közölt cikkek értékelő szövegeit használom, mivel ezen lapok, noha világnézetüket tekintve különböztek egymástól, a taxisblokádnak idején számos hasonlóság, majd később különbség fedezhetőek fel a hangnemeikben, amely miatt alkalmassá válnak a téma több oldalról történő vizsgálatára.¹

Közülük úgy vélem, a Népszavában megjelenő, Török álnéven publikáló újságíró foglalkozott legjobban a blokád társadalmi fogadtatásával, ami a Népszavában volt olvasható. Nem tudni, hogy valós események alapján írta-e meg a rövid kis tárcáját, azonban az általános közhangulatra lehet következtetni belőle, még ha nézőpontja alapvetően szubjektív is. Egy édesanya és gyermeke napját mutatja be a taxisblokádnak idején, amely történetben nemcsak a közlekedési problémák, hanem az ellátási nehézségek és az esetleges erőszaktól való félelem is megjelenik. A kisfiú

¹ Somorjai Miklós: *A taxisblokádnak a sajtó és a közvéleménykutatások tükrében*. Pécs, 2003. 10–11.

iskolájában elmarad a dolgozatírás, mert a tanárnő nem ér be időben az úttorlaszok miatt, a szülők pedig az akadozó élelmiszerszállítás miatt aggódnak. Súlyos társadalomkritika olvasható ki a sorok között mikor az egyik kisfiú, miután elmagyarázták neki, hogy mi is történik az országban, kijelenti, hogy nem akar magyar lenni. A szülők féltik a gyerekeiket, sőt a főszereplő édesanyjával együtt nem engedik ki őket az utcára, nehogy a tömeg közé keveredve erőszak áldozatai legyenek. Itt a szerző összekapcsolja a taxisblokádát az 1956-os forradalommal, amikor is az édesanya visszaemlékszik a forradalom napjaira, amelyet a pincében bujkálva vészelt át szüleivel. Azokban a napokban, hasonlóan a taxisblokád napjaihoz, a szökevényes gondolkoztak, amely akkor még kockázatosnak tűnt, ma már viszont az útlevelekre pillantva megvalósíthatónak látszik, révén, hogy még egy barátnője is él Bécsben. Gondolatmenete során felhossa a mellette szóló érveket, mi szerint most már nyitva a határ, ott az útlevél, miért ne mehetne, ám ekkor fia szakítja félbe. Anya most én is féljek? -teszi fel a kérdést, amelyhez hasonlóan a kisfiú osztálytársa is feltett a saját szüleinek.²

A blokádtól való félelem mellett, a szerző nemcsak a taxisblokád megítélését ábrázolta, hanem a modern magyar társadalmat is. Szerinte az emberek nem a demokratikus jogok gyakorlását látták a taxisok akciójában, hanem egy veszélyhelyzetet, amely hasonlóan a forradalomhoz, erőszakhoz vezethet. Egyes emberek számára ugyanis negatív élményeket ébreszthetett fel a szabadságuk korlátozása, az élelmiszerhiány, a bizonytalanság érzete és az emberek utcai jelenléte, amelyhez hasonlóan eddig csak 56-ban tapasztaltak. Az írásban szereplő személyek tartanak a hatalom erőszakos fellépésétől, és hogy esetleg a gyerekeik is áldozatul esnek az utcai harcoknak, ezért elhosszabbítják őket az iskolából, és egyszerűen eltávolítják őket az utcán való tartózkodástól, noha ezen a napon még nem vezényelték ki a rendőröket az utcára. A szerző az elköltözés megemlékezése és az édesanya reakciója kapcsán pedig mintha csalódását fejezné ki a magyarsággal szemben, mi szerint az egyetlen megoldás a válsághelyzet esetén a menekülés és a nemzet megtagadása, amelyből kirajzolódik a demokráciakritikája is. Egy korántsem érzelmentes, de minden politikai oldaltól mentes írást olvashatunk, ami a komplett magyar társadalomról és politikai osztályról mond bírálatot, bizonyos nemzettragédiát sejtetve, olyan leírásokkal, hogy nem akarok magyar lenni és hogy az anyuka is inkább a menekülésen gondolkodik sem, mint a problémák megoldásán. A tehetetlen kisemberek szenvedéseit jeleníti meg az írás, a kisembereket, akik nem alakítói, csupán passzív résztvevői

2 *Népszava*, 1990. 252. sz. 3.

a rendszerváltásnak, s ami számukra az eddigi jólét és biztonság helyett csak káoszt és tehetetlenséget hozott.³

Szintén a társadalmi fogadtatással foglalkozott a Népszava tudósítója is, aki feltérképezve a barikádokat, a taxisok nézőpontját mutatta be. A riport során alapvetően a taxisok nézőpontjából ismerheti meg az olvasó a blokádot, amelynek olvasatában a taxisok jogos követelése, a blokádjogszerűsége, spontaneitása dominál. A taxisblokádjogszerűségét azonban már a kilencvenes években is vitatták, még maga Horváth Balázs is úgy nyilatkozott egy 1993-as interjúban, hogy nagy számmal fedeztek fel a budapesti taxisok közt a barikádokon, egykori szigorúan titkos tiszteket (röviden: SZT tisztek), akik nem hivatalos ügynökként segítették a kádári titkosszolgálatot.⁴

A tudósításban, taxisok közt a riport során jelentős véleménykülönbség alakult ki, ám mindannyian úgy vélték, jogosak a követeléseik. Noha nem jelentették be 72 órával korábban a demonstrációt- amire a kormánypárt hivatkozott- mégis feljogosítva érzik magukat a sztrájkra, mivel szerintük a kormány sem avatta be őket a benzin árának emelésébe. Kikérik maguknak azt a vádat, hogy erőszakoskodnának, illetve, hogy nem engedik be a fontos járműveket, mint a mentőket vagy az élelmszállítókat, amely szerintük hazugság és nem tudják elfogadni még a feltételezést sem. Különösképp egy olyan kormánytól, amely szerintük alkalmatlan a kormányzásra, mert csak szimbolikus ügyekkel foglalkozik. Gondol itt a taxis a címervitára, amely 1990 nyarán zajlott le.⁵

Arra a hírre, hogy esetleg tankokkal vagy fegyveresen oszlatnák fel a tömeget a taxisok vegyesen reagáltak. Horváth Balázs belügyminiszter ugyanis, aki Antall József miniszterelnököt helyettesítette a blokádnapjaiban, annak kórházi kezelése miatt, ultimátumot idézett a taxisokhoz, hogy amennyiben péntek déli 12 óráig nem hagyják abba a tiltakozást, úgy a rendőrség a honvédséggel együtt felszámolja az úttorlaszokat. Erre Göncz Árpád köztársasági elnök közbelépésének köszönhetően nem került sor, aki, mint a fegyveres erők parancsnoka megtiltotta az erőszakot. A taxisok közül ugyanakkor néhányan vízágyúkat vizionáltak, és különböző abszurd menekülési ötletekkel álltak elő egy támadás esetén, ami jelentheti azt is, hogy az emberek még féltek az esetleges megtorlásoktól. Tartottak attól, a rendőrség erőszakkal fog ellenük fellépni a korábbi, nyolcvanas évekbeli tüntetésekhez hasonlóan, továbbá demoralizálva hathattak rájuk a politikusok félreérthető nyilatkozatai is, érte ez alatt

3 *Népszava*, 1990. 252. sz. 3.

4 *Népszava*, 1993. 27. sz. 5.

5 *Népszava*, 1990. 252. sz. 4.

a belügyminiszter ultimátumát. Az audiovizuális megjelenítésük és szóhasználatuk alapján azonban az is feltételezhető, hogy főképp az idősebb taxisokban, az 1956-os forradalom emléke elevenedett meg. Bár egyetlen taxis kivételével mindannyian megfélelkeznek, hogy egy be nem jelentett demonstrációról van szó, a kormányt látják antidemokratikusnak, mert ők csak a szabad véleménynyilvánítási jogukkal élnek, míg az Antall kormány pont ezt akadályoztatja. Harag van bennük, forradalmi szituációnak ítélik meg a helyzetet, de egyszersmind szorongatott helyzetben is érzik magukat mikor a kormányzati kommunikációban egy esetleges támadást vélnek felfedezni. Egyikük szerint az a narratíva fog elterjedni, hogy *mi vagyunk a tetűk és ők az okosok*. Ebből érezhető az is, hogy bár a követelésüket és megmozdulásukat jogosnak tartották, önmagukat, mint fuvarosokat, inkább kisembernek és az őket képviselő szóvivőket leszámítva egyszerű embereknek tartják, akikkel bármit meglehet tenni. Emiatt a harag inkább egy dacos ellenállásra emlékeztet, sem, mint egy aktivista hozzáállására.⁶

Egy másik csoport viszont meglepően békésen nyilatkozott a sajtónak: a rendőrök, akiknek korábban Szabó Győző megtiltotta, hogy nyilatkozzanak. A rendőri jelentésben leginkább erőszakosan oszlatták volna fel a blokádot⁷, de ettől függetlenül több olyan fotó is megjelent, amiken a taxisok együtt étkeztek velük, ráadásul alkalomadtán párbeszédbe is keveredtek.⁸

A pénteki ultimátum miatt ugyan feszültség volt a tiltakozók közt, de mihelyst az egyik rendőr megígérte nekik, hogy nem lesz oszlatás, és hogy szerinte megnyerték ezt a küzdelmet, a taxisok a vállukra vették.⁹

A blokád ugyanakkor több emberben elutasítást váltott ki, akik tollat ragadva az akkori újságok publicisztika rovatában fejtették ki álláspontjaikat. Közülük először Könczöl Csaba cikkét elemeztem, aki a blokád idején a Magyar Nemzet újságírója volt. Cikke „Tűszország” címmel volt olvasható a címlapon, ami már címében is a blokád jogi megítélésével foglalkozik. Nem tekinti ugyanis csupán a gyülekezési jog gyakorlásának, hiszen nem arról van szó, hogy tüntetni mennek, vagy, hogy sztrájkolnak, hanem az egész ország életét bénítják meg azzal, hogy lezárják az utakat és nem engednek utazni embereket. Könczöl írásban azzal is érvel, hogy egy kisebb közösség akciója az egész, és bár az áremelés mindenkit érint,

6 *Népszava*, 1990. 252. sz. 4.

7 *Taxisblokád II. Egy belpolitikai válsághelyzet története*. Szerk. Riba András–Házi Balázs, Lakitelek, 2015 59.

8 *Népszabadság*, 1990. 253. sz. 6.

9 *Népszabadság*, 1990. 252. sz. 4.

a tiltakozás jogát mindenki maga dönthetné el, hogy mikor alkalmazza, így szerintem nem helyén való az a kifejezés, hogy a helyzet urai vagyunk, ahogyan a taxisok nyilatkozták. Itt már alapvetően megjelenik egy negatív kép a taxisokról. A cím is utal arra, hogy az ország megbénult, és ha alapvetően nem is sértettek törvényt, nem indokolt az ország megbénítása, az emberek mindennapi életének akadályozása.¹⁰

Szintén a blokád erkölcsi, jogi és politikai megítélésével foglalkozik Kéri Tamás két egymást követő publicisztikája, amik a Népszavában jelentek meg október 30-án és november 6-án. A két írás stílusa hasonló, tartalmuk nagyrészt megegyezik, azonban itt-ott megfigyelhetjük a szerző álláspontjának alakulását is konkrét kérdésekben. A szerző az első cikkében leszűri azt a konzekvenciát, hogy eljött a mérsékelt kormányzás ideje, amelynek során higgadtan, tárgyalásos úton kell egyeztetni az érdekeket. Közben bírálja a kormányt a válság kezelése miatt, de véleményt mond a magyar társadalomról is, annak kapcsán, hogy ideje végre elgondolkodnunk a jogállamiság fogalmán és hogy mik is az állampolgár feladatai egy demokráciában. A szóhasználat itt visszafogott, viszont érződik a kormány iránti untszimpatia is olyan szavakban, hogy *normális intézkedésekre* lenne szükség, és a blokádot is blokádos/ *barikádos hétvégének* írja le. A cikk írója itt inkább egy általános megállapítást tesz, véleményét csak burkoltan közli az olvasókkal. A *barikádos blokádos* kicsinyítő képző ugyanakkor nem gúnyolódó jelzőként jelenik meg; sokkal inkább nem veszi komolyan a blokádot, mint valódi, felelősségteljes ellenállást, mert szerintem a spontaneitásából adódóan nem vettek figyelembe olyan szempontokat, mint a félelem, vagy a tömeghisztéria, ami sokszor erőszakba is torkollhat. A *tragikusán* szót is használja, ami alapján következtethetünk, hogy megkérdőjelezte a blokád jogi értelemben vett jelentését, továbbá aggasztónak ítéli meg a helyzetet. A *normális intézkedések* egy elég leegyszerűsítő beszédmódnak a jele, olyan, mintha inkompetenciával vádolná a kormányt, amit rajta kívül sokan meg is tettek, csak szofisztikáltabb módon. Az írás végső következtetése az, hogy a hazai demokrácia még kiforratlan, és ahogyan le is írja, máshogy kell hozzáállni a jövőben.¹¹

Itt a Magyar Nemzetben megjelenő íráshoz képest, már csak hangvételben is egy különböző publicisztikát olvashatunk, amiben szerepet játszhatott a Népszava politikai irányultsága is, amiről a sajtó narratívák összegzésénél fejtem ki megállapításomat.

10 Könczöl Csaba: Tűz ország. = *Magyar Nemzet*, 1990. 253. sz. 2.

11 Kéri Tamás: Lehiggadva. = *Népszava*, 1990. 254. sz. 3.

Az eltelt egy hétben azonban sokan felháborodtak a leírtakon, meg is említ egy esetet, melyben levelet kap egy püspökladányi asszonytól, aki szerint elfogultan nyilatkozott az ügyről. Noha elismerte az előző írásban, hogy az MDF mellett tüntetőknek is jogában áll tüntetni a kormány mellett, itt már nyíltan felvállalja a véleményét, még ha ezzel kérdésessé is teszi az újságírói objektivitást, amire utal is. A szövegben igyekszik kitérő válaszokat is adni, próbál úgy írni, hogy mindkét politikai oldal szimpatizánsainak megfeleljen, megemlítve a szekértábor jelenséget is, amit szerinte a jövőben meg kéne haladni. Ez arra enged következtetni, hogy a cikk írója mintha magát és a lapját is mentegelné, ráadásul bizonygatja a függetlenségét, amihez még egy a Népszabadság által közzétett közvélemény kutatást is megemlít igazolásként.¹²

Ugyanakkor forradalomhoz is hasonlítja a blokádot, amely már erősebb szóhasználat. Elismeri annak jelentőségét, és a cikket is azzal zárja, hogy a tömegek véleménye sok esetben nem egyenlő az egyén véleményével. Próbál objektíven ítéletet hirdetni, holott meg van a véleménye, de mind az Érdekegyeztető Tanácsot, mind Göncz Árpád szerepét pozitív színben tünteti fel. A mentegetésre ok lehet, hogy mint ahogy a cikkben is szerepel, a média sokszor elfogultan számolt be az eseményről, amelyet ő magára nézve elutasít ugyan, de örömtelinek is nevezi, hogy történtek lépések az Újságírói Kamara ügyének érdekében. Az írás háttérébe tartozik, hogy azokban a napokban került sor a taxisblokádjogi értelmezésére is, ezzel is magyarázható az újságíró ingatag álláspontja. Mindezek ellenére a blokádjogi forradalom volt, így a jogi megítélését sem szabadna törvénybe ütközően kezelni. Egy erkölcsi szerepvállalásként mutatja be a blokádot, amely választ ad számára a megítélést illetően, hogy egy polgári engedetlenségről van szó, amelyhez érvként mutatja be a társadalom támogatását, továbbá a közvélemény kutatás eredményét.¹³

A forradalmi motívumot követve a Beszélő 1990 őszén megjelenő írásban pedig egy komplett 1956-tal történő párhuzamról olvashatunk. Itt az író, Haraszi Miklós, az SZDSZ egyik alapító tagja, Horváth Balázst egyenesen Gerő Ernőhöz hasonlítja: „Gerő Ernő hajlíthatatlanságának, érthetlenségének, a néptől való távolságának a képét idézte Horváth Balázs első napi, erőszakkal való fenyegetőzése.” A tömegtől való távolságtartása miatt, Göncz Árpádot meg Bibó Istvánhoz: „De ’56 párhuzamaként megjelent újra a magányos parlamenti hős: akkor Bibó. most Göncz Árpád emberfeletti tisztessége. „Az ő cikkében a tömegből kiváló szakszervezeteket a munkástanácsokkal azonosítja, akik a taxisok

12 Kéri Tamás: Arányok. = *Népszava*, 1990. 260. sz. 3.

13 *Népszava*, 1990. 260. sz. 3.

CB rádió használatával és aktivitásával az önszerveződő tömeget szimbolizálják. A szerző SZDSZ-es képviselő volt, így leírása alapvetően elfogult, viszont itt is érződik a blokád okozta fenyegetettség a megmozdulás kapcsán.¹⁴

A BLOKÁD KÉRDÉSE AZ 1990 UTÁNI SAJTÓBAN ÉS VISSZAEMLEKEZÉSEKBEN

Amíg az októberi napokban még támogató vagy forradalmi jelzőkkel ellátott cikkek láttak napvilágot, addig a kilencvenes évek sajtóját már az olvasóközönségben rögzült narratívák kezdték uralni. Tanulmányomnak ezen fejezetében olyan cikkeket és memoárokat használtam fel, amelyek illeszkednek az eddig felvázolt narratívákhoz, és hitelesen mutatják be a téma megosztottságát. Az első ilyen téma Eörsi Mátyástól, az SZDSZ képviselőjétől származott, aki a Hőmérő 1992-es adásában tett kijelentette, hogy a belügyminiszter a tömegbe akart lőni. Ennek hatására Antall József miniszterelnök beperelte a szabaddemokrata képviselőt, de a per elhúzódott és csak 1995-ben zárult le, melyből Eörsi Mátyás került ki vesztesen, miután nem tudta szavait bizonyítékokkal alátámasztani.¹⁵

Eörsi története médiabotránná vált, Székely Júlia pedig 1992-ben, a Magyar Hírlapba írt egy publicisztikát, amiben igazat ad Eörsinek és politikai per áldozatának látja. Az újságíró szerint ugyanis méltatlan, hogy egy képviselőt vádolnak meg úgy, hogy annak levelekre hivatkozva vannak bizonyítékai, ugyanakkor elismeri, hogy szó szerint utasítás nem hangzott el Horváth Balázs részéről. Szóhasználat a cinikus, megkérdőjelezi a belügyminiszter alkalmasságát, mikor úgy írja le, mint egy feltűnően vidor szakállas figura, így Horváth Balázs szerint inkább hasonlít egy humoros karakterhez, sem, mint egy államférfihoz. Felemlegeti az ominózus pillanatot, mikor Horváth Balázs a Parlament ablakából beszélt az MDF tüntetőknek, amit Székely Júlia *gótikus ablaknak* ír, ahol a minisztert „vigyázó kezek figyelik, s ahol „örömeiben tánclépéseket ejtett.” Itt szintén a vicc tárgyává teszi az esetet, melyről számos pletyka keringett, hogy Horváth Balázs ittas lett volna.¹⁶

A miniszter alkalmassága így ismételt megkérdőjeleződik, ráadásul a legnagyobb válságban a győzelem V jelét egyedül a saját szavazótáborának mutatta fel, nem pedig a népnek, akik közt valóságos indulatok voltak. A „polgárháborús” jelzöt használja a helyzet komolyságára, amit azzal is megerősít, hogy alapvetően a kormánypárti tüntetők tesz meg-

14 Haraszi Miklós: 56 emléke kísért. = *Beszélő*, különszám. 1990. október 28. 3.

15 Riba – Házi, 2015. 343.

16 Uo.

jegyzéseket. Ugyanakkor megemlíti a blokád nehézségeit is, családok nem kapnak hírt egymásról, akadozik az ellátás, de felelőssé egyértelműen a belügyminisztert teszi meg, aki véleménye szerint egyszerre viselkedik *ablaktáncosként* és végső megoldást fontolgató vezérként. Maga is feltételezi a kérdést, hogy mi ez a kettősség? Egyszerre tartja alkalmatlannak és számítonak Horváthot, aki ezen okok miatt megérdemli a feljelentést, és egyértelműen bűnös.¹⁷

A cikk nagy port kavart a nyilvánosságban, amire hamarosan meg is érkezett a válasz Czakó Gábortól, szintén a Magyar Hírlapban. A szerző társadalmi problémaként írja le a gyűlöletet, ami egyfajta jelenséggé vált a magyar közéletben, s ahogyan fogalmaz: „*drukkerek vagyunk, hol az egyik hol a másik tábornak drukkolunk.*” Ez egyfajta leegyszerűsítése a demokráciának, bár humorosan hangzik. A fociban is gyakran az érzelmeik diktálnak, a játék során a szurkolók azonosulnak egy csapattal és Czakó szerint ez a hasonló mentalitás vetül rá a magyar politikára is, csak itt pártokban. Ami viszont közös, az a gyűlölködés, így ezt kellene meghaladni. Czakó feltehetően arra a jelenségre utalt, hogy a fiatal demokráciában még nem került sor válságra, így nemcsak a gazdasági helyzet számít újnak, hanem a politikai rendszer is, melyben táborok közé tartozunk, de lehetőség van a váltásra, véleménynyilvánításra. A blokádról negatív véleménnyel van, számos érvet hoz fel ellene, mint a röpiratokat, (amelyek sztrájkra szólították fel az embereket és amiket Horváth Balázs szerint a blokád kezdete előtt nyomtathattak) az SZDSZ-es képviselők szereplését a barikádon (értve ez alatt Tamás Gáspár Miklós megjelenését a taxisok között), Kis János szerinte hatalmat követelő beszédét és az SZDSZ nyilatkozatát a blokáddal kapcsolatban. Czakó ezeket az általa vélt bizonyítékokat használja érvei alátámasztására, illetve a taxisok szervezettségét – Horváth Pálra, a taxisok szóvivőjére hivatkozva – akik szerinte fel voltak fegyverkezve.¹⁸

Az Eörsi-pert illetően viszont mégis államférfiként írja le a képviselőt, így bármennyire is rossz veteménnyel van a Szabad Demokratákról, a képviselő érdemeit nem vitatja. Személyesen szólta meg a kolleganőjét, akivel feltehetően, ha nem is baráti, de több éves kollegiális viszonyt ápol, hogy elég ebből, mert ezzel az írással, ami véleménye szerint nem állja meg a helyét, csak tovább mélyíti az árkokat a szekértáborok közt. A párbeszédre kellene koncentrálni, amit az effajta írások nem segítenek

¹⁷ Uo.

Uo.

¹⁸ Riba – Házi, 2015.344.old

elő. Kiegészíti azzal, hogy szerinte Horváth Balázs csak a katonai eszközöket vette volna igénybe, így megvédi a belügyminisztert.¹⁹

A taxisblokád körül felmerülő kérdések már az 90-es évek végén induló kereskedelmi televíziók műsorait is foglalkoztatták. Az RTL Klub 2000-ben Újranyitott akták névvel indított egy műsort, aminek egyik adásában a taxisblokád körüli rejtélyeket kívánták volna megoldani. Elsőként Göncz Árpádot kérdezték meg az akkori eseményekről, aki kitarzott azon álláspontja mellett, hogy a Magyar Honvédség nehézjárművei megindultak a főváros felé a pénteki ultimátumkor. Magát, mint a hadsereg parancsnokát definiálta az interjúban és azt állítja, megtiltotta, hogy megkezdődjön az akció. Saját szerepéről, hogy erre mennyire volt felhatalmazva, nem beszélt. Horváth Balázs viszont cáfolta a vádakát, szerinte félreértett valamit a volt államfő, mivel csak a szállításra vették ezeket az eszközöket igénybe.²⁰

Az esetleges lövetés narratívája több évig határozta meg a magyar nyilvánosságot, amelyet bár Horváth Balázs végig tagadott, magát, mint miniszterelnököt helyettesítő minisztert és belügyminisztert, különböző módon pozícionálta az évek során. Egyik ilyen alkalom a 168 órának adott interjúja volt,²¹ a másik pedig egy kanadai magyarok előtt előadott beszéde, amelyek során két elérő véleménnyel találkozhatunk.²²

A kanadai magyarok előtt 1993.februárjában a Magyar Házban az ottani magyarok kérdésére azonban már egészen másként írta le az esetet. Ebben magát, mint az ország vezetőjeként határozta meg a történelmi időben, Antall József helyetteseként, egy 1956-hoz hasonló helyzetben, ahol felelős döntéseket kellett hozni. Ennek során azt hozza fel érvként a fegyvermentes beavatkozásra, hogy látta az ellenzéki pártok, név szerint az MSZP, az SZDSZ és a Magyar Szocialista Munkáspárt felsorakozását a taxisok mögött, így csak a honvédség szállítóeszközeit kívánta igénybe venni. Ekkor állítja párhuzamba az eseményeket a forradalommal, amelyben szerinte tudni lehetett kire kell löni, míg a blokád esetében nem lehetett tudni kivel álltak szemben. Horváth Balázsnak, aki 1956-ban gimnazista volt, meghatározó élménye volt a forradalom, ezért érthető a párhuzam a forradalom és a taxisblokád között, ugyanakkor itt már csak tárca nélküli miniszterként beszél három évvel a taxisblokád után. A blokád után leváltották pozíciójából, így hangjából önmaga felmentése és önigazolása olvasható ki. Nagy tömeg előtt beszélt, egy olyan közeg

19 Riba – Házi, 2015. 344.old

20 *Népszabadság*, 2000. 249. sz. 4.

21 *168 Óra*, 1994. 51–52. sz. 17.

22 *Népszava*, 1993. 28. sz. 5.

előtt, akik közt az MDF szavazóit is betudhatja egy évvel a választások előtt, ezért elképzelhető, hogy határozottnak is akart látszani, míg a 168 óránál oldottabb, közvetlenebb. Mindenesetre érdekes a párhuzam, hogy akkor határozta el, hogy nem alkalmaz erőszakot, mikor megtudta, hogy az ellenzéki pártok képviselői is megjelentek a blokádot támogatók közt. Ellenséghez hasonlítja őket, csak úgy, mint egykor a szovjeteket, ami utalhat arra, hogy nemzetietlennek tartotta az ellenzéki képviselőket. Ekkor hangzik el először a vádja a taxisok ellen, hogy szám szerint 82 darab SZT tisztet vélt felfedezni a taxisok közt, és emiatt egyértelműen puccsnak minősíti a történeteket.²³

Ugyanakkor ezt a Népszava által megkérdezett, de a nevét nem vállaló szakértő cáfolta, ráadásul Horváth Balázs is korrigálta korábbi mondatát a Népszava kérdésére. Ő ugyanis a kanadai magyarok előtt még egy mondatba foglalva beszélt a taxisok SZT tiszt háttéréről, míg az Eörsi Mátyás hangfelvételén, amelyet a bíróságon játszottak le, már csak arról, hogy látott közöttük SZT tisztet, de nem azt, hogy azok taxisok lettek volna. „Darabot mondtam tudatosan, tárgyasítva ezeket az embereket.” Elmondása szerint szándékosan nevezi darabnak az egykori tiszteket, lenézve, emberileg megvetve a volt állampárti háttérű alkalmazottakat, viszont a Népszava szembesítésére már bizonytalanul reagál és igyekszik korrigálni magát. Még a kanadai magyarok előtt elmondott beszédében „véltém felfedezni-t” mond addig a második megfogalmazásában már a munkatársait is megemlíti. A Népszavának név nélkül nyilatkozó szakértő szerint viszont az SZT tiszteket egyszerűen csak törölték az állományból, ráadásul leszerelésüket nem közvetlenül Horváth Balázs vezényelte, így nem is ismerhette őket személyesen. Ennek kapcsán furcsálja a Horváth által mondott pontos számot, ugyanakkor itt a Népszava írásmódja is érdekes. Az SZT tisztekről nem mond negatív véleményt, és azzal, hogy a szakértő kiemeli, hogy elbocsátásuk súlyos hiba volt a titkosszolgálatokra nézve pótlékjuk megvonásával, azzal olyan hatást kelt, mintha ezen személyek is inkább áldozatai lennének a rendszerváltásnak, esetleges bűneikről és a III/III-asokról való azonosítástól pedig felmenti őket.²⁴

1994-ben azonban ismét magyarázkodni kényszerült, mikor a Beszélőben nyilvánosságra került telefonbeszélgetése az egykori rendőrkapitánnyal, Szabó Győzővel.²⁵

Ez utóbbi után a belügyminiszter határozottan állította, hogy csak a katonai szállítóeszközöket vette igénybe, megvádolva a szívárogtatás-

23 *Népszava*, 1993. 28. sz. 5.

24 *Népszava*, 1993. 29. sz. 7.

25 *Beszélő*, 1994. 3. sz. 10.

sal Barna Sándort, a budapesti rendőrkapitányt. A beszélgetés ugyanis a Budapesti Rendőrfőkapitányság vonalán keresztül futott és mivel Szabó Győző állítása szerint nem lehetett, Barna Sándort teszi meg feltételezett szívárogtatónak, utalva budapesti főtanácsadói munkájára Demszky Gábor főpolgármester mellett, egyben ismét ráerősítve az SZDSZ és az MSZP kapcsolatára a taxisblokáde idején, amit közvetlen nem mond ki. A Veszprémi Naplónak nyilatkozott, amely térségnek a képviselője volt, és akiktől feltételezhetően nem számított erős kérdésre. Interjúja a körzete sajtótermékében egyben tudatos választás és lehetőség is lehetett számára, hiszen így, az ottani választókat is megerősíthette saját tisztaságáról. Itt hangsúlyozza a kormány tagjainak erkölcsösségét, és burkoltan azon vádat, mi szerint az állampárti múlttal rendelkező ellenzéki pártokkal szemben nehéz kormányozniuk, utalva ezzel ismét a háttérszervezésre.²⁶

Az 168 órának adott interjúban azonban teljesen más hangnemben és szerepben nyilatkozik. Itt erkölcsi dilemmaként szerepel a Rendőri Ezrednek (az egyetlen tömegoszlatásra alkalmas szervnek) a bevetése, révén, hogy a feloszlattott 1988-as tüntetésen ő maga is részt vett, amelyet szintén az akkori Rendőri Ezred vert le. „Az embernek azt kell eldöntenie még előbb, hogy értelmiségi emberként vállalhat-e ilyen pozíciót. Mert ott néha olyan döntéseket is kell hoznia, amelyekkel nem ért egyet. Én pedig nem szívesen hoztam, nem szívesen hozok és remélem, most már nem is fogok hozni soha olyan döntést, amellyel nem értek egyet.” Az interjúban még a maga szempontjából vizsgálja a helyzetet, tudja milyen érzés mikor a rendőrök fellépnek egy békés demonstráció során, ezért nem akar úgy viselkedni, mint az elődjek. Érződik hazafias kötődése, szolidaritása az állampolgárokkal, ugyanakkor határozottan beszél, mint egy felelős vezető. Inkább értelmiségiként szól, civilként, sem, mint belügyminiszterként. Horváth Balázs már ekkor egy elveszített választás után beszél, képviselői mandátumát elveszítette, ügyvédként tevékenykedett a 98-as választásokig, ezért ezzel is magyarázható nyíltsága és közvetlensége.²⁷

Ezen vád, amelyben lehallgatással vádolja meg a taxisblokáde során a taxisokkal jó viszonyba kerülő rendőrkapitányt és háttérszervezéssel a taxisokat, valamint utalva az SZDSZ felelősségére, Csurka István után az első komolyabb vádat tette közzé a blokáde szereplői ellen, egyúttal elősegítve a blokáde spontaneitását megkérdőjelező narratíva kialakulását.

Csurka István ugyanis már 1990-ben kommunista háttérszervezésnek nevezte a taxisblokádot, amelyben az egykori állampártot és a titkosz-

26 Horváth Balázs interjúja a Veszprémi Naplónak: *Veszprémi Napló*, 1994. 28. sz. 6.

27 Horváth Balázs interjúja a 168 Órának: *168 Óra*, 1994. 51–52. sz. 17.

szolgálatokat tette felelőssé a történekekért, anarchiának nevezve utólag az akkori eseményeket. „Azok, akik eddig a leghangosabban követelték az európaiságot, az európai értékrendhez való csatlakozást, ma a háttérből és nyíltan minden eszközt bevetve támogatják az országot balkanizáló taxis-anarchiát, a törvénytelen barikádemelést, és kétszínű tárgyalást követelnek, amikor az utcán való kitartásra biztatják az utakat elállókat.”²⁸

Ezen vádat azonban Kőszeg Ferenc, az SZDSZ egyik alapító tagja, nemcsak, hogy tagadta, de határozottan kiállt a blokád legitimitása mellett, a *Beszélő* 1990-es számában, amelyben tömegmegmozdulásnak titulálta a blokádot. Kőszeg szerint nem lehet ellene erőszakkal fellépni, mert az aláásása lenne a demokráciának. Csurka Istvánt „Zapolyához” hasonlítja, utalva ezzel Csurka hiányos demokrácia felfogására, amely egyben elég erős utalás egy diktatórikus személy jellemzésére. Kőszeg szerint nem lehet egy egész nemzetet lecsukni, ha az elégedetlen a kormány teljesítményével, így elutasítja Csurka azon érveit, amelyekben kisebbségnek titulálja a taxisokat és kommunista szervezkedésnek az egész taxisblokádot.²⁹

1993 februárjában a VOSZ (Vállalkozók Országos Szövetsége) elnöke, Palotás János interjút adott Kőszeg Ferencnek a *Beszélő*-ben. Itt Palotás kiáll a blokád mellett arra hivatkozva, hogy ez egy spontán akció volt, nem pedig egy felülről szervezett. Kőszeg felteszi a kérdést, hogy mit gondol arról a vádról, hogy voltak-e III/III-sok a taxisok közt, amire Palotás úgy felel, hogy bár nem tudja, de szerinte ez a narratíva egyértelműen a magyar társadalom lenézését jelenti. Polgári engedetlenségnek írja le a blokádot, amely már akkoriban is vitatott kérdés volt az amnesztiatörvény kapcsán. Palotás szerint elfogadhatatlan, hogy az emberek egy demokráciában ne emelhessék fel a szavukat a hatalmon lévő kormánnyal szemben, így nem is az Antall-kormányt hasonlítja a Rákosi rendszerhez, sokkal inkább az emberek társadalmi összetételét. A blokádot is egy alacsonyabb végzettségű szektor robbantotta ki, hasonlóan, mint 56-ban, amikor sok munkás harcolt, ezért szerinte méltatlan lenne beszélni a társadalom képességeiről. Ugyanakkor az ügynökvádra hasonló váddal válaszol, ő a pedagógustársadalomban vélt felfedezni ügynököket. Palotás Jánost később sokan megvádolták azzal, hogy egyéni politikai céljai szerint cselekedett, amely itt is megfigyelhető abban az értelemben, hogy nem a kormány álláspontját vallja magáénak, sokkal inkább azonosul a taxisokkal.³⁰

28 Gyuricza, 2013. 36.

29 Kőszeg Ferenc: Zapolya népe. = *Beszélő*, különszám. 1990. október 28. 6.

30 Riba – Házi, 2015. 345–347.

Az ügynökvádhoz kapcsolódóan az egyik legrészletesebb írás Pethő Tibortól származik, aki 2010-ben, húsz évvel a taxisblokádnak után, az akkori Magyar Nemzetben írt egy cikket a blokádról: *Ki ült a taxiban?* címmel. Ebben alapvetően puccsnak tartja az eseményeket, érződik az író jobboldali nézetei az olyan mondatokban, mint hogy *a kormány harapófogóba került, s hogy a kisebbik rosszat választotta az áremeléssel*. A cikk felépítése is alapvetően az ország nehézségeiről szól, a Németh kormány felelősségéről, s csak azután következik az események leírása, amiket *negatív események* névvel tüntet fel. Pethő Tibor, aki nem melleleg a Magyar Nemzet alaptójának Pethő Sándornak a dédunokája, egyértelmű bűncselekménynek írja le a blokádot és csak röviden említi meg a Göncz Árpád által felterjesztett amnesztiatörvényt, amelyben a taxisokat mentették fel a bűncselekmény vádja alól. Pethő nem tér ki a megítéléséről szóló vitákra, helyette a szervezethez okairól szól. Idézi Horváth Balázst, aki szerint a CB rádiók össze voltak kötve az SZDSZ Mérleg utcai székházával, illetve felvázolja a tényeket, hogy a blokádnak időontja is jól jött az SZDSZ-nek, mert Antall József éppen beteg volt, de azt is, hogy mind a kormány erősödött egy erős belügyminiszterrel, Boross Péterrel, mint pedig az ellenzék Horváth Balázs leváltásával. Okok közé sorolja a röplapokat, az ellenzéki képviselők utcai megjelenését, illetve összefüggésbe hozza a blokádnak szervezethez egy titkosszolgálati háttérrel is. „A hazai állambiztonság, amelyben igazán a kormány sem bízott meg, annak a kommunista titkosrendőrségnek volt az utódszervezete, amely a szovjetektől függött, többen közülük egyszerre álltak magyar és szovjet szolgálatban. (A hazai média szintén nem nélkülözte abban az időben a KGB-hez bekötött újságírókat.) Németh Miklósék közel ezer embert küldtek el a szervtől, az Antall-kormány megalakulását követően nem sokkal hivatalba lépő, a titkosszolgálatokért felelős államtitkár, majd miniszter, Boross Péter pedig folytatta az elbocsátásokat. (..) Persze sokan maradtak olyanok a munkatársak között, akik szívesebben láttak volna más színű vezetést az ország élén. Érdekes, hogy az elbocsátottak egy része taxisoförnek állt, köztük és a szolgálatban maradók között feltehetően megmaradt az informális kapcsolat.”³¹

Pethő Tibor nem hivatkozik forrásokra, így, ha utána is járt az események hátterének, nem tünteti fel az írásban. Alapvetően felmenti az Antall kormányt, bár az áremelés rossz kommunikációját valamelyest elismeri, mégis inkább az akkori ellenzék, de legfőbbképpen a volt kommunista elitet teszi felelőssé. Pethő súlyos állításokat tesz, politikai oldalról közelíti meg az ügyet. Elemzőként tűnik fel, aki igazságtalannak

31 Riba – Házi, 2015. 364–365.

tartja a rendszerváltást és a vele járó ügynökkérdés elmaradását, azonban társadalmi oldalról kevésbé közelíti meg a kérdést. Húsz év után is érződik az újságíró ellenszenve a szabaddemokratákkal szemben, de ahol talán az érzelmessége legjobban kidomborul, az a baloldali újságíróknak, a KGB-vel történő összejátszása, amely annak valós megítélésétől függetlenül is egy negatív bíráló a korszak béli kollégáiról. Ebben a 90-es évekbeli médiaháború utólagos indulatait fedezhetjük fel.³²

2015-ben azonban Földi László egykori hírszerző tiszt a köztelevízió, Szabadság tér 89 című műsorban hivatkozott egy titkosított aktára, amit részletesen nem ismertethetett, de annyit elárult, hogy esélyes, hogy a régi rendszer feloszlott titkosszolgálati szereplői vehettek részt az akció kirobbantásában.³³

Az ügynökvád és a titkosszolgálatok szerepének előtérbe kerülésének ellenre, azonban még ha nem is nagy számban, de születtek cikkek, amik még kiálltak a taxisblokádnak mellett. Veress Jenő a Népszavában a húszéves évforduló kapcsán emlékezett meg a blokádról, amelyben a szerző nemcsak a személyes élményeit írja le, hanem egyfajta elemzést is próbál adni az olvasóknak. Nem foglal egyértelmű álláspontot, de érződik személyes meggyőződése és a kormánnyal szembeni kritikái során is inkább csak állítólagos híresztelésekre hagyatkozik. A blokádot nem festi le tragikusan, inkább idillikusnak tartja, ahol a társadalom széles rétege találkozott és együtt álltak ki egy közös ügyért. Szerinte az emberek örömmel fogadták az akciót, noha a taxisokat sem szerették akkoriban. Megemlíti az idős asszonyokat, akik teát vittek az úttorlaszokhoz és a fiatalokat, akik „gyalogblokádnak” álltak be. Szép időt ír le, a taxisokat és a velük szimpatizálókat is békés megmozdulókként festi le, ám a kormányról negatív véleménnyel van. Többször kifejti a nézeteit, nemcsak a kormánnyal, hanem Horváth Balázssal szemben is, akit alkalmatlannak vélt a belügyminiszteri posztra. Azonban nemcsak a kormánnyal, hanem a kormánypárti tüntetőkkel szemben is kritikusan nyilatkozik, akiket erőszakosnak ír le, feltűzelve a jobboldali politikusok és véleményvezérek hatására. Az MDF mellett tüntetők szerint csak az alkalmat keresték a tüntetésen a fizikai konfliktusra, s mikor átvonulhattak a Lánchídon a taxisok jóváhagyása által, az újságíró szerint csalódottak voltak, hogy elmaradt a remélt atrocitás. Ez utóbbiban annyi igazság van, hogy Horváth Pál valóban kiadta a taxisoknak, hogy ne keveredjenek konfliktusba, őt is

32 Riba – Házi, 2015. 364–365.

33 Földi László interjúja a MTVA Szabadság tér 89 című műsorban: MTVA archívum, <https://nava.hu/id/2189530/> – 2022. január

leköpték a tüntetők, illetve a rendőrségi jelentésben is fokozott figyelemmel kísérték végig az eseményt a hatóságok.³⁴

Veress is beszél polgárháborús helyzetről, de inkább csak a kormánypártiak oldaláról és bár nem zárja ki az SZDSZ felelősségét, a pártot ért vádakat elutasítja, legkülönösebben a Csurka féle nézeteket, amelyeket összeesküvéseknek tart. Sokkal inkább társadalmi kritikát mond, szerinte megkérdőjelezhető a visszaemlékezések relevanciái, ugyanis azóta több akkori szereplő is fel akarja tüntetni magát, mint hőst, vagy csak teaosztót- nem véletlenül teaforradalom a cikk címe, - holott valójában semmi szerepük nem volt az egészben. Őket az egykori partizánokhoz és pesti srácokhoz hasonlítja, ironikusan, megkérdőjelezve a hitelességüket. Polgári engedetlenség mozgalomnak titulálja a blokádot, ami szerint ma már nem fordulhatna elő. Veress tehát inkább kitekint a jelenre, sem, mint a múltra, ahol valódi demokráciáról beszélhettek, s mikor a társadalom minden szegmense részt vett a demonstrációban, ellentétben napjaiban. A teaforradalom is inkább egy gúnyos utalás a blokád jelentőségére nézve, ahol bár voltak indulatok, mégiscsak egy kis demonstráció volt, ami békésen zajlott le és szerinte ezt kellene hangsúlyozni. Közben szót ejt az akkori viszonyokról, a rendőrségi kommunikációs zavarról, de mintha olyan érzésünk támadna, hogy a szerző nem igazán akarja elmesélni, hogy akkor mi történt, hanem hogy ő milyennek látta. Személyes élménnyé teszi nemcsak az idő leírásával, hanem mint az Est-ben töltött újságírói munkájával is, ami által egy fiatalos kaland tárul elénk.³⁵

A volt SZDSZ tagok azóta is tagadják, hogy közülük lett volna a háttér-szervezéshez, ám az egyik egykori SZDSZ tag, Somogyi János már Pető Ivánt is felelőssé teszi a történetekért: „Akkoriban már az SZDSZ jogsegélyszolgálatának vezetője voltam, és a pártközpont volt a munkahelyem. Az tény, hogy a blokád idején a taxisok két vezetője megjelent a párt székházában, és tanácsot, segítséget kértek. Felveztem őket Pető Iván irodájába. A Petővel folytatott tárgyalásukról nem tudtam meg semmit később sem. Biztos, hogy nem az SZDSZ kezdeményezte a blokádot, de később ráültek a hullámokra, emlékszik még talán, nyilatkozatban biztosították szolidaritásukról az utat elzárókat.³⁶

Pető Iván azonban tagadta ezeket a vádakat, szerinte csak nem tették egyértelművé a hozzáállásukat az ügghöz, még az SZDSZ nyilatkozatának kiadása után sem, ami a kormányt hibáztatta a történetekért. „Én ezt a nyilatkozatot igaznak gondolom arra a pillanatra, amikor megjelent. A

34 Veress Jenő: Teaforradalom. = *Népszava*, 2010. 247. sz. 8.

35 *Népszava*, 2010. 247. sz. 8.

36 Somogyi János interjúja a Magyar Nemzetben: *Magyar Nemzet*, 2005. 332. sz. 5.

probléma abban állt, hogy utána, mikor a kormány leült tárgyalni, nem adtunk ki hasonló nyilatkozatot, amelyik helyre tette volna a taxisblokádhhoz való viszonyunkat.”³⁷

A taxisblokád eseményeit felelevenítő legfrissebb visszaemlékezés azonban ismét az előzetes szervezettség mellett szól. Kónya Imre az MDF frakcióvezetője 2019-ben könyvet írt az Antall kormány működéséről, mint Antall József egyik közeli bizalmasa. Ebben utólagosan értelmezi az akkori eseményeket, ahogyan fogalmazott a taxisblokád után: „Azonnal szembesültünk a problémával: hogyan lehet egy jogállamban kezelni azt a helyzetet, amikor több ezer ember-ráadásul a legnagyobb ellenzéki párt támogatásával-napokon át megbénította az ország életét, s ezzel a büntető törvénykönyvbe ütköző cselekményeket is elkövetett.”³⁸ Ugyanakkor felidézi a blokád után, a parlamentben elmondott beszédét is, amelyben ítéletet mond a háromnapos közlekedési blokád felett: „törvénytelen akciókkal, és azok támogatásával, nem lehet kimozdítani az országot.”³⁹

Mindkét szövegében törvénytelen akciónak minősítette a blokádot és felszólít mindenkit, hogy a jövőben óvakodjon az ilyen eszközöktől. Itt nincs eltérés a harminc évvel későbbi és az akkori véleménye között. Noha az áremelés ügyét hibásnak gondolja, magáról, mint külső szemlélőként beszél sem, mint a kormány tagjáról, ám más esetben mikor a saját munkáját részletezi a mi jelzőt használja.⁴⁰

Szintén jellemző rá a nemzeti érzelmiség, a hazaszeretet, amely több alkalommal is megnyilvánul, ám sokszor saját magukat is jobban hazafinak gondolja, mint az SZDSZ-es képviselőket. Közülük csupán Mécs Imrével szemben megengedőbb, aki szintén 56-os forradalmár volt, vele inkább csalódását fejezi ki, ám nem mond konkrét bírálatot.⁴¹

Kónya az Antall Józsefről írt könyvében a nép követelését is jogtalannak érzi, amit a 90-es beszédében ugyan jogosnak mondott, de a könyvben többször hivatkozik magukra, mint az első szabadon választott kormány tagjaira, akik felé több szolidaritást várt volna a magyar állampolgároktól, tekintettel a rossz gazdasági helyzetre. Kétszer is előfordult a mondat: *azt hittük van nemzet*, amely egy súlyos kritikai a társadalom felé. Nemzet alatt ő azon kérdésekben való egyen gondolkodást ért, amiben nem lehetnek ellentétek, mint 56-ról, amelyet ki is hangsúlyozott, de a jelenlegi helyzetet is annak tekintette. Azt ugyan elismerte, mindkét

37 Pető Iván interjúja a Kritikának: *Kritika*, 1993. 2. sz. 11.

38 Kónya, 2019. 108.

39 Kónya Imre parlamenti felszólalása a blokád után: *Népszabadság*, 1990. 254. sz. 1.

40 Kónya, 2019. 88–90.

41 Kónya, 2019. 91.

interpretációjában, hogy a kormány hibásan kezelte az áremelés ügyét, de nem határozta meg konkrétan, hogy miben is kellene a nemzetnek a jelen helyzetben egyet érteni. Mi az a közös ügy, eszme vagy gondolat, ami mentén az áremelést illetően nem lehet vita? Kónya részben megválaszolja a kérdést azzal, hogy a törvények betartása, de több alkalommal is nemtetszését fejezi ki a bíráló hangoknak és nem egyszer ellenségképpel is él.⁴²

A tüntetéshez való viszonya is kettős, a saját pártjukért szervezett tüntetést a néppel azonosítja, míg a blokádban résztvevőket és az őket támogatókat már a kisebbséghez sorolja. Bár a teát vivő idősékek egy kicsit szolidárisabb, ő szándékukat inkább csak nem érti. Kónya Imre olykor érzelmeit is rávetíti a helyzetre, ugyanis határozottan kiáll Antall József és Horváth Balázs mellett is. Horváthot barátjának tartja, akiért aggódik és meg is nyugtatja, hogy a történetek nem az ő felelőssége, mégis inkább alkalmatlannak véli a posztra.⁴³

Memoárjában hosszú fejezeteket szentel Horváth Balásznak tisztázva ezzel a belügyminisztert ért vádakát, de egyben megerősítve a jobboldali lapok puccsról szóló sajtó narratíváit.

Kónya felidézi, hogy Horváth a sajtótájékoztató után beszélt neki az ott elhangzottakról és az érdekegyeztetésről. A beszélgetés alatt három cigarettát is elszívott, majd elismerte, hogy valóban fel kellett volna lépni a taxisok ellen, amikor még alkalom volt rá. (Ez Kónya Imre javaslata volt, sőt ő még a rendőrség bevetésétől sem riadt volna vissza. Ahogyan ő fogalmaz: az lett volna, mint Kádárék idejében”.) Horváth láthatóan nem tudta megemésztetni azt a gondolatot, hogy erőszakot kelljen alkalmaznia civilekkel szemben, így Kónya próbálta azzal nyugtatni őt, hogy nem tehet semmiről. De hiába, a belügyminiszter feszült maradt.” Azonnal oszlatni kellett volna, még azelőtt, hogy a hidaknál összeálltak volna a torlaszok. De úgy éreztem, képtelen lennék rendőröket kivezényelni civil tüntetőkkel szemben. és most mégis ilyen helyzetbe kerülök.” Később hozzátette, hogy: „ha bárkinek a haja szála is meggörbül lemondok. Persze csak azután, ha helyreáll a rend és Jóska (Antall József) átveszi a hivatalát.” Ezzel világossá teszi, hogy bár volt szó tömegoszlatásról, azt Horváth nem akarta megtenni, és hogy alakja itt ismét hasonlóan van ábrázolva, mint a 168 Óra interjújában, vagyis a határozottsága a kanadai magyarok előtt sokkal inkább a politikus képét mutatta sem, mint önmagáét.⁴⁴

42 Kónya, 2019. 102.

43 Kónya, 2019. 85–89.

44 Kónya, 2019. 87–89.

Több oldalnyi sort szentel a blokád mögött álló erők felfedezésének, amelynek során főképp az SZDSZ-t gyanúsítja meg, bizonyítékokra hivatkozva. A kormányülés előtt ugyanis Horváth beszél Kónyának azon röpcédulákról, amelyeket a jugoszláv határon adtak le a turisták, s amelyek a sztrájkra szólítanak fel. A röpcédulákról való jelentés október 26-án érkezik meg hozzájuk, amiből arra következtettek, hogy az akkori technika mellett nem tudtak volna a taxisok szórólapot nyomtatni, így a szervezettséget jelölik ki okként.⁴⁵

Megkapják közben a hírt, hogy látták a barikádokon az SZDSZ-es képviselőket, közülük Tamás Gáspár Miklóst, amely után egyre jobban az SZDSZ-t sejtik az események mögött.⁴⁶

A memoár során Kónya gyanúja a háttérszervezésről, egyre jobban felerősödik különösen a köztársasági elnök televíziós beszéde után. Ő, mint MDF frakcióvezető találja ki a blokád napjaiban, hogy Göncz Árpád hívja össze az SZDSZ-t egyeztetésre, valamint mondjon beszédet a tv-ben, amelyben a barikádok felhagyását kérné a taxisoktól. Göncz azonban az előbbitől elhatárolódik, „bolondok lennének tárgyalni” kifejezéssel intézi el a kérdést, ám a televíziós beszédre már hajlandóságot mutat. Végül beszédet mond, de az MDF tájékoztatása nélkül, épp akkor, mikor már megegyeznének a taxisokkal, akiket bátorításáról biztosít.⁴⁷

Kónya ezért felelőssé teszi a köztársasági elnököt, amiért részleghajló volt, de egyben el is tér az addig konzekvens szabaddemokrata vádjától és összemossa az pártot az MSZMP-vel. Nem ad egyértelmű magyarázatot, hogy kik állhattak a szerinte szervezett akció mögött, ráadásul egy alkalommal meggyanúsít egy Népszabadságban dolgozó újságírót, hogy az hamarabb tudott a köztársasági elnök közbelépéséről, mint a kormány.⁴⁸

A memoár végén már a blokád során fellépő szakszervezeti vezetőket is az állampárthoz köthetőkhöz sorolja, így nem világos teljesen a gyanúja, ami úgy tűnik harminc év távlatából is csak gyanú maradt.⁴⁹

A SAJTÓNARRATÍVÁK ÖSSZEGZÉSE

Tanulmányomban főként azon sajtó és audiovizuális anyagokat vizsgáltam, amelyek nem leíró, hanem értékelő jelleggel számoltak be a taxisblokádi eseményeiről. Ezen anyagok elemzése során nem érintettem a blokád

45 Kónya, 2019. 91.

46 Kónya, 2019. 88–89.

47 Kónya, 2019. 90–100.

48 Kónya, 2019. 85.

49 Kónya, 2019. 107.

kapcsán megjelent összes sajtóhírt, helyettük azokra összpontosítottam, ahol markáns, egyértelmű értékeléseket rögzítettek, szemben azokkal, ahol csak az eseményeket ismertették. A sajtóban elemzett publicisztikák mellett pedig memoárokkal egészítettem ki a narratívák elemzését. A vizsgált anyagokban máig különböző értelmezések születtek, amelyek során főleg a jobboldali lapokban, a szervezetségre való felhívást, az SZDSZ felelősségét és a titkosszolgálatok esetleges beavatkozását figyelhetjük meg, míg az inkább magát liberálisnak, baloldalinak való lapokban, kormánybíráló cikkek születtek, amelyek hozzájárultak az elterjedt lövetés narratívájához. Ez egy SZDSZ-es képviselőtől, Eörsi Mátyástól származott, aki szerint Horváth Balázs a tömegbe lövetett volna. Noha az akkori újságok és a későbbi lapok visszaemlékezései merően másként interpretálják a taxisblokádot, abban megegyeznek, hogy nincs egységes álláspont, nincs egyértelmű magyarázat és gyakran csak felületes információkra hagyatkoznak a szerzők, és az akkori szereplők. Nincs összhang a volt SZDSZ-es képviselők nyilatkozatiban sem, magukat egyértelműen felmentik az esemény alól, azonban a blokádhhoz és saját pártjuk cselekvéséhez, már különbözően állnak hozzá. A különbségek mellett azonban van még egy közös nevező az akkori események kapcsán, még pedig a blokádnak az 1956-os forradalommal való szembeállítás. Az általam vizsgált lapokban ugyanis hol párhuzamot vonnak a két esemény között, hol meg egyenesen tagadják az esetleges hasonlóságokat.

Az országban néhány kivételtől eltekintve (mint az 1988-as tüntetések, vagy a Bős-Nagymaros ügy) nem volt országos tömegmegmozdulás, így érthető, hogy az emberek számára az utcákat, közlekedési csomópontokat elfoglaló taxisok látványa félelmet, bizonytalanságot, vagy legalábbis meglepettséget válthatott ki. Mindezt egy olyan évben, amikor még a szovjet csapatok állomásoztak az országban. A blokádnak 56-tal, való párhuzama leginkább az általam vizsgált Népszava, Népszabadság, illetve Magyar Nemzet írásaiban rajzolódik ki, közülük is a legemlékezetesebb a Török álnéven publikáló újságíró cikke: *Anyá most én is félek* címmel? Itt az édesanya 1956-os emlékeit eleleveníti fel a lezárások kapcsán, de szintén ide sorolható Kéri Tamás írása is, aki forradalomként emlegeti a három napot. Nemcsak az akkori publicisztikákban és tudósításokban jelenik azonban meg az 56-tal való párhuzam, hanem az akkori szereplők emlékeiben is. Horváth Balázs a kanadai magyarok előtt elmondott beszédében is 56-hoz hasonlítja a helyzetet, abban az értelemben, hogy akkor legalább tudták kivel állnak szemben, itt viszont csak találgatni tudnak.

A taxisok szervezője is pattanásig feszült indulatokról számolt be visszaemlékezéseiben, ő is veszélyesnek ítélte meg az októberi napokat. Erre többször is tesz utalást, ugyanakkor nem tudták hogyan fog reagálni rá a kormányzat, mint ahogyan a taxisok sem. Ahogyan fogalmazott: „hiszen vezető, rendszabályok, rendezettség nélkül, tudjuk, egy hömpölygő tömeg mire képes. Mint egy kiáradt folyó, elsöpör maga előtt mindent.”⁵⁰

Horváth Pálhoz hasonlóan vélekedett Kulin Ferenc is, aki szintén polgárháborús helyzethez hasonlította a blokádot még harminc évvel a történetek után is.⁵¹

Az 56-tal való párhuzamra pedig egy jó példa a rendőrök, és a civilek kapcsolatának ábrázolása. Korábban említettem, hogy egyes tudósítások szerint a rendőrök a hivatalos álláspont helyett eltérően nyilatkoztak, magánvéleményt fejtettek ki és hogy nem egyszer a taxisokkal is beszélgetésbe keveredtek, jó viszonyt alakítva ki a blokád napjaiban. Az emberek között is megosztó volt a blokád kérdése, sokan, mint láttuk teát vittek, vagy csak szolidaritásukról biztosították a taxisokat, azonban véleményem szerint fontos tényező lehet a jelenségnek a sajtóban történő kihangsúlyozása. Erre ugyan nincs bizonyíték, hogy a sajtó tudatosan együttműködött volna az ellenzékkel a kormány bírálataiban, de a már szinte parancsot megszegő rendőrök ábrázolása hasonlít az 1956-ban a forradalmárok mellé álló szovjet katonák esetére. Hogy ezzel a sajtónak mi volt pontos célja, egyelőre, csak sejteni lehet, ugyanakkor felettébb figyelemreméltó miért kaptak ekkora publicitást. Meglátásom szerint a blokád napjaiban ellátási és közlekedési nehézségekkel küzdő lakosság megnyugtatója is lehetett, de nem lehet kizárni a blokád ez által történő legitimálását sem.

Horváth Balázs alakja is hasonló szerepet tölt be, mint egykoron Nagy Imre ábrázolása. Az erőszakot alkalmazni akaró belügyminiszterből inkább egy esendő miniszter jelenik meg a narratívában, mint aki nem tud dönteni, részeges és helyette kormányoznak. Ez utóbbi kettős ábrázolásra példa Székely Júlia írása,⁵² de Kónya Imre memoárjában is mint inkább esetlen miniszter jelenik meg.⁵³

Ugyanakkor Haraszti Miklós szerint 1990-ben még egyenesen Gerő Ernőhöz hasonlított, aki a tömeggel szemben is fellépett volna. Göncz

50 Lachowszki Bea: Átírt történelem. Pesti Hírlap, 1993. 35. sz. 5.

51 Kulin Ferenc interjúja a 24.hu-nak: <https://24.hu/belfold/2019/11/22/kulin-ferenc-a-taxisblokad-is-majdnem-polgarhaboruba-torkollt-rendszervaltas-taxisblokad-mozgo-vilag-mdf-interju/> – 2022. január

52 R. Székely Júlia: Ki lövet a végén? *Magyar Hírlap*, 1992. 142. sz. 7.

53 Kónya, 2019. 87–89.

Árpád Bibó Istvánként a jog felett álló erkölcs szimbolikájaként, a taxisok, pedig mint forradalmárok jelennek meg írásában, ami úgy vélem a legerősebb reprezentációja az általam felvázolt jelenségnek.⁵⁴

A kilencvenes éveket követően azonban, mint említettem, sokkal gyakoribban fordulnak elő a jobboldali sajtó narratívák, amik háttérstruktúrájáról szólnak ugyan, de e-tekintetben beleillenek az 56-os párbeszédbe, mivel mind a lapok, mind javarészt az MDF kormány egykori tagjai is forradalmi hangulatról és erőszakosságról számolnak be, pozitív és negatív szereplők egymással szemben álló harcaként lefestve a blokádot.

A kilencvenes évek és a korai kétezres évek médiájának megosztottsága, s ez által az 1956-tal való párhuzamának előtérbe kerülésére részben magyarázat lehet az ebben az időszakban zajló médiaháború. A sajtó kapcsán illetően gyakori vád lett, különösen az MDF kormány részéről (Csurka István,⁵⁵ Kónya Imre,⁵⁶ Jeszzenszky Géza⁵⁷), hogy az akkori kormányzat ellenszélben dolgozott, azaz a lapok velük, sokkal kritikusabbak voltak, mint az ellenzékkel. Bajomi Lázár Péter kutatásai szerint: „Az 1989–1990-es rendszerváltás óta a magyarországi médialátékot a „médiaháború” fogalmával jellemzik; e metaforával azt a konfliktust jelölik, amelynek tétje az: ki ellenőrizzé a médiát, és az milyen társadalmi értékeket kultiváljon. E súlyos, ám vértelen konfliktus ideológiai törésvonalak mentén osztotta meg a hazai politikai eliteket és az újságíró-társadalmat; e törésvonalak ma a baloldal és a jobboldal, a liberális és a konzervatív, a tradíció és a progresszió, a világi és a keresztény, a „népi” és az „urbánus”, a nemzeti és az európai között húzódnak.”⁵⁸

Vásárhelyi Mária kutatása szerint is nagymértékű kormányellenesség volt jelen az akkori sajtótermékben, aminek vizsgálati időkerete magába foglalja a taxisblokádot is.

„A három csoport annyiban egyezik meg, hogy egyikben sem éri több kritika a tiltakozókat, mint a kormányt. Ugyanakkor az arányokban jelentős különbségek mutatkoznak: a kormányellenes kritikák túlsú-

54 Haraszti, 1990. 3.

55 Gyuricza Péter: *Hogyan változott a média az utóbbi három évtizedben Magyarországon?* Bp., 2013. 36.

56 Kónya, 2019. 93.

57 Jeszzenszky Géza interjúja a Hír TV Privátszféra című műsorban: <https://www.youtube.com/watch?v=6WenWAXqldE> – 2022. január

58 Bajomi Lázár Péter – Monori Áron: *Esti főműsoridős híradók a magyarországi televíziókban.* 2007. https://mediakutato.hu/cikk/2007_03_osz/06_hiradok/ – 2022. január

lya a Népszabadság és a Népszava esetében elsöprő, míg a Magyar Nemzet, a Kurír és az Esti Hírlap esetében már kevésbé domináns. Viszonylagos kiegyenlítés a Magyar Hírlapnál, a Mai Napnál és a Pesti Hírlapnál mutatkozik.”⁵⁹

Ezeket a lapokat több vád is érte, annak kapcsán, hogy a privatizációt megelőzően az egykori állampárt tulajdonában voltak, mint a Népszabadság, a szerkesztők megmaradásával kialakult egy átpolitizáltság és vele együtt egy baloldali, liberális médiatúlsúly, ami több embert megosztott, elég, ha csak Esterházy Péter híres mondatára gondolunk a Népszabadság kapcsán: *már csak a nevét utálom jobban.*⁶⁰

A média megosztottságával együtt egy sajátos demokrácia felfogás is kialakult a lapok hangvételében, amely Bajomi Lázár Péter szerint a sajtónak a hatalomhoz való kapcsolatában nyilvánult meg, azaz abban, hogy egyes sajtótermékek, hogyan viszonyuljanak a regnáló kormányhoz és a politikai pártokhoz. Ezen megosztottságnak egyik jele volt többek között a Magyar Újságírók Országos Szövetségének szétválása is, az által, hogy a magukat konzervatívnak gondoló újságírók 1991-ben létrehoztak egy ellenszervezetet, a Sajtószabadság Klubbot, amiből aztán létrejött a Magyar Újságírók Szövetsége.⁶¹

Ennek oka az is lehetett, hogy amiként Borvendég Zsuzsanna történész könyvéből, kiderült, Magyar Újságírók Országos Szövetsége a rendszerváltásig a hírszerzés felügyelete alatt állt, folyamatosan ellenőrizték a szervezet működését, amely miatt több újságíró a múlttal való szakításként, erkölcsi kötelességének tekintethette a kiválást.⁶²

A médiaviszonyokban kialakult megosztottságnak és azt követő médiaháborúnak az okai közé sorolhatóak a privatizációs folyamatok is, amelyek során az addig állami irányítás alatt álló lapok magántulajdonba kerültek és ahol bár megjelentek új munkatársak, alapvetően elmondható, hogy az addigi szerkesztői tábor folytatta a munkát. Ezen újságírók azonban az addigi politikai rendszer felépítése miatt csak évekkel később tudták elsajátítani az angolszász mintájú objektív újságírás alapjait, így az előforduló részlelhajlás és szubjektív írásmód az általam bemutatott,

59 Somorjai Miklós: *A taxisblokád a sajtó és a közvéleménykutatások tükrében*. Pécs, 2003. 36.

60 Mérő László: *Már csak a nevét utálom.* = *Magyar Narancs*, 2010. Online: Magyar Narancs, https://magyarnarancs.hu/egotripp/csak_a_nevet_utalom-74235 – 2022. január

61 Gyuricza, 2013. 36.

62 Borvendég Zsuzsanna: *Újságírásnak álcázva*. Bp., 2015 28–29.

értékelő szövegekben is megnyilvánult a taxisblokádnapjaiban. A rendszerváltás során keletkezett megosztottságban Bajomi Lázár Péter kutatásai szerint az is közrejátszott, hogy a korábbi lenini modellt, amelynek lényege a sajtó és a hatalom összekapcsolódása, sajtó szervezői, agitatori szerepének kiemelése volt, felváltotta az elvben meghirdetett demokratikus újságírás.⁶³

Ugyanakkor ehhez felsőfokú képzés nem volt biztosítva az országban. A magántulajdon megjelenésével, a lapok is bulvárosodni kezdtek, kommercializálódás jelensége alakult ki, azaz meghatározó lett a példányszámok növelése és ez által a sajátos megfogalmazások, címadások.”⁶⁴

Ha ezen információt összevetjük Kónya Imre emlékeivel, a Népszabadságos újságíróról és a baloldali médiatúlsúly kritikákat, egy esetleges SZDSZ-MSZP együttműködés jelei rajzolódnak ki, mely során a sajtóban azon politikai személyeket érte főleg bírálat, akik nem tartoztak se az egykori állampárthoz, sem az SZDSZ-hez. Példának okért a Krassó György vezette Magyar Október Párt járt hasonlóan, de itt kell megemlítenünk Csengey Dénest, akit, bár kormánypárti képviselő volt, hasonló bírálatok érték.⁶⁵

63 Bajomi Lázár Péter: A politikai újságírás normái Magyarországon. = *Mozgó Világ*, 2004. Online: *Mozgó Világ*, <https://epa.oszk.hu/01300/01326/00026/febr4.htm> – 2022. január

64 Bajomi Lázár Péter: *Média és politika*. Bp., 2010. 60–61.

65 Schiffer András és Borvendég Zsuzsanna páros interjúja a Pesti TV: Hálózat című műsorban: https://pestitv.pestisracok.hu/2021/02/25/nekunk-kommunistabol-is-csak-hazaarulo-jutott-borvendeg-zsuzsanna-es-schiffer-andras-az-atmentett-halozatrol/?fbclid=IwAR3Tcav4cWxvG2K2KRCJCZXY68BpRNXdacBqbwZPM-PelDB_uG55ap3kDBg – 2022. január

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bartha Ákos, PhD, tudományos munkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest

Berényi Csaba, angol-történelem szakos tanár, Debreceni Egyetem

Füreder Balázs, PhD, egyetemi docens, Kodolányi János Egyetem, Budapest

Tatjana Gusarova, PhD, egyetemi docens, Lomonosov Moscow State University, Faculty of History

Keresztes Bence, angol-történelem szakos tanár, Debreceni Egyetem

Ali Mohammed Qader Mahmada, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola - egyetemi oktató, The University of Zakho, Iraq

Németh Csaba, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Pintér Zoltán Árpád, PhD, középiskolai tanár, Nagykun Református Gimnázium, Karcag

Pusztai Gábor, PhD, habilitált egyetemi docens, tanszékvezető, Debreceni Egyetem, Néderlandisztika Tanszék

Schrek Katalin, PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

Simon Attila, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Szerencsés Anna Réka, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola

Takács Levente, PhD, habilitált egyetemi docens, tanszékvezető, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Klasszika filológiai-és Ókortörténeti Tanszék

Turbucz Dávid, PhD, posztdoktor kutató, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest

Uzonyi Anita, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Veres Tünde, PhD, posztdoktor kutató, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

Szerkesztői útmutató a „Történeti tanulmányok” jegyzeteléséhez

A kötetben az évszámok jelzésére nem a római, hanem az arab számokat használjuk. Az évszámok, és általában a számok között nem a kis kötőjelet (-), hanem a hosszú kötőjelet (–) használjuk! A kis kötőjelet a földrajzi nevekben használjuk, a helyesírás szabályainak megfelelően. A lábjegyzetekben Budapest nevének rövidítése szerepeljen: Bp.,

LÁBJEGYZET

a) Önálló kötetnél:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a kötet címe – pont – a kiadás helye – vessző – éve – pont – a kötet terjedelme (oldalszám) – pont. A kötet címét kérjük *dőlt* betűvel szedni.

Pl. Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmondkorban*. Bp., 2005. 149. (továbbiakban Engel, 2005.)

b) Gyűjteményes kötetben lévő tanulmányoknál:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a tanulmány címe – pont – In – pont – a kötet címe – pont – a szerkesztő(k) neve – vessző – a kiadás helye – vessző – éve – pont – oldalszám (től-ig, a két szám között **nagykötőjel**) – pont. A gyűjteményes kötet címét kérjük *dőlt* betűvel szedni.

Pl. Nagy István: Urbáriumok. In: *A Nyírség parasztsága*. Szerk. Kiss József, Nyíregyháza, 2003. 15–48. (továbbiakban Nagy, 2003.)

c) Folyóiratban megjelent írásoknál:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a tanulmány címe – pont – egyenlőségjel – a folyóirat címe – vessző – év – pont – folyóiratsorszám – pont – a szám szó rövidítése (sz.) – oldalszám (től-ig, a két szám között **nagykötőjel**) – pont

Pl. Nagy Sámuel: A Tisza vízrajza. = *Földrajzi Lapok*, 1999. 3. sz. 15–48.

d) Levéltári hivatkozásnál:

A levéltár nevét első előfordulásakor kérjük pontosan közölni, majd zárójelben továbbiakban – rövidített levéltári jelzet – legkisebb őrzési egység (doboz = d.; kötet = k.; kútfőnél és iktatószámánál csak: szám/év – pont).

Pl. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban MNL HBML) IV. A. 1/B. 5. k.

e) Hivatkozás az Interneten található dokumentumra

A nyomtatott kiadás (ha van) bibliográfiai adatai a fentiek szerint, majd ezt követően a honlap címe, URL-cím: *http://stb* – letöltés éve. hónap. nap. Az URL-cím kurzív, a letöltés idejét közöljük.

Pl. Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.*

Bp., 1978. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár,
http://mek.oszk.hu/01600/01608/01608.htm – 2006. január

